

JEVREJSKI
ALMANAH

1955-1956

SAVEZ JEVREJSKIH • PŠTINA • JUGOSLAVIJE

JEVREJSKI ALMANAH 1955/6

JEVREJSKI ALMANAH
1955/6

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Urednici:

Dr Žak Konfino
Aleksandar Levi
Dr Zdenko Levntal

Naslovna strana:

(prema ornamentu na jevrejskom nadgrobnom spomeniku u Dubrovniku)
arb. Bogdan Bogdanović

Štampano u 2 000 primeraka

Izdavač:

Savez jevrejskih opština Jugoslavije Beograd, Ul. 7 jula 71

NEKOLIKO UVODNIH REČI

Pojavljujemo se, evo, i s drugom sveskom „Jevrejskog almanaha“, što nije samo rezultat naše želje da nastavimo s njegovim izdavanjem, nego još više plod nekih činjenica koje nas obavezuju.

Naš prvi „Jevrejski almanah za god. 1954“ naišao je na topao prijem u našoj zemlji, u Izraelu i u jevrejskoj javnosti mnogih drugih zemalja. Nisu ga prigrlili sa simpatijama i interesovanjem samo jevrejski i nejevrejski čitaoci, nego ga je pozdravila i pozitivno ocenila kritika u velikom broju dnevnih listova, kulturnih revija i stručnih časopisa kod nas i na strani. Čitaoci su sa zadovoljstvom primili pojavu „Jevrejskog almanaha“ kao dobrodošlu zbirku članaka i lepe književnosti, koja će bar donekle ublažiti relativno veliku oskudicu u literaturi i naučnim radovima s jevrejskom tematikom kod nas. Inostranstvo našlo je u toj knjizi seriozan izvor obaveštenja o prošlosti i sadašnjosti naše zajednice koja, iako mala, i danas, zahvaljujući svojoj dobroj organizovanosti i živoj aktivnosti, privlači pažnju svetske jevrejske javnosti. Almanah je s posebnim interesovanjem i srdačnošću primljen od jugoslovenskih Jevreja koji danas žive van Jugoslavije (u Izraelu, obema Amerikama i drugde), kao jedna od duhovnih spona koja te naše iseljenike povezuje ne samo s našom užom zajednicom, nego i sa zbivanjima u njihovom starom zavičaju, koje sa pažnjom i simpatijom prate.

U svim prikazima podvučeni su pozitivni naučni, publicistički, politički i literarni, pa i tehnički kvaliteti „Almanaha“. On je ocenjen i kao dragocen dokaz o slobodnom životu i kulturnom razvoju svih manjina u Novoj Jugoslaviji, pa i jevrejske, što je značajna činjenica naše socijalističke demokratije. Sve ovo pretstavlja za saradnike, urednike i izdavače „Almanaha“ ohrabrenje za dalji rad.

Ali da odjek prvog „Almanaha“ i nije bio tako povoljan, i da smo imali razloga da budemo malodušni ili neodlučni, — na spremanje i izdavanje druge sveske, i to dosta obimnije od prve, prisilili bi nas i sami saradnici, stari i novi, koji su u sve većem broju spontano počeli da nam šalju svoje rukopise! „Jevrejski almanah“ se afirmisao kao tribina dosta širokih okvira i znatnog auditorija, s koje sve brojniji autori žele da se obrate čitaocima. To je bio drugi, i vrlo snažni, stimulans u našim pripremama. Njihov plod se

sada nalazi u koricama ove knjige koja je ne samo po broju stranica i saradnika, nego i po tematici bogatija od prošle.

No upravo to obilje radova kao i želja da se ne pojavimo bez nekih članaka koji su nam se činili važnim i neophodnim, te izvesne redakciske i štamparske teškoće, izazvale su zakašnjenje od nekoliko meseci u pojavljivanju novog „Almanaha“. On usled toga izlazi kao dupla sveska za god. 1955/56. Neki su članci nešto izgubili od svoje neposredne aktuelnosti, ali ne i od svoje vrednosti. Nadamo se da će to čitaoci uzeti u obzir i, kao i dotični saradnici, primiti naše izvinjenje.

U tematskom pogledu redakcija je želela da ovoj svesci „Almanaha“ dade pečat jubileja, desetogodišnjice obnavljanja rada naše zajednice u novoj Jugoslaviji. To nam je tek u manjoj meri uspelo jer smo imali u programu da donesemo veći broj članaka koji bi evocirali najvažnije etape i događaje u starijoj i novoj istoriji Saveza i opština, kao i više portreta značajnih i zaslužnih ličnosti iz naše sredine. Ono što i pored najbolje volje nismo uspeli potpuno da ostvarimo ove godine, nastojaćemo da nadoknadimo u „Almanahu“ za 1957 god. koji već pripremamo.

Nadamo se da će i ovaj „Jevrejski almanah“, kao i onaj prvi, kod nas i u svetu biti rečit dokaz vitalnosti naše desetkovane ali ne i duhom klonule zajednice, i odraz njene povezanosti s humanim i progresivnim zbivanjima u jugoslovenskoj i opštejevrejskoj stvarnosti u prošlosti i u našim danima.

R e d a k c i j a

NA KRAJU PRVE I NA POČETKU DRUGE DECENIJE

I.

Na dan 22 oktobra 1954 god. navršilo se deset godina od dana kada je — dva dana posle oslobođenja Beograda 1944 god. — ponovno otpočeo rad Saveza jevrejskih opština, posle prekida od skoro četiri godine rata i okupacije. Taj dan je proglašen početkom proslave desetogodišnjice života i rada jevrejske zajednice u Novoj Jugoslaviji, a cela iduća godina jubilarnom. Predviđene su svečane priredbe u jevrejskim opštinama i u Savezu, osnovana je godišnja nagrada za najbolje radove sa jevrejskom tematikom, pristupilo se pripremi reprezentativne izložbe, itd. Većina ovih priredaba održana je krajem 1954 i tokom cele 1955 god., a neke od njih u toku 1956. Završna zajednička svečanost svih opština, zajedno sa pretstojećom VII posleratnom konferencijom, svečanom akademijom i izložbom održaće se takode još ove godine. Tako smo obeležili kraj prve i početak druge decenije.

Deset godina je dugo vreme u životu pojedinca. Ali deset godina je srazmerno vrlo kratko vreme u životu naroda, naročito jevrejskog, koji na pozornici istorije i stvaralaštva stoji i dejstvuje već više od četiri hiljade godina. Deset godina je vrlo kratko vreme čak i u istoriji jevrejske zajednice u jugoslovenskim zemljama, u kojima ona ima dokazani kontinuitet opstanka od skoro dve hiljade godina. Prema tome, može se postaviti pitanje da li je opravdano da se desetogodišnjica obnovljenog života i rada ove naše male zajednice slavi sa tolikim svečanim priredbama.

To sigurno ne bi bilo opravdano, kada bi se radilo o deset običnih i normalnih godina, koje bi bile samo mala karika u nizu vekova. No, ovih deset godina koje proslavljamo sa još uvek velikim bolom, ali i sa velikom radošću, ponosom i nadom, nisu bile ni obične ni normalne godine. One su bile izuzetno značajne, prelomne i medašne, kako u srazmerama svetske istorije, tako i u srazmerama istorije jugoslovenskih naroda, istorije jevrejskog naroda pa i naše male zajednice.

II.

Pogledajmo gde su stajali svet, i Jugoslavija i jevrejski narod, pa i naša zajednica, kada se primicala kraju strahovita kata-

klizma fašizma i Drugog svetskog rata! Pogledajmo put koji je otada pređen! Pogledajmo gde se danas nalazimo i kuda smeramo!

Kada se Drugi svetski rat završio, i svet i Jugoslavija i jevrejski narod i naša mala zajednica krvarili su iz hiljadu teških rana. Bili smo puni ruševina oko nas i u nama. Izgubljeno je nenadoknativo mnogo u ljudima, u materijalnim i duhovnim vrednostima. Znali smo da treba savladati ogromne teškoće pa da se sve to prebrodi i prevaziđe.

Znali smo da se ne možemo zaustaviti na tome da tugujemo nad bespovratno izgubljenim, nego da treba sa samopregorom i nadom gledati napred i delati u tom pravcu, jer je to jedina mogućnost da se iščupamo iz svih posledica stradanja i da se dostojno odužimo milionima palih herojskih boraca i mučeničkih nevinih žrtava. Znali smo da je naša generacija jedna od onih koja treba da oko sebe i u sebi pređe put od tragičnog stradanja do teškog i napornog uspona, — generacija kojoj je bilo namenjeno da iskusi svu gorčinu patnji, ali i slast oslobođenja kroz sopstveni rad i prerastanje mnogih slabosti.

Pobeda nad fašizmom donela je mnoge pozitivne tekovine. U nizu zemalja ojačale su demokratske snage. Socijalizam je osvojio nove i veoma važne pozicije. Stvorena je Organizacija Ujedinjenih Nacija, najveća i najvažnija međunarodna organizacija u dosadašnjoj istoriji čovečanstva. Proširili su se novi vidovi međunarodne saradnje u mnogim oblastima. Ali, slom fašizma i njegove najmračnije tvorevine „hiljadugodišnjeg Rajha“ i svih njegovih trabanata i privesaka, još nije mogao doneti brzi prelaz u eru istinskog mira u svetu, eru slobode, demokratije i napretka, ravnopravnosti među narodima i punog razmaha prava čoveka. Ostalo je mnogo nerešenih pitanja i suprotnosti u međunarodnim odnosima i u unutrašnjim odnosima mnogih zemalja. Uskoro po završetku strahovitog oružanog sukoba svetskih dimenzija, došlo je do nekoliko sukoba manjih srazmera, koji su pretili opasnošću da se prošire. Došlo je do velike napetosti između Istoka i Zapada, poznate pod imenom „hladni rat“. Ova napetost u međunarodnim odnosima, borba blokovskih grupacija, besomučna trka u naoružanju, suprotnosti između raznih ekspanzivnih tendencija, — sve je to bilo bremenito opasnošću da se pretvori u novi svetski oružani sukob koji bi bio još katastrofalniji nego onaj iz kojeg smo tek izašli po cenu tolikih borbi i stradanja.

U takvoj situaciji mogle su ojačati reakcionarne snage u nekim zemljama i sve drskije dizati glave nedotučeni ostaci fašizma. Proteklih deset godina, pored mnogih svetlih pojava i dostignuća, bile su pune ovakvih konkretnih i potencijalnih opasnosti. One još uvek nisu iza nas i iziskuju svu našu budnost i pripremnost da se s njima uhvatimo u koštac, ma gde i ma kada se pojavile.

Ali je ipak nesumnjivo da razvoj u poslednje dve-tri godine, a naročito u poslednjoj, sve jače ispoljava jake i pozitivne simptome ozdravljenja. Najizrazitije pojave „hladnog rata“ su potisnute. Po-

stepeno, ali sa sve većom sigurnošću afirmiše se duh bolje međunarodne saradnje, sa više uzajamnog razumevanja i približavanja. Zahvaljujući naporima naprednih snaga i potrebama širokih masa radnih ljudi u čitavome svetu, kod odgovornih vlada i drugih merodavnih faktora u mnogim zemljama i na međunarodnom planu sve više prevladava ubedenje da naš današnji svet ima pred sobom samo jednu alternativu: mirnu koegzistenciju ili totalnu katastrofu. Narodi sveta žele mir i ravnopravnu saradnju. Uprkos svih smetnji i teškoća, snage progresa su sve jače. Putevi naše epohe streme ka demokratiji i socijalizmu. Sve više se mora voditi računa ne samo o pravu na život, nego i o pravu na sreću i blagostanje velikih, malih i najmanjih. Prava malih naroda, prava manjina i prava čoveka sve jasnije se ocrtavaju na osnovnom liku našeg vremena. Jačanje radničkih pokreta i drugih progresivnih zbivanja, oslobađanje od kolonijalne i polu-kolonijalne zavisnosti, ubrzani razvoj zaostalih zemalja, veličanstveni polet nauke i tehnike, — eto, to su ostvarenja i očekivanja koja proteklom periodu od deset godina i pretstojećoj budućnosti daju opravdanje za optimizam, iako ne treba precenjivati ono što je u pozitivnom smislu postignuto, a još manje potcenjivati nesavladane teškoće.

III.

U celom sklopu ovog opšteg zbivanja posebno mesto pripada našoj Domovini, socijalističkoj Jugoslaviji. Izrasla iz jedinstvene Narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda, ona je od samoga početka naše narodne revolucije dosledno i sa nepokolebljivom sigurnošću išla putem koji joj je svojstven i koji je uslovljen bitnim potrebama za brži napredak naše zemlje. Bez lutanja i bez otpustanja, ona je stremila ka obnovi i daljoj izgradnji. Ostvarujući sve šire istinsku socijalističku demokratiju i široki humanizam u našim unutrašnjim odnosima, ona je i u međunarodnim odnosima bila najdosledniji ostvarilac miroljubive i ravnopravne međunarodne saradnje i koegzistencije. Razvijajući sve jače socijalističke ekonomske i društvene odnose, sprovodeći društveno samoupravljanje na sve široj osnovi, ostvarujući sve brži ekonomski i kulturni napredak, i čuvajući svoju potpunu nezavisnost, ona je stekla ugled i uticaj u svetu koji daleko prevazilazi njen značaj po geografskom prostoru i po broju njenih stanovnika. Ako danas politička klima u svetu pokazuje nesumnjivo ublažavanje, očevidno je da je podneblje socijalističke Jugoslavije imalo na to ogromnog uticaja. Imajući sve to u vidu, proteklih deset godina bile su za našu zemlju godine velikih napora i borbi, pomoću kojih su izvojevane istoriske pobede. Te su pobede od odlučujućeg značaja ne samo za naše narode nego i za međunarodni radnički pokret i za međunarodne odnose našeg vremena uopšte. One su dostojne danas već legendarnih pobeda i ogromnih žrtava u našem Narodnooslobodilačkom ratu.

IV.

Istoriski put starodrevnog jevrejskog naroda takode pokazuje velike promene kroz poslednjih deset godina. U strašnim godinama 1933—1945 fašizam je dželatski uništio jednu trećinu njegovog sastava, šest miliona ljudi. Izvršen je nad njim najmasovniji genocid koji je u istoriji poznat, počev od lomača na kojima su paljene dragocene tvorevine njegovog duha, pa do milionskih fabrika smrti u kojima su spaljeni leševi poniženih, izmučenih i zverski ubijenih. Uništeni su najznačajniji jevrejski centri u Evropi, čime je završen period od skoro hiljadu godina jevrejske istorije kroz koji je Evropa bila demografski i duhovni centar jevrejskog zbivanja. Uništeno je bezbroj značajnih stvaralaca iz svih oblasti jevrejskih i opštečovečanskih intelektualnih napora i ostvarenja. Uništene su nenadoknadive kulturno-istoriske vrednosti, počev od arhiva, muzeja i biblioteka, do škola, sinagoga i grobalja. A kao teško naslede fašizma, ostale su stotine hiljada preživelih beskućnika, fizičkih i psihičkih bolesnika, opljačkanih, iščupanih iz korena i onesposobljenih. Prve godine posle rata videle su migracije tih stotina hiljada iščupanih iz svoga tla i bačenih u razne zemlje, usled svoje nesređene situacije i unutarnjeg nemira. Od propasti antičke jevrejske države naovamo nije bilo strašnije i obuhvatnije katastrofe u istoriji jevrejskog naroda, iako je ona bila puna stradanja i progona. Jevrejstvo — kao celina — bila je najveća i najtragičnija žrtva fašizma, koji mu je pretio potpunim uništenjem i koji bi tu pretnju ostvario planski i hladnokrvno, sa najokrutnijim metodama, da je za to imao dovoljno snage i vremena.

No, fašizam nije mogao uništiti jevrejski narod ni sredstvima najradikalnijeg antisemitizma „rase gospodara“. Jevrejstvo je nadživelo robovanje misirskim faraonima, kao što je nadživelo i pobe-donosne rimske legije, divljanje krstaških vojski, progone španske inkvizicije i pogrome carske Rusije. Ono je nadživelo i hitlerovski nacizam kao i ostale varijante fašističkog mračnjaštva i nečovečnosti. Nadživelo je, jer se u granicama svojih mogućnosti aktivno borilo, učestvujući sa stotinama hiljada boraca u savezničkim vojskama i u pokretima otpora i mobilisući znatne materijalne i duhovne snage u toj borbi. Nadživelo je, jer je po nužnosti svoje situacije i ovoga puta moralo da bude na strani naprednih snaga u borbi protiv najnazadnijih. Nadživelo je, jer se i opet dokazalo duboko istorisko iskustvo da antisemitizam ne može uništiti Jevrejstvo, pošto se baš na toj tački njegova sudbina povezuje sa principima napretka čovečanstva. Reakcija i antisemitizam idu skoro uvek zajedno. I nije uzalud Lenjin govorio da je antisemitizam najoštrije sredstvo kontrarevolucije. Opstanak jednog malog i rasutog kulturnog naroda jedan je od najubedljivijih dokaza u prilog prava malih naroda i prava čoveka. Zbog toga su, kao i mnogo puta ranije, napredne snage sveta morale da se bore protiv uništenja Jevrejstva. Zbog toga je Jevrejstvo — takode kao mnogo puta ranije — našlo svog prirod-nog saveznika u naprednim snagama.

Danas, deset godina posle najveće katastrofe, u svetu živi preko 12 miliona Jevreja. Heterogeni u mnogom pogledu — klasnom, jezičkom, kulturnom, pa i rasnom — oni ipak predstavljaju celinu svoje vrste, povezanu zajedničkim istoriskim i kulturnim nasledem. zajedničkim interesom očuvanja svog prastarog grupnog identiteta. kao i zajedničkim interesom borbe za manjinska i opšta ljudska prava, koja borba uključuje u sebi i borbu protiv antisemitizma, na najširoj opštečovečanskoj platformi. Živeći velikom većinom u Dijaspori, među tolikim narodima u svim krajevima sveta, oni su građani mnogih zemalja. učesnici u njihovom ekonomskom i kulturnom napretku, saborci u njihovim borbama i težnjama. Svaka od tih jevrejskih grupa ima svoje specifičnosti, svoj sopstveni ritam života i svoje posebne perspektive. Ali sve one imaju i nešto zajedničkog, što se još uvek prenosi sa kolena na koleno — kao dokaz ne samo uporne vitalnosti nego i moralnih i duhovnih vrednosti, bez kojih se to zajedničko ne bi moglo održati iz veka u vek, iz milenijuma u milenijum.

Deset godina posle besprimerne tragedije, demografska, geografska i socijalno-kulturna slika Jevrejstva se donekle stabilizovala. U ovom trenutku nigde ne susrećemo tako agresivne oblike antisemitizma koje bi neposredno ugrožavale opstanak Jevreja u Dijaspori. Masovne migracije su se smirile ili, u najmanju ruku, znatno smanjile. Jevrejske zajednice u raznim zemljama, živeći pod vrlo različitim opštim uslovima, uglavnom su skoro svagde razvile adekvatne forme organizacije i rada. Postoji i deluje i nekoliko jevrejskih organizacija međunarodnih srazmera, koje odražavaju neke važnije zajedničke potrebe i tendencije opštejevrejskog karaktera, te ih zastupaju pred svetskom javnošću i pred velikim međunarodnim organizacijama.

Pod uslovima jačanja demokratije i građanske ravnopravnosti, u svim zemljama Dijaspore ubrzano deluje proces asimilacije. Ali upravo uslovi demokratije i ravnopravnosti omogućuju i širu i slobodniju afirmaciju manjinskih prava i njihovog korišćenja za održanje Jevreja kao manjinske grupe. Obe tendencije se isprepliću i deluju istovremeno. Pošto treba računati s tim da će većina Jevreja i dalje živeti u Dijaspori, teško je predvideti kakav će biti dalji ishod takvog razvoja i kada će on doneti nove bitne promene.

U celom ovom zbivanju pojavio se u prošloj deceniji novi i vrlo krupni faktor, postanak države Izrael. Idejni počeci jevrejske države idu od same propasti antičke jevrejske države. Njeno ostvarenje, u modernom smislu reči, pripremalo se decenijama. Danas je ona ušla u devetu godinu svoga postojanja. Sigurno se može diskutovati o okolnostima njenog postanka, o aktuelnim zbivanjima njenog razvoja, o njenim trenutnim spoljnim i unutarnjim odnosima, o njenim postignućima i teškoćama, greškama, uspesima i perspektivama. No, gledano kroz prizmu jevrejske istorije i mereno krupnim merilima velikih zbivanja, postanak i postojanje države Izrael predstavlja nesumnjivo najbitniji jevrejski nacionalni događaj u po-

slednjih dve hiljade godina. Ogromna većina jevrejskog naroda se prema njemu tako i odnosi, bez obzira na to gde sada živi. Ona gleda u Izraelu najjače žarište za očuvanje jevrejskih kulturnih vrednosti i garantiju za nastavak hiljadugodišnjeg kontinuiteta. U tom smislu, ona ne smatra državu Izrael kao cilj po sebi, nego kao sredstvo ka tom višem i trajnijem cilju. Time je, u suštini, određen i odnos Jevreja u Dijaspori prema Izraelu. Oni su u prvom redu građani zemalja u kojima žive i sa čijim životom su stvarno i psihološki mnogostruko povezani. No, kao pripadnici jevrejskog naroda, oni ne mogu biti ravnodušni prema Izraelu, nego se odnose prema njemu sa simpatijama, ukazujući mu podršku u granicama svojih mogućnosti, ali pridržavajući sebi i pravo da vrše konstruktivnu kritiku prema njemu. Samo ovakav odnos između Jevreja u Dijaspori i Izraela može biti koristan po obe strane. A takav odnos nije u suprotnosti sa osnovnim osećanjem rodoljublja i obavezom građanske lojalnosti koju Jevreji imaju prema zemljama u kojima žive. U svetu ka kojemu napredno čovečanstvo teži, u svetu sve jače demokratije, ravnopravnosti i saradnje, takva suprotnost sve manje bi se mogla pojaviti, a naročito ako će i u Izraelu napredne i miroljubive snage, još više nego dosada, davati pravac njegovom daljem unutarnjem razvoju i njegovim spoljnim odnosima.

Najzad, ova letimična retrospekcija na proteklu deceniju jevrejske istorije ne bi bila potpuna, ako se ne bi barem napomenulo da je i u ovom periodu Jevrejstvo produžilo da iz svojih redova daje kulturi i civilizaciji čovečanstva mnoge stvaraoce u svim oblastima ljudskih stremljenja, stvaraoce od kojih se neki nalaze među najsvetlijim duhovnim vrhovima našega vremena. Taj nepresahli izvor, koji je neprestano obogaćivao čovečanstvo veoma krupnim vrednostima moralnog, intelektualnog i estetskog karaktera, nije mogao zaštititi ni fašizam. Počev od velikih tribuna socijalne pravde u biblijskim vremenima, pa preko Maimonidesa i Spinoze, do Marksa i Ajnštajna, ljudi jevrejskog porekla dali su svoje priloge najdragocenijoj riznici čovečanstva. Od davnih davnina pa do naših dana mogao bi se nanizati skoro neograničeni broj imena pesnika i mislilaca, naučnika i umetnika, državnika i društvenih radnika. Pored nekolice od epohalnog značaja, mnogi i mnogi ostali impobnuju svojom masovnošću i raznolikošću svoga stvaralaštva. (I sigurno nije slučajno da su među nosiocima Nobelove nagrade lica jevrejskog porekla pretstavljena sa 12% svih nagrađenih, iako Jevrejstvo po svom ukupnom broju ne pretstavlja ni 1/2% čovečanstva. Samo u poslednje tri godine među nagrađenima su petorica Jevreji.) U tom pogledu protekla decenija pretstavlja jedno od vrlo plodnih razdoblja, koje opravdava velike nade i za budućnost.

V.

I naša jevrejska zajednica u Jugoslaviji prevalila je u prošlih deset godina težak ali čestan i značajan put. Fašizam i Drugi svetski

rat uništili su 80% našeg predratnog življa i ogroman deo naših materijalnih i kulturnih dobara. Prekaljeni patnjama i učešćem u borbi, vratili smo se u oslobođenu zemlju sa odlučnom voljom da učestvu- jemo u njenoj obnovi i izgradnji, kao i u obnovi naše sopstvene uže zajednice. Saradivali smo u stvaranju novih uslova društvenog ži- vota, a ti novi uslovi preobličili su nas same.

Naša posleratna jevrejska zajednica u Jugoslaviji svakako je nastavak nekadašnje, deset puta veće, jevrejske zajednice u ovoj zemlji, iako je po broju samo mali ostatak nekadašnje. Ali ona nije samo nastavak, nego je, u neku ruku, i novi početak. Od zajednice čija je socijalna struktura bila pretežno sitno- i srednje-buržoaska, ona se pretvorila u zajednicu čija je struktura u velikoj meri uskla- đena sa opštom društvenom strukturom naše zemlje. Ona je pretežno zajednica trudbenika koji žive od sopstvenog rada. To se odražava na njenom mentalitetu i na njenim nastojanjima. Ona nije samo jevrejska zajednica u jednoj socijalističkoj zemlji, nego zajednica Jevreja prožetih duhom i delima te socijalističke zemlje. Time ona ništa nije izgubila od svog jevrejskog identiteta, već ga je napro- tiv učvrstila. Pod uslovima opšteg društvenog razvoja Nove Jugo- slavije, u atmosferi bratstva i jedinstva, uživajući blagodeti slobod- nog manjinskog života, ona je obnovila svoj jevrejski život i dala mu kvalitativno nova obeležja. Uz pomoć i podršku svih jugosloven- skih vlasti i široke javnosti, a u slobodnoj i dobrovoljnoj saradnji sa jevrejskim ustanovama i organizacijama u mnogim drugim zemlja- ma, ona je postigla značajne rezultate na polju socijalnog i kulturnog rada. Proces prerastanja iz tradicionalne verske zajednice u savre- menu narodnosno-manjinsku zajednicu, koji je otpočeo pre više decenija, sve više se približava svom završetku i određuje njen današnji lik. Deset godina posle njene najveće tragedije, ona je opet vrlo dobro organizovana, te po svojoj aktivnosti spada među naj- pozitivnije jevrejske zajednice u današnjoj Evropi, iako je po broju među najmanjima.

Ne ulazeći ovde u mnogobrojne pojedinosti koje su ispunjavale život i rad naše zajednice u proteklih deset godina i ne želeći time ovom članku dati karakter studije ili referata, a pretpostavljajući da su te pojedinosti dovoljno poznate u javnosti naše zemlje i daleko preko njenih granica, smatramo da sa ponosom možemo reći da smo u tih deset godina ispisali jednu svetlu stranicu u dugoj hronici ove zajednice, kojoj pripada časno mesto kako u istoriji naše ju- goslovenske domovine, tako i u istoriji jevrejskog naroda.

Činjenica da smo tu i da smo takvi kakvi jesmo, ima svoje određeno mesto u opštejugoslovenskom i opštejevrejskom aspektu.

U opštejugoslovenskom aspektu, mi smo dokaz pred savreme- nim svetom i pred istorijom da u jednoj socijalističkoj zemlji sa 17,000.000 ljudi, pod uslovima istinske socijalističke demokratije, može da opstane i da se razvija slobodnim životom i jedna tako mi- nijaturna zajednica kao što je danas naša. Sa svojih 6.500 pripadni- ka ona uživa ne samo potpuna građanska prava i istinsku ravnoprav- nost, nego i sva prava kao manjinska grupa. Mi ne živimo niukakvoj

izolovanosti fizičkog, društvenog ili duhovnog geta, nego učestvu-
jemo u punoj meri u borbama i stremljenjima zemlje čiji smo gra-
đani, ne odvajajući se ni po čemu od onoga što je zajednička du-
žnost i zajedničko pravo svih građana socijalističke Jugoslavije. A
ipak, hoćemo i možemo da budemo svesni Jevreji i da se u toj sferi
našeg bivstva slobodno izživljavamo. Da to hoćemo i možemo ne
služi samo nama na čast, nego pre svega zemlji u kojoj živimo.
Stoga naša zajednica može da bude, bila je i biće pred čitavim sve-
tom, a naročito pred jevrejskom javnošću širom sveta i pred jugo-
slovenskim Jevrejima koji danas žive u drugim zemljama, ponosni
pretstavnik ugleda Jugoslavije i spona prijateljstva između ove
zemlje i njih.

U opštejevrejskom aspektu, naše postojanje i naših deset go-
dina obnovljenog rada takode imaju svoj značaj. Oni su jedan u nizu
dokaza za vitalnost Jevrejstva kao istoriske celine. Dokaz da, eto,
i 6.500 duša, ostatak ostatka, još uvek jesu i ostaju pozitivna jevrejs-
ka čest u svetu. Nadalje, oni su dokaz da se ta zajednica obnovila
ne samo sopstvenom snagom i voljom i ne samo uz podršku njene
šire jugoslovenske sredine, nego i uz pomoć i saradnju Jevreja iz
drugih zemalja, — dokaz da solidarnost koja se formirala kroz ve-
kove zajedničkih patnji i nadanja još uvek dejstvuje kao živa snaga.
Najzad, oni su izvanredno važan dokaz i najpozitivniji precedent za
činjenicu da je slobodan jevrejski manjinski život potpuno ostvar-
ljiv i konkretno ostvaren u jednoj socijalističkoj zemlji, u skladu
sa njenim širokogrudim i naprednim koncepcijama, i to bez ikakve
smetnje za saradnju sa drugim jevrejskim zajednicama koje žive u
drukčijem društvenom poretku. Upravo zato smo mogli u protekloj
deceniji da na jevrejska zbivanja u svetu utičemo u pravcu jačanja
progresivnih tendencija u njima. Taj uticaj je nesumnjivo bio jači
nego što je brojna snaga naše zajednice.

Kada se sve ovo ima u vidu, može se slobodno reći da naša mala
i desetkovana zajednica još uvek nije suva grana, nego je živi i
aktivni deo jugoslovenske i jevrejske stvarnosti danas i za bu-
duće. Kroz strahovitu oluju nedavne prošlosti i kroz svoju posle-
ratnu delatnost, ona je doživela preporod svoje vrste. Poučena tra-
gedijom koju je preživela i dinamičnim zbivanjem toga preporoda,
ona i dalje nastoji i uspeva da pod svojim specifičnim uslovima gaji
„veštinu da živi kao Jevrejin“.

Ključ njenih uspeha je prvenstveno u njenom suštinskom unu-
tarnjem jedinstvu koje od Oslobođenja naovamo nikada nije bilo
bitno ometeno. To jedinstvo je njena najdragocenija posleratna te-
kovina. Ono ne bi bilo moguće bez harmonije sa osnovnim jedin-
stvom savremenog jugoslovenskog ambijenta i bez usklađivanja sa
naprednim opštejevrejskim tendencijama. Ono treba da ostane naj-
važnija smernica i za rad u nastupajućoj novoj deceniji.

Ovakva kakva jeste, naša zajednica ima i svoje specifične pro-
bleme. No svečana jubilarna atmosfera desetogodišnjice nije pri-
lika kada o njima treba detaljnije govoriti. Dovoljno je reći da nema
bitnih problema u odnosu prema našoj široj jugoslovenskoj sredini

kao ni u odnosu prema ostalom jevrejskom svetu. Postojeći problemi se odnose na unutarnji razvoj, mogućnosti i perspektive same zajednice, a uslovljeni su njenim današnjim brojnim sastavom i rasporedom, izvesnim organizacionim i statusnim pitanjima, intelektualnom sadržinom i materijalnim sredstvima. Osnovni pak problem, o kome se u ovih deset godina mnogo diskutovalo, bio je i ostao problem kontinuiteta, problem prenošenja jevrejske zainteresovanosti i aktivnosti na mlade naraštaje. Kod nas se taj problem često nazivao problemom „poslednje generacije“. Izgleda nam, a to je svakako najbitniji rezultat našega rada, da smo od strahovanja, da smo mi poslednja jevrejska generacija u ovoj zemlji, danas dalje nego što smo bili pre nekoliko godina. Naša jevrejska dečja zaba- višta i omladinske sekcije pri većim opštinama, naša grupna leto- vanja za jevrejsku decu i omladinu, naši horovi, publikacije i slični metodi za angažovanje mladih u životu i radu naše zajednice — a te pojave su naročito pozitivne u poslednje dve-tri godine — su veoma ohrabrujući simptomi za budućnost.

VI.

Kada smo krajem 1944 obnovili rad našeg Saveza i ubrzo zatim rad naših opština i ustanova, bilo je i u našim redovima skeptika koji su smatrali da su to samo poslednji odjeci jedne egzistencije koja je ustvari već uništena ili, u najmanju ruku, osuđena na skorou i potpunu degeneraciju. U našim naporima i teškoćama su ti skeptici gledali poslednje trzaje nečega što nestaje. No znatna većina naše zajednice znala je od samog početka novog perioda da to nisu samrtni bolovi nestajanja, nego porođajni bolovi novog nastajanja. Ta većina bila je svesna toga da to novo nastajanje ne može biti ni metafizičko čudo gotovih datosti ni trka brzih i iznenadnih uspeha i dostignuća, nego bolno i istovremeno radosno postepeno rasteње, uslovljeno dubokim korenima prošlosti, ali još više svakodnevnom i napornom negom teško oštećene, ali žive zajednice. Ona je takođe bila svesna da su teškoće prolazne a tekovine trajne. Stoga su mnogi primili na sebe ne laki teret da — pored svojih ostalih ličnih, dru- štvениh i službenih obaveza — svojski porade i na poslovima naše zajednice, smatrajući taj često sitni, zamorni pa i dosadni rad oba- vezom prema njenim velikim tradicijama iz prošlosti i prema ova- ploćenju njenih ciljeva u sadašnjosti i u budućnosti. Sve što smo postigli, u krajnjoj liniji je rezultat volje i napora naše zajednice kao celine. Stoga svi zajedno imamo pravo da se radujemo i pono- simo uspesima, a niko ponaosob nema pravo da ih svojata za sebe, pa makar je u jednom ili drugom konkretnom slučaju doprineo manje ili više. Naravno, u istom smislu smo svi zajedno odgovorni i za greške i propuste, kojih je nesumnjivo bilo, ali koji ne mogu za- seniti suštinsku aktivnost našeg desetogodišnjeg bilansa, nego treba da služe kao pouka da ubuduće rad bude još bolji.

Etо, zbog svega toga smatramo da je opravdano što proslavljamo desetogodišnjicu obnovljenog života i rada naše jevrejske zajednice, našeg Saveza, naših opština i ustanova u srazmerno širokom okviru.

Naša proslava nije izolovana manifestacija za sebe, nego istovremeno i nerazdvojna sastavna čest mnogih i velikih proslava, kojima je širom slobodoljubivog sveta, širom Jugoslavije i širom Jevrejstva proslavljena desetogodišnjica pobeđe nad fašizmom i početka posleratne obnove koja nas je — uprkos svih teškoća — povela bliže novoj i mirnijoj eri napretka i blagostanja.

VII.

Imamo, dakle, prava da se u prazničnom raspoloženju ponosimo uspesima, radujemo postignućima i da budemo puni nade. Ali nam svečano slavlje nameće i obavezu da budemo skromni. I da nikada ne zaboravimo one koji su dali najveće žrtve. Njihova je glavna zasluga za sve ono što smo postigli i što danas imamo. Njima pripada naše većito i blagodarno sećanje. Zato je ova naša proslava istovremeno i svećani pomen za borce i mučenike, heroje i stradalnike. Mnogi milioni žrtava slobodoljubivih naroda, dva miliona žrtava Jugoslavije, šest miliona žrtava jevrejskog naroda i šezdeset hiljada žrtava jugoslovenskog Jevrejstva, u našim srcima zauvek prisustvuju našim proslavama. U duhu su sa nama junaci i patnici. Sa nama su naša nevinna deca, naši očevi i majke, naša braća i sestre, dedovi i bake, i svi oni bliski i dragi rođaci, drugovi i prijatelji koji su nam zločinački otrgnuti u prvom cvatu njihovog života, u zrelo doba svoga plodnog rada, u svojoj umornoj starosti.

Sećajući se pak njih, ne možemo a da ne pomislimo, u neprolaznom gnevu, i na one koji su krivi za njihovu smrt. Ne smemo zaboraviti ne samo šta nam je učinjeno, nego i ko nam je to učinio. To zaboraviti bio bi zločin prema svetloj uspomeni onih kojima smo podigli u našim srcima i u vidljivoj spoljnoj stvarnosti tolike spomenike ljubavi i zahvalnosti.

I to je deo naše proslave. Kao prevashodno istoriski narod, mi dugo pamlimo i dobro i zlo, jer su i jedno i drugo ne samo proizvoljni primeri nego i važne pouke za naše sopstveno opredeljenje.

VIII.

Kada se na sve to osvrćemo i kada pokušavamo da prilikom ove proslave sagledamo njenu suštinu u sklopu širih i bitnijih vrednosti, svesni smo toga da su praznici i jubileji izuzetni događaji. Njihov smisao ne leži u njima samima. Njihova patetika nije cilj za sebe. U krajnjoj liniji, oni služe jačanju kohezije društvene zajednice koja ih slavi. Kroz retrospekciju ponovo proživljavamo prošlost, da bismo iz nje crpli potstrek i novu snagu za budućnost. Prelazeći iz prošle dekade u novu, ponovo smo u sebi koncentrisano proživeli stradanja i uspehe, teškoće i dostignuća koji su formirali lik tog srazmerno kratkog ali izuzetno značajnog perioda. Ali praznici prolaze brzo. Za njima opet dolazi svakodnevni život sa svojim upornim i sistematskim radom, bez kojega nema ni uspeha ni napretka ni za pojedinca ni za ma koje društveno telo. Svečana svetlost proslave naše desetogodišnjice treba da ozari naš rad u novoj deceniji u koju ulazimo.

DRUŠTVENE BORBE KOD STVARANJA STARE JEVREJSKE DRŽAVE

(Na osnovu podataka iz Biblije)

1.

Biblija je jedna od najznačajnijih kulturnih dokumenata čovečanstva. Ona je istovremeno najveća tvorevina stare jevrejske kulture i veliki doprinos Jevreja opštečovečanskoj kulturi.

Biblija je sveta knjiga dveju religija, jevrejske i hrišćanske, od kojih je naročito ova druga imala veliku ulogu u istoriji čovečanstva. Te dve religije smatraju sadržinu Biblije (jevrejska, naravno, samo Stari zavet) za božanske, večne, apsolutne istine, za božanska otkrovenja.

Razume se, savremena društvena nauka prilazi Bibliji sasvim drukčije. Ona smatra Bibliju onim što ona u stvarnosti jeste, — ljudskim, a ne božanskim delom. Ona prilazi Bibliji kritički — ona ne bi bila nauka kad to ne bi činila — slobodna od dogmatskih predrasuda.

No, i kad se ovako kritički, sa pozicija nauke, prilazi Bibliji, ona ne gubi od svoga značaja. Baš obratno, tek se onda vidi sva njena veličina kao dokumenta teške borbe jednog malog naroda koji teži za jednim savršenijim ljudskim društvom. Jevrejski narod nije kao drugi narodi Starog veka doprineo ljudskoj kulturi razvijanjem nauke i tehnike, nego afirmacijom novih moralnih načela. Ali mi znamo i to da ovo nije slučajnost. Nisu Jevreji bili unapred određeni od neke „transcendentne sile“ da budu nosioci nekog višeg morala, nego je to rezultat određenih istoriskih okolnosti.

Savremena istoriska nauka pronalazi sa priličnom tačnošću osnovne pokretačke snage jednog ljudskog društva i način ispoljavanja tih snaga pod određenim okolnostima. Mi dosta tačno poznajemo razvojne linije prvih oblika ljudskih društava. Razume se, shema pri tome nema, niti one mogu postojati kod društvenih pojava. Ali, ma kako da je konkretno društvo u istoriji različito, imamo izvesne zajedničke tendencije njegovog razvoja. U svakom društvu postoji prvobitna plemenska, gentilna demokratija koja istovremeno znači i izvesne oblike kolektivne svojine. Posle se pleme (gens) i njegova prvobitna demokratija raspada, a uporedo s tim nestaje i kolektivne svojine, da bi ustupila mesto privatnoj svojini.

Taj proces znači stvaranje klasnog društva i države. Tok, brzina i konkretno ispoljavanje toga procesa različiti su, i zavise od geografskih, geoloških, geopolitičkih, klimatskih i drugih uslova. Oni su bili drukčiji kod starih Egipćana, Grka, Rimljana, Germana, Slovena, Indijaca itd. Naročito zato što su se u taj proces umešali i kulturni uticaji drugih, razvijenijih naroda. Ali one postavke na bazi kojih je taj proces proanalizirao Engels u svom delu „Poreklo porodice, privatne svojine i države“ važe za sve narode i društva.

One važe i za stare Jevreje. O tome upravo Biblija daje dragocene dokaze. Naš zadatak u ovoj studiji upravo je taj da dokažemo, i to samo na osnovu podataka iz Biblije, da je proces pretvaranja gentilnog društva u klasno i stvaranja države pokazao kod starih Jevreja iste tendencije kao i kod drugih naroda. No upravo specifičnost toga razvoja je bila od presudnog značaja za dalji razvitak i sudbinu Jevreja, a istovremeno ona je odredila osobenu ulogu koju su Jevreji odigrali u ljudskoj istoriji.

2.

Poznato je da su Jevreji živeli u plemenskom (gentilnom) društvenom uređenju ne samo u momentu naseljenja u „Kanaanu“ nego i duže vreme posle naseljenja. Biblija spominje dvanaest plemena. Kako ovaj naš rad nema istoriografskih pretenzija, nećemo ulaziti u to kakvo je bilo to plemensko uređenje i dokle je ono trajalo. Nas ovde interesuje samo jedno: da ukažemo na specifičnost nužnog prelaza plemenskog uređenja u državno uređenje, besklasnog društva u klasno, i to na osnovu podataka iz Biblije. Napomenućemo samo toliko da je istoriska nauka potvrdila one činjenice koje čine pandan tim podacima, bez obzira na istoriografsku tačnost tih podataka. Jasno je da se mora imati u vidu da su delovi Biblije u kojima se ti podaci nalaze, napisani kasnije nego što su se te činjenice odigrale. Oni su zapisani na osnovu predanja o tim događajima. Zatim je poznato i to da Biblija nema pretenzije da bude tačan istoriografski dokument. Upravo suprotno, ona je pisana tendenciozno (bez obzira na eventualno subjektivno uverenje njenih autora ili redaktora da je ta tendencija postulat jedne više, nadzemaljske sile). Ta tendencija je posledica shvatanja autora i redaktora Biblije — sa gledišta tadašnjeg duhovnog i ideološkog razvoja potpuno opravdanog i razumljivog, pa čak i naprednog u izvesnom smislu — da se cela istorija sveta događa po volji jedinog i svemogućeg boga, i da se u centru svih tih događaja nalaze Jevreji. To što su se stari Jevreji smatrali izabranim narodom, nije ništa čudnovato za one prilike. Svi su se stari narodi na određenom stepenu svoga razvoja smatrali izabranima. Novo je u shvatanju Jevreja jedna okolnost: ostali narodi, čak i oni koji Jevreje pobeđuju, samo su sredstvo božje volje, božjeg „proviđenja“. Pobedama i porazima, blagostanjem i nedaćama bog ih nagrađuje ili kažnjava, prema tome.

da li se drže božjih zakona i zahteva ili ne, a ostali narodi, čak i tako moćni kao Vavilonci, samo su sredstvo božjeg providenja, dok su mu Jevreji — cilj. I događaje oko stvaranja jevrejske države klasifikuje Biblija sa toga gledišta. Neki su bili ugodni bogu, po božjoj volji, a drugi nisu.

Znamo s druge strane da su „božji zakoni“ i zahtevi o kojima je reč istovremeno bili i zemaljski i državni zakoni. Ni to nije čudno za prilike i stanje onoga doba i mogućnosti ideološkog razvoja. Kod starih naroda u izvesnoj fazi razvoja, naročito aziskih, državni zakoni su istovremeno verski propisi. Mojsijevi zakoni trebalo je da budu osnova jedne teokratije (doduše prilično demokratske) koju su u početku V veka pre naše ere hteli da osnuju Ezra i Nehemija po povratku iz vavilonskog ropstva. Nas ovde interesuje pitanje koje želimo da povežemo sa osnovnom tezom naših izlaganja: koje su bile one društvene snage čije su interese predstavljali „božji“ zakoni i onaj moral, onaj opšti pogled na svet iz kojih su ti zakoni izvirali?

Mi smo uvereni da su ti zakoni i taj moral izražavali ostatak stare plemenske demokratije i društvene jednakosti i da su nosioci onih snaga koje su taj moral, ili rečeno današnjim terminom, tu ideologiju, taj pogled na svet podržavali, bili društveni slojevi kojima je bila u interesu ta plemenska demokratija i jednakost. To su bili široki slojevi naroda za razliku od plemstva i zvaničnog sveštenstva. Razume se, to nije jedini uzrok. Ima tu izvesno i mnogih drugih isprepletenih uzroka: mi imamo u vidu i jevrejski opšti pogled na svet u momentu stvaranja Mojsijevih zakona tzv. Tore, čiji su redaktori, po danas usvojenom shvatanju, bili upravo Ezra i Nehemija. Ali mi smatramo da je to osnovni društveni uzrok čiji će se značaj odraziti i u kasnijim razvojnim fazama opšteg jevrejskog pogleda na svet.

3.

Da vidimo sada šta je predstavljala ta „plemenska demokratija“, gde se ona i kako odražava u Mojsijevim knjigama. Zatim ćemo razmatrati razloge koji su je fiksirali u jevrejskom društvu i time istovremeno preći na glavnu temu ovih izlaganja.

Mojsijevi zakoni, iako, kao što smo već naveli, redigovani mnogo kasnije nego što je Mojsije živio (ili mogao da živi), u periodu kada je već postojala jevrejska država (prilikom stvaranja druge države); iako su bili istovremeno i pravni propisi (a ne samo religijski) koje je sankcionisala državna sila, — sadrže vrlo mnogo od ustanova ranijeg plemenskog uređenja. I upravo ta mesta u Mojsijevim zakonima izražavaju onaj viši moral koji razlikuje jevrejsko društvo i jevrejsku religiju kao opštu ideologiju toga društva od društva i religija okolnih robovlasničkih naroda (iako na prvi pogled može izgledati kao protivrečnost da ostaci jednog starijeg,

prevazidenog društva predstavljaju viši stepen morala i uopšte ideologije jednog društva; prvo „socijalno zakonodavstvo“ je ostatak vremena kada još pravog zakonodavstva uopšte nije ni bilo).

Pre svega, Mojsijevi zakoni predviđaju još kolektivnu svojinu. ostatak stare plemenske svojine. Ona je poznata pod imenom juvileja. Po toj ustanovi pojedine zemljoradničke porodice nisu bile potpuni vlasnici zemlje koju su obrađivale, već više njeni uživaoci. Vrhovni vlasnik zemlje je ceo narod, odnosno po formulaciji Mojsijevih zakona — bog. „Ali zemlja da se ne prodaje svagda, jer je moja zemlja a vi ste došljaci i ukućani kod mene“ (knj. III, glava 25, t. 23, — ovaj citat kao i svi budući citati uzeti su iz Daničićevog prevoda Biblije). Zemlja se sme obrađivati samo šest godina, a sedma godina je sabat — godina kada se i zemlja odmara. Posle sedam sabat godina, tj. svake pedesete godine dolazi juvilej. „I posvetite godinu pedesetu, i proglasite slobodu u zemlji svima koji žive u njoj; to neka vam je oprosna godina, i tada se vratite svaki na svoju baštinu, i svaki u rod svoj vratite se“ (ibid. t. 10). Te godine robovi se oslobadaju i vraćaju u svoj rod, zemlja se vraća ranijem vlasniku. Kupovna cena zemlje se računa prema juvileju, — veća je ako je juvilej dalji, manja ako je bliži — „jer ti se prodaje broj ljetina“ (ibid. t. 16) a ne sama zemlja. Ali i bez obzira na juvilej rodbina prodavca zemlje imala je pravo otkupa zemlje (t. 25). Jedino za gradske kuće je bilo ograničeno vreme otkupa na godinu dana (t. 29). Za seoska imanja (njive, vinograde) nije bilo ograničeno vreme otkupa, tj. trajalo je do juvileja. Prilikom žetve ili berbe nisu se smeli obrati granični delovi imanja, već ono što se tamo rodi kao i ono što padne na zemlju pripada „došljaku, sirotinji i udovici“ (gl. 24 t. 19—21).

Poznato je i iz istorije svih naroda, naročito Grka i Rimljana, da je u zemljoradničkim društvima jedno od najefikasnijih sredstava stvaranja klasnih razlika bilo osiromašenje velikog broja zemljoradnika i nagomilavanje zemlje u rukama malobrojnih bogataša čije je bogatstvo stalno raslo. Ovaj proces dovodio je do pretvaranja velikog broja slobodnih ljudi u robove (tzv. dužničko ropstvo). Juvilej je trebalo da u jevrejskoj državi spreči taj, za ondašnje prilike i stanje proizvodnih snaga nužan proces, klasno diferenciranje društva, i da zadrži jednakost svih članova društva u imovinskim odnosima. Dužničko ropstvo postojalo je kod starih Jevreja u doba redigovanja Mojsijevih zakona. Ali u juvilejskoj godini oslobadala su se lica koja su postajala robovi zbog duga. Osim toga, Mojsijevi zakoni predviđaju blago postupanje prema robovima. Oni nisu bili samo objekt prava, „stvar“, „res“, kao npr. u rimskom društvu i pravu.

Pored ovog ostatka kolektivne svojine imamo i druge brojne „socijalne“ propise u Mojsijevim zakonima, — kako bismo kazali današnjom terminologijom (iako ovaj termin nikako nije u suštini adekvatan). Zabrana uzimanja kamate, propis da se založena stvar

vрати još „pre zalaska sunca”, propisi da se sa došljakom lepo postupa (gl. 19, t. 34), zaštita siromaha itd. — imaju isti smisao. Propisi o poštovanju roditelja, starijih lica, zabrana pod pretnjom smrti da se vrši preljuba (i za muškarca) takođe pokazuju težnju da se sačuva poredak u kome se ceni dostojanstvo čoveka. Jer ne treba zaboraviti da sve to ne susrećemo u robovlasničkim društvima Staroga veka čak ni kao moralni postulat (osim donekle u grčkoj mitologiji iz vremena kad su i kod Grka bili sveži ostaci plemenske demokratije).

Da navedemo još jedan primer iz Mojsijevih zakona u prilog naše teze. Po Mojsijevim zakonima je vojska narodna (kao uostalom i u ranom grčkom i rimskom društvu). Ona je dobrovoljna (knj. III, gl. 20). Jedan od zanimljivih propisa koji pokazuje staranje društva za svoje članove je onaj po kome ne ide u vojsku „ko je sagradio novu kuću a nije počeo sjediti u njoj”, „ko je posadio vinograd a još ga nije brao” i „ko je isprosió djevojku a još je nije odveo”.

Kakav je bio razlog što su se kod Jevreja tako dugo sačuvale tradicije plemenske demokratije i jednakosti, i što su te tradicije bile toliko jake da su pružale otpor stvaranju klasa i naročito izoštravanju klasnih razlika još i pri kraju stare jevrejske države, još i u doba borbe sa Rimljanima? Koji su bili razlozi što se kod Jevreja razvio prvi put naročiti moral sa „socijalnim” elementima? Zašto se kod njih razvio monoteizam koji je u svoje vreme bio borbena ideologija protiv religije okolnih zemljoradničkih i klasno potpuno uobličениh naroda, paganskih idolopokloničkih religija, koje su istovremeno bile robovlasničke klasne ideologije? Na to pitanje ne možemo odgovoriti u ovim okvirima. Navešćemo samo jedan, verovatan, razlog na koji je ukazao engleski pisac i publicista H. G. Wells u svojoj „Istoriji sveta”. Palestina je u Starom veku bila važna saobraćajna raskršnica. Kroz nju su prolazili putevi između dve ogromne carevine Starog veka: Egipta i carevine u Mezopotamiji. Wells upoređuje stare Jevreje sa čovekom koji želi da se stalno nastani na drumu. Stalni ratovi, kojima su Jevreji bili izloženi, uvek su udaljavali vladajuću vojničku klasu koja je nastajala, i nisu dozvolili da ona ojača i da se konačno učvrsti, a pomogli su da ojača otpor narodnih masa, iako su ratovi i njih uvalili u bedu. Naprimera, iz vavilonskog ropstva nisu se vraćali plemići i bogataši već, mahom, narodne mase. I tako se desilo da je narod, koji je hteo da ostvari društvo bazirano na „socijalnoj” pravdi, bio stalno izložen potresima i društvenim prevratima. No ti potresi su samo ojačali tendencije masa koje smo gore izneli. Suprotnost između tih tendencija, tih visokih ideala, s jedne strane, i grube i teške stvarnosti, s druge strane, rodila je ideju o Mesiji i mesijanizmu, čiji je jedan vid bilo i prvobitno hrišćanstvo.

No da se vratimo na našu osnovnu temu, na društvene borbe prilikom stvaranja prve jevrejske države.

Kao što smo rekli, plemensko uređenje kod Jevreja zadržalo se i posle naseljenja u Palestini. Začeci monoteističke religije o kojoj smo govorili postojali su kod tih plemena. No Palestina, „Kanaan“, kako ga Biblija naziva, bila je plodna oaza sred okolnih pustinja. Za pustinjske nomade, jer to su bila jevrejska plemena pre naseljenja u Palestini. — to je bila „obećana zemlja“ „u kojoj teče med i mleko“. Ali upravo zbog toga jevrejska plemena morala su da vode žestoke borbe da osvoje i zadrže Palestinu. Ona je bila srazmerno gusto naseljena prilikom njihovog dolaska, pa su zemlju samo postepeno osvajali. Pored njih živeli su drugi narodi koji su već duže bili zemljoradnici ili čak trgovci i zanatlije (na Primorju, u krugu fenićanske kulture), i na višem stepenu civilizacije nego Jevreji. Kod njih je postojala već država, izgrađeno klasno društvo i robovlasništvo. Tomu je odgovarala naročita religija koja se, kao i kod drugih naroda na odgovarajućem stepenu razvoja, sastojala u obožavanju i personifikovanju prirodnih sila, naročito onih vezanih za zemljoradnju (bogovi i boginje zemlje, sunca, plodnosti, zatim zli bogovi, neprijatelji plodnosti kojima su princsili i ljudske žrtve).

Ta viša kultura i njena ideologija u vidu religije prodirala je kod Jevreja uporedo sa prelaskom na zemljoradnju i olabavljenjem plemenskih veza. No taj proces je istovremeno značio i klasnu diferencijaciju, jačanje onih elemenata koji vode klasnoj organizaciji društva — ka državi. Nosioi toga procesa su bili bogati zemljoradnici, ali mase naroda pružale su otpor tom procesu.

Tu borbu odražava Biblija kao borbu prave jevrejske religije i jedinog i jedinstvenog jevrejskog boga „Jahve“-a protiv tuđe religije i idola. Ali to nikako nije bila samo borba ideja, religijskih shvatanja. Kao što smo naveli, to je bio istovremeno i sukob živih društvenih interesa. I što je najinteresantnije, nosioi borbe za čistoću jevrejske religije, a protiv tuđe religije i idola, nisu bili jevrejski sveštenici, zvanični sveštenečki stalež, već su to bili naročiti ljudi tzv. proroci. (U jevrejskoj istoriji ima mnogo slučajeva da su se zvanični sveštenici priključili zavojevačima i njihovoj ideologiji, napr. u sukobu sa Rimljanima. Oni su pripadali mahom tzv. saducejima, dok su vode tzv. fariseja, narodnih masa, bili „rabini“, vrsta naučnika, laičkih poznavalaca i tumača zakona.)

Proroci, dakle, nisu bili zvanični sveštenici, oni nisu bili uopšte sveštenici tj. oficijelni vršioi verskih obreda. Oni su bili ljudi iz naroda, i to često iz najnižih slojeva, neka vrsta narodnih tribuna, iako su sebe smatrali tumačima božje volje. (Ne treba zaboraviti da je u ono vreme cela društvena ideologija, kao što stalno ukazujemo, bila izražena u vidu religije. Uostalom reč „prorok“ tj. onaj koji proriče uopšte nije adekvatan prevod jevrejske reči

„navi”. Kasniji hrišćanski prevodi iz Biblije su upotrebljavali tu reč zato da bi pokazali da su ti ljudi „proricali” dolazak Mesije tj. Isusa, što nikako ne odgovara njihovoj pravoj ulozi i značaju u jevrejskom društvu. Inače ljudi koji su u nekoj vrsti transa „tumačili” volju bogova bilo je a i danas još ima kod istočnih naroda.) Boreći se protiv tude religije a za „pravu” jevrejsku religiju, oni su se istovremeno borili i protiv prodiranja klasnog društva, protiv potiskivanja tradicija stare plemenske demokratije. Ti proroci odigraće veliku ulogu osobito u kasnijoj jevrejskoj istoriji kada društveno raslojavanje, pojava klase bogataša i raskoši, naročito uzima maha. Tada se tek pojavljuju veliki proroci kao Amos, Isaja, Jeremija, Jezekijel itd. Ali bilo ih je već i na samom početku jevrejskog društva u Palestini.

Plemenska organizacija jevrejskog društva u Palestini bazira na tradiciji. U tom društvu nije bilo čvršće prinudne organizacije, iako su ta organizacija i te tradicije morale biti čvrste već u vremenu kada je Mojsije živeo ili mogao da živi. Postojale su tzv. sudije, no oni su bili obični pastiri ili zemljoradnici koji su se pojavljivali naročito u vreme rata ili neke druge opasnosti, a kada bi prošao rat ili druga opasnost, vratili bi se svom redovnom poslu. Oni su u neku ruku bili slični grčkim bazilejima ili rimskim tzv. diktatorima u početku istorije tih naroda, kada su plemenske tradicije bile jake i kod njih.

No plemenska organizacija Jevreja u početku njihovog naseljavanja u Palestini bila je nesavršenija u poređenju sa društvenim organizacijama okolnih naroda. Iako je ona, baš zbog svoje demokracičnosti, predstavljala jaku koheziju, državna organizacija okolnih i kulturno razvijenijih naroda pokazala se jačom, naročito u slučaju ratova. Nužno se pojavljuje i kod Jevreja potreba za stvaranjem druge društvene organizacije, za stvaranjem države. No razlozi koji su diktirali tu potrebu nisu bili samo spoljni, tj. ratovi. Unutrašnji razlozi, sve veće komplikovanje društvenih odnosa uporedo sa prelazom na zemljoradnju tražili su promenu društvenog uređenja. Iskrsavale su nove pojave koje se u starim društvenim okvirima nisu mogle rešiti. Ali uporedo s tim potrebama postoji bojazan kod narodnih masa da se stvaranjem države učvršćuje društvena nejednakost i podela društva na klase. Polako se pojavljuju klice državne organizacije. Samuilo već ima doživotni sudiski položaj koji prelazi na njegove sinove (prva knjiga Samuilovala, gl. 8, t. 1). No upravo zloupotreba sudiskog položaja od strane Samuilovih sinova je povod što narod ipak traži cara. To je u Bibliji opisano na sledeći način: (gl. 8)

„1. A kad Samuilo ostarje, postavi sinove svoje za sudije Izrailju. . .

3. Ali sinovi njegovi ne hodjahu putevima njegovim, nego udariše za dobitkom, i primahu poklone, i izvrtahu pravdu.

4. Tada se skupiše sve starješine Izrailjevc i dodoše k Samuilu u Ramu.

5. I rekoše mu: Eto, ti si ostario, a sinovi tvoji ne hode tvojim putovima; zato postavi nam cara da nam sudi, kao što je u svijeh naroda.

6. Ali Samuilu ne bi po volji što rekoše: daj nam cara da nam sudi. I Samuilo se pomoli Gospodu.

7. A Gospod reče Samuilu: Poslušaj glas narodni u sve-mu što ti govore; jer ne odbaciše tebe, nego mene odbaciše da ne carujem nad njima.

8. Kako činiše od onoga dana kad ih izvedoh iz Misira do danas, i ostaviše me i služiše drugim bogovima, po svijem tijekom djelima čine i tebi.

9. Zato sada poslušaj glas njihov; ali im dobro zasvjedoči i kaži način kojim će car carovati nad njima.

10. I kaza Samuilo sve riječi gospodnje narodu koji iskaše od njega cara;

11. I reče: ovo će biti način kojim će car carovati nad vama: sinove vaše uzimaće i metati ih na kola svoja i među konjike svoje, i oni će trčati pred kolima njegovijem;

12. I postaviće ih da su mu tisućnici i pedesetnici, i da mu oru njive i žnju ljetinu, i da mu grade ratne sprave i što treba za kola njegova.

13. Uzimaće i kćeri vaše da mu grade mirisne masti i da mu budu kuharice i hljebarice.

14. I njive vaše i vinograde vaše i maslinike vaše najbolje uzimaće i razdavati slugama svojim.

15. Uzimaće desetak od usjeva vaših i od vinograda vaših, i davaće dvoranima svojim i slugama svojim.

16. I sluge vaše i sluškinje vaše i mladiće vaše najljepše i magarce vaše uzimaće, i obrtati na svoje poslove.

17. Stada će vaša desetkovati i vi ćete mu biti robovi.

18. Pa ćete onda vikati radi cara svojega, kojega izabraste sebi; ali vas Gospod neće onda uslišiti.

19. Ali narod ne htje poslušati riječi Samuilovijeh i rekoše: Ne, nego car neka bude nad nama,

20. Da budemo i mi kao svi narodi; i neka nam sudi car naš i ide pred nama i vodi naše ratove..."

Kao što smo rekli, Biblija svaki događaj klasifikuje po tome da li je po volji božjoj ili nije. Veoma je karakteristična i potvrđuje našu tezu okolnost što se „Gospod”, kao što smo upravo naveli, protivio uvođenju carstva, dakle stvaranju države.

Jevrejska država se stvorila, to je bila istoriska nužnost. No stvaranje države je opet sa svoje strane nužno imalo za posledicu stvaranje klasnog društva i sve dublje klasno raslojavanje, a uporedo s tim potiskivanje plemenskih tradicija, jednakosti i ravnopravnosti. Pored bogatih zemljoradnika i svešteničkog staleža javlja se i vojničko plemstvo kao vladajuća klasa.

Ovaj proces je opšte poznat. Ali Biblija i tu daje dragocene i zanimljive podatke kako se taj proces vršio kroz stalne sukobe.

Navešću jedno vanredno lepo i zanimljivo mesto iz Druge knjige Samuilove da bih to ilustrova. Reč je o sukobu kralja Davida i proroka Natana.

Naime David je bio prvi kralj Jevreja. On je pobedio Filistejce koji su stanovali na obali Sredozemnog Mora i bili najopasniji neprijatelji starih Jevreja. On je i sam bio pastir pre nego što je postao vojskovođa pa kralj. Ne samo da je poticao iz naroda nego je nastojao da sačuva demokratske tradicije o kojima sam govorio. On je i kasnije smatran za hrabrog, pravičnog, uopšte idealnog vladara. Ipak nužni tok istorije išao je neumitno dalje; bez obzira na njegove lične kvalitete. Ono što je po Bibliji bio predvideo Samuil, ostvarilo se: stvorilo se klasno društvo, stvarao se kraljevski dvor sa povlašćenim plemstvom koji su počeli sve više da uživaju u vlasti, stečena vlast ih je sve više otuđivala od narodnih masa.

I tako, kako se priča na navedenom mestu u Bibliji, David se jedanput uveče šetao na krovu svoga dvorca u Jerusalimu kada ugleda jednu lepu ženu kako se umiva. To je bila Betsaba, žena njegovog vojnika Urije. Žena mu se mnogo dopadne te je pozove i zadrži kod sebe. No ona zatrudne, stoga pozove sa bojišta njenog muža Uriju i zapovedi mu da ostane kod kuće kod svoje žene. Citiraću doslovno mesto u kojem je iznet Urijev odgovor, jer klasična sažetost i jednostavnost Biblije više kazuje od ma kojeg opisa (gl. 11, t. 11):

„A Urija reče Davidu:

„Kovčeg i Izraelj i Juda stoje po šatorima, i Joav gospodar moj i sluge gospodara mojega stoje u polju, pa kako bih ja išao u kuću svoju da jedem i pijem i spavam sa ženom svojom? Tako ti bio živ i tako bila živa duša tvoja, neću to učiniti”.

(Radi objašnjenja navodimo da su stari Jevreji uvek nosili sobom u rat sveti kovčeg za koji su mislili da u njemu obitava bog koji ratuje s njima.)

Tada David napisa poruku Joavu, pretpostavljenom Urije: „Namjestite Uriju gdje je najžešći boj, pa se uzmaknite od njega da bi ga ubili da pogine” (t. 15.). Tako je i bilo te je Urija poginuo.

To je izazvalo revolt u narodu. Citiraću doslovno šta o tome piše Biblija (gl. 12):

1. „I posla Gospod Natana k Davidu; i on došav k njemu reče mu: u jednom gradu bijahu dva čovjeka, jedan bogat a drugi siromah.

2. Bogati imаше ovaca i goveda vrlo mnogo;

3. A siromah nemaše ništa do jednu malu ovčicu, koju bješe kupio, i hranjaše je, te odraste uza nj i uz djecu njegovu, i jedjaše od njegova zalogaja, i iz njegove čaše pijaše, i na krilu mu spavaše, i bijaše mu kao kći.

4. A dođe putnik k bogatome čovjeku, a njemu bi žao uzeti iz svojih ovaca ili goveda da zgotovi putniku koji dođe k njemu; nego uze ovcu onoga siromaha i zgotovi je čovjeku, koji dođe k njemu.

5. Tada se David vrlo razgnjevi na onoga čovjeka i reče Natanu: Tako živ bio Gospod, zaslužio je smrt onaj koji je to učinio.

6. I ovcu neka plati učetvoro, što je to učinio i nije mu žao bilo.

7. Tada reče Natan Davidu: Ti si taj...”

U to vreme, dakle, još je mogao prorok da ode kod kralja i da mu reče istinu u oči. No kasnije, kad je vladajuća klasa ojačala, proroci to više nisu smeli da rade. Moć kraljeva, vojničkog plemstva i drugih nosilaca vlasti sve je više rasla uporedo sa obespravljenošću masa. Posle smrti Solomona, Davidovog nasljednika, borbe za presto i vlast uopšte razdirali su jevrejsko društvo. Proroci i dalje dižu svoj glas u ime narodnih masa (iako, razumljivo, po Bibliji oni su bili samo glasilo Gospoda, a tako su u svoje vreme i istupali), ali više ne na dvoru, kralju u oči, jer su inače bili bacani u tamnicu.

6.

Istorija je išla dalje svojim neumitnim tokom. Otpor narodnih masa i proroka nije mogao da zadrži stvaranje države i klasnog društva ni kod Jevreja. Istina, to društvo se kod Jevreja nikad nije razvilo potpuno kao kod drugih naroda, i otpor masa i njihovih predvodnika-proroka nikad nije potpuno ugušen. Ali, ako stvari objektivno posmatramo, bez obzira na svu lepotu, tragičnost i veličinu te borbe, i bez obzira na veliku tekovinu, na Bibliju, koju je ta borba dala, — ona je bila suvišna, i u krajnjoj liniji, u krajnjem rezultatu, u ono vreme, razume se, neopravdana, pa zato i „nazadna”. Stvaranje klasnog društva u ono vreme, pri ondašnjem razvoju proizvodnih snaga i ljudske kulture uopšte, bila je nužnost jer je ono razvilo i stvorilo nove vrednosti u proizvodnji i ljudskoj kulturi uopšte, bez obzira na ogromnu i krvavu cenu koju je čovečanstvo za to platilo.

Ali velike ideje koje su se razvile u toj velikoj borbi, o čijim smo začecima upravo govorili, mnogostruko su oplodile čovečanstvo. U trenucima kada bi klasna eksploatacija bila najžešća, te ideje o ljudskom dostojanstvu, jednakosti i slobodi davale su utehu i borbenu gotovost potištenim masama robova, u vidu prvobitnog hrišćanstva, ili kmetova u seljačkim ratovima u početku Novog veka. Ideje su još bile predaleko od stvarnosti a da bi i same mogle postati stvarnost. One bi se i u momentima kad je izgledalo da su pobedile, ponovo okamenile, dogmatizovale, ukalupile da bi postale samo prazni simbol ili zvučni paravan za novu eksploataciju, za novo ropstvo. No one se danas ponovo javljaju i počinju da se ostvaruju, prečišćene i podmladene, u socijalizmu. Ideja da se ponovo ostvari društvo slobodnih, ravnopravnih, iskrenih i zadovoljnih ljudi danas je bliže ostvarenju nego ikad (razume se, u granicama u kojima se takvo društvo, s obzirom na samu ljudsku prirodu, može ostvariti).

JEVREJI U SRBIJI POČETKOM XX VEKA

Jevreja je na Balkanu bilo još u Starom veku. Apostol Pavle je došao u dodir sa njihovom opštinom u Solunu u I veku naše ere. U ranom Srednjem veku nalazili su se oni u nekoliko važnijih centara na primorju, u Carigradu u većem broju od V veka. Venijamin iz Tudele ih je u XII veku zatekao u više varoši Grčke i Makedonije (bavili su se i zanatima i zemljoradnjom). U XIII veku našli su se u bugarskom Trnovu, pa je i jedna bugarska carica bila iz njihovih redova. U Srbiji se izuzetno retko spominju, i to, kako je primetio još istoričar Č. Mijatović, samo u osvojenim vizantiskim oblastima. U jednoj Dušanovoj povelji pominju se i „jevrejski dol” i „jevrejska rečica”. U okolini Zihne obrađivali su neki Jevreji zemlju. Car Uroš je 1361 svetogorskoj Lavri potvrdio imanja označena u jednoj Dušanovoj povelji. Tu je zapisan i „drugi vinograd... bliz Svetog Konstandina mesto, na njem že i sedet Evreji, dajušte na svako leto uzakoni tem telos”. I ovde je reč o seljacima. Jedan je Jevrejin 1442 bio zakupnik carine za glamsko srebro u Prištini kada su je zaposeli Turci. Verovatno je došao iz turskih krajeva, gde su Jevreji bili cenjeni: 1477 bio je lekar Jakov aktivan u službi sultana.

Ali pravo naseljavanje naših krajeva počinje tek krajem XV veka. Tada su Jevreji proterani iz Španije (1492) bežali u Afriku i Italiju i već oko 1495 preko Dubrovnika, Soluna i Carigrada prelazili u Tursku. Kao lekari, tumači i majstori za izradu oružja čni su se naseljavali u velikim lučkim gradovima i odande, naročito iz Soluna, kretali na sever da osnuju nove kolonije po varošima. Ove dve struje, sa Jadrana i sa Egeja, omogućile su brzo formiranje jakih jevrejskih opština na Balkanu. Utvrđeno je da se gradovi u Srbiji nisu baš naglo razvijali odmah po dolasku Turaka, kao što se dugo verovalo, nego da je do procvata gradskih naselja došlo nešto kasnije, uoči dolaska Jevreja, a to je ove naročito privuklo. U teferu trgovca Matka Pribisaljića zabeleženi su 1505 i Ivan Rahić iz Jagodine, Filip iz Ivanjice, Đurašin iz Pelelice, Radulo iz Rače, Radosav iz Ublja i Lazar Jevrejin, iz Severne Srbije.

Jevreji su u XVI i XVII veku živeli u Beogradu, Plovdivu, Jedrenu, Skoplju, Čustendilu, Bitolju, Sarajevu, Sofiji, Solunu, Valoni, Draču, Novom Brdu, Hercegovom, Risnu, Foči, Užicu. Jedan je u XVI veku trgovao u Plevlju. Neki putnik ih je video i u nizu malih palanki Srbije, od Beograda do Pirota. Bili su to španski Jevreji, ali je bilo i dosta nemačkih (Budim, Beograd, čak i Serez).

Od kraja XVI veka oni znatno jačaju. Njihove naseobine u Sofiji, Solunu, Sarajevu i Carigradu više nisu male kolonije već celi kvartovi sa kompaktnim jevrejskim stanovništvom. Godine 1600 zapisao je jedan stranac da „sve carine u Turskoj drže Jevreji”. Sofiski Jevreji bavili su se masovno zanatima (obučari, sedlari, opančari, kasapi). Imali su tri sinagoge. Prvih godina XVII veka najmanje 35% sve robe koja je iz Dubrovnika odlazila na Zapad bila je vlasništvo balkanskih Jevreja i njihovih dubrovačkih ortaka. A u vremenu od 1600—1650 bilo je na Balkanu najmanje 700 dubrovačkih trgovaca koji su slali robu u svoj matični grad (razume se, sukcesivno). Jevreji su radili i u radionicama srebra na Halkidici. Zabeleženo je da su njihovi trgovci obilno darivali čivot sv. Save u Mileševu. Preko Rumunije održavali su veze sa Poljskom i Baltikom.

Strancima se Beograd činio kao Nirnberg, Plovdiv kao Nerdlingen, Jedrene i Skoplje kao Prag, Sofija kao Vorms, samo što je bilo više Jevreja.

Ledi Montegju je 1717 zabeležila u jednom pismu da Jevreji drže svu trgovinu u Turskoj. „Svaki paša ima svoga Jevrejina koji mu vodi novčane poslove”. Uz gospođu Rudinu, udovu srpskog velmože Mrkše Žarkovića, stajao je Franko Jozefović (Valona 1416), uz Mehmed-pašu Kukavicu bio je Aron Danon (Sarajevo 1766), Mehmed-paša držao je Elijasafa Jevrejina (Niš 1737). I austrijski upravljac Severne Srbije držao je kraj sebe čuvenog Zisa.

Pored trgovine, bavili su se Jevreji i davanjem novca pod interes. U Nišu su početkom XVII veka naplaćivali 15, 20 i 30%. To su bile srazmerno niske stope u ono doba, te su od Jevreja novac pod kamatu uzimali pravoslavni manastiri, pečki patrijarsi i zanatlije iz Prokuplja kada su gradili crkvu. Ugledniji trgovci nosili su tada titulu „šjor” (primorsku): šjor David (1736), šjor Aron Jehudija (1737).

Severnu Srbiju bili su okupirali Austrijanci 1717—39. Tada se ovde naselilo dosta nemačkih Jevreja. Živeli su u Beogradu, Paležu (Obrenovac), Grockoj. Nemačka i španjolska opština u Beogradu su u svojim rukama držale trgovinu žitom i alkoholom. U Beogradu se broj Jevreja kretao ovako:

1663	800 duša
1717	250 „
1777	800 „
1804	1000 „

Veliki deo Jevreja morao je izbeći iz Beograda kada su ga opet zauzeli Turci (1739).

U Novom Pazaru su oko 1730 trgovali Avram Kaskon, Jakov Dinaroj, Bekor Tolentino, Samuel Franko, Isak Angelis, David Gabaj.

Naročito su u ovo vreme ojačali sarajevski Jevreji. Katolički trgovci su mnogo stradali u ratu 1697, pravoslavni su tek izrastali iz svoga ćurčiskog esnafa. Jevreji su u Sarajevo bili došli u većim grupama oko 1540 i 1604. Trgovali su s Dubrovnikom i sa Splitom

Panorama Beograda, dunavski deo i tvrđava. Bakrorez iz početka XVIII veka. U donjem delu kratka istorija Beograda do 1717 god. u kojoj se pored ostalih naroda koji nastanjuju Beograd spominju i Jevreji (Slika se nalazi u Muzeju grada Beograda)

i imali brojnu koloniju. Turski hroničar Mula Mustafa Bašeskija priča kako im je u XVIII veku često gorela „čifutana“, što im nije mnogo smetalo. Dolazili su tada i u Dubrovnik, gde njihovi savremenici više nisu igrali veću ulogu, kao u XVII veku. Vlada je tamo bila tolerantna, mada je 1737 demonstrativno sam knez prisustvovao kršćavanju jednog Jevrejina u manastiru sv. Klare.

Rat 1737—39 nanio je velike štete našim zemljama. Bio je to treći rat za pedeset godina. Pustoš je obuzela široke oblasti. U nenaseljenim, nekad bogatim krajevima iz manastirskih oltara izrastali su hrastovi. Samc se još pričalo kako je nekada mačka mogla s krova na krov da prelazi preko kasnije zaraslih dolina, da se na

kosidbu iz mnogih kuća po sedam kolevki iznosilo, da je na zavetine iz dočnije iščezlih sela sedamdesetsedam nevesta izlazilo, da su rojevi pčela nebo zamračivali a da je siromah čovek od vune što se od silnih ovaca zadržavala po granju retke šume mogao sebi ruho načiniti. Ostala su crkvišta, čumina groblja, zarasli carski drumovi, po celi dan se u čestaru sunce nije moglo spaziti, guju za rep čovek nije mogao izvući iz šume, gde se petlov glas nije čuo i gde se drvoseča uspraviti nije mogao. Jednom Francuzu se Srbija učinila kao zemlja sutradan po stvaranju sveta! Iznova se naseljavala. I već oko 1790 putnici vide vinograde, polja kraj puteva i veća sela.

Jevreji su se održali u ovim katastrofama. Putnici su ih oko 1785 zaticali u mnogim malim palankama Srbije kako trgovcima nude menjačke usluge. Najviše ih je bilo u glavnom gradu. „U Beogradu žive Turci, Srbi i Jevreji” (1781).

Putnik koji bi 1790 ušao u beogradsku varoš kroz Stambol-kapiju (kod Pozorišta), mogao je Stambol-ulicom (Vasinom), kraj Velikog trga i kroz Spahisku ulicu 'da dođe do Kalemegdana. Niz padinu je vodila velika Deli-Ahmedova ulica. Njom se izbijalo na Vidin-kapiju. Odande je vodila široka Vidinska ulica (paralelno sa Stambolskom i Barjak-ulicom, između njih). S leve strane Vidinske ulice bile su ulice Kujundžiska, Kamena (velika poprečna), Eski-agina i Bitpazarska. Sa desne strane nizale su se Uska, Žablja, Vodena, Jaja-pašina, Kafanska, Stare pošte, Apotekarska, Grčka, Jevrejska, Arnautska i Sirotinjska. Jevreji su ponajviše živeli u svojoj ulici. Gornji deo, prema džamiji na uglu Vidinske i Bitpazarske, bio je u baštama. U blizini Dunava (još iznad Dunavske ulice) bila je dugačka Smederevska ulica sa jednom džamijom, a tu se završavala Jevrejska ulica.

Austrijanci su 1789 osvojili Beograd. Kada su ga evakuisali 1791, izbegao je i jedan deo Jevreja u Zemun.

U Zemunu su 1740 bile samo tri jevrejske porodice, a 1752 je osnovana opština. Tamo su živeli siromašni Sefardi, zanatlije, nakupci, velikim delom turski podanici. Godine 1754 bilo je u Zemunu samo 76 Jevreja — gvoždara, pečača rakije, staklara, krojača, obučara, trgovaca. Zemun je 1801 imao 7089 stanovnika, od toga 157 Jevreja. Nije marilo što je „Čivutin” još bio velika psovka kojom su zlobni kaluderi gonili nesrećnog istoričara Rajića (1780) i što se mladi Sava Tekelija na balu u Budimpešti maskirao u egzotičnog Jevrejina (1789). Dositejev učenik Pavle Solarić pisao je u ovo doba: „Otmenejša tergovina (Turske) est u ruku Grkom, Armenom i Judeom”.

Avram Almoslino (umro 1796) imao je u Beogradu pet dućana i pet magacina za robu. Njegovi drugovi snabdeli su vezirov konak skupocenim namешtajem.

Beogradski Jevreji su u ovo doba mnogo stradali od kuge. Jula 1794 umiralo je u varoši dnevno 50—60 Turaka, 8—16 Srba i isto toliko Jevreja. Toga leta propalo je oko 4470 duša u Beogradu!

Izbegli Jevreji naišli su i u Šapcu na kugu. Iduće godine buntovni janičari iz Vidina izvrše napad na Beograd. Izgorele su pravoslavna crkva i sinagoga, a stradalo je i vrlo mnogo jevrejskih kuća. Mustafa-paša je 1796 preduzimao mere protiv austrijskih Jevreja i jedva je dozvolio rad onima koji su se već duže bavili u Beogradu i prodavali samo „nemačku robu“.

Imovno stanje beogradskih Jevreja vidi se po jednom nametu koji je 1798 udario paša. Osam najbogatijih srpskih svinjarskih trgovaca imalo je dati po 1000 groša, Smederevo i Požarevac po 1000 groša, beogradski esnafi — abadžije, zidari, krčmari, terzije, handžije — 1600 groša, a beogradski Jevreji 10.000 groša.

Seljačka buna u rano proleće 1804 uništila je niz turskih palanki i isterala jevrejske trgovce iz njih ka Beogradu. Uskoro su ustanicke čete došle pod Beograd. Ovde se videlo da buna prerasta u revoluciju.

Dahije su jula 1804 udarile namet na beogradsko stanovništvo i silom realizirali zajam od 20.000 groša koje su dali Jevreji i hrišćani. Zato su Jevreji pozdravili nosioca centralne vlasti i reda — Bećir-pašu, kome su i srpske čete klicale „živeo“. Veća grupa jevrejskih radnika, oko 50, izradivala je u Zemunu municiju za ustanike, za račun trgovca Stevana Živkovića. Ustanici su uspeli da privuku i četiri beogradska Jevrejina da dodu i rade municiju u Topčideru, usred ustaničkog tabora.

U Beogradu je zavladao naslednik dahija, komandant jedne grupe neregularnih pljačkaških jedinica Alija Gušanac. On je terorisao stanovništvo koje je trpelo još i tešku glad. Pred njime su mnogi Jevreji bežali u Zemun. Trgovac Benvenisti sklonio se preko Save i u Zemunu kupio kuću i magazu.

Položaj beogradskih Jevreja bio je veoma težak. Ustanak ništa nije dobra obećavao varošima. Palanke su redom paljene i u prvim pregovorima zahtevali su neki ustanici da se varoši zauvek unište. Od 12 članova Sovjeta samo je jedan bio varošanin. Ustanici su često palili kuće po gradovima da bi iz pepela makar klinove izvadili. Strahovita osвета harambaše Gliša Mladenovića nad bosanskim Jevrejinom-varošaninom, koji je hteo da izda družinu hajduka, dugo se prepričavala među ustanicima. Ilija Milosavljević, rođen 1800 u Kolarima, sećao se kasnije kako su u njegovom detinjstvu vojnici iz osvojenih varoši donosili veliki plen. Neki su u osvojenom Beogradu 1806 čak pljačkali kuće varošana-Srba. A 1811 su Karađorđevi protivnici pomišljali da podignu seljake iz okoline da spale i unište Beograd. Mržnja seljaka prema tuđoj i ugnjetačkoj varoši dostigla je velike razmere i mogla je imati kobnih posledica za varošane, osobito za nazrsko stanovništvo.

Više je Jevreja zaista pobijeno u velikom jurišu na beogradsku varoš 12 decembra 1806. Od 240 mrtvih ljudi većina su bila Turci koji su pali neposredno u uličnim borbama. Karađorđe je streljao pljačkaše i postavljao straže da zaštite građane. Ali su već i turski vojnici bili opljačkali beogradske Jevreje. Još juna 1806, za vreme

opsade, askeri su prisiljavali Jevreje da danonoćno i pod strogim nadzorom prave municiju. Pod stražom su ih noću sprovodili iz Vodenog grada u Gornji grad, da ne odbegnu Srbima. Kada je došlo do juriša na Beograd, Turci su navalili na jevrejske kuće i dućane i poharali ih, a plen odneli u tvrđavu. Ali su i tu uskoro ušle ustaničke trupe.

Pljačkani od Turaka i u strahu od ustaničkih četa, beogradski Jevreji su morali bežati u Zemun. Tamo je 13 januara 1807 stigla grupa od 182 Jevreja. Bili su to sve žene i deca, opljačkani u Beogradu, a mogli su se evakuisati tek uz veliki otkup. Najinteligentniji među ustaničkim starešinama, Mladen Milovanović, proterao je sve Jevreje iz Beograda, znajući da posle boja i pljačke dolazi naseljavanje novih srpskih gradova, u kojima nije hteo da trpi nikakvu konkurenciju. Zaplenjene kuće prodavane su na licitaciji, isto kao i turske nekretnine. Još u decembru 1807 mogle su se u Beogradu za male pare nabaviti zgrade.

Beogradski Sefardi su nagrnuli u Zemun. Tada su došle i porodice Ruso i Farki. Neki su se odande sklanjali u Bosnu pa ih je maja 1807 bilo već i u Travniku. U Bosni su Jevreji živeli u Sarajevu, Travniku, Novom Pazaru (spadao je pod Bosnu) i Mostaru, gde su bili poznati po svojoj dobroj rakiji, prijateljstvu prema Francuzima i trgovini koju su vodili „na evropski način“.

Nekoliko beogradskih Jevreja stradalo je i u pokolju Turaka 7 i 8 marta 1807. Tada se nešto Jevreja i pokrstilo. Zapis u manastiru Nikolju kaže „ama mnogo se pokrsti u Beogradu, 3000 Turaka i Čifutina“ (silno preterano).

Izbegli Jevreji su se u Beču žalili ruskom poslaniku. Knez Razumovski je odmah intervenisao pa je i komandant ruske dunavske armije, koja se borila uz Srbe, pisao Karađorđu u korist Jevreja. Sovjet je odgovarao da su „Jevreji u svemu služili Turcima“, ali je obustavio mere protiv njih. Jevreji su tada u Rusiji lepo živeli. Jedan Srbin, poznat inače kao monden, ljubitelj veselja i sladokusac, plemić, nalazio je u ruskoj državi mnoštvo jevrejskih kafana i menjačnica i bio iznenađen slobodom Jevreja u Odesi, gde je „tancovao“ na njihovom balu (1811).

Jevrejske zanatlije su u Beogradu dobile sva prava. Jedna grupa je uproleće 1807 radila municiju i dobila zajemčen posed imovine. Lili su tanad i vijali fišeke za veliku srpsku ofanzivu. I 1808 su jevrejske zanatlije radile municiju u Beogradu.

Kod jednog jevrejskog terzije počeo je 1807 da uči zanat mladi Maksim Evgenović. Za godinu dana naučio je „šiti i španjolski govoriti“. Nekoliko jevrejskih dućana slobodno je radilo u Beogradu 1808, kako su se kasnije sećali učesnici borbi u svojim zapisima. Izbegli Jevreji su ubrzo stupili u dobre odnose sa Beogradom i liferovali robu za starešine. Ove su dolazile u zemunski karantin i poručivale stvari: Jevrejina Almoslina izabrao je jedan austrijski

komandant za posrednika u pregovorima sa Karadordem i slao ga u Topolu. Ovi slučajevi svedoče da su beogradski Jevreji već stekli manjinska prava.

U ovo doba je nekoliko Jevreja i aktivno učestvovalo u srpskoj ofanzivi. Zemunske vlasti su neprestano dobijale obaveštenja da iz Rusije i Varšave stižu tajni emisari da povezuju i podbujuju ustalasan narod na Balkanu. Prilikom jedne akcije čišćenja zaista su Turci kod Kladova uhvatili dva nemačka Jevrejina. Oni su dolazili iz Vlaške i imali ruske isprave. Kod Sofije su otkrivena dva poljska Jevrejina. Oni su išli iz Carigrada Karadordu. To su bili ljudi koji su prenosili pisma i učestvovali u organizovanju narodnih pokreta u turskoj pozadini. Inače je ofanziva propala, kao i ona iz 1809.

Malobrojni Jevreji su 1811—13 živeli u Beogradu. Preko Srbije su oni opet organizovali veliki tranzitni put iz Turske za Beč. Vlasti su ponekad cenzurisale jevrejska pisma (kao marta 1813), bojeći se poruka sa neprijateljskog, turskog terena. Ova je trgovina propala kada je u leto 1813 počeo rat. Tada su sa ostalim građanima iz Beograda morali izbeći i Jevreji.

JEVREJI I HRVATI U ARAPSKOJ ŠPANIJI

Kad su Arapi god. 711, nakon bitke kod Xerésa de la Frontera, zavladao velikim dijelom Pirenejskog Poluostrva, nastalo je ne samo u političkom nego i u kulturnom životu Španije novo razdoblje. U vrijeme kada je u čitavoj ostaloj Evropi vladao dubčki mrak Srednjega vijeka, razvilo se pod plavim nebom sunčane Andaluzije novo i jako žarište kulture. Tu u arapskoj Španiji procvata je nauka i književnost, šireći se odavle i u ostale zemlje tadanjega kulturnog svijeta. Centar toga kulturnog procvata bila je Kordova, gdje je Abderahman I, iz kuće Omejevića, osnovao god. 756 poseban kalifat, koji je kasnije, pod njegovim nasljednicima, dostigao vrhunac svoga sjaja i svoje moći.

Od svih španskih kalifa stekao je na kulturnom polju najveće zasluge Abderahman III (912—961), koji je u Kordovi osnovao čuvenu naučnu Akademiju i koji je podupirao nauku i umjetnost kao nijedan drugi evropski vladar onoga vremena. Pozvao je na tu Akademiju učenjake s Istoka i potstakao ih je na rad, koji je dokora nosio bogate plodove. Taj kulturni procvat u Kordovi potrajao je i za Abderahmanova nasljednika al-Hakama II (961—976). Kažu da je Kordova, kao glavni grad zapadnoga kalifata i kao žarište svega duhovnog života islamskoga Zapada, imala u ono vrijeme milijun stanovnika, nekoliko tisuća sjajnih palača, 3000 mošeja i 300 javnih kupatila. Tu je, pored naučne Akademije, bilo mnogo drugih škola, u kojima se gajila nauka i kultura i koje su uživale odličan glas u čitavom tadašnjem svijetu.

Čudna je pojava da je udio samih Arapa u tom velikom procvatu bio relativno malen. U njihovoj je službi bilo i pripadnika drugih naroda, kojih je utjecaj bio veoma znatan i koji su svojim kulturnim, privrednim i vojnim doprinosom tek omogućili sav taj divni procvat, svu tu vojnu snagu i privredni prosperitet zapadnoga kalifata. Od tih stranih elemenata najvažniji su bili Jevreji i Sloveni, a među ovima osobito Hrvati.

Povijest Jevreja u arapskoj Španiji ispunjava jednu od najsjajnijih stranica cjelokupne jevrejske povijesti. Rijetke su stranice jevrejske povjesnice na kojima nije govor o poniženjima i progonima, o skučenjima građanskih prava i o raznim drugim ne-

daćama. Svemu tome nije bilo traga i arapskoj Španiji. Tu je procvala ne samo arapska kultura, nego u jednakoj mjeri dostigao je ondje i jevrejski duhovni život svoj vrhunac. Bilo je u arapskoj Španiji jevrejskih visokih škola, u kojima su jevrejski naučenjaci izučavali Talmud i ostalu jevrejsku literaturu. Bilo je ondje jevrejskih pjesnika, koji su stvorili pjesnička djela vječne ljepote i neprolazne vrijednosti. U španskim kalifama našli su Jevreji mecene, koji su potpomagali njihov rad i podupirali ga obilnim sredstvima. I dok je u drugim zemljama u ono mračno doba Srednjega vijeka jevrejski kulturni život sasvim zamro, cvala je u Španiji jevrejska kultura bujnim i plodnim životom.¹⁾

Sav taj kulturni procvat Jevreja u zapadnom kalifatu velikim je dijelom zasluga jednoga čovjeka, koji je u povijesti Jevrejstva ostavio neizbrisive tragove i kojega možemo ubrojiti među najveće sinove jevrejskoga naroda. Bio je to Hazdaj ibn Šaprut, veliki državnik, liječnik i kulturni radnik, koji je jednako zadužio svoj vlastiti narod kao i onaj narod u čijoj je sredini živio i kojemu je odano služio.

Hazdaj ibn Šaprut rođen je god. 915 u gradu Jaenu u Andaluziji. Potjecao je iz odlične jevrejske obitelji, kojoj je pripadao i slavni Abraham ibn Ezra. Izobrazio se u medicini i u jezicima, te je potpuno vladao, pored hebrejskoga jezika, još i arapskim i latinskim. Poznavanje latinskog jezika bilo je u ono vrijeme u Španiji velika rijetkost, jer su taj jezik poznavali samo visoki svećenici. Vidjet ćemo od kakove velike koristi mu je bilo poznavanje svih tih jezika.

Hazdaj je živio na dvoru kalifa, i to najprije na dvoru Abde-rahmana III, a kasnije na dvoru njegova nasljednika al-Hakama II. Većina Hazdajevih biografa tvrdi da je bio kalifov tjelesni liječnik²⁾, dok neki tvrde da se on uopće nije bavio liječničkom praksom nego samo teoretskom medicinom³⁾. Na svaki je način imao veliko medicinsko znanje, pa mu čak pripisuju pronalazak nekog čudotvornog lijeka, nazvanog „faruk“, koji je navodno djelovao kod svih bolesti. Zbog njegova poznavanja jezika imenovao ga je kalif oko 940 tumačem i diplomatskim posrednikom. Od osobite je koristi bio Hazdaj kalifi zbog svojih stranih veza i svoje diplomatske spretnosti. Jedan od njegovih najvećih uspjeha bilo je uspostavljanje dobrih političkih odnosa između kalifata i Bizanta. Kalif je veoma cijenio te njegove uspjehe i Hazdaj je sve više napredovao, te je vremenom postao neka vrsta ministra inostranih poslova. U tom svojstvu pri-

¹⁾ O kulturnim prilikama u zapadnom kalifatu vidi osobito: A s c h b a c h: Geschichte der Ommajjaden in Spanien, Frankfurt 1830; G a y a n g o s: The history of the Mohammedan dynasties of Spain, London 1840—43; D o z y: Histoire des Musulmans d'Espagne, Leyde 1861—81. — O Jevrejima u arapskoj Španiji usporedi G r a e t z: Geschichte der Juden, V, 4. izd., Leipzig 1909.

²⁾ Od novijih autora podržava tu tvrdnju S a r t o n (Introduction to the History of Science, Vol. I. Baltimore 1927, str. 680).

³⁾ Tako napr. G r a e t z (op. cit. V, str. 339)

mao je poslanike stranih vladara, preuzimao od njih darove i pre-
davao im kalifove darove. Ali pored toga se brinuo i za trgovinu
i finansije, te je upravljao svim državnim dohocima, jer su kroz
njegove ruke ulazili porezi i carine. Bio je dakle najvažnija
ličnost na kalifovu dvoru.

S mnogo ljubavi brinuo se Hazdaj ibn Šaprut i za svoju jev-
rejsku braću. Njegovom je zaslugom prenesen jevrejski kulturni
centar iz babilonskih akademija i Palestine u Kordovu, gdje je
procvatao i jevrejska nauka i kultura. Osnivači jevrejske kulture
u Španiji bili su Moše ben Hanoh, čuveni talmudista, Menahem ben
Saruk, prvi andaluzijski gramatičar, i Dunaš ibn Labrat, stvaralac
umjetničke forme jevrejske poezije, Ti su muševci živjeli pod Hazda-
jevim patronatom, koji je omogućio njihov rad. Kulturna renesansa
španskih Jevreja velikim je dijelom Hazdajeva zasluga. Bio je, kako
veli Graetz¹⁾, moderan čovjek i s njime je jevrejska historija popri-
mila evropsko obilježje. Umro je oko 970.

Osobito značenje ima Hazdaj ibn Šaprut u povijesti medicine.
Iako nam nisu poznata neka medicinska djela koja je on napisao,
ipak se on proslavio svojim prevodilačkim radom, koji mu je donio
veliku slavu.

Medicinska je nauka u Srednjem vijeku doživjela velik procvat
u zemljama Islama, i to ne samo na Istoku nego i u zapadnom kali-
fatu. Arapi su osnovali medicinske škole u Kordovi, Toledu i Gra-
nadi, u kojima su surađivali i Jevreji, istaknuvši se osobito kao
prevodioci i posrednici arapske medicine. U arapskim se prijevodima
sačuvala medicina klasične antike, a te arapske prijevode trebalo
je opet učiniti pristupačnim Zapadu. Jevreji, vješti i arapskom
i latinskom jeziku, prevodili su ova djela i time su stekli velike
zasluge za ušćuvanje nauke u Srednjem vijeku²⁾. Interesantna je
činjenica da su čak kršćanski svećenici polazili u muslimansku
Španiju, da sebi ondje pribave hebrejske ili latinske prijevode
arapskih djela. Od svih medicinskih grana kod Arapa je naročito
procvatao farmakologija. Za vrijeme svojega 800-godišnjega vladanja
u Španiji zasadili su Arapi ondje velik broj ljekovitih biljaka, koje
dotada uopće nisu bile poznate u Evropi, a uveli su osim toga
i brojne lijekove mineralnog porijekla³⁾.

Arapi su veoma cijenili najpopularnije farmakološko djelo
Staroga vijeka, Dioskuridovo djelo „De materia medica“, koje sa-
držuje sve dotada poznate lijekove i koje je služilo kao najpopularniji

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Usporedi Schleiden: Die Bedeutung der Juden für die Erhaltung
und Wiederbelebung der Wissenschaften im Mittelalter, Leipzig 1879;
Steinschneider: Die hebraischen Uebersetzungen des Mittelalters und
die Juden als Dolmetscher, Berlin 1893; Friedenwald: The Jews and
Medicine, Baltimore 1944; Campbell: Arabian Medicine and the Middle
Ages, London 1926.

³⁾ Meyerhof: Die literarischen Grundlagen der arabischen Heil-
mittellehre (Ciba Zeitschrift, VIII, 1942, br. 85, str. 2980).

farmaceutski priručnik sve do vremena Renesanse. Postojao je, doduše, arapski prijevod Dioskuridova djela već u IX stoljeću. Istifan ibn Basil, kršćanski liječnik u Bagdadu, prvi je preveo to djelo direktno sa grčkoga na arapski, pri čemu mu je pomagao njegov učitelj Hunain ibn Išak⁷⁾. Taj se prijevod mnogo upotrebljavao, iako je bio loš, jer je prevodilac preveo samo ona imena bilja koja su mu bila poznata, nadajući se „da će Alah poslije njega poslati nekoga, tko se bolje razumije u posao i tko će sva ta imena prevesti na arapski jezik“⁸⁾. Zasluga je Hazdaja ibn Šapruta što je sto godina kasnije nastao nov prijevod Dioskuridova djela, koji je pronio glas svoga prevodioca u naučnom svijetu i koji je u velikoj mjeri pridonio procvatu arapske farmakologije. Okolnosti, koje su tomu prethodile, nisu samo interesantne nego i od velike historijske važnosti.

God. 949 poslao je bizantski car Konstantin VII Porfirogenet svečano poslanstvo na dvor kalifa u Kordovu. Htijući uspostaviti dobre veze s moćnim gospodarom Španije, te dobiti na taj način saveznika protiv istočnog kalifata, car se potrudio da stekne sklonost kalifa različitim skupocjenim darovima. Među tim darovima nalazio se i prekrasan rukopis Dioskuridova djela, koje je kalif već odavna zaželio. Tu je bizantsku delegaciju primio Hazdaj ibn Šaprut. Međutim, nitko na kalifovu dvoru nije mogao čitati ovaj rukopis, koji je bio napisan na grčkom jeziku, stoga zamoli kalif cara da mu pošalje nekoga tko bi znao i grčki i latinski jezik. Dvije godine kasnije poslao je car monaha Nikolu, koji je bio vješt obim jezicima i koji je trebalo da pomogne kod prevodenja rukopisa na arapski jezik. Jediní čovjek na kalifovu dvoru koji je znao latinski bio je Hazdaj. Zajedno s monahom Nikolom počeo je Hazdaj prevoditi Dioskuridovo djelo na arapski jezik, i to na taj način što je Nikola najpre preveo grčki tekst na latinski, a Hazdaj latinski prijevod na arapski. Kod toga veoma mučnog posla sudjelovalo je još šest muslimanskih liječnika, koji su dobro poznavali ljekovito bilje i identificirali svaku pojedinu biljku u Dioskuridovu djelu. Tako je nastao prvi korektni arapski prijevod Dioskurida, koji je, za razliku od starijega prijevoda, sadržavao nazive bilja na arapskom jeziku, a ne u arapskoj transkripciji na grčkom jeziku. Hazdajev odlični prijevod poslužio je kao temelj svih kasnijih prijevoda Dioskurida na arapski jezik, osobito čuvenoga prijevoda Ibn Džuldzula iz god. 982⁹⁾.

Dolazak bizantskog poslanstva u Kordovu nije za nas važan samo po tome što su poslanici donijeli ovaj skupocjeni rukopis, koji je Hazdajevom zaslugom preveden na arapski jezik i koji je poslužio kao temelj za izgradnju arapske farmakologije. Za nas je kudi-

⁷⁾ Sarton: op. cit., str. 613.

⁸⁾ Meyerhof: op. cit., str. 2967.

⁹⁾ Vidi o tom pored citiranih djela Steinschneidera, Graetza, Meyerhafa i dr. još i monografiju Luzzatto: Notice sur Abou Jousouf Hasdai Ibn-Schaprout, médecin juif du X. siècle, Paris 1852.

kamo važnije što je Hazdaj od ovih bizantskih poslanika saznao veoma zanimljive pojedinosti o Jevrejima u Bizantskom Carstvu i u zemlji Hazara. Ta su saopćenja polazna točka čitavoga niza daljnjih saznanja, koja su među ostalim od velike važnosti i za hrvatsku povijest.

Hazdaj je živim zanimanjem pratio prilike Jevreja u svijetu. Podržavao je veze s francuskim i italijanskim Jevrejima, te ih je podupirao, koliko god je mogao. Kad god mu se pružila prilika, uvijek je ispitivao strana poslanstva o stanju Jevreja u njihovoj zemlji. Saznao je tako i za zemlju Hazara, u kojoj su i stanovnici i sam vladar bili Jevreji, i živo je nastojao da dođe u vezu s tom zemljom.

Hazari su bili finsko-ugarski narod, koji je obitavao između Kavkaza, Volge i Dona i na jednom dijelu Krima. Glavni grad njihove države bio je Itil na delti Volge, današnji Astrahań. Bili su ratoboran narod s velikom i jakom vojskom. Njihovi su se vladari nazivali „kagani“. Oko god. 620 prešao je njihov tadašnji kagan Bulan i velik dio naroda na jevrejstvo. Sam dvor i svi državni činovnici bili su Jevreji, dok su vojnici bili muslimani. Jedan od Bulanovih nasljednika, kagan Obadja, osnovao je u zemlji jevrejske hramove i talmudske učione, a prema jednom zakonu smio je samo Jevrejin biti kagan. Susjedne države, a naročito Bizant, respektirali su hazarsku državu kao velevlast, čak su bizantski carevi pečatili svoja pisma za hazarskog kagana težim zlatnim pečatom negoli pisma za papu ili franačke careve¹⁰⁾. Vijest o hazarskoj državi proširila se svuda gdje je bilo Jevreja, ali nitko nije znao ništa poblizje o toj čudnoj jevrejskoj državi, u kojoj su vladali jevrejski vladari mnogo stoljeća nakon propasti jevrejske države u Palestini. Jevreji su vjerovali da su Hazari potomci deset jevrejskih plemena, koji su nakon dugih lutanja dospjeli u svoju novu domovinu. Hazari su kasnije prešli na kršćanstvo i u XII stoljeću prestaje njihova historija. Ali u vrijeme kada je Hazdaj ibn Šaprut za njih saznao, bila je njihova država, kojom je tada vladao kagan Josip, još moćna.

Kad su, dakle, god. 949 boravili u Kordovi bizantski delegati, Hazdaj se i kod njih propitao za tu državu, kojom je vladao jevrejski vladar, i na svoje zadovoljstvo je saznao da ta zemlja doista postoji, da je udaljena svega 15 dana od Carigrada i da postoje žive trgovačke veze između nje i Bizanta. Pričali su mu, nadalje, da su Hazari moćan i ratnički narod i da je vladar te zemlje kagan Josip.

Pod dojmom toga izvještaja odlučio Hazdaj da napiše pismo hazarskom kaganu, i da na taj način uspostavi s njime vezu. Trebalo je, međutim, naći nekoga tko će to pismo prenijeti, a to nije bila laka stvar. No konačno je Hazdaj našao nekog Izaka ben Natana, koji je bio spreman da prenese pismo hazarskom kaganu. Hazdaj mu je dao praćnju, novaca i preporučno pismo i uputio ga preko Bizanta u zemlju Hazara. Bizantski ga je car lijepo primio, ali ga

¹⁰⁾ Graetz: op. cit. V, str. 196 i dalje.

je zadržao pola godine i na koncu ga je vratio kući s pismom za Hazdaja, u kojemu je prikazao ovo putovanje kao odviše opasno. Zdvojan zbog ovoga neuspjeha, tražio je Hazdaj druge mogućnosti da dođe u vezu s hazarskim kaganom¹¹⁾.

Upravo tada (god. 953) došla je u Kordovu delegacija hrvatskoga kralja, kojoj su pripadala i dva Jevreja, Mar Saul i Mar Josef. Ti Jevreji pričali su Hazdaju mnogo o državi Hazara. Pričali su, među ostalim, da je neki slijepi Jevrejin iz hazarske države, imenom Mar Amram, došao nedavno u Hrvatsku i da se je hvalio da uživa časti kod hazarskog kagana, da često sjedi s njim kod stola i da bi taj čovjek mogao ponijeti Hazdajevo pismo kaganu. Hazdaj je odmah poslao u potragu za Amramom, još za vrijeme dok je hrvatska delegacija boravila u Kordovi, ali ga više nije bilo moguće pronaći. No Mar Saul i Mar Josef se ponudiše da će oni otpremiti Hazdajevo pismo, i to najprije Jevrejima u Ugarskoj, koji će ga dalje poslati preko Rusije i Bugarske u hazarsku zemlju. Nato je Hazdaj napisao pismo za kagana Josipa u lijepoj hebrejskoj prozi, a na čelo pisma je stavio hebrejske stihove koje je ispjevao Menahem ben Saruk. Jevrejski delegati iz Hrvatske uzeše Hazdajevo pismo i podoše na put. Pismo je doista sretno stiglo na svoj cilj. Tako je konačno bila uspostavljena veza između Hazdaja i hazarskog kagana.

Odakle znamo danas tako točno sve te pojedinosti?

Jevrejski učenjak i bibliofil Izak ben Abraham Akriš (1489—1578), koji je kao dijete izagnan iz Španije, lutao je mnogo po raznim zemljama, te je svagdje sakupljao rijetke rukopise. U Carigradu je našao originalno pismo Hazdajevo, upravljeno kaganu Josipu, kao i Josipov odgovor. Ta pisma objavio je Akriš 1577 u svojoj knjizi „Kol mebaser“¹²⁾.

U svojem pismu veli Hazdaj ibn Šaprut da se ne osjeća dostojnim da upravi kralju svoje riječi, ali se nada da će mu kralj oprostiti. Ponaajprije opisuje žalosni život Jevreja koji žive u progonstvu, ali je sretan što mu je kalif podijelio milost da tješi one koji trpe. Zatim opisuje geografiju Španije i historiju njenih muslimanskih vladara, govoreći pri tom najvećim priznanjem o kalifu Abderahmanu III. Nadalje govori o bogatstvu kalifata i njegovim dohocima, koji svi idu kroz njegove ruke, te o svojoj dužnosti da prima strana poslanstva i preuzima njihove darove. Tako je on primio poslanstva njemačkog cara, kralja Hrvata i bizantskog cara („meleh aškenazi, umeleh hagebalim alčaklab, umeleh konstantini“). Opisuje svoju radost kad je od hrvatskih poslanika, Mar Saula i Mar Josefa, saznao za Hazare i njihovu državu, te priča opširno što je sve poduzeo da dođe u vezu s kaganom Josipom. To nije učinio iz radoznalosti nego radi toga da sazna, da li Izrael negdje živi u slobodi. Kad bi znao da je tome tako, napustio bi sve

¹¹⁾ Graetz: op. cit. V, str. 344.

¹²⁾ Hazdajevo je pismo kasnije češće objavljivano u djelima Zednera, Cassela, Harkavya, Račkoga i dr.

svoje časti i svoju obitelj, te bi pošao pješke do svoga kralja i bacio se pred njim na koljena. Pismo završava molbom da mu kagan piše opširno o svojoj državi.

Nakon nekog vremena odgovorio je kagan Hazdaju. I on daje oduška svojoj radosti što je došao u vezu s Jevrejinom tako visoka položaja. Hazari, piše kagan, nisu potomci deset jevrejskih plemena, nego su paganskog porijekla i srodni Turcima. Iza toga opisuje ukratko historiju hazarske države i njenu geografiju, te izražava na koncu želju da upozna Hazdaja.

Hazdajevo pismo hazarskom kaganu je dokumenat izvanredne historijske važnosti. Autentičnost toga pisma priznata je danas od najstrože naučne kritike. Iz toga pisma saznajemo mnogo toga i o Hazarima i njihovoj državi, i o Jevrejima u srednjovjekovnoj Španiji, a osobitu važnost ima to pismo za hrvatsku povijest u Srednjem vijeku. To je pismo jedan od najstarijih dokumenata koji se odnosi na hrvatsku povijest i zato je ono naišlo kod hrvatskih historičara na opravdan interes.

Veze između Hrvata i zapadnog kalifata bile su u Srednjem vijeku veoma žive. One su započele još prije vladavine kralja Tomislava. Već je kalif al-Hakam I (796—822) osnovao oko god. 800 stalnu tjelesnu stražu, u kojoj je, pored 3000 Afrikanaca, bilo 2000 Hrvata s posebnim zapovjednikom. Ta je hrvatska straža imala velik ugled, jer je kalifama bila od velike koristi u njihovim ratnim pothvatima. Abderahman III povećao je broj tih svojih hrvatskih vojnika na 6000, te im je postavio na čelo Hrvata kao zapovjednika. Ti su Hrvati došli u Španiju putem trgovine robovima ili svojevolsno, osobito za Abderahmana III, koji je podržavao veoma dobre veze s hrvatskim vladarima. Između Hrvatske i arapske Španije postojale su veoma žive trgovačke veze, pri čemu su i Jevreji imali stanoviti udio. Bilo je dakle sasvim prirodno da su oba vladara slali jedan drugom svoja poslanstva s darovima¹³⁾.

O Hrvatima nalazimo vijesti i u djelima arapskih pisaca onoga vremena (al-Fargani, al-Horami, ibn Hordabe i dr.), a interesantno je također da je kroz Hrvatsku proputovao španski Jevrejin Ibrahim ibn Jakub, koji je kao poslanik kalifa al-Hakama II pošao god. 973 u Merseburg na dvor Otona Velikoga i koji je napisao izvještaj o tom svom putu¹⁴⁾.

U svojem pismu hazarskom kaganu naziva Hazdaj ibn Šaprut Hrvate „Gebalim” i mnogo se o tome raspravljalo da li se taj naziv doista odnosi na Hrvate. Kako ćemo kasnije vidjeti, ima čitav niz autora koji pod nazivom „Gebalim” podrazumijevaju pripadnike

¹³⁾ O Hrvatima u arapskoj Španiji pisali su u nas najviše Klaić (Slike iz slavenske prošlosti, Zagreb 1903, str. 65), VI. Mažuranić (u Prinosima za hrvatski pravno-povjesni rječnik, Zagreb 1908-22, te u radu „Gebalim” u Kolu Matice Hrvatske, knj. VIII, 1927, str. 28), Andrassy: (Slaveni u Španiji prije hiljadu godina, u Narodnoj Starini, knj. VII. 1928. sv. 16, br. 1, str. 85), Deželić, u romanu „Hrvatske slave sjaj”).

¹⁴⁾ Enciklopedija Jugoslavije, sv. I, Zagreb 1955, str. 150.

drugih narodnosti. No danas je već jednoglasno prihvaćeno mišljenje da se pod tim nazivom mogu razumijevati samo Hrvati, što je, uostalom, istaknuo još u prošlom stoljeću veći broj uvaženih stranih autora¹⁵).

Kod nas se tim pitanjem prvi pozabavio Rački, koji je kod nas i prvi publicirao Hazdajevo pismo (u latinskom prijevodu). Rački prevodi riječ „Gebalim” sasvim ispravno kao „gorštaci”, pa budući da su ti gorštaci u Hazdajevu pismu poblize označeni riječju „al-Saklab” („slovenski”), može se raditi samo o Hrvatima, jer i ime „Hrvat” dolazi od riječi „gora”. Daljnji dokaz je i put kojim je pismo išlo: Mar Saul i Mar Josef ponijeli su ga morskim putem iz Španije u Dalmaciju, a odavle je išlo preko Mađarske u Rusiju. Da se radi o transkarpatskim Hrvatima, kao što neki misle, išlo bi pismo sasvim drugim putem¹⁶).

Na osnovu rezultata istraživanja Račkoga napisao je i Bojničić raspravu o tom pitanju¹⁷). On ne donosi nikakve nove poglede, ali u njegovom radu ima niz krivih tumačenja, koja su posljedica nepoznavanja hebrejskoga jezika. Tako on upotrebljava umjesto naziva „Gebalim” naziv „Giblim”, tvrdeći da riječ „gibl” znači hebrejski „gora”, nadalje tumači riječ „mar”, tj. „gospodin”, kao kraticu za „magister”, ime Amram tumači kao kraticu za Abraham itd. Konačni mu je zaključak da su Jevreji bili sredinom X stoljeća toliko uvaženi u Hrvatskoj da su ih kraljevi upotrebljavali za diplomatska poslanstva.

Čitav taj kompleks pitanja najtemeljitiše je kod nas proučio Vladimir Mažuranić. U jednom svom iscrpnom radu o tom predmetu¹⁸) iznosi on čitav niz novih argumenata, kojima dokazuje da su Gebalim Hrvati. On počinje etimološkim tumačenjem naziva Hrvat (hrb, hora, gora), koji je posve identičan nazivu Gebalim. Zatim ističe da Hazdaj ne spominje između Andaluzije i zemlje Gebalima nikakve druge zemlje. Prema tome je ta zemlja na moru, a osim toga u susjedstvu Mađarske. Da se radi o Češkoj, Poljskoj ili Njemačkoj, bio bi put iz Andaluzije onamo veoma dalek. Ne može se raditi ni o Hrvatima u prekokarpatskoj, Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj, kao što neki tvrde. Veoma logično obara Mažuranić kriva mišljenja nekih autora, tako Marquarta, koji drži da je kralj Geba-

¹⁵) Carmoly (u *Revue orientale*, 1841, str. 5 i 67); Cassel (*Magyarische Altertümer*, Berlin 1848); Harkavy (*Skazaniya jevrejskih pisatelej o Hazarah i hazarskom carstvu*, Peterburg 1874).

¹⁶) Rački: *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, str. 422.

¹⁷) Bojničić: *Zidovi u Hrvatskoj u X vijeku* (Vienac XI, 1879, br. 47, str. 750).

¹⁸) Mažuranić: *Gebalim* (Kolo Matice Hrvatske, knjiga VIII, Zagreb 1927, str. 28).

lima identičan s Boleslavom I Češkim¹⁹⁾, pa Modelskoga, koji je mišljenja da je govor o njemačkom caru Otonu, caru alpskih gerana²⁰⁾. S pravom ističe Mažuranić da odnosi između Otona i kalifa nisu bili takovi da bi se Hazdaj njemu obratio s molbom za posredovanje. Hazdaj je poslao odaslanike za slijepim Amramom, koji je u ono vrijeme boravio u zemlji Gebalima, ali ga više nisu našli. Za sve to vrijeme bila je delegacija u Kordovi, pa prema tomu nije ta zemlja mogla biti daleko. U X stoljeću bio je promet između Jadranskog Mora i andaluzijske obale jednostavan, vožnja brodom trajala je svega 2—3 nedjelje. U to vrijeme saobraćali su hrvatski brodovi redovito s Andaluzijom. Nikako pak Hazdaj ne bi mogao zatražiti da mu dovedu Amrama iz kojega grada velike države Otona I. Nije prihvatljiva ni teza da se radi o Poljskoj, koja u ono vrijeme još nije bila samostalna država poput Hrvatske. Još je manje prihvatljiva Aschbachova teza, koji smatra da se radi o delegaciji ugarskoga kralja²¹⁾. Ugarska je, kako Mažuranić ispravno primjećuje, tek god. 1000 postala kraljevina, a osim toga bila je ta zemlja u X stoljeću još necivilizirana, te nije slala poslanstva na strane dvorove.

Kralj Gebalima, nastavlja Mažuranić, obećaje Hazdaju da će potražiti Amrama i poslati ga u Kordovu. Takovu vladarevu uslužnost opravdavaju dobri odnosi, koji su u ono vrijeme vladali između Hrvatske i Andaluzije. Nikako ne bismo mogli očekivati takovu uslužnost od vladara neke velike države. Ispravno zaključuje Mažuranić svoju argumentaciju: „I doista samo u ime vladaoca države drugoga reda (kakova je bila Hrvatska nakon smrti Tomislava u polovici X vijeka) mogahu Jevreji hrvatski, Saul i Josip, podati gotovo peremptorno obećanje Hazdaju, bez sumnje uglednome mužu, ali ipak samo službeniku kalifovu, s riječima: Daj nam tvoja pisma, mi ćemo ih predati kralju gebalinskom, koji će tebi u čast odaslati ih k Jevrejima koji žive u zemlji Hungarin²²⁾).

Od velike je važnosti za nas da ustanovimo za kojega hrvatskoga vladara se odigrala ova epizoda. Rački je mišljenja da je Hazdaj napisao svoje pismo hazarskom kaganu između god. 956 (te je godine bilo u Kordovi poslanstvo cara Otona I, koje Hazdaj u svom pismu spominje) i god. 961 (posljednja godina vladanja Abderahmana III, kojega Hazdaj u svom pismu spominje kao svoga vladara), — vjerojatno god. 959²³⁾. Iz toga zaključuje Mažuranić da je hrvatsko poslanstvo bilo u Kordovi za kojega Tomislavova

¹⁹⁾ Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, str. 134.

²⁰⁾ Modelski: Król Gebalim w liście Chasdaja, Lwów 1910.

²¹⁾ Aschbach: Geschichte der Ommajjaden in Spanien, II, Frankfurt 1830, str. 98.

²²⁾ Mažuranić: Gebalim, str. 36—37.

²³⁾ Rački: op. cit., str. 422.

nasljednika, i to svakako prije Stjepana Držislava²⁴). Kasnije, međutim, pod utjecajem podataka kod nekih arapskih pisaca, dolazi Mažuranić do zaključka da se „za sada ne može odlučiti, tko je u ono doba bio vladaocem u Hrvatskoj“²⁵).

Podaci, koje nalazimo kod trojice arapskih pisaca, doista su dosta konfuzni, te samo oteščaju ustanovljenje vremena, kada je hrvatska delegacija boravila u Kordovi. Najstariji arapski autor, kod kojega nalazimo neke podatke o tome, je Ibn al-Idhari (Adhari), marokanski historičar XIII stoljeća, koji je napisao povijest Afrike i Španije. U tom djelu veli on: „Godine 342 po Hedžri (tj. 953—954 n. e.) dodoše poslanici slavnskoga kralja Hunu Abderahmanu III“²⁶). Ime „Hunu“ ne da se dovesti u sklad s imenom ijednog hrvatskog vladara, na što je uostalom upozorio već Harkavy²⁷).

Drugi arapski pisac, koji piše o hrvatskoj delegaciji, bio je Ibn Kaldun (XIV stoljeće). U svojem velikom historijskom djelu „Kitab al-ibar“ veli on da je među ustalim delegacijama bila u Kordovi i delegacija slavnskoga kralja Duku. Mažuranić je dopustio mogućnost da se iza imena Duku krije naziv „dux“, te zaključuje iz toga: „Moglo bi biti, da je poslanstvo odaslano iz Hrvatske nakon smrti Krešimira, za usurpacije bana Pribine, koji sebi nije svojatao naslova kraljevskoga, već mu je možda samo služio naslov latinski dux, duk“²⁸).

Treći arapski pisac, koji piše o hrvatskom poslanstvu u Kordovi, je al-Makkari (1590—1632). On veli: „Zatim dodoše poslanici slavnskoga kralja, koji je bio u ono vrijeme Hutu“²⁹). Rački primjećuje k tome da je kraljevo ime napisano korumpirano, ako pak treba doista čitati „Hutu“, onda bi se to moglo odnositi na cara Otona. U tom slučaju pobrkao je autor obje delegacije, hrvatsku i njemačku³⁰).

Vidimo, dakle, da su podaci u djelima arapskih historičara veoma nepouzdana i mutni, i Mažuranić veli s pravom: „Vjerodostojnost svih tih ljetopisa ima da uzmakne pred prvorazrednim dokumentom, — listom Hazdajevim“³¹). Uzimajući to pismo kao jedini temelj za određivanje vremena, kada je hrvatska delegacija boravila u Kordovi, dolazimo do zaključka da je to moralo biti pedesetih godina X stoljeća, dakle za vladanja Mihajla Krešimira II (949—969), a nikako za vladanja kralja Tomislava, kao što to prikazuje Velimir Deželić u svojem romanu „Hrvatske slave sjaj“.

²⁴) Mažuranić: Prinosi za hrv. pravno-povjesni rječnik, str. 1710.

²⁵) Mažuranić: Gebalim, str. 37.

²⁶) Dozy: Histoire de l'Afrique et de l'Espagne... par ibn Adhari, II, Leyde 1851, str. 234.

²⁷) Harkavy u Revue des Études Juives, VII, str. 203. (Cit. Graetz, op. cit. V, str. 344).

²⁸) Mažuranić: Gebalim, str. 37.

²⁹) Harkavy: Skazanja muslimanskih pisatelej o Slavjanah i Ruskih, Peterburg 1868, str. 127.

³⁰) Rački: op. cit., str. 424.

³¹) Mažuranić: loco cit.

Hazdajevo pismo hazarskom kaganu od izvanredne je važnosti za povijest Jevreja u Hrvatskoj. To je jedini historijski dokumenat iz kojega proizlazi da je već u vrijeme narodnih vladara bilo u Hrvatskoj Jevreja, koji su, sudeći po njihovom učešću u ovoj delegaciji, uživali stanoviti ugled. Šik je izrazio mišljenje da su Mar Saul i Mar Josef bili ministri na dvoru hrvatskoga kralja³²). Tu mogućnost ne isključuje ni Fischer u svojem prikazu Jevreja u Jugoslaviji³³). Međutim, za tu tvrdnju nemamo nikakvih dokaza. Mnogo vjerojatnijim mi se čini da su ta dva Jevreja učestvovala u delegaciji zahvaljujući s jedne strane njihovom poznavanju jezika, zbog kojega su Jevreji u Srednjem vijeku igrali važnu ulogu kao prevodioci i tumači, a s druge strane, možda, zahvaljujući njihovim vezama, koje su imali u svim zemljama gdje je bilo Jevreja. Takove su veze bile naročito važne na dvoru kalifa u Kordovi, gdje je najutjecajnija ličnost bio i sam Jevrejin, Hazdaj ibn Šaprut.

Činjenice, koje sam iznio u ovom prikazu, najvećim su dijelom kod nas poznate, pa i u jevrejskim krugovima, mada su naši jevrejski historičari dosada posvetili ovom poglavlju naše povijesti prilično malo pažnje, govoreći sasvim ukratko o Hazdajevim vezama s Jevrejima iz Hrvatske³⁴). Činilo mi se stoga potrebnim da se jednom to poglavlje obradi opširnije i na temelju svih pristupačnih izvora, pa da tako i jevrejski čitaoci upoznaju detaljno ovaj neobično zanimljivi odsjek naše povijesti. Događaji, o kojima je govor u ovom prikazu, odigrali su se baš nekako pred hiljadu godina, pa stoga postoji opravdan povod da se osvježi uspomena na ovo davno ali slavno razdoblje naše povijesti i da se svi ti događaji iz onoga vremena istrgnu iz zaborava.

³²) Šik: O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji (Jevrejski almanah, I, 1925—26, str. 89 i dalje). Isti: Jevrejski liječnici u Jugoslaviji (Liječnički vjesnik 1931, br. 4, str. 432 i dalje).

³³) Encyclopaedia Judaica, sv. IX, Berlin 1932, str. 593.

³⁴) Hazdaja, Hazare i hrvatsku delegaciju u Kordovi spominju u svojim udžbenicima jevrejske povijesti Schwarz (Povijest Zidova, II, Zagreb 1910) i Kalderon (Istorija jevrejskog naroda, I, Beograd 1935), nadalje Šik u nizu svojih članaka, te Diamant (Najstarija židovska bogostovna općina u Hrvatskoj, Jevrejski almanah, I, 1925—26, Vršac 1925, str. 127 i dalje).

JEDAN VELIKAN DUHA: MAIMONIDES

Povodom 750-godišnjice smrti

„Hvalimo čoveka prema njegovom razumu.“
(Solomonove izreke, 12, 8)

U celoj jevrejskoj istoriji izgleda da nema još jedne ličnosti — sem možda Herzla — o kojoj postoji tako ogromna i toliko raznovrsna literatura kao što je to slučaj s Maimonidesom. To je i razumljivo ako se uoči grandiozni obim, značaj i mnogostranost njegovog životnog dela, kao i uticaja koji je vekovima vršio i van granica Jevrejstva. Stoga pokušaj da se iznese o Maimonidesu makar samo ono najbitnije, za nejudaistu koji je tom velikanu prvobitno pristupio isključivo kao istoričar medicine,¹⁾ predstavlja neobično težak i složen zadatak. Ipak je svest o potrebi da se u našem Almanahu makar i jednim rezimirajućim člankom evocira lik i delo RAMBAMA koji je povodom 750-godišnjice smrti ponovno bio u centru pažnje mnogobrojnih naučnih i kulturnih foruma širom celog prosvetnog sveta, nadjačala kočnice i malodušnosti koje su se pojavile u samom početku i koje me nisu napuštale do završetka ovog pokušaja da posle 20 godina u našoj jevrejskoj štampi opet bude nešto rečeno o jednom od najvećih umova koji je proizišao iz krila jevrejskog naroda.

Veličina Maimonidesa nije okrnjena brojnim dubokim i dalekosežnim unutarnjim suprotnostima njegovog života, mišljenja i delovanja. Možda se bez žara tih suprotnosti u kojima su se njegov um i njegovo srce i nesvesno kalili, njegova širina i zamah, snaga i gotovo proročki autoritet ne bi uzdigli i porasli do tako retkih i izuzetnih razmera. Puni suprotnosti su i uticaji i borbe koje su potekle iz Maimonidesovih učenja. Suprotnost postoji i u nesrazmeru između njegovog značaja za jevrejsku prošlost i relativno malog znanja koje o njemu postoji kod onih koji se ne bave stručno jevrejskom teologijom, filozofijom ili istorijom.

Sećam se — da uzmem samog sebe za primer — da sam kao dečak u gimnaziji i u „Literarnim sastancima“ više i opširnije slušao o pesniku Jehudi Haleviju nego o Maimonidesu, koji je doduše dobio atribut „veliki“, ali ne i mnogo više karakteristika nego da je istovremeno bio značajan verski učitelj i sultanov lični lekar! Tek

mного kasnije otkrila mi je lektira Dubnowa²⁾, Graetza³⁾ i „Spomenice“⁴⁾ koju je izdala sarajevska „Benevolencija“ pravu veličinu Maimonidesovog lika i njegovog misaonog sveta. Koliko ga ceni svetska jevrejska i nejevrejska nauka neka bude ilustrovano s neko-

Maimonidesov trg u Kordovi

liko činjenica. Bibliografija samo novijih knjiga i značajnijih članaka do god. 1935 koju je objavio Šik⁵⁾ broji blizu 250 radova a njima treba dodati još oko 300 publikacija u kojima on nije jedina

tema obrade. Prilikom proslave 800-godišnjice rođenja koja je u Maimonidesovoj domovini Španiji trajala od 25 do 30 marta 1935. pod pokroviteljstvom predsednika republike i predsednika vlade priređene su svečanosti u toku kojih su u prisustvu delegata iz mnogih zemalja, među njima i iz Jugoslavije, odane najviše počasti uspomeni vanrednog naučnika. U rodnom gradu Kordovi jedan je trg nazvan po njemu, a u dvorištu starog hrama otkrivena je spomen-ploča sa sledećim tekstom: „VIII vek od rođenja Maimonidesa, 1135, 30 marta 1935, Španija preko vlade svog naroda odaje poštu besmrtnom geniju Jevrejstva. Kordova, njegov zavičaj, izražava divljenje njegovoj uspomeni.“ U raznim zemljama sveta štampane su spomenice i naučni zbornici, a u brojnim časopisima objavljeni su članci o raznim aspektima Maimonidesovog stvaranja. Prošle godine, prilikom 750-godišnjice smrti ponovno su Maimonidesu posvećene akademije i svećane sednice od izraelskog Kneseta, gde je o njemu održao besedu ministar prosvete prof. Dinur,“) do Medicinske biblioteke u Clevelandu (SAD), gde je opširno predavanje održao najugledniji svetski istoričar prirodnih nauka, bivši profesor Harvardskog univerziteta, prof. Sarton⁷⁾. Godinu dana ranije, VII Međunarodni kongres za istoriju prirodnih nauka održan je u Izraelu pod auspicijama velikog učitelja. Starešina jevrejske zajednice u Egiptu i rabin, teolog i filozof, astronom i lekar, Maimonides je bio najjači i najsvestraniji duhovni vođa Jevrejstva svog doba i jedna od najuniverzalnijih ličnosti kulturne sfere Srednjeg veka. Stoga se može u potpunosti razumeti zašto mu je dato tako ugledno mesto u istoriji jevrejske i svetske kulture.

IDEJNA I POLITIČKA KLIMA EPOHE

Obim jednog prigodnog članka naravno ne dopušta da se opširnije prikažu istoriski i ideološki okviri koji su odredili i Maimonidesov misaoni profil. Zainteresovan čitalac naći će o tome dragocene i zanimljive podatke u opštim i jevrejskim istorijama. Sjajan prilog poznavanju Španije onog doba dao je u našoj literaturi Kalmi Baruh⁸⁾. Ipak smatramo neophodnim da barem potsetimo na neke činjenice, dok će izvesnu orijentaciju i okosnicu dati i sledeći hronološki pregled ličnosti i događaja koji su bili značajni za Maimonidesovo doba i njegovu ideologiju, a koji smo modifikovali i dopunili prema jednoj tabeli Mayerhofa⁹⁾.

Pre n. e. 460—370 Hipokrat iz Kosa, utemeljitelj klasične medicine
384—322 Aristotel

Početak I veka n. e. Filon iz Aleksandrije, jevrejski verski filozof
129—199 Galen iz Pergama, najveći lekar Rima

Oko 130 — oko 200 Rabi Jehuda Hanasi. Konačna redakcija Mišne
Oko 500 Kodifikacija Babilonskog Talmuda

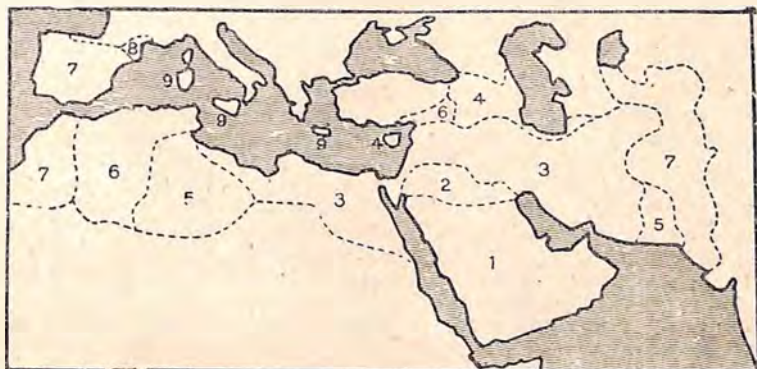
570—632 Muhamed

VII vek Širenje Arapskog carstva. Počeci arapske nauke i literature.

661—749 Kalifat Omajada. Damask glavni grad kalifata

684—705 Kalif Abd al Malik. Procvat arapske kulture. Dalje širenje carstva.

- 710—712 Arapi osvajaju Pirenejsko Poluostrvo
 732 Pobjedom kod Toursa i Poitiersa Karlo Martelo sprečava prodiranje Arapa u Francusku. Početak opadanja arapske političke moći.
 754—775 Kalif Al Mansur. Bagdad glavni grad. Čuvena prevodilačka škola klasičnih medicinskih dela.
 756 Osnivanje kalifata u Kordovi
 882—942 Saadija Gaon, jevrejski verski naučnik u Suri (Babilonu)
 X vek Kordovski kalifat stiče političku samostalnost
 910—1171 Kalifat Fatimida u Severnoj Africi
 980—1037 Persiski lekar i filozof Ibn Sina (Avicena)
 1020—1070 Solomun ibn Gabirol iz Malage, pesnik i mislilac
 1031 Kordovski kalifat raspada se u male „taife“
 Kraj XI veka Normani osvajaju Siciliju
 1040—1105 Raši iz Troyesa, komentator Biblije i Talmuda
 1085—1140 Jehuda Halevi iz Toleda, pesnik i filozof
 1088—1167 Abraham ibn Ezra iz Toleda, naučnik i pesnik
 1094 Sid osvaja Valenciju
 1096—1190 Period prva tri Krstaška rata
 1110—1180 Abraham ibn Daud, verski filozof iz Toleda
 XII—XIII vek Zlatno doba mavarske medicine
 1226—1198 Mavarski filozof i lekar Ibn Ružd (Averoes)
 1135—1204 Maimonides

Arapsko carstvo krajem X veka. Brojevi označavaju pojedine etape osvajanja novih teritorija, od 632—945 godine (Prema Ciba Zeitschrift br. 8, g. 1942)

- Oko 1140 Hrišćanske prevodilačke škole u Toledu
 1148 Almohadi preuzimaju vlast u Kordovi
 1187 Sultan Saladin osvaja Jerusalim
 1207—1280 Albertus Magnus
 1225—1274 Sv. Toma Akvinski
 1254 Turci osvajaju Bagdad. Politički kraj kalifata
 1488—1575 Josef Karo, 1564/5 u Veneciji štampan njegov „Šulhan Aruh“.
 1492 Kraj poslednje mavarske države na Pirenejskom Poluostrvu
 1492 Izgon Jevreja iz Španije

U gornjoj vremenskoj tabeli smo svesno isprepleli podatke i datume iz opšte političke istorije, istorije filozofije i razvojnog toka jevrejske kulture, jer bi izostavljanje ovih faktora u izvesnoj meri onemogućilo puno razumevanje i određivanje mesta u istoriji ljudskog duha koje pripada Maimonidesu. Njegova pojava i njegovo delo bili su uslovljeni stanjem u kojem se politički i idejno nalazilo Jevrejstvo njegovog doba, dok je njegov pogled na svet, kompleks njegovih misli i akcija proisticao iz povezanosti s elementima jevrejske religije, grčke, naročito Aristotelove, arapske i jevrejske filozofije i njihovog uticaja, kao i iz stanja nauke njegovog vremena.

U razmerima Starog sveta XII vek nosi obeležje stalnog opadanja snaga Arapske imperije, odnosno pojedinih njenih kalifata, na Blžem i Srednjem Istoku, u Severnoj Africi i Južnoj Španiji s istovremenim jačanjem hrišćanskih država, konsolidovanjem feudalnog društvenog uređenja i sve jačim uticajem i porastom političke moći Crkve. To je vek Krstaških ratova (1096, 1147 i 1189). Bez obzira na opšte političke, ekonomske i ideološke uzroke i posledice tih pohoda i masovnih psihoza, fanatizovanje hrišćanskih masa za Jevreje je predstavljalo razdoblje najtežeg mučeništva i stradanja. Rat protiv „neprijatelja vere“ nije se vodio samo na spoljnjem frontu oslobađanja Svete zemlje, nego i na unutaršnjem: u materijalnom iscrpljivanju, prisilnom pokršćavanju ili, još češće, masakriranju Jevreja Severne Francuske i Nemačke. To je doba pogroma, zaoštravanja diskriminacije i krajnje izolacije koja 1215 dostiže vrhunac propisima Lateranskog sinoda o specijalnoj nošnji koja je bila obavezna za sve Jevreje. (Hteli bismo — zbog sinhronizacije — da potsetimo da je Maimonidesu u času drugog Krstaškog rata bilo 12 godina, a u vreme trećeg 54 godine!).

Progoni čekaju Jevreje i u arapskim zemljama, tako da su jedine trajnije mirne oaze jevrejske opštine Južne Francuske i Italije. U šiitskom Jemenu Jevreji imaju da biraju između (iako često samo prividnog) prelaza na Islam, izgnanstva ili smrti. Ta tragična alternativa postavlja im se i u Maroku i u mavarskoj Španiji od časa kad puritanski i fanatični Almohadi preotimlju vlast od tolerantnih Almoravida. (Maimonides je tek prošao svoju „bar-micvu“ kad Almohadi osvajaju njegov rodni grad Kordova.) U drugim delovima Arapskog carstva položaj Jevreja je nešto povoljniji. U tom periodu zaoštravanja verske mržnje, ugrožen je ali ne i zaustavljen razvoj nauke i filozofije, umetnosti i književnosti koji je pod Arapima, naročito u basenu Sredozemnog Mora, doživeo procvat a u Španiji pravo zlatno doba mavarske i jevrejske renesanse. Na temeljima preuzetim iz Helade i Rima arapski i jevrejski naučnici, mislioci i pesnici gradili su jednu imponozantnu zgradu duhovne kulture koja je kao i njena materijalna osnova u mnogom predstavljala najviši domet dotadanje istorije civilizacije. U prirodnim i primenjenim naukama, matematici, astronomiji, poljoprivredi, tehnici, farmaciji i medicini bogato je unapređeno kulturno nasleđe Antike. U filozofiji uticaj velikih grčkih mislilaca bio je tako pro-

doran i toliko je dobijao u širini dejstva na prosvjećene glave, da se u onom svetu u kojem se ništa nije moglo desiti bez ili izvan vere kako u Islamu tako i u Jevrejstvu. a kasnije i u Hrišćanstvu, javljalo sve više pokušaja da se oružjem metafizike ojačaju i potkrepe verska učenja, odnosno da se sistemi religije pomire i povežu s filozofijom Sokrata, Platona, Pitagore i dr., a u prvom redu Aristotela.

U času kad se na pozornici Jevrejstva pojavljuje Maimonides, Jevrejstvo je politički i verski razjedinjeno i oslabljeno, ali obilna setva njegove kulture u Španiji X-XII veka dala je bogate plodove koji su postali svojinom i udaljenih, raspršenih čestica Galuta. Prošla je era državnika kakav je bio Hazdaj ibn Saprut i pesnika-filozofa Solomuna ibn Gabirola, Jehude Halevija, Abrahama ibn Ezre i Abrahama ibn Dauda, ali nije nestalo njihovog uticaja, naročito u verskoj filozofiji koju je kod Jevreja inaugurisao još Filon iz Aleksandrije u I, a znatno unapredio Saadija (ben Josef) Gaon u X veku. Gaonat kao vrhovni duhovni autoritet nije više postojao, a ugled eksilarhata, najvišeg svetovnog vočstva aziskog Jevrejstva, posve je izbledeo. Karejska sekta imala je dosta pristalica i opština među ostalim i u Egiptu, a u porastu je bio uticaj mističarske struje kabalista. Asimilacija prisilna i dobrovoljna, apatija i neznanje širokih masa stajali su u oštroj suprotnosti s proučavanjem verske literature koje je bilo ograničeno na uski krug najčešće skolastičkih talmudističkih naučnika. U toj mračnoj noći jevrejske depresije i rasula kroz koju su se čuli krikovi ubijanih, uzdasi potištenih i vapaji bespomoćnih, istoriski je imperativ tražio dolazak jednog Mesije.

Taj okupljač raspršenog stada, voda zalutalih, savetnik i tešitelj, objedinitelj Istoka i Zapada, pomiritelj srca i razuma, središnji autoritet Jevrejstva koji će mu pomoći da opet nade samog sebe, da povрати poverenje u bolju budućnost, pojavio se u ličnosti Rabi Moše ben Maimona, u istoriji filozofije zvanog Maimonides, u jevrejskoj teologiji RAMBAM.

JEDAN NEMIRAN I NAPORAN ŽIVOT

Poznavanje biografije nekog stvaraoaca obično doprinosi boljem razumevanju njegovih koncepcija i njegovog dela. Kod Maimonidesa ono više doprinosi našem čuđenju i divljenju, jer je gotovo neshvatljivo kako je stvaralac takvog kvantitativno i sadržinski obimnog, svestranog i temeljitog naučnog opusa mogao da bude čovek nesrećnih, nesređenih i nepovoljnih životnih uslova, sem toga čovek nežne fizičke konstrukcije i slabog zdravlja! Kao moto njegovog životopisa trebalo bi staviti citat iz Davidovih psalama XXIX — 1,2 „Mnogo su me izmučili od moje mladosti, ali me nisu mogli svladati.”

Rodio se 30 marta 1135 u Kordovi, u nekad političkoj, a tada još kulturnoj metropoli mavarske Španije koja je bila kolevka još dvojice velikih filozofa, rimskog Seneke (4 god. pre n. e.) i arapskog Ibn Ružda (1126 god. n. e.). Rodio se u trećem stogodištu zlatnog doba španskog Jevrejstva sa još živim Jehudom Halevijem i Abra-

hamom ibn Ezrom. I arapska je kultura još bila u punoj snazi, tako da je mladi Moše, sin uglednog rabina i talmudiste Maimona, koji je u roditeljskoj kući vrlo rano stekao judaističko vaspitanje, izvan nje mogao svoja znanja da dopuni u kontaktu s mnogim arapskim naučnicima i misliocima ili pak njihovim delima. Tek je prešao trinaestu godinu kad se stupanjem na vlast verski netrpeljivih Almohada srušila mirna životna zgrada nemuslimana koji nisu hteli da se odreknu svoje vere. Maimonidesova porodica godinama luta gradovima mavarske i hrišćanske Španije. Gorka sudbina izbeglice nije sprečavala mladog intelektualca da i dalje svestrano nastavlja svoje studije, prikuplja znanje iz raznih oblasti, u nedostatku stalnog boravišta nosi sa sobom jednu imaginarnu biblioteku, biblioteku pamćenja (što je verovatno takode uticalo na oblikovanje njegovog sintetskog načina mišljenja i pisanja!) i da se sprema za svoj kasniji poziv enciklopediskog naučnika, grandioznog sistematičara i duhovnog organizatora. (U to vreme pada njegovo prvo manje delo „Tumač logičkih izraza“). Nепosredno doživljavanje progona kao i obaveštenost o udarcima koji su se sručivali na Jevreje Nemačko-Rimskog carstva i drugih zemalja mora da su u Maimonidesovoj svesti već rano probudili osetljivost i interesovanje za dalju sudbinu Jevrejstva i izoštrili saznanje o potrebi njegovog duhovnog osveženja i obnove kao tada jedine mogućnosti političkog ojačanja.

Nije objašnjeno šta je Maimona i njegove nagnalo da kao sledeću stanicu svoje odiseje izaberu upravo brlog lava i da se nasele u Fezu, u blizini marokanske rezidencije Almohada. Izgleda da ni Maimonides nije mogao da izbegne sudbinu „anusima“, tj. onih koji su barem formalno „priznanjem usana“ morali da prime Islam. Za njih je bila propisana i naročita nošnja — crna tunika i žut pokrov za glavu! Makar i prividno napuštanje vere izazvalo je razdor i potištenost u jevrejskim masama koje su sem toga bile izložene uticaju onih apostata koji su propagirali Islam kao od boga određenu zamenu za Jevrejstvo. Dok je intelektualcima bilo lakše da podnose podvojenost života u tajnoj pripadnosti i praksi jevrejske vere, obični je čovek izgubio kompas i duševni mir. Prvo se takvim sunarodnjacima obratio stari Maimon svojim „Pismom utehe“ u kojemu ih je umirivao i hrabrio, ali odvrćao od stvarnog napuštanja vere otaca. God. 1160 sam Maimonides svojom „Poslanicom o otpadništvu“ prviput stupa u javni život. Jakim argumentima dokazivao je da samo unutrašnje odricanje od vere znači otpadništvo, dok je spoljnje, prividno, izazvano nuždom izbegavanja smrti, razumljivo u slučajevima gde pojedincu nedostaje hrabrost da žrtvuje svoj život. Ipak je preporučio emigraciju kad bi prikriveno vršenje propisa vere bilo suviše opasno ili nemoguće. Uskoro, 1165, i Majmonijevi su se našli u takvom položaju da su pod okriljem noći morali da napuste Maroko. Posle burnog putovanja i kraće posefe Palestini, naselili su se u Egiptu, prvo u Aleksandriji, a posle i Fostatu (Starom Kairu).

U to je vreme Egiptom vladao poslednji sultan iz kuće Fatimida pod kojima su Jevreji uživali izvesne slobode, ali se njihov

položaj znatno popravio tek dolaskom na vlast Ajubida pod mudrim i plemenitim Saladinom (Salah al-din) god. 1171. Maimonides je u poslu pomagao svom bratu koji je izdržavao porodicu trgovinom dragulja, ali je veći deo svog vremena posvećivao naučnom radu. Ubrzo posle očeve smrti stradao mu je brat u buri na Indiskom Okeanu koja je progutala i porodični imetak. Za Maimonidesa su počele godine vrlo napornog privređivanja za svoju i bratovljevu porodicu. Zahvaljujući već ranijem studiju medicine mogao je da započne praksu koja ga je posle jednog decenija učinila lekarom dvora i samog sultana. Maimonidesov je ugled rastao na oba koloseka njegovog podvojenog života: njegovo ime kao lekara proćulo se tako daleko da ga je, prema nekim istoričarima, engleski kralj i vođa krstaša, Ričard Lavlje Srce pozivao u svoj štab. S druge strane, objavljivanjem sve značajnijih teoloških radova i neposrednim rukovodenjem rabanitske jevrejske zajednice u Egiptu (koja je zahvaljujući njemu ubrzo natkrilila raniju dominaciju Karaita), imenovanjem za vrhovnog rabina i nagida, tj. svetovnog starešinu, autoritetom koji je stekao u pitanjima verskog zakonodavstva u brojnim presudama i pismenim porukama, postepeno je postajao centralnom ličnošću celokupnog Jevrejstva svog vremena. Nema sumnje da mu je u početku išao na ruku i Saladinov politički uspon i uticaj.

LEKAR DUHA I TELA

Njegov lekarski rad na dvoru u Kairu i u Fostatu oduzimao mu je najveći deo radnog dana i iscrpljivao ga je, kako to i sâm opisuje u već klasičnom i često citiranom pismu Samuelu ibn Tibonu.¹⁰⁾

No veran svom načelnom stavu koji nije preporučivao samo drugima: da bavljenje naukom i vršenje verskih i javnih funkcija ne treba da budu izvor i baza prihoda i privređivanja, on do svoje ponovne teške bolesti i iznemoglosti nekoliko godina pred smrt (god. 1204) nije napustio lekarsku praksu. Njegov život naučnika i filozofa, lekara i teologa, pisca upravo neshvatljivo obimnog i značajnog niza dela od kojih su neka, prema oceni mnogih i nejevrejskih autoriteta kakav je napr. Sarton¹¹⁾, „ostala klasična i do naših dana”, bio je mučan i protkan opasnostima, neprikladima i žučnim napadima, kao što je i njegov asketski lični život bio pun nezgoda i tragedija. Otkuda je mogao da uvek iznova crpe nepresušne energije za svoj neumorni rad, za neprekidnu naučnu i javnu aktivnost. taj krhki i umorni čovek, ako ne iz ubedenja da je pozvan i da mu je dužnost da u svojoj epohi bude duhovni stožer svog naroda!? „Osećali smo svojom obavezom da preduzmemo zadatak da vodimo celo stado, da pomirimo srca otaca s njihovom decom i da ispravimo njihove pogrešne puteve”, kaže 1167 i sâm u jednoj „responsi¹²⁾”. Utehu su za njega predstavljali brojni i privrženi učenici i saradnici kao njegov miljenik Josef ibn Aknin i prevodilac Samuel ibn Tibon, a potsticaj da ne klone našao je i u političkim uspesima jer se zahvaljujući njegovom autoritetu i intervenciji znatno popravio položaj Jevreja u Egiptu, Palestini, Jemenu i dr.

Primer njegove uloge i dejstva kao najviše instancije u jevrejskom svetu je njegova poslanica Jevrejima u Jemenu koju je 1172 uputio na molbu Jakova Alfijumija. Ovaj ga je obavestio o kritičnom stanju svoje zajednice koja je bila izložena istrebljivačkom teroru prelaženja na Islam, griži savesti prividnih prelaznika, i zabuni koju je izazvala pojava jednog lažnog preteče Mesije. Reči koje je Maimonides uputio svojoj braći u Jemenu imale su tako snažnog odjeka, a njegova intervencija kod Saladinovog brata, vladara Jemena, toliko uspeha, da je Maimonidesovo ime bilo svakodnevno na usnama čitavih jevrejskih opština.

Maimonides je imao već 51 godinu kad mu se rodio sin Abulmeni Abraham, koji će ga naslediti u pozivu teologa i lekara ali ne i u veličini i genijalnosti. Ovaj porodični događaj i ubrzo posle toga otvaranje Jevrejima kapija Jerusalima koji je osvojio Saladin, retki su svetli zraci u njegovoj starosti ispunjenoj radom bez predaha, borbama, polemikama i suviše ranom iscrpljenošću. Umro je u 69 godini, oplakivan ne samo od svojih sunarodnjaka. Legenda o njegovom prenosu u Palestinu i grobu u Tiberiasu, koji i danas posećuju brojni hodočasnici i poštovaoci (kao što još uvek ima bolesnika koji veruju u lekovitu moć noćenja u Sinagozi Rabi Mošea u Harat-aljahud Kaira!), obaraju noviji podaci nekih savremenih istoričara, jednako kao i autorstvo njemu pripisane poznate „Molitve jednog lekara“^{13, 14}).

DELA I POGLED NA SVET

Ako bismo hteli osnovne crte Maimonidesovih stvaralačkih principa da iskažemo u samo nekoliko reči, onda bi to u prvom redu bilo široko i svestrano poznavanje materije — ali sažimanje njene srži u što kraćoj, zbijenoj formi, — dakle uprošćivanje, kondenzacija i unošenje reda i preglednog sistema u do tada još netaknutu prašumu verskih propisa i komentara, zatim jasnoća i praktičnost, želja za prebrodivanjem suprotnosti i nesklada, pokušaj jedinstva teorije i prakse. Nastojaćemo da ovaj obris jedne kreatorске karakteristike objasnimo i opravdamo kratkim pregledom samo najvažnijih njegovih dela i fundamentalnih shvatanja.

Značajnu crtu Maimonidesove misaone fizionomije, njegove teorijske orijentacije i praktičkih životnih načela svakako čini stroga privrženost jevrejskoj veri i svest o nacionalnoj povezanosti i potrebi državnog ujedinjenja i preporoda raspršenih delova Dijaspore. Zeitlin¹⁵) čak smatra da je Maimonidesovo najčuvenije i najveće delo „Mišne Tora“ (Druga Tora) zamišljeno kao ustav obnovljenog Jevrejstva. Ipak su mnogi kasniji jevrejski mislioci i ideolozi, kao napr. Perec Smolenskin i Ahad Haam, Maimonidesu odricali nacionalnu svest. Istina je, međutim, kako to smatra i većina novijih jevrejskih istoričara na čelu s Graetzom i Dubnowom, da u Maimonidesovom nacionalizmu nije bilo šovinizma, nego je „kao u starom

profetizmu i u Maimonidesovom učenju, iako u drugom obliku i drugom vidu, nacionalno obrazovalo nerazdvojivo jedinstvo s univerzalnim"16).

Lista Maimonidesovih dela sadrži prema Fišeru¹⁷⁾ 32 što veća što manja rada, ali njeno popunjavanje još nije završeno. Tako je npr. njegov obimni petojezički tumač naziva lekova pronađen tek 1932 u biblioteci Aje Sofije i objavljen na francuskom 1940 godine. Od njegovih teoloških dela dominantna su „Komentar Mišne” i naročito „Mišne Tora”, od filozofskih „More nevuħim” (Vodič smetehnih), od medicinskih zbirka aforizama „Pirke Moše” i rukovoditelj zdravlja „Hanhagot hahabriut”. Gotovo sva njegova dela, sem „Mišne Tora”, pisana su na arapskom, ali hebrejskim slovima, na arapskom stoga što je to bio jezik svakodnevne upotrebe Jevreja u islamskom carstvu, dok je hebrejski zadržao samo sakralni karakter.

Najveći deo svojih teoloških spisa Maimonides je posvetio jednom centralnom cilju: da u razgranati labirint talmudske literature, tj. u sve ono što je, prvo u usmenom predanju, a posle i napisano, predstavljalo tumačenje i raščlanjivanje Biblije, dogmi, verskih propisa, Mišne i Gemare i njihovih daljih komentara, unese takav red, sistem i kompas za brzo snalaženje, da bi kako dalji studij Talmuda tako i praktična orijentacija za donošenje odluka u raznim sporovima i problemima — bila omogućena što većem broju vernika a ne samo uskom i ograničenom sloju specijalizovanih naučnika.

Imao je tek 23 godine kad je još kao lutajući izbeglica započeo rad na „Komentar Mišne” koji će 10 godina kasnije, 1168, završiti u Egiptu. U ovom sintetski napisanom komentaru obrađuje principe biblijskog i talmudskog zakonodavstva i osnovne pojmove judaizma, objavljenje, proroštvo i tradiciju. Odvajajući bitno od suvišnog, utvrđeno od spornog, formulisao je i 13 temeljnih stavova verskog kreda koji su otada postali stalni sastavni deo svakodnevne molitve. U ovom „Komentar” pridaje naročito mnogo značaja svojoj omiljenoj problematici: pitanjima etike i razuma. Polazeći od afirmacije principa slobode volje i odlučivanja koji nije u suprotnosti sa svećmoći i sveznanjem božjim, Maimonides ovim stavom stvara osnovne preduslove moralnih, etičkih imperativa. O njegovoj etici napisao je izvrsnu i neobično zanimljivu monografiju Herman Cohen¹⁸⁾ koji u samom uvodu naglašava da Maimonidesova teologija i dogmatika imaju uvek svoj vrhunac u etici. Po njemu je spoznaja zadatak i cilj vere i etike. Bez spoznaje, bez mišljenja nema etike, nema religije. Razum predstavlja osnovni etički odnos između boga i čoveka (po Abrahamu ibn Ezri, razum je posrednik između njih). Maimonides dalje proučava jedinstvo intelekta i volje koja je snaga u kojoj se nagon sjedinjuje s razumom. Jedinstvo spoznaje i volje vodi dalje postavci o principijelnom jedinstvu spoznaje i ljubavi. Aristotelovom pojmu blaženstva, eudemoniji, Maimonides suprotstavlja usavršavanje samog sebe, „cedaku”, koja kao najvažniji osnovni zakon jevrejske religije pored pravednosti znači i ljubav,

pobožnost i moralnost. Samousavršavanje kao potpuni nadomestak blaženstva je stalan napor a ne krajnja meta do koje se stiže, ono je cilj kojem se čovek približava, napredovanje u dobrou poradi dobra. U „Komentaru“ Maimonides razvija i svoja shvatanja o besmrtnosti i vaskrsnuću — večnom životu (zbog kojih je bio naročito napadan) i odvraća od bukvalnih materijalnih pretstava o životu u večnosti. Taj život ustvari znači samo najviši stepen savršenstva duhovne, intelektualne prirode čoveka do koje se može doći dovine stalnim umnim radom, produbljanjem spoznaje, približavanjem bogu i ljubavlju prema njemu. Toj dematerijalizaciji nadzemaljskog života u Jevrejstvu odgovara idealizacija ovozemaljskog života u mesijanskoj eri. Prema Maimonidesu doba Mesije biće carstvo uvidavnosti, mudrosti i istine. Braneci principe iskonske jednakosti svih ljudi za kojom treba težiti, Maimonides traži da svi ljudi imaju pristup k spoznaji, dok su kod Aristotela samo izabrani, kojima je društveno uređenje omogućilo nerad, mogli da praktikuju vrlinu razmišljanja. U tome, kaže Cohen, leži osnovna snaga jevrejske mesijanske misli: nema savršenstva sveta bez univerzalnosti spoznaje. Mesijanizam treba da ostvari jedinstvo čovečanstva. Snaga etosa uzdignuta je iznad svake dogme i misticizma.

Zanimljivo je, kako to uočava i Fišer, da je ipak upravo Maimonides, najracionalniji i najliberalniji duh srednjovekovne jevrejske verske filozofije, bio taj koji je postavio dogmatske temelje judaizma formulacijom 13 osnovnih istina, obaveznih načela. To je još jedna od brojnih, ali nužnih i razumljivih suprotnosti Maimonidesovog misaonog sveta. Jedna dalja suprotnost je u tome što je s pozicije svog intelektualnog aristokratizma zanemario emocionalnu stranu religioznosti, a to je bilo u protivrečnosti s njegovom željom da doprinese ne samo pročišćavanju i učvršćivanju strukture jevrejske religije nego i njenoj reanimaciji i jačanju u jevrejskim masama.

Njegovo najveće delo, delo koje mu je donelo najviše priznanja, ali i prigovora, je „Druga Tora“, pokušaj, kako sam kaže u predgovoru, potpunog kompendijuma svekolikog jevrejskog učenja posle Biblije. Postojala je praktička potreba, a istoriski je sazeo i momenat da se pristupi džinovskom poduhvatu sistematizovanja i kodifikovanja ogromne, nesredene, komplikovane i nepregledne građe verskih tekstova, propisa i komentara koji su stvarani u toku jednog i po milenija. Na pokušaj, i to uspešan, takvog sređivanja i sažimanja mogao je da se odvaži samo čovek izuzetno širokog znanja i smisla za sintezu kakav je bio Maimonides. Fišer kaže da je Maimonides „u jednom jedinom delu hteo da prikaže kao čvrste norme sve što jedan Jevrejin treba da zna i kako treba da živi“.

Posle istoriskog uvoda, u „Druvoj Tori“ koju je završio 1180, Maimonides prvo daje racionalistička tumačenja osnova jevrejske verske nauke. Zatim, odvajajući sporno od bitnog i utvrđenog, ili kako sam kaže „sitno granje od korenova“, u 14 „knjiga“, ne citi-

rajući autore i izvore (jer to ne bi odgovaralo njegovoj koncepciji „Mišne Tora” kao neprikosnovenog enciklopediskog zakonskog priručnika), donosi pregledno podeljeno na poglavlja i dalje na paragrafe i pojedine propise celokupno versko, ritualno, socijalno, krivično i ostalo zakonodavstvo Jevrejstva. U obradi je naravno došlo do izražaja i Maimonidesovo široko obrazovanje i verziranost u metafizici, prirodnim naukama i medicini, tako da njegov kodeks sadrži i mnoge elemente pouke i obaveštenja kojih nema u ranijoj talmudističkoj književnosti.

Kao uvod u „Mišne Tora” može se smatrati njegova „Knjiga zakona” u kojoj je prvi iskristalisao i utvrdio celokupnost zakona koje sadrži prva Tora, tj. Biblija u 248 zapovedi i 365 zabrana, i obradio problematiku koja je povezana s tim zakonima. Dopuna „Mišne Tora” je rasprava o vaskrsenju mrtvih koju je morao napisati kao odgovor na kritike u vezi s tim pitanjem, koje u njegovim ranijim delima pretstavlja slabu, ranjivu tačku. Nije slučajnost što je inače uvek hladnokrvni i odmereni Maimonides u ovom svom spisu izuzetno žučan i ogorčen što mora da odgovara na prigovore laika i nepozvanih.

POKUŠAJ IZGRADNJE MOSTA

God. 1190, dakle u zrelo doba od 55 godina, završio je svoje filozofsko remekdelo „Vodič smetenih” koje mu je donelo trajno i istaknuto mesto u istoriji ljudske misli. Cilj ovog njegovog monumentalnog dela bio je „da unapredi pravo razumevanje Zakona, da bude vodič onim vernicima koji su privrženi Tori studirali filozofiju i nauke, i koji su u neprilici zbog protivrečnosti između učenja filozofa i doslovnog smisla Tore”. Posvećeno i pisano u prvom redu za njegovog najdražeg učenika Judu ibn Aknina, obrađuje obilje pitanja od kojih pominjemo samo postojanje boga i njegove osobine, stvaranje sveta i njegovu podelu, promene i sudbinu sveta, slobodu volje, značenje zla, misterij vaskrsenja, suštinu proroštva i dr. Osnovna polazna tačka njegovog razmišljanja i objašnjavanja je ubedenje da nauka i filozofija kao delo božje ne mogu biti u suprotnosti s naukom. Njegov „Vodič” je smion i čestit, majstorski i impresivan, ali ne uvek i uspešan pokušaj izmirenja dva bitno različita shvatanja sveta: Aristotelove filozofije i jevrejske religije. Neki autori prigovaraju Maimonidesu da je u tom pokušaju „silovao” postavke Tore da bi ih uskladio s filozofijom, a drugi, da je bio samo „umereni racionalista” (Sarton) i da je odbacivao sve što je u Aristotelovom sistemu bilo u nepomirljivoj suprotnosti s verom. U pravu su obe strane jer je bilo nemoguće graditi most između dva tako udaljena uporišta bez kompromisa i žrtava s jedne i druge strane. No van svake je sumnje i diskusije da ga je gradio s pozicija religije i da je njegov eksperimenat judaizacije filozofije i metafizikovanja judaizma pre i iznad svega trebalo da ide u prilog vere i njenog jačanja.

U „Vodiču”, u tom obuhvatnom „sistemu univerzalne i jevrejske filozofije” (Dubnow) Maimonides izlaže svoje racionalističko shvatanje sveta koji je jedinstvena, razumna celina, s prirodnim zakonima koji su razumni kao što je i njegov stvaratelj. No upravo u koncepciji stvaranja sveta najdrastičnije se razilazi sa sistemom Aristotela, negirajući večnost porekla i postojanja materije koja bi negirala ulogu boga kao „prapokretača”, stvaraoca sveta iz ničega. Nastavljajući na neke ranije mislioce, bori se protiv antropomorfističkih shvatanja boga i daje mnogim mestima i opisima Biblije alegorički značaj. Bio je ubeđen da su Mojsije, proroci i mudraci u neku ruku, zahvaljujući visokom stepenu svog usavršavanja, naučnici i da proroštvo i vizije proroka nisu čudo, nego rezultat približavanja ljudskog uma božjem i u izvesnoj meri pristupačni svakom čoveku koji teži savršenstvu duha. Osnovni je cilj judaizma usavršavanje kako duha tako i tela. Ritualnim propisima jela i čistoće, svetkovanju praznika i imovinskim zakonima Maimonides daje higijenski, nacionalno-tradicijski i socijalni smisao. Sticanje materijalnih dobara je najniži stepen ljudske aktivnosti, telesno uživanje i blagostanje viši stepen za kojim sledi oblast moralnog života — ali je usavršavanje razuma iznad svega. Duša čovekova je smrtna i prolazna kao i njegovo telo, dok je samo duh večan. Naglašavajući sticanje znanja kao jedan od najviših oblika vere, potvrdio je pitagorejske koncepcije, kao što je uopšte često i nesvesno branio gledanja helenizma, i, kako Dubnow primećuje, idealu „intelektualnog natčoveka” žrtvovao u Jevrejstvu duboko ukorenjen demokratski princip prema kojem ljude treba razlikovati samo prema stepenu njihovih moralnih kvalifikacija koje mogu svi da steknu.

Shvatljivo je da je „Vodič” ubrzo postao predmet ne samo priznanja nego i žestokih napada, kako ćemo to kasnije još videti, ali je vekovima snažno uticao na versku filozofiju monoteističkih religija, osobito Hrišćanstva. Gledano iz perspektive napretka ljudske misli, on je spomenik junaštva duha i smeo doprinos emancipaciji od mračnjačke skolastike, rani, predrenesansni pokušaj stvaranja harmonične i uravnotežene slike sveta.

U svojoj medicinskoj orijentaciji Maimonides je za svog učitelja priznavao Hipokrata, „oca” grčke medicine, ali još više Galena, najplodnijeg sistematičara Starog veka, čiji je autoritet bio neprikosnoven kroz jedan i po milenija. Mnogo je imao da zahvali svojim velikim islamskim pandanima Al-Raziju i ibn Sini koji su, kao i on i kao njegov savremenik Ibn Ružd, bili ne samo lekari nego i filozofi. Jasno je da su se njegova opšta shvatanja odražavala i u njegovoj medicinskoj orijentaciji. I tu je bio racionalista, neprijatelj praznoverja i astrologije. Mora da mu se prizna zasluga da je, iako verni sledbenik Galena, na mnogim mestima kritikovao i negirao svog glavnog inspiratora. Pronađeno je 10 njegovih medicinskih spisa,

od kojih su neki vekovima prevedeni i izdavani po nekoliko puta na raznim jezicima. Ne samo veliku popularnost nego i autoritet uživali su pre svega njegovi „Aforizmi“ i „Rukovoditelj zdravlja“. Zastupao je odlučno potrebu umerenosti i ravnoteže u telesnom i duševnom životu, higijenski i psiho-somatski (Simon¹⁹) pravac u sprečavanju i lečenju bolesti. U Americi i u Izraelu sada je u toku ponovo kritičko izdavanje njegovih medicinskih dela. Ona još uvek privlače pažnju istoričara medicine iako je Maimonides bio više mudar praktičar nego velik i originalan medicinski teoretičar.

Naš sumarni prikaz njegovog shvatanja ne bi bio potpun kad na kraju ne bismo bar pomenuli da se uspešno bavio još i astronomijom i pravilima za izračunavanje kalendara.

KRATAK POGLED U RIZNICU

U skučenom okviru našeg članka moguće nam je da pokažemo samo nekoliko kamenova, ulomaka iz dragocenog blaga Maimonidesove misli. Odabrali smo neke citate koji su karakteristični, a ujedno i bliski našim savremenim pogledima.

„Svacom je čoveku dana sloboda: hoće li da ide putem dobra i da bude pravednik — slobodno mu je da bira; hoće li da ide putem zla i da bude grešnik — slobodno mu je da bira... Ta ne samo da to znamo po verskom predanju, nego i na osnovu jasnih znanstvenih dokaza. Stoga su proroci rekli da će se ljudima suditi po delima njihovim, bilo da su dobra ili zla. Ovo je temeljni zakon na kome počiva sve što su proroci rekli...“ (Mišne Tora).

„Znaj, sine moj, da u naše teško doba ne smatram nijednu počast ni javni položaj srećom ili odlikovanjem. Naprotiv, ovo nije samo mala nezgoda koja može da zadesi čoveka, nego veliki napor i teret koji zadaje mnogo briga i odgovornosti. Ispravan čovek, koji ozbiljno teži blaženstvu duše, vodi brigu o svom duhovnom usavršavanju i ispunjavanju svojih moralnih dužnosti i drži se vrlo daleko od sitnih i niskih dela ljudske taštine“. (Iz jednog pisma Josefu Ibn Akninu).

„Misaoni rad je isto toliko svet kao i sama ideja, problem, koji svojim razmišljanjem želimo da dokučimo, odnosno da rešimo...“ „Metafizika je vrhunac znanosti, poslednji kamen na vrhu piramide ljudskog saznanja“. (Vodič smetenih, prema Leviju).

„Kad bih ceo Talmud mogao sažeti u jednom poglavlju, izbegao bih da to učinim u dva“. (Prema Dubnowu²⁰).

„Namera mi je da u ovom poglavlju skrenem pažnju na puteve istraživanja i verovanja. Ako vam neko govori — u nameri da bi potkrepio svoje mišljenje — da poseduje dokaze i da je stvari video sopstvenim očima, ne treba da mu verujete čak ni ako je autoritet priznat od velikih ljudi, a i sam čestit i pun vrlina. Ispitajte sami temeljito ono što želi da vam dokaže. Ne dopustite da vaša čula budu zavarana njegovim istraživanjem i kazivanjem“. (Pirke Moše, 25 poglavlje).

„Kad neko jede i pije na praznik, obavezan je da hrani stranca, siroču i udovicu, zajedno s drugim siromasima. Ali ako zatvori vrata svoga dvorišta i pije u društvu svoje žene i dece, ne brinući se za bedne i ožalošćene, to nije radost zakona, nego radost njegovog stomaka”. (Mišne Tora, Hilhot Jom tov VI, 18—20).

„Dopušteno je pretvoriti sinagogu u školu, ali nije dopušteno pretvoriti školu u sinagogu, jer je svetost škole veća od svetosti sinagoge. Dopušteno nam je da podižemo nešto na viši stepen, ali ne smemo nešto da spustimo na niži”. (Mišne Tora, Tefila, XI, 14).

„Dani Mesije biće doba kad će kraljevstvo opet biti dano Izraelu koji će se vratiti u Svetu Zemlju... Narodi će sklopiti mir s njim i zemlje će ga slušati zbog njegove velike ispravnosti...” (Komentar Mišne).

IZVORI I ODJECI

Kao i svaka druga ličnost istorije i Maimonides je samo karika u lancu koji ima svoj početak i svoj nastavak... Kad smo u uvodu pokušali da pokažemo glavne obrise i tendencije njegovog vremena, svesno smo za ovo završno poglavlje ostavili zadatak da nešto više kažemo o njegovim uzorima i pretečama, o odjeku njegovih reči, o priznanjima i optužbama, i na kraju, o njegovom uticaju na kasnije generacije.

Izvori iz kojih je potekla i postepeno bujala reka Maimonidesove misli su mnogobrojni i različiti, što smo nagovestili već u našim uvodnim napomenama o njegovoj eri. Nije potrebno naglasiti da je bio odličan poznavalac čitave jevrejske verske književnosti, da je poznavao arapsku, ali, čini se, gotovo nikako hrišćansku. Govorili smo već o njegovim svestranim studijama prirodnih nauka. No ono što je bilo od presudnog značaja za njegovu orijentaciju, to je susret sa sistemima grčkih filozofa koje je upoznao kroz arapske prevode i kroz njihov odraz u delima arapskih, a naročito i jevrejskih filozofa. Zanimljivo je da je jedva poznavao dela svog savremenika Ibn Ružda, koji je kao i on bio lekar i filozof, najveći ali i poslednji arapski verski filozof. (Zbog svog proaristotelovskog stava bio je progonjen, a ubrzo i zaboravljen u islamskom svetu, dčak je njegov uticaj u Jevrejstvu i Hrišćanstvu bio dugotrajan i snažan.) Maimonides je nastavio pokušaj filozofskog „podgrađivanja” i prožimanja vere, koji je kod Jevreja prvi počeo. — pod uticajem Platonove filozofije — Filon iz Aleksandrije (početak I veka n. e.) a znatno razvio gaon Saadija u Suri na prelazu IX i X veka. Najistaknutiji jevrejski verski filozofi pre Maimonidesa, koji su svakako ostavili dubok trag na njegovoj ličnosti, su španski jevrejski pesnici i filozofi XI i XII veka Ibn Gabirol, Halevi, Ibn Ezra i Ibn Daud. Najstariji među njima Ibn Gabirol bio je neoplatonista s aristoteliskim elementima, koji je u kontemplaciji i misaonom produbljivanju vere video put iz prolaznosti u večnost, a u borbi „razumne duše” nad animalnom put ka usavršavanju čoveka. Za razliku od njega,

Jehuda Halevi protivio se racionalizmu u korist tradicije a univerzalizmu u prilog nacionalizmu. U svom judeocentričnom sistemu stavljao je veru iznad filozofije, a ritualne propise iznad socijalnih i moralnih. Njegov je oštar kritičar bio Ibn Daud, koji je s Mojsijem i Abrahamom Ibn Ezrom predstavljao univerzalistički pravac među jevrejskim misliocima tog doba i tražio pomoć filozofije, razuma i spoznaje u izgradnji jevrejske teologije. Ta je linija našla svog najjačeg i najuticajnijeg pobornika u Maimonidesu, koji je zbog neobično širokog ugleda u celom Jevrejstvu bio naročito opasan suprotnom taboru i zbog toga najžešće pobijan, a posle smrti kroz svoja dela osuđivan i proganjen. Kondenzovanjem talmudske literature u jedno delo, svoju „Dругu Toru“, ugrozio je u očima mnogih rabina i talmudista *raison d'être* njihovog daljeg rada (iako je uvek izjavljivao da mu to nije bila namera). Zamerali su mu što je u tom delu propustio da pomene izvore i autore i što je često dosta proizvoljno

Maimonidesova slika u „Ugolini Thesaurus Antiquitatum Sacrarum. Venecija, 1744. Ne postoji verodostojni portret Maimonidesov, ali je ova slika služila kao podloga za većinu modernih adaptacija

i slobodno interpretirao mnoga mesta Talmuda. Ali najveću je hajku na sebe navukao svojim filozofskim stavovima iznetim u „Vodiču smetenih“, tako da je čak bio proglašen za jeretika. Činjenica je da i danas ortodokсни Jevreji ne čitaju nijedno njegovo delo sem „Mišne Tora“, a i ovo se štampa s primedbama njegovog žučnog kritičara Abraham ben Davida ali i s protuprimedbama Josifa Karoa, pisca „Sulhan Aruha“ (g. 1565) koji umesto „Druge Tore“ sve do danas predstavlja zvanični jevrejski verski kodeks. U napadima na Maimonidesa naročito se istakao bagdaski gaon Samuel ben Ali, koji je smatrao da je ugrožen prestiž njegov i gaonata.

Maimonidesov autoritet duhovnog vođe Jevrejstva bio je zaista internacionalan, ali su ga ipak s najvećim oduševljenjem prigrlile opštine u Južnoj Francuskoj (odakle je i njegov omiljeni prevodilac

ibn Tibon). No upravo na ovom tlu razbuktaše se kasnije i najnepoštednije borbe za njega i protiv njega, koje su dovodile do obostranih ekskomunikacija. Posle tražene intervencije dominikanaca, Maimonidesova dela našla su se 1234, — tačno sedam vekova pre Hitlera, na lomači. Stoga je posve opravdano što Zeitlin svoju knjigu o Maimonidesu počinje konstatacijom: „Bez sumnje je Maimonides bio najveći naučnik kojeg je Jevrejstvo dalo posle završetka Talmuda. Niko sem njega nije imao toliko dubok uticaj na jevrejski život. Međutim nijedan jevrejski naučnik nije prouzrokovao toliko kontraverzija koje su jevrejski narod podelile u dva neprijateljska tabora”.

DŽIN SUPROTNOSTI

Za zagovornike doslovnog pridržavanja slova Talmuda Maimonides je bio suviše liberalan. Mističkim kabalistima bio je suviše racionalan. Pobijali su ga iz raznih tabora, a ipak je bio svetionik, u centru adoracije, za života i posle smrti, legendarni junak duha kojeg su volele mase i opevali pesnici. O njemu je skovana izreka da „od Mojsije (zakonodavca) do Mojsije (Maimonidesa) nije bilo Mojsija”. Ali isto tako treba da se potsetimo da njegov (navodni) grob ima dva epitafa:

„Ovde leži čovek, a ipak ne samo čovek.
Ako si bio čovek, nebeska su bića
blagosloвила tvoju majku!”

Ovaj tekst je kasnije izbrisan i zamenjen sledećim:

• „Ovde leži Mojsije sin Maimonov,
izopćeni jeretik”.

• Taj vodič i tražilac, kritičar i kritikovani, velikan kojeg su pokušali da rasitne, zračio je svojim idejama daleko van Jevrejstva i dugo posle svog vremena. Svi beleže njegov uticaj na jevrejske mislioce i naučnike od Eliasa del Medige i Jošifa Karoa, do Spinoze i dalje do Solomona Maimona i Mendelsoana. Njegova su dela inspirisala hrišćanske skolastičare Aleksandra iz Halesa, Alberta Magnusa i Johanesa Scotusa, a osobito Sv. Tomu Akvinskog. I kasnije mnogi naučnici i filozofi, kao Scaliger i Leibnitz a od novijih Cohen i drugi, crpu iz bogatstva Maimonidesove riznice. Ako pokušamo da mu odredimo značaj i vrednost s osmatračnice naših dana, moramo s divljenjem priznati da je bio ispred svoje epohe i da je jedan od onih junaka čovečanstva koji su, sa svim svojim slabostima i nedostacima uslovljenim epohom i ličnim razvojem, lomili koplje da se točak istorije pokrene napred, koji su kroz pro-

gone i inkvizicije propovedali kidanje okova misli i pobedu razuma, nagoveštavali budućnost u kojoj će slobodan čovek, njegovo psihičko i fizičko blagostanje i bratstvo svih ljudi biti ostvareni ideali.

Na kraju našeg prikaza moramo da iskažemo žaljenje što nam ograničeni prostor, a isto tako i nedovoljno istraženi izvori (pisma i dr.) za jednu detaljniju biografiju, ne omogućuju da se bliže pozabavimo fenomenom Maimonidesove intimne ličnosti. Bilo bi ne samo uzbudljivo nego i vrlo poučno zaći dublje u korenje njegove individualnosti, u snagu i faktore koji su izgradili čoveka toliko raznorodnih interesa i aktivnosti, arapskog lekara i rabina, helenističkog filozofa i jevrejskog teologa, neumornog, plodnog naučnika i pisca kojeg su ometali izbegništvo i naporno privređivanje za fizički opstanak, stvaralačkog džina a fizičkog slabića, hladnog aristokratu intelekta i predanog bodritelja masa, utvrđivača dogmi i fermentatora liberalnih ideja, čoveka između Istoka i Zapada, neimara između Starog i već naslućenog Novog veka!

Između svih tih krajnosti, u stalnom dualizmu svoje ličnosti i svog delanja, velik uprkos a često i usled spoljnih i unutarnjih suprotnosti i protivrečnosti, nikao je i rastao, stvarao i delovao sve do u naše dane krhki a žilavi izbeglica iz Kordove, „izvor mudrosti”, Maimonides.

LITERATURA

- 1) Z. Levntal: Maimonidesovo mesto u istoriji medicine. Predavanje na II Naučnom sastanku istoričara medicine i farmacije, Beograd, 1955.
- 2) S. Dubnow: Weltgeschichte des jüdischen Volkes (5 nemačko izdanje), 1925, T. IV. parag. 42—50 i 61.
- 3) H. Graetz: Geschichte der Juden (3 izdanje), tom 6, pogl. 10 i 11.
- 4) Maimonidesova spomenica, izd. La Benevolencije, Sarajevo, 1935.
- 5) L. Šik: Maimonidesova spomenica, 109—137.
- 6) B. Z. Dinur: Rabbi Moses ben Maimon. Jerusalem, 1955.
- 7) G. Sarton: Bull. Cleveland Med. Libr. 1955; 1, 3—22.
- 8) K. Baruh: Maimonidesova spomenica, 49—58.
- 9) M. Mayerhof: Ciba Zeitschrift, 1942, 8, 2960.
- 10) Židov, 1935, 12.
- 11) G. Sarton: Introduction to the History of Science.
- 12) J. W. Slotki: M. Maimonides, London, 1955.
- 13) Nar. zdravlje. 1902, 11, 251.
- 14) J. O. Leibowitz: Dapim Refuim, 1954, 1.
- 15) S. Zeitlin: Maimonides, 2 izd., New York, 1955, 61—93.
- 16) S. Dubnow, cit. delo T. IV. 466.
- 17) L. Fišer: Maimonidesova spomenica, 59—63.
- 18) H. Cohen: Charakteristik der Ethik Maimons, Leipzig, 1908.
- 19) I. Simon. XIV Int. kongres istor. medic. Rim, 1954.
- 20) S. Dubnow. cit. delo T. IV. 396.
- 21) S. Zeitlin, cit. delo, VII.

PROSVJETNE PRILIKE BOSANSKIH JEVIJEJA ZA TURSKE VLADAVINE

Jevreji istjerani iz Španije ponijeli su sa sobom veliko duševno blago stečeno godinama u vrijeme njihovog stvaralačkog perioda u toj njihovoj staroj postojbini. Sa ovakvim bogatim nasleđem oni su se nastanili u prostranom turskom carstvu, koje ih je objeručke primilo i dalo im utočište. I, dok su Sefardi koji su se iselili u Holandiju, Englesku i druge kulturne krajeve Evrope nastavili bar za prva dva stoleća nakon emigracije iz Španije sa svojim kulturnim pregnućima i obogaćivali kulturno nasleđe svojih pradjedova (Urijel Da Costa, Spinoza i drugi), dotle su Sefardi u Otomanskoj Carevini ostali dosta pasivni. Kulturna svijest Sefarda se samo još malo vremena održala na visini do koje se bijaše uspela u vrijeme stvaralačkog perioda u Španiji čuvajući brižljivo uspomene na slavnije dane. Zatim je nastao opšti zastoj sve do početka XX vijeka.

I Jevreji Bosne, koji su se skoro isključivo nastanili u Sarajevu, već kratko vrijeme po dolasku u ove krajeve zapustili su i zanemarili svoj negda intenzivni kulturni rad i zapali u duhovnu letargiju. Nigdje prave pobude za stvaralački rad, svugdje samo slijepo sljedovanje predanju i tradiciji. Isključiva duševna hrana bijaše vjerska. I u tom pogledu su bosanski Jevreji kao neznanat ogranak velikih jevrejskih opština u Turskoj stajali pod njihovim uplivom. U duhovnom i vjerskom pogledu sarajevski Jevreji zavisili su od Soluna. Sve do XVIII stoljeća skoro se nigdje u jevrejskim knjigama ne spominju bosanski Jevreji. Istom sa imenom Nehemije Hajona¹⁾, koji je kao kabalista obišao svu Evropu propagirajući svoju krivu nauku, spominje se Saraj-Bosna pošto Hajon bijaše rodom iz Sarajeva. Tek dolaskom Davida Parde na položaj sarajevskog rabina 1765 mijenja se ovo stanje. Sa Davidom Pardom nastaje nova epoha u duhovnom životu sarajevskih Jevreja, koji su u njemu našli svog pravog duhovnog vođu, vaspitača, prosvjetitelja

¹⁾ Nehemija Hija Hajon rodio se u Sarajevu oko 1650 godine. Ovaj poznati pustolov i jerecik koji je u Berlinu izdao dva jerećićka spisa (kabalističke mistifikacije) konačno je bio raskrinkan i izopćen iz jevrejske zajednice.

i učitelja¹⁾). Zato ga narod spominje po nazivu „Morenu“ (naš učitelj). On je stigao u pravi čas u učmalu jevrejsku sredinu koju je trebalo probuditi iz letargije. Rav David Pardo, već glasoviti učenjak i veliki učitelj, uspio je da jevrejsku zajednicu u Sarajevu duhovno regeneriše; proširuje i reorganizira Talmud-Toru, osniva Višu rabinsku školu i svojim umnim bjesedama i poukama budi kod svojih vjernika smisao i želju za proučavanjem vjerskih znanosti. Narod, ponosan što u svojoj sredini ima tako glasovitog učenjaka, vjerno ga je slušao i slijedio svaku riječ „Morenu“-a. Svaki otac nastojao je da mu se barem jedan sin posveti vjerskoj nauci. U Višoj rabinskoj školi rav Pardo sam predaje Talmud i ostale religijske predmete. Ova škola kao rasadište jevrejske religije i znanosti postade glasovita na cijelom Balkanu. Od kakvog je značaja bilo djelovanje Davida Parde u sarajevskoj sredini najbolje se može ocijeniti po tome što od njegovoga dolaska na položaj rabina i od osnutka Više rabinske škole u Sarajevu za tamošnje rabine biraju samo domaće sinove, dok su dotada svi sarajevski rabini bili mahom iz inostranstva. Kako je gore spomenuto, Sarajevo je stajalo pod uticajem većih jevrejskih centara u Turskoj kao i njihovih ješiva u pogledu vjerskih pitanja, a naročito u pitanjima bračnog i nasljednog prava. Međutim, dolaskom Davida Parde za opštinskog rabina, Sarajevo se potpuno emancipuje. Rav Pardo osposobljuje „Bet-din“, na čijem je čelu on lično stajao, da posve samostalno donosi svoje odluke. Štaviše, mnogi rabini i rabinski senati (Bet-din) obraćaju se rav Pardi u Sarajevu i od njega traže mišljenje u spornim vjerskim pitanjima. To su činili Solun, Sofija, Beograd, Dubrovnik, Split, Venecija, Verona, Ankona, Livorno, Aleksandrija, Krf i drugi.

Sa rav Pardom nastaju prvi začeci skromnog kulturnog stvaralačkog rada, istina samo na polju religije koja je bila u bosanskoj sredini jedina manifestacija prosvjete i kulture tadašnjeg doba. Sam rav Pardo, koji je još prije svoga dolaska u Sarajevo izdao nekoliko djela po kojima je postao glasovit u čitavom jevrejskom svijetu, nastavlja svoj plodni rad. Tako u vremenu dok je bio glavni rabin Jevrejske opštine u Sarajevu (1765—81) izdao je djela: „Lam-naceah le David“, u kojemu pokušava tumačiti mnogobrojna mjesta u Talmudu (Solun 1765), „Mihtan le David“, zbirku stručnih i autoritativnih mišljenja o pretežno građansko-pravnim pitanjima, „Hasde David“, pridodatak Mišni, pored još nekih manje važnih djela i pjesama. Razumije se da su sva ta djela vjerskog sadržaja.

¹⁾ David Pardo potiče od vrlo siromašnih roditelja, koji su bili nastanjeni u Dubrovniku, odakle se njegov otac Jakov preselio u Veneciju. Tu se David Pardo rodio 1719 i tu je svršio talmudsku školu. Kao svršeni talmudista dobije mjesto vjeroučitelja kod Jevrejske opštine u Splitu, a nakon smrti rabina i učenjaka Abrahama Pape 1752 postade i rabinom ove opštine. Za ovo vrijeme izdao je nekoliko djela štampana u Veneciji koja mu donesoše ime učenjaka u jevrejskom svijetu. God. 1765 postade glavnim rabinom Jevrejske opštine u Sarajevu, i na tom mjestu je ostao sve do 1781, kada se preselio u Jerusalm. Tu je umro 1792.

Djelovanje rav Parde osjećalo se je još kroz mnoge decenije poslije njegove smrti. Ne samo njegovi savremenici već i kasnija pokoljenja stajali su pod njegovim snažnim uticajem. Neki od njegovih nasljednika na položaju sarajevskih rabina, ugledajući se na svoga učitelja, počeli su takode da pišu i objavljuju svoja djela. Tako je njegov sin Isak Pardo koji ga je naslijedio u časti glavnog sarajevskog rabina izdao 1811 u Solunu djelo „Toafot reen“, tumač i objašnjenje raznih nejasnih mjesta u Talmudu i Midrašu. Jedna njegova responsa na kraju knjige njegovoga oca „Mizmor le David“ sadrži važne podatke za poznavanje prilika u Sarajevu početkom XIX stoljeća.

Sarajevski rabin rav Meir Danon štampao je 1846 svoje djelo „Beer basade“, jednu vrstu komentara Rašija.

Rabin Eliezer Jichak Papo pisao je više djela među kojima su najznačajnija „Bet-tefila“ (pisano dijelom na hebrejskom a dijelom na španjolskom jeziku) i „Pele joec“ na hebrejskom. Njegov sin Juda Papo preveo je ovo djelo na španjolski — ladino. Djelo „Bet-tefila“, pouke i značaj molitava, štampano je u Beogradu 1860.

Elizer Šentov Papo, sarajevski rabin, izdao je na španjolskom jeziku djelo „Damesek Elizer“ koje je štampano u Beogradu 1861. a njegova djela „Mešek Beti“ (Odredbe šabata) na španjolskom i „Ape nutre“ na hebrejskom (Odredbe pesaha) štampana su u Sarajevu u novoosnovanoj Vilajetskoj štampariji 1872—75 (interesantno je da je slugač bio Jevrej Šelomo Juda Atijas).

Zadnji glavni rabin Jevrejske opštine u Sarajevu u tursko doba prije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, rav Jozef Finci izdao je svoje djelo „Vajlaket-Jozef“, zbirku raznih lijepih izreka iz Talmuda i Midraša i štampao ga u Beogradu u Tipografiji Knjaževstva Srbije.

Tako su rabini i naučnici onog doba uticali na svoju jevrejsku sredinu, kojoj su služili. Pišući vjerske knjige oni su bili istodobno i književnici, naučnici i prosvjetitelji. Istina, skromnih razmjera zaslužni i oboružani znanjem svoga doba. A narod ih je slušao i slijedio brižno čuvajući tradicije i nasleđe predaka koje je dalje predavao potomstvu u amanet.

Pored vaspitanja koje je primao neposredno od svojih rabina-učitelja na propovijedima, u hramu, i u porodici, narod se je vaspitavao u ješivama (vjerskim udruženjima) kojih je bilo u Sarajevu do konca XIX stoljeća priličan broj. U tim udruženjima sastajao bi se narod iza ponoći, zorom, subotom ili u drugim slobodnim časovima i tu bi njegovao tradicije i čitao jevrejsku istoriju. Na tim sastancima se čitala i prevodila na španjolski jezik Biblija kao i druga vjerska djela. Jedan od učenjaka ili rabina tumačio bi im sedmično odlomak iz Peraše ili što drugo. Skoro svaki muškarac je bio član takvog udruženja koje je sedmično pohadao bar u subotu. Svaka je pojedina ješiva brojala po 30—50 članova, a neke i do 300 članova.

Uglavnom sve ješivot imale su istu svrhu: duhovno vaspitanje.

Pored ješivot kao glavnih i opštih zbornih mjesta za izučavanje jevrejske nauke postojale su i druge školsko-vaspitne ustanove kao što je bila škola „Talmud-Tora“. Drugih škola pod turskom vladavinom nije bilo. Svako jevrejsko muško dijete pohađalo je jevrejsku školu, gdje se predavala Biblija, Talmud, hebrejski jezik i drugi predmeti vjersko-moralnog karaktera. (Vilajetska vlada starala se je u vezi školstva samo za muhamedansko žiteljstvo, dok su se ostale konfesije morale same da se staraju za školsku nabrazbu svoje djece. Kod Jevreja ovu brigu vodila je Jevrejska opština.) Ali školstvo je bilo primitivno, bez ikakvog razrađenog pedagoškog sistema. Profani predmeti nisu se predavali. Meldar (škola) nalazio se u nehigijenskim prostorijama nedovoljno prozračnim i često vlažnim.¹⁾ U maloj, nehigijenskoj sobi čučalo je pred učiteljem 50—60 djece razne dobi. Učenici su sjedili pognutih leđa na niskim manderima uokolo sobe, a rabi (učiteli) u sredini na jednom jastučiću. Pred učiteljem je stajao mali sandučić koji je služio kao katedra, a na sandučiću dugi prut — simbol moći. U meldar su primani dječaci od šest godina a vrlo često i od pet godina. Žensku djecu nijesu primali u školu. Stoga se rijetko događalo da je koja žena znala čitati i pisati. Razreda u današnjem smislu nije bilo. Svaki učitelj imao je svoj određen tečaj koji je vodio

¹⁾ Zbog tjeskobe i nehigijenskih prostorija u staroj školi. Jevrejska opština počela je da gradi novu školsku zgradu kako to vidimo iz jedne bilješke u „Sarajevskom Cvijetniku“. Naime novoimenovani valija i vojnički komandant bosanskog vilajeta Safet-paša učinio je posjetu „školama sviju vjerzakona“ u Sarajevu, pa tako i jevrejskoj školi, ali nije bio s njom zadovoljan. O tome donosi „Sarajevski Cvijetnik“ „Dulcem-Saraj“ (tjednik na turskom i srpskom jeziku) u broju 25 od 19 juna 1869 slijedeću bilješku jednog člana Jevrejske opštine u Sarajevu:

„Čujemo da se je Njegova Preuzvišenost najmanje zadovoljila sa evrejskom školom.

Ova opština zbog nesloge svoju novu školu ostavila do polak nedovršenu i zbog tjeskobe stare škole moradoše Njegovu Preuzvišenost u sinagogi dočekati, no obećali su da će novu školu za jedan mjesec dana dovršiti. Ovoj opštini preporučiti moramo da bi ona Bogu, Caru i narodu bolje ugodila da je školu dovršila i dobavila učitelja koji svoj zadatak razumije i koji bi školu starog metoda oprostio nego što se za neke malenkosti svada i ostavlja nedogađenu školu na koju je i carska vlada dvanaest tisuća groša priložila“.

„Posjeta koju je Njegova Preuzvišenost prošle sedmice svim školama učinila i očinski savjeti, koji su tom prilikom od Preuzvišene strane činjeni, čuveni su kod svakoga dobro mislećeg čovjeka sa zadovoljstvom i proizveli neki utisak“.

„Odmah sutradan skupila se je Opština s namjerom da potraži sredstvo kako će građenju škole, koja je davno počela i već do polovine dograđena, i dalje produžiti i svršiti moći. Dvojica među nama rodoljubivim osjećanjem pobudeni ponudiše Opštini dati od sopstvenog imanja u zajam preko 300 dukata, što još za građenje treba bez interesa. Ovu plemenitu pobudu učiniše g. David Avram Eskenazi, liferant carske vojske u Sarajevu, i Mošo Katan Endeklja vojničkih kasabaša“.

Isto su ponudili i „dvojica narodnijeh pretstavnika Telat efendija i Jako efendija vilajetski kasir, a koji su vinovnici da se je ova škola počela graditi i priložili su jednu trećinu od 50.000 groša što je do sada potrošeno na tu školu“.

godinama i nikad nije pratio svoje učenike u višim tečajevima. Predavao se bez ikakvog metoda — šablonski, mehanički sricanjem naglas i čestim ponavljanjem. Kod čitanja učenici su se klatili čitavim tijelom izgovarajući riječi posebnim pjevuškanjem. Upoznavanje slova i sastavljanje riječi sačinjavalo je nastavno gradivo za prvi tečaj. U drugom tečaju čitali su molitve, zatim se čitao dio nedeljne Peraše sa modulacijom i prevodio na španjolski. Pre-

Sl. 1

Sl. 2.

Sl. 1. — Trgovačko pismo bez datuma i bliže adrese (Original se nalazi u posedu Osmana Sokolovića, bivšeg sekretara Industriske trg. komore u Sarajevu

Sl. 2. — Original ovog pisma se nalazi u dubrovačkom arhivu pod brojem 1984/53. Datirano je sa petnaestim ševatom (januar) bez oznake godine. Nadeno je po svojoj prilici u arhivi kneza dubrovačkog jer je upućeno njemu i „pre-svjetlim vječnicima republike dubrovačke“. Uputio ga je Juda Levi iz Sarajeva kome je od strane kneza odnosno dubrovačkog vijeća povjeren krupni trgovački posao. Ovo pismo potiče po svojoj prilici iz XVII vijeka kada su postojale vrlo žive trgovačke veze između Sarajeva i Dubrovačke Republike

vodenje se vršilo tako da bi učitelj jedanput čitao rečenicu u prevodu a iza njega su učenici morali ponavljati prevod sve dotle dok ga ne bi naučili napamet. O gramatici nije bilo ni govora. Klasifikacija učenika po ocenama nije se provodila. Učenika koji se osposobio za prelaz u viši tečaj odveo bi osobno učitelj svome kolegi, a ovaj bi ga bez daljnje formalnosti primio. Nepotpuni i primitivni metod

učenja nadoknađivao bi se velikim brojem nastavnih časova. U ljetno doba učilo bi se po osam sati dnevno, a zimi po šest sati. Učitelji nisu nikad održavali sastanke ni sjednice na kojima bi se raspravljalo o školskim pitanjima. Svaki je bio takoreći autonoman. Svaki učitelj u svom razredu predavao je i učio onako kako je on smatrao da je najbolje i najcelishodnije.

Naročito treba istaći da se je u školi učilo računanje i pisanje „ladino“ tj. pismo na španjolskom jeziku sa hebrejskim kurzivom (raši). To je bilo diktovano nužnom praktičnom potrebom. Jevreji, u pretežnoj većini trgovci, služili su se tim pismom i španjolskim jezikom na kojemu su vodili svoju privatnu i trgovačku prepisku kao i sve teftere (trgovačke knjige). Pomoću tog jezika i pisma kao univerzalnog sredstva sporazumijevanja bosanski Jevreji kao i ostali Jevreji na Balkanskom Poluostrvu bili su u mogućnosti da bez teškoća saobraćaju i sa najudaljenijim privrednim centrima Levanta, Srednje i Zapadne Evrope, kao i Srednje Azije, Egipta i Maroka.

Svršivši najviši tečaj, dak je trebalo da se odluči ili da nastavi učenje i da se posveti rabinskom pozivu, ili da napusti školu i stupi u život. Mnogi od njih i kad nisu imali namjeru da se posvete rabinskom zvanju produžili bi nauku. To je bio čest slučaj sa sinovima imućnijih roditelja, za koje izdržavanje odraslih sinova nije bio nikakav problem. I tako se dešavalo da je bilo izvrsnih poznavalaca vjerske nauke koji su po zanimanju bili trgovci. Ova okolnost ujedno objašnjava i činjenicu zašto je Sarajevo tako dugo bio priznat centar jevrejske religiozne nauke. Mada nije bilo zakona o obaveznom pohađanju škole, kod Jevreja je bila rijetkost da muško dijete nije pohađalo Talmud-Toru. Stoga se može reći da su skoro svi Jevreji znali čitati i pisati bar hebrejski i ladino.

Godine 1869 otomanska vlada donijela je školski zakon kojim je trebalo uvesti obaveznu javnu nastavu u cijelom carstvu. No u Bosni i Hercegovini ovaj zakon nije proveden u život. Dolaskom Topal Šerif Osman paše (1861) za vezira bosanskog poboljšale su se i u Sarajevu prosvjetne prilike. On je pored kirajethane (čitavnice) osnovao ruždiju (srednju školu) i administrativno-pravnu školu (mektebi hukuk) za odgajanje činovničkog podmlatka. Ove škole mogla su pohađati i nemuhamedanska djeca. Vladislav Škarić u svojoj knjizi „Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije“ naročito ističe da je doktor Isak Salom¹⁾ slao svoju djecu u ruždiju, ali se zna da su i druga jevrejska

¹⁾ Dr Isak Salom, rodom iz Sarajeva, bio je prvi a vjerovatno i jedini evropski školovani ljekar Bosanac u Bosni. Svršio je medicinski fakultet u Padovi i tu stekao stepen doktora medicine. Vršio je ljekarsku praksu u svom rodnom mjestu, u Sarajevu, gdje je stekao glas odličnog stručnjaka. Poznat pod imenom Isak efendija, bio je poštovan i cijenjen od stanovništva svih konfesija. Godine 1850 divizionar Tahir paša imenovao ga je vojnim ljekarom, a kad je vezir Topal Šerif Osman paša formirao međžlis-idaret (Zemaljsko upravno vijeće), u nj je ušao Isak efendija kao predstavnik bosanskih Jevreja. Pod konac svoga života 1873 odselio se u Jerusolim gdje je iduće godine umro.

djeca pohađala ruždiju i administrativno-pravnu školu. Shvatajući pravilno potrebu osnovne nastave, Topal Šerif Osman paša davao je podstreka da i nemuslimanski stanovnici otvaraju svoje škole. koje je novčano pomagao. Tako je on omogućio fra Grgi Martiću da otvori u Sarajevu realnu školu (za čiju izgradnju je i Jevrejska opština u Sarajevu dala novčanu pomoć), a privatnoj ženskoj školi Stake Skenderove isposlovao državnu pomoć. Po doktoru Kotschetu tu školu, koja je bila smještena na Bistriku, pohađala su i djeca drugih konfesija pa i jevrejska. Iz arhive Austro-ugarskog konzulata u Sarajevu ustanovio sam da su jevrejska ženska djeca pohađala i Školu časnih sestara.

Jevrejska škola Talmud-Tora postojala je sve do 1910, kada je prestala s radom.

Iako su ješive i druge vjerske škole imale mnogo nedostataka i u svojoj organizacionoj strukturi i u svom školsko-pedagoškom metodu, ipak su odigrale veliku ulogu u očuvanju jevrejskog duha i jevrejske tradicije. Pod njihovim vaspitno-prosvjetnim djelovanjem, a živeći u jednoj nadasve tolerantnoj sredini, bosanski Jevreji su mogli bez smetnji da provedu i izgrade autonomnost svog duhovnog života. Na taj način malobrojno bosansko Jevrejstvo očuvalo se tako da kasnije u doba emancipacije nikad nije pokazalo ni najmanju tendenciju ka asimilaciji. Stoga je ono moglo da postoji do pred Drugi svjetski rat kao političko-istorijska zajednica sa svim svojim specifičnim osobinama.

Crpeći izvor snage za svoja kasnija duhovna stremljenja u ješivama i drugim jevrejskim školama u kojima su se izučavale samo vjerske discipline, bosanski Jevreji stvorili su bazu za dalji svoj kulturni razvoj, koji je dostigao svoj snažniji uspon u savremenim uslovima krajem XIX stoljeća i u prvim decenijama XX stoljeća, kada su se njihove zamrle snage probudile na nov život i nove duhovne napore, o čemu će biti riječi u jednom posebnom članku.

LITERATURA

Dr Moric Levi: David Pardo. Jevrejski almanah za godinu 5686 (1925—1926).

Dr Moric Levi: Sefardi u Bosni. Židovska svijest 1924 g.

Jakov Maestro: Prilog Sarajlija rabinskoj književnosti. Jevrejski Glas godine 1939.

Jakov Maestro: Naš stari „Meldar“. Spomenica o proslavi tridesetogodišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolence“ 1924 gcd.

Dr Isak Alkalaj: Jevrejske knjige štampane u Beogradu. Jevrejski almanah za god. 5686 (1925—1926).

Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo 1937 god.

Dr Josef Kotschet: Aus Bosniens letzter Türkenzeit.

ZAGREBAČKI KNJIŽAR LAVOSLAV HARTMAN

(1813—1881)

Godine 1846 objavio je u zagrebačkim novinama „Luni“) poznati hrvatski publicista i javni radnik Imbro Ignjatijević (Tkalac“) članak o potrebi otvaranja jedne narodne knjižare u Zagrebu.

Taj njegov prijedlog je objeručke prihvatio i Ljudevit Gaj,“) objavivši god. 1850 također jedan članak o potrebi otvaranja narodne knjižare:

„Već od više godina čuje se sa svih stranah Slavjanstva, a navlastito sa svih pokrajinah slavo-ilirskih veliko jadikovanje radi svestrane oskudice narodnoga knjigarstva. — Iz mnogobrojnih pisamah, koja nam iz raznih miestah svega Slavjanstva, a naročito iz susjedne Srbije, Slavonie Dalmacie, Stajerske i Kranjske itd. dolaze, vidi se, kako ljubitelji slavjanskih knjiga žale, što skoro svaku knjigu laglje iz Englezke, Francuzke i Germanie dobivaju, nego li gdje koju knjižicu iz ovoga našega glavnoga grada. — Kako to biva, i da li je to moguće, čoviek bi jedva vierovao, pa opet jest tako. Kad pitamo za uzrok, onda nam se odgovara, da među nama i knjigarnicama slavjanskim u obće, a slavo-ilirskimi napose neima nikakvoga saveza. Da negovorim o vladajućem samovoljstvu u cieni knjigah, već sama skrajna nužda zahtieva, da se skopča spomenuti savez u interesu narodnoga knjižestva, i da se u tu sverhu u ovome glavnom domovine naše gradu podigne jedna, dobro uredena, svim potrebama odgovarajuća slavjanska i sveobća knjigarnica (podcrtao Gaj) koja će stajati u neposrednom savezu sa svimi znatniemi inostranimi, osobito slavjanskimi knjigarnicami, i iz koje će se razprostrieti po svim miestima naroda našega potrebno dobro uredeno knjigoteržtvo. Ovu od više godina gojenu, no radi različitih obzirah i zapriekah odgovodenu želju i osnovu, naumio sam, neobzirujući se više na nikakve prepone što prie udielotvoriti. — Pobrinuo sam se kod ovdašnjeg tergovačkog društva, i kod slavnog gradskog poglavarstva za dozvoljenje, da uz moju narodnu tiskarnicu‘), koju ću s novim knjigarskim zavodom još bolje urediti i znatno povekšati, podignem i otvorim Slavjansku i sveobću knjigarnicu i starinarnicu, — koje sam dozvoljenje već i dobio. — Dočim mislim, da ću tim poduzetjem našoj narodnoj književnosti i napredku prosviete u obće nisku uslugu učiniti, pače jednoj od naših najvećih jedno-glasno izjavljenih potrebah doskočiti, nadam se, da će domorodno občinstvo ovu viest radostno primiti“.

„Domorodno občinstvo“ je tu vijest doduše vrlo „radostno primilo“, no do ostvarenja je došlo tek dvije godine kasnije. Uzmemo li u obzir da je Gaj čitavu stvar pokrenuo u vrlo nepodesno vrijeme, naime u razdoblju Bachova apsolutizma, onda je razumljivo i zaka-

šnjaenje od dvije godine pa možemo samo zahvaliti Gajevoj upornosti što je decembra 1852 najavio u „Narodnim Novinama“⁵⁾ otvaranje „Narodne Knjigarnice“ slijedećim riječima:

„Ovdie u Dugoj Ulici u Mirovićevoj kući otvorena je nova trgovina knjigah, umjetnih i glasbenih proizvodah, risarskih i pisarskih spravah i starinarskih književnih predmetah pod naslovjem: Narodna Knjigarnica. Ova knjigarnica ima odgovarati živahnoj potrebi i, odavna izjavljenoj, želji občinstva, dočim će se tersiti, da s obzirom na obćenitu korist, čestitim i točnim postupanjem, izbor najglavniih dielah iz svih jezicah, verstah i granah domaće i inostrane književnosti i umjetnih proizvodah, kao i od svih amo spadajućih stvarih u sebi sjedini. — S toga uzroka stupila je narodna knjigarnica u savez sa svima kolicim knjigarnicama, domaćim i inostranima, kao također za pisarske i risarske potrebstine sa tvornicama... Rervo i osobito miesto zauzima i zauzimat će vazda u narodnoj knjigarnici narodna jugoslavenska književnost, i uobće diela u slavjanskim jezicim izlazeća ili na slavjanstvo spadajuća... Najglavnija zadaća narodne knjigarnice ima biti unapredjenje narodne književnosti, i dobro uredenom, razgranjenom i čestitom trgovinom domaćih knjigah k razširenju prosviete i obrazovanja. — Dr. Ljudevit Gaj c. kr. savietnik kao vlastnik c. kr. pov. narodne tiskarne i narodne knjigarnice“.

Gaj je doskora zapao u finansijske teškoće, pa je već 1853 prodao knjižaru nekom Romleitneru, s kojim se i nakon prodaje dosta dugo parničio, pa ga je Romleitner zbog neispunjavanja obaveza tužio sudu. Parnica između Romleitnera i Gaja oteгла se do 1855, pa nam je o tom njihovom sporu ostalo sačuvano i nekoliko zanimljivih dokumenata. Romleitner je siječnja 1855 ponovo uputio zemaljskom sudištu u Zagrebu dopis slijedećeg sadržaja:⁶⁾

„Veleslavno c. k. Zemaljsko Sudište! Polag pismenog dogovora A. među menom i g. Drom i c. k. Savietnikom Ljudevitom Gajem dne 28-a Sprnja 1853 glede narodne knjigarnice načinjenoga, koj već predmet parnice pred ovim Veleslavnim c. k. Zemaljskim Sudištem dne 19-a Serpnja 854 dignute sačinjava, po imence točke 4-e imadem ja ovu knjigarnicu do izposlovanja dozvoljenja prava obertničkoga na moje ime, u kojim mene rečeni gospodin Tuženik krepko podupirati bi bio imao, — pod njegovim rečenoga g. Dra Ljudevita Gaja imenom i Firmom tamo per procura voditi, i G. Tuženika bi bio morao okružnice na sve u savezu sa ovom knjigarnicom stojeće knjigotaršce rasposlati. Medutim kao, goder nije g. Tuženik iz pogleda onog, da bi se pobrinio, da ja pravo oberti postignem, dužnosti svojoj nimalo zadovolio, — pače, kao što ja tečajem parnice dokazao sam, te još obilnije dokazao budem, još meni svakojake prečke u toj namieni mojoj stavljao, ovak niti ugovora iz obzira onog, da za ravnjanje dotičnih knjigotaržcah niti okružnice rasposlao nije, izpunio nije, i takovim načinom tome povod dao, da celo terštvo neoborive prečke izkusiti, te knjigarnica ova cela veresiu izgubiti je morala. Osim toga g. Protivnik u parnici već po tolikoputa od-ročbe tražeć, te napokon zamudivši pred Slavni Sud došastjva rok tome povod je dao, da se parnica ova proti svakoj nadi mojoj odvlači, niti njegovom krivnjom sverhi svojoj dovesti nemože, i tako meni odvlakom veliku štetu i troške prouzrokuje. Ja uzroka toga, i da g. Protivnik meni nikakovu krivnju pripisati nebude mogao, njega pozornoga činim, i time kroz odvjetnika pod B. povlastjenoga pred veleslavnim c. k. zemskim sudom pozivljem, da se do vremena 14 danah jasno očituje, dali hoće rečenu knjigarnicu na svoj trošak sam nadalje voditi i mene od svakoga odgovora odvezati, te takovu polag našastara načiniti se imajućeg natrag primiti, ostavivši u ostalom predloženo pitanje štete meni već prouzrokovane, i platjanja dvostruke

kapare po meni platjene presudivanju veleslavnog c. kr. Zemskog Sudišta? ili da u protivnom slučaju sve posljedice iz svoga postupanja sam sebi pripiše. Koju opomenu i poziv istome za očitovanje do 14 danah dopisom saobčiti dati pokorno molim. U Zagrebu dne 27-a Siečnja 1855 Ferdinand Romleitner".

Gaj se izgleda nije javio, pa je Romleitner knjižaru prodao Lavoslavu Hartmanu, koji je od Gaja preuzeo preostalu nakladu, nastavivši posao Gajevim knjižarskim tradicijama.

Lavoslav Hartman⁷⁾ bio je rodom iz Velikog Varadina u Madarskoj. Roden godine 1813, polazi osnovne škole u rodnome mjestu, a nastavlja preparandiju u Velikoj Kanjiži. Nakon dovršenih nauka dobiva mjesto učitelja na židovskoj školi u Velikoj Kanjiži „... koja je u ono vrijeme uživala na daleko i široko veoma dobar glas".⁸⁾

Izgleda da učiteljsko zvanje nije zadovoljavalo mladog i ambicioznog čovjeka, te je on u zajednici s nekim Markbreiterom otvorio u Velikoj Kanjiži vlastitu malu knjižaru. Knjižara je lijepo napredovala, te su njeni vlasnici doskora postigli zamjeran glas. Međutim ni taj posao ne zadovolji Hartmana, te on prekine vezu s Markbreiterom odselivši se 50-tih godina u Zagreb. Prekupivši u Zagrebu 1. I. 1856 od Romleitnera Gajevu knjižaru zadrži je u posjedu gotovo do smrti, te je knjižara bila njegovo vlasništvo ravno 25 godina.

Pod njegovim rukovodstvom je knjižara postala jedna od najznatnijih knjižarskih poduzeća na čitavom slovenskom jugu, raspačavajući prvenstveno domaće i slovenske pisce uz svu ostalu znatniju stranu literaturu.

Uz knjižaru otvorio je Hartman 1860 i posudbenu biblioteku, izdajući iste godine i katalog knjiga⁹⁾ posudbene knjižnice. Na uvodnom mjestu kataloga su bili priopćeni uvjeti posuđivanja knjiga, te se između ostalog od posuđivača tražilo slijedeće:

„1. S nastupom pretplate svaki pretplatnik preuzima na sebe slijedeće obaveze. 2. Svaki pojedinac daje kao zalog 3 for. po knjizi i 1. forintu mjesečno u ime pretplate. 3. Vanjski pretplatnici plaćaju sve dvostruko... 9. Pojedine knjige dobiva pretplatnik na posudbu u izvanredno dobrom stanju, pa ga s tog razloga najučtivije umoljavamo, da knjigu u istome stanju vrati. Oštećene knjige ne primamo, nego treba oštećeni primjerak nadoknaditi novom neoštećenom knjigom".

Usprkos tih strogih propisa je posudbena biblioteka lijepo napredovala, brojeći već prvih godina postanka preko 2000 knjiga. Prema katalogu, biblioteka je posjedovala pretežno njemačke, francuske i engleske klasične pisce, te su sa razmjerno velikim brojem djela bili zastupani: Dumas otac, Goethe, Iffland, Lessing, Schiller, Shakespeare i mnogi drugi poznati autori.

Interes za lijepu knjigu je s vremenom u Zagrebu toliko porastao da je Hartmanova posudbena biblioteka 1865 brojila već preko 3000 komada knjiga, za ono vrijeme impozantan broj, uzmemo li u obzir da je Zagreb 60-tih godina XIX stoljeća brojio svega 10.000 stanovnika.

Osim u Zagrebu posjedovao je Hartman i posudbenu biblioteku u Sisku¹⁰⁾, koju je 60-tih godina vodio neki J. Linke.

Uz knjižarsko-nakladne poslove bavio se Hartman povremeno i političkim pitanjima. Tako je 1861, nakon izlazenja anonimne brošure „Izraeličani u Hrvatskoj i Slavoniji“, često odgovorio na napadaje, vodeći polemiku s anonimnim sastavljačem preko novina¹¹⁾ i preko jedne knjižice¹²⁾, koju je on napisao. U svom spisu Hartman na temelju historijskih podataka ističe da su mađarski, hrvatski i slavonski Židovi, mada doseljenici, građani u punom smislu riječi, i da su to oni u svakoj prilici riječju i djelom dokazali. Hartman nadalje ističe da upravo ti Židovi žele u svakome pogledu koristiti zajednici i narodu u kome žive. Anonimni sastavljač brošure je to sve negirao, pa se razvila živa polemika naročito u njemačkim zagrebačkim novinama.¹³⁾ Jedan od žesćih diskutanata bio je Lavoslav Hartman. Stvar je s vremenom legla, pa je Hartman ponovo potpuno prešao na knjižarsko polje, vršeci uz to nekoliko godina i dužnost učitelja u zagrebačkoj židovskoj školi¹⁴⁾.

Godine 1864 u Zagrebu je bila priređena prva velika gospodarska izložba. Jedan od članova glavnog središnjeg priredivačkog odbora bio je i Lavoslav Hartman. On je povodom izložbe izdao jednu vrlo lijepu spomen-knjigu, koja je i na izložbi naišla na veliko priznanje, pa je bio zamoljen da je štampa u više primjeraka, i na taj način omogući njeno raspačavanje.

Hartman je tim povodom uputio „Na slavne odbore perve dalm.-herv. slavonske obertničke izložbe“¹⁵⁾ dopis, ističući u njem. da je on najprije imao namjeru štampati spomen-knjigu samo u jednom istisku

„samo za izložbu ali bez namiere, da se ona pomnoža, a još manje, da iz toga učinim kakav posao: pa zato se neće ni kod mene, a kamo li u knjižarah dobiti kakav drugi iztisak. Ali se ipak ne da tajiti, da bi za sve odbore izložbe bilo vrlo za željeti, a možebiti i za osobito zanimanje, da si dobave jedan takov iztisak, nu ipak manje za pojedine učestnike kod izložbe, jer bi dobava takvoga iztiska u manje sjajnom, ali ipak krasnom cdielu stajala najmanje 50 stot. Ako bi dakle više ili svi odbori izložbe željeli, da dobiju takav iztisak, onda bi morao glede toga najdulje za dvie do tri nedielje danah dobiti naručbu i to upravo ili pak po slavnom središnjem odboru, pa bi se moralo radi znamenitih troškova za dobavu potrebitih vajanih (urezanih) ploča, pečatah itd. najmanje dvadeset iztisakah i to skoro naručiti. Ja ću si u ostalom deržati za domorodnu dužnost, da cieniu za iztisak ograničim na čisto dobavne troškove, pa sva prilika, da uzperkos velesjajnomu izkitu neće preći preko 50 stot“.

Spomenica je bila štampana u 50 primjeraka, pa je u „Narodnim Novinama“¹⁶⁾ o njoj i njenom izdavačcu izašla slijedeća mala napomena:

„Gosp. Lavoslav Hartman, vlastnik knjigarne u Zagrebu, naumio je i izradio ovu uspomenicu, da suvremenikom i potomkom našim kaže, što je mila naša domovina godine 1864 u Zagrebu učinila u narodnom životu svojem“.

Posao oko knjižare je lijepo napredovao, pa je 1866 izdan na njemačkom jeziku i njen katalog iz kojeg vidimo da je knjižara

i tada imala u prodaji i razmjerno veliki broj hrvatskih knjiga, da je pretežno prodavala školske knjige i dječje slikovnice, čiji sastavljač je bio Lavoslav Hartman.

Mada je „carski Beč“ svom silom nastojao potpunoma „ponjemčiti“ naš narod, sva ta njegova nastojanja ostala su uglavnom mrtvo slovo na papiru. Narodni duh probuđen u vrijeme ilirskog preporoda nije nikada više zamro, pa je i zanimanje za narodnu knjigu postajalo iz dana u dan veće. Uz poučna štiva i znanstvene knjige, čitaju se mnogo i prevodi, pa je Hartman i na tome polju prednjačio držeći u svojoj knjižari niz lijepih domaćih knjiga i prevoda.

Posao se toliko razgranao da je Hartman stvorio odluku o kupnji jedne štamparije. Godine 1869 ponudi mu na prodaju svoju štampariju zagrebački štampar Dragutin Bokan. Tu štampariju je osnovao u Karlovcu Abel Lukšić¹⁷⁾, prekupio 1867 Dragutin Bokan, prenijevši je iz Karlovca u Zagreb, a krajem 1869 je prekupljuje prema „Narodnim Novinama“¹⁸⁾ Lavoslav Hartman:

„Oglasnik. Najava štamparne. Čast mi je pokorno priobćiti, da ću zadobivši koncesiju vis. zem. vlade prijašnju Bokanovu, a sada od mene kupljenu i novim štamparskim gradivom znamenito umnožanu štamparnu nadalje voditi u društvu s gospodom W. Schwarzom¹⁹⁾ i Ing. Granitzem²⁰⁾, i to pod sljedećom firmom: Štamparna Leopolda Hartmana i drug. Usudujući se ovaj naš dobro uredeni zavod blagoj volji občinstva što toplije preporučiti i za česte i obilate naručbine uprositi, koje ćemo točno, valjano i najjeftinije gledati da obavimo, čast mi je još i to napomenuti, da moj dosadanji posao, razlučen od ovoga novoga podhvata postojati ima kao i dosele pod dosadanjom svojom firmom: Knjigarna Leopolda Hartmana, odnosno: Knjigovežnja Leop. Hartmana, radi čega i molim, da se uvijek ove dvie firme razlikovati izvole. Zagreb 12. studenoga 1869. S visokim poštovanjem Leopold Hartman, nakladnik i knjigar“.

Uz vlastitu štampariju posao je sada sve više napredovao, izdanja su se množila. Uz beletristiku, kalendare, molitvenike i ostalo, izdaje Hartman i vrlo mnogo dječjih slikovnica i priručnih školskih knjiga. Nastojao je izdavati što više hrvatskih knjiga, te je početkom 1870 pokrenuo i pitanje izdavanja jednog hrvatskog beletrističkog lista „Hrvatskog Sokola“ pod uredništvom poznatog pisca i dramatičara Dimitrija Demetra. O izdavanju tog lista izašla je u zagrebačkom „Viencu“²¹⁾ jedna prilično skeptična predobjava, prema kojoj možemo naslutiti da Hartman ipak nije bio svestrano omiljen, nego da je njegova izdavačka djelatnost nailazila čak i na izvjesne teškoće.

„Vienac“ pod „Književne vijesti“ javlja slijedeće:

„U „Narodnih Novinah“ čitamo oglas o novom beletrističkom listu, koji ima naskoro izaći pod uredništvom dra. D. Demetra. Taj bi oglas i mi drage volje priobćili svojim čitateljem, da je što više nego li reklama na korist knjižare Hartmanove, nu to nemože nikako biti našim zadatkom. Da je rečena knjižara u obće okretna i prometna, vjerujemo joj drage volje, jer je to njezina korist, da bi pako za našu narodnu knjigu osobito zaslužna bila: o tom još nismo uvjereni“.

Uprkos tog „Vienčeva“ skeptičnog tona, „Hrvatski Sokol“ je doskora izašao, naišavši na veliko zanimanje i priznanje. U njemu je uz ostale poznate javne radnike surađivao i Ivan Kukuljević. Godina 1870 nije bila sretna za Hartmana; jer je već prvih mjeseci zbog jedne brošure, štampane u njegovoj štampariji, izbio veliki skandal. 19 travnja 1870 boravilo je u Zagrebu karlovačko pjevačko društvo „Zora“. Povodom dolaska bio je priređen svečan doček, o kojem postoji suvremeni opis u „Zatočniku“²²⁾, te ga mi prema njemu i citiramo:

„U Zagrebu 19. travnja. Na povratku svomu iz Siska dode nam danas karlovačko pjevačko društvo „Zora“ u pohod. „Kolo“ ga dočeka na zagrebačkom kolodvoru, i doprali ga u grad. O podne bijaše u Maksimiru priređen banket, na koj se sakupi preko 200 osobah, okolo 5 satih vrate se oba pjevačka društva, praćena množtvom ljudi u grad, preko Jelačićeva trga i Ilice na kolodvor. Ovu sgodu upotrebi profesor David Starčević²³⁾, da nam dađe nov dokaz o svojoj divljačkoj čudi. Sakupi naime oko sebe desetak deranah većinom dakah pred Karalovom kavanom, i stade žviždati na prolazeće društvo. Uzanj stajalo je valjda na zaštitu i obranu tih uličnjakah, nekoliko pandurah i poznati gradski podkapetan Franić. Jer je pako svirala glasba, nisu prolazeći pjevači niti pratioci njihovi mogli čuti žviždanja Starčevića i njegove deriščadi. G. odvjetnik Gavro Jakopović i g. doktor Vidrić pristupiše međutim k Starčeviću, i stadoše ga koriti radi prostačkoga njegova ponašanja. Djeca prestadoše žviždati, a i Starčević prepirući se s rečenom gospodom zabavi se tako dugo, da mu se prolazeće ljudstvo odmakne prilično daleko. Ali đavo ne dađe Davidu Starčeviću mirovati. Pokupi on opet svoju dečurliju, pak ode za pjevači, oko kojih se je do Pruknera bilo već sakupilo do hiljade ljudih. Tu stadoše s nova žviždati, nu neprodoše tako sretno, kako pred Karalovom kavanom. Ogorčen svijet udari koje štapom koje šakom po drzovitim žviždači, i teško da bi profesor David Starčević i brat mu učiteljski pripravnik ostali živi ispod tolikih batinah i šakah, da prvomu nepode za rukom uteći u njekakav dućan, dočim s drugoga, brata mu panduri pograbil i odveli u zatvor. Ostala djeca, što ju je Starčević zaveo bio na taj prostački čin, razbjegla su se na sve strane, a nije baš nitko u nje dirao“.

U taj skandal upleten je svega mjesec dana kasnije i Lavoslav Hartman. Starčević nije mirovao, nego je 10 svibnja iste godine izdao brošuru pod naslovom „Slaviteljem Jelačića bana“, u kojoj je žestoko napao Jelačića nazivajući ga „austrijskim dobrijanom i... austrijanskim generalom“, dokazajući da je Jelačić 1848 „Narodnu hrvatsku vojsku“ dao

„...tuđincu pod komandu, koj je kerv našu u svoje crne sverhe navlašno točio. Jelačić izade iz ote gladiatorske vojne kao dobitnik, on izvede svoj cilj. — On nam dađe za uzdarje nagradu, da nemože biti lepša. Blagoslov ovaj što bijaše ino, nego naravska priznaja, da su Jelačićeva svojstva: austrijanština i generalija, postigla žudeni učinak, logično izpunila svoj pojam, blagoslov taj što bijaše ino, nego eklatantan dokaz da je Jelačićeva sveinjna — jedinstvo i veličina austrijanske cesarevine, podpuno u život uvedena!“

Brošura, i to njeno prvo izdanje, bila je štampana u Hartmanovoj štampariji, pa je njeno izlaženje pobudilo razumljivu senzaciju. Hartman, da sebe opravda, jer mu čitava stvar nije odgovarala, objavi u „Zatočniku“²⁴⁾ slijedeće „Očitovanje“:

„Da predusretnemo svakomu sumnjičenju, izjavljujemo ovim svečano, da je pašvil dr Davida Starčevića „Slaviteljem Jelačića bana“²⁷) u našoj štampariji tiskan jedino zato, što naš novi poslovoda slučajno nepoznaje domaćih odnošajah niti hrvatski razumije, te je sasvim protivnog mnenja o njem bio.²⁸) Nu čim smo mi vlastnici tiskarne o pravem sadržaju i smjeru njegovu upućeni bili, smjesta smo dali slog razmetnuti, te smo prepriečili, da ga se još više štampa, nego li ga je već odštampano bilo. Mi se nismo ni dosada bavili širenjem kojekakovih sramotnih spisah, te smo jednog poznatog pašvilanta (Zvekana) i odpremili iz svoje tiskarne, koju niti smo niti ćemo ikada hotice dati upotriebiti na pogrđivanje odličnih i zaslužnih muževah, ni na bezbožno obezčlašćivanje svetinjah narodnih. Oslanjajući se dakle na to naše uvijek lojalno držanje prama narodu svomu, odbijamo od sebe svako klevetanje i sumnjičenje, kano da bi spomenuti grdopis zlohotice i namjerice u našoj tiskarni štampan bio. U Zagrebu 19. svibnja 1870. Lavoslav Hartman i družba, vlastnik tiskarne“.

Stvar je banska vlast²⁷) riješila na taj način, da je Starčevića otpustila a Hartman je doživjeo i drugi javni napad. Izdavač poznatog pašvilanta „Zvekana“ bio je Marko Manasteriotti, pa je on, smatrajući Hartmanov ton uvredljivim, iznio u „Narcodnim Novinama“ također jedno „Očitovanje“, koje je međutim bilo dosta porazno za Hartmana, jer je Manasteriotti uz „Očitovanje“ objavio i tekst Hartmanovih pisama upućenih „Zatočniku“ i Manasteriottiu svega nekoliko dana iza članka u „Zatočniku“.

„Očitovanje“ Manasteriottievo glasi:²⁸)

„Očitovanje. Upravo je tomu danas osam danah, što me iznenadilo sliedeće pismo: An Sr. des Herrn von Manasteriotti, Redakteur des Zvekan Wohlgeboren. Hier. Dringend! Selbst! Copie. Lobliche Redaktion des „Zatočnik“ Agram, 21 Mai 1870. Schon wieder geschah es während meiner dreitägigen Abwesenheit²⁹), auf einer Hochzeit ausser Landes, dass der freundliche Schreiber in № 115³⁰) Ihres geschätzten Blattes kroatisch mitgetheilten Rechtfertigung, gewiss in arglosester Absicht, manche harte Ausdrücke gewählt, und manche nicht stichhaltige Thatsachen anführte, die in meinem Aufsätze gar nicht vorkommen, und meine friedliche Haltung zu constatiren, ohne zu bedenken, dass ich dadurch abermals in eine Collision gerathen könnte. Indem ich nun hiemit erkläre, dass ich meine Rechtfertigung, von Wort zu Wort, nur in der Form aufrecht halte, wie ich selbe Ihnen in deutscher Sprache übersandte, und auch in der „Agramer Zeitung“³¹) abdrucken liess, füge ich noch hinzu, dass ich über „Zvekan“ keine Silbe gesprochen oder geschrieben habe (podertao Hartman) und dass der Eigenthümer dieses Blattes die Drucklegung desselben freiwillig (podertao Hartman) und nicht auf unsere direkte Veranlassung an die Gaj'sche Buchdruckerei übertrug. Indem ich Sie noch um geneigte eheste Mittheilung dieser Rectification vertrauensvoll ersuche, habe ich die Ehre hochachtungsvoll zu zeichnen. Leop. Hartman, Buchhandler“.

Uz pismo „Zatočniku“ objavio je Manasteriotti nadalje i tekst Hartmanova pisma pisanog njemu:³²)

„Herr von Manasteriotti! Mit Bezugnahme auf meine „Erklärungen“ in Nr. 111 der „Agramer Zeitung“ et Nr. 115 des „Zatočnik“, die ich zu lesen bitte, versichere ich Sie, dass ich nie und nirgends eine Polemik zu provociren beabsichtige; daher mich obige Erklärung bei Ihnen gewiss entschuldigen wird. Hochachtungsvoll Leop. Hartman“.

I na kraju svog očitovanja, daje Manasteriotti i svoje „Očitovanje“³³).

„Odmah na početku rekoh, da me je to pismo iznenadilo, jer nečitajući prečestitoga „Zatočnika“, nisam ni znati mogao, što se o meni i o mom listu u njem piše. Dobaviv si dakle i to samo usljed toga Hartmanova opravdanja 115. broj „Zatočnika“ opazih na koncu četvrte strane toga prečestitoga lista „očitovanje“ tobože podpisano po Lavoslavu Hartmanu i družbi, kao vlastnicih tiskarne, gdje se izrično navada očevidna laž (podcrtao Manasteriotti): „da je naime ta družba odpremila moj list iz svoje tiskarne, koju da neće nikada dati upotrebiti na pogrdivanje-nekakovih-odličnih i zaslužnih (!? stavio Manasteriotti) muževah ni na bezbožno podgrdivanje svetinjah narodnih“. Nebi mi doduše bilo od nužde dokazivati, da je ona točka koja se moga lista „Zvekana“³⁴) tiče, očevidna laž (podcrtao Manasteriotti), kad već sam g. Hartman naročito kaže u svom izpravljajućem očitovanju, odpremljenom uredništvu prečestitoga „Zatočnika“, od koga je meni dostavio gorenavedeni prepis, da je, naime, druga točka toga njegovog očitovanja u 115 broju „Zatočnika“ glede „Zvekana“ nesamo izkrivljena, nego i njegovo Hartmanovo ime upotrebljeno „za širenje izmišljene laži“, nu pošto je jur minulo osam cielih danah (podcrtao Manasteriotti), da ja tog izpravljajućeg Hartmanovog očitovanja niti čitam u „Agramerici“³⁵) a niti čujem, da je tiskano u prečestitom „Zatočniku“, to će mi gospodin Hartman bez dvojbe oprostiti, što ga ja sam javnosti priobčujem, jer bi se inače zbilja i to posve osnovano pomisliti moglo, da je ono, što „Zatočnik“ piše makar i pod tuđom tvrdkom, zbilja prava pravcata istina, što bi bilo veliko čudo (podcrtao Manasteriotti). Ja sam godine 1867 počeo izdavati i uredivati „Zvekana“ tiskom i nakladom g. Ante Jakića³⁶), sada akcijonara željezničkoga društva, te sam Jakićevu štampariju ostavio svojevoljno i to jedino na molbu pokojnoga prijatelja Dragutina Bokana³⁷), koji bijaše tada otvorio svoju vlastitu štamparnu. Iza preko godine danah, kupi Bokanovu štamparnu, — koja je „Zvekana“ pored svih spletačkih nekih gg. jugoslavenskih akademikah³⁸) također svojom nakladom štampala — g. Hartman i družba i to u listopadu 1869 godine. I tu sam izdavao i uredivao tiskom i nakladom tiskarne g. Lav. Hartmana i družbe „Zvekana“ sve do konca iste godine, t. j. dok se opet nije jednomu i samomu meni i nikomu drugomu (podcrtao Manasteriotti) htjelo ostaviti ju. To je prava i čista istina, a tko o tom podvoji, neka se izvoli uvjeriti o istini u broju 1 itd. g. 1867, u broju 15. itd. g. 1867, u broju 24. itd. g. 1868, u broju 16. g. 1869 itd. itd. Onaj gospodin dakle, koji je za „Zatočnika“ izkrivio (podcrtao Manasteriotti) Hartmanov njemački sastavak — koga će uostalom g. Hartman najbolje sam poznati, jest po samoj Hartmanovoj izjavi nepošten čovjek, čim pod tuđom firmom širi po svijetu izmišljene laži, jer nemogu ni pomisliti, da je g. Hartman zbilja podpisao onakovo očitovanje, po kojem bi sam sebe bilježio lažitorbom. Tko je uostalom jedno ili drugo, to na mene ne spada, nego što rekoh stoji, a oni neka se među se porazume, urede i pred javnosti operu, kako sami najbolje znaju. Uslijed tih neoborivih fakatah, budi mi dopušteno podvojiti i posumnjati, da je i prva točka „Zatočnikova“ očitovanja u 115. broju, naime glede Starčevićeva tiskopisa — istinita, dočim osvrtni se na ostali sadržaj upitnoga očitovanja; skovan bez dvojbe u kovačnici poznatih sisačkih paškvilantah, bilo bi danas, gdje već i sljepci vide, zbilja više nego li smješno. U Zagrebu 28. svibnja 1870. Marko Manasteriotti vlastnik i urednik „Zvekana“.

„Zatočnik“ nije nikada objavio Hartmanov ispravak, pa je prema tome o sporu Manasteriotti-Hartman posljednju riječ izrekao Manasteriotti. Čitava je stvar dosta brzo pala u zaborav i Hartman,

da popravi nepovoljan utisak stvoren Manasteriottievim izjavama, radi neumorno na izdavanju hrvatskih književnih i naučnih djela, postavši i nakladnikom Jugoslavenske Akademije, otvorene u Zagrebu 1867.

Godine 1872 pokrene Hartman izdavanje velikog njemačko-hrvatskog rječnika, kojeg je izradio Ivan Filipović³⁹⁾, pa je o prvoj svesci donio bilješku i zagrebački „Vienac“⁴⁰⁾, koji je kao što smo napomenuli još 1869 s dosta velikim nepovjerenjem i skepsom pratio Hartmanovu izdavačku djelatnost. „Vienac“ 1873⁴¹⁾ prati sa simpatijama Hartmanovu izdavačku djelatnost, te ističe, da su:

„Kod Lavoslava Hartmana u Zagrebu izašla — dva velika zemljovida sa hrvatskim napisom, priredena po dru Petru Matkoviću⁴²⁾ i to: Zemljovid svijeta u dvie polutke u Merkatorovoj⁴³⁾ projekciji, zatim zemljovid Evrope. Do skora iziće također zemljovidi austrijske monarhije i trojedne krajevine“.

Izdavačka djelatnost Hartmanova poprimila je sve veće razmjere, pa nam je popis njegove naklade, štampan u vlastitoj štampariji g. 1874⁴⁴⁾ za poznavanje tadanjeg stanja vrijedan suvremeni izvorni materijal. Taj popis je bio razdijeljen na pet odjela, a štampan je bio na njemačkom i hrvatskom jeziku. Prvi odio su sačinjavala učila, uz koja su bile objavljene i pojedine ilustracije, te je na kraju tog odjela stavljena slijedeća mala bilješka:⁴⁵⁾

„Izim gore navedenih učilah mogu se i sva druga ma koje vrsti i gdje god izašla kroz moje posredovanje uz dućansku cieniu dobiti“.

Drugi odio su sačinjavala djela na hrvatskom i njemačkom jeziku, pa su u tome odjelu pretežno zastupani hrvatski pisci i hrvatski časopisi i ostale hrvatske publikacije. U trećem odjelu su djela na mađarskom jeziku. U četvrtom je slijedio popis glasbotvorina i slika, dok je na kraju priopćena komisionalna naklada. Daljnje godine Hartmanova djelovanja su još plodnije, te on uživa međunarodni glas. Na njegovu knjižaru se zbog informacija obraćaju i velika svjetska knjižarska poduzeća. Hartman je u vezi s Leipzgom, Bečom, Pragom i mnogim drugim velikim knjižarskim kulturnim centrima, pa je, potaknut primjerom stranih izdavača, naumio izdavati i jednu domaću jugoslovensku bibliografiju. U tu je svrhu objavio u „Narodnim Novinama“⁴⁶⁾ slijedeći oglas:“

„Poznato je, da knjižarski organi „Österr. Buchhändler-Correspondenz“ u Beču i „Börsen, Blatt“ u Lipskom imaju stalnu rubriku za bibliografiju. Za tu rubriku dajem ja od prošle godine jugoslavenski dio: hrvatski, srbski, slovenski i bugarski, a to je nakladnim knjižarem objavljeno u listu „Oesterr. Buchhändler-Correspondenz“. Ovim književnim objavam očita je dvostruka svrha: 1. Na ovaj način objavljena djela uzimlju se u Brockhausov „Allgem. Bücherlexicon“, kojeg će sad izaći 15. svezak, na njih se dakle ne zaboravi. 2. Na ovaj način objavljena djela moći će se naći i kupiti ne samo u ono kratko vrieme, dok su nova, već i u dalekoj budućnosti, a to žalibože nije moguće osobito kod onakovih djelah, koja izlaze u vlastitoj nakladi pisca ili koja izdaju literarna društva, te koja dakle ostaju nepoznata velikoj trgovini knjigah i vanjskim prijateljem jugoslavenske književnosti, a za malo vremena se posve zaborave, kako su to valjda izkusili mnogi naši pisci, koji su izdavali djela u vlastitoj nakladi i književna naša društva. Da se poluči korist, naznačena u prvoj točki, i da se ukloni nazadak, naznačen u drugoj, može poslužiti jedino bibliografija u knjižarskih organih, kako je gore po-

kazana. S toga sam u interesu naše književnosti i interesu pisacah, koji u vlastitoj nakladi izdaju djela, te u interesu književnih društva i drugih izdavateljah i nakladnikah slobodan najuljudnije zamoliti neka bi mi svatko odmah kad koje djelo izađe u hrvatskom, srpskom, slovenskom ili bugarskom jeziku, poslao jedan odtisak, da ja isto uzmognem unositi i dati u navedenu bibliografiju. Djelo neka mi se pošalje franco, eventualno pod omotom u križ, i neka se naznači kolika mu je cijena. Za ovo oglašenje u bibliografiji neće se ništa u ime honorara ili drugih troškovah plaćati, osim što se ima franco poslati jedan odtisak djela. Svih takovih djela primat ću razmjeran broj odtisakah u komisiju na prodaju občinstvu i na debit za knjižare, s kojimi imam razgranjene veze znamenitom vlastitom nakladom te debitom nakladne jugoslavenske naše akademije znanostih i umjetnostih, i s toga se nadam obilnim pošiljkam. Ako se knjige nepošalju meni u komisiju, to molim, da mi se o svakoj knjizi naznači firma ili adresa, na koju se imam pozvati i kamo se imadu knjižare obratiti, da dobiju djelo. U Zagrebu 23. ožujka 1877. Knjižara Lavoslava Hartmána u Zagrebu".

Odaziv na Hartmánov oglas, izgleda, nije bio velik, pa je on bio prisiljen prikupljati sam podatke, što mu je veoma otežavalo posao, a osim toga je, ne dobivajući na vrijeme podatke o izašlim knjigama, sam popis bio vrlo nepotpun.

Tokom godine 1877 započelo je s izdavanjem jedne slovenske bibliografije i češko društvo „Spolek čehoslovanských knihkupeckých učetních" pa je i ono zamolilo Hartmána za saradnju. U Zagrebu je formiran „Jugoslavenski odjel" pod upravom nekog A. Mihaleka, te je i Hartmánova knjižara bila zadužena izradom i te jugoslavenske bibliografije. Materijal je u Hartmánovoj knjižari prikupljao Vojtjeh Deutsch, dok je u Sveučilišnoj knjižnici obavljao taj posao knjižar Albrecht, i njegov kompanjon Fiedler. Iste godine izašao je prvi svezak slovenske bibliografije pod naslovom „Slovanský katalog bibliografický". U njemu je priopćen i popis jugoslavenskih knjiga. Časopis „Vienac"¹⁷⁾ komentirajući izlaženje te bibliografije konstatira, da je „Društvo čeških knjižarskih pomoćnika u Pragu izdalo katalog čeških, poljskih, maloruskih, hrvatskih i srpskih knjiga. Popis knjiga čeških zaprema 67 strana, poljskih 88, maloruskih 10, hrvatskih 17, a srpskih 7 strana. Hrvatski dio sastavio je Lavoslav Hartmán u Zagrebu prilično nepodpuno, nu obećaje izdati podpunu bibliografiju od god. 1866 do 1876. Još je nesavršena bibliografija srpska".

Najavlvenu bibliografiju, o kojoj je Hartmán govorio i u svome oglasu u „Narodnim Novinama", nije nikad izdao, najvjerojatnije zbog toga što nije nikada ni primio zatražene podatke.

Na umjetno-obrtnoj izložbi priređenoj mjeseca decemba godine 1879 u Zagrebu, izložila je i Hartmánova knjižara svoja djela, uz ostalo i divot-izdanje Miltonova „Izgubljenog raja" i nekoliko vrijednih povijesno-umjetnih publikacija, afirmirajući se i tim izdanjima. Mjeseca srpnja godine 1880 seli Hartmánova štamparija iz Duge ulice u zgradu Milosrdne braće (ugao Gajeve i Trga Republike), a sredinom 1881 predaje Hartmán knjižaru svojim dotadanjim kompanjonima Stjepanu Kugliu i Albertu Deutschu.

Promjena vlasništva knjižare objavljena je na hrvatskom jeziku u „Narodnim Novinama“⁴⁸⁾, a isti tekst je publiciran i u zagrebačkoj „Agramerici“⁴⁹⁾ na njemačkom jeziku.

Zbog vrijednosti i zanimljivosti dokumenta, donosimo čitav tekst prema „Narodnim Novinama“:

„U Zagrebu, 31. svibnja 1881. P. N. Čast mi je obavijestiti Vas: da sam svoju godinu 1856 dne 1. siečnja pod tvrdkom „Knjižara Lav. Hartmana“ postojeću trgovinu sa knjigami, umjetninami, glasbeninami, pisacima i risačima spravama, zajedno sa „posudnom knjižnicom“ bez svakoga aktivnoga i pasivnoga stanja, prodao gg. Stjepanu Kugli-u⁵⁰⁾ i Albertu Deutsch-u⁵¹⁾, koji će ovaj posao na svoj vlastiti račun rukovoditi počam od 1. lipnja pod trg. sudb. unešenom tvrdkom: Knjižara Lavoslava Hartmana (Kugli i Deutsch). Tečajem vremena, što ga gg. kupci kano suradnici meni po boku sprovedoše, osvjedočio sam se o njihovoj čestitosti, vrstnoći i neumornoj revnosti; pa pošto su oba gospodina Hrvati, te poznaju podpuno hrvatski govor i hrvatsku književnost, — toga radi niti najmanje nedvojim, da će ovu trgovinu uzdržati u dobru glasu. Na tom temelju jih dragovoljno i najtoplije preporučam. Dođim se pako svoj mnogobrojnoj i štovanoj gg. naručnikom u Zagrebu i izvan Zagreba za — kroz 25 godinah izkazano povjerenje — najsrdačnije zahvaljujem, molim podjedno: da isto povjerenje izkažu i mojim nasljednikom, koji će sigurno svimi silami nastojati, da ovu poznatu trgovinu u dobru glasu uzdrže i unapriede. Sa osobitim štovanjem pokorni Lav. Hartman, knjižar“.

Na Hartmanov dopis slijedio je u istome broju „Narodnih Novina“ odgovor i novih vlasnika, datiran 1. lipnjem 1881, u njem su novi vlasnici izrekli slijedeće:

„Pozivom na predtečnu okružnicu častimo se saobćiti: da smo od godine 1856. ovdje postojeću trgovinu sa knjigami, umjetninami, glasbeninami i pisacima spravama skupa sa posudnom knjižnicom od gosp. Lav. Hartmana kupovnim putem preuzeli, te ćemo pod sudb. — trgovački unešenom tvrdkom: Knjižara Lavoslava Hartmana — Kugli i Deutsch isti posao i nadalje rukovoditi. Dobar glas ove obće poštovane trgovine dovoljno je poznat po našoj domovini, te držimo za suvišno u njezinu preporuku što god progovoriti. Mi vas jedino uvjeravamo, da ćemo svimi silami nastojati, da i nadalje ostane u dobru glasu, dapače nastojat ćemo naš posao što većma podignuti. Kao Hrvati unapredjivat ćemo revno nuz francezku, njemačku, talijansku i englezku literaturu, osobito domaču kao i sveslavjansku književnost. Podajemo se ugodnoj nadi, da ćemo i u Vašoj osobi steći revna prijatelja i promicatelja naših nakanah, te Vas uvjeravamo, da ćemo nam prinešeno povjerenje svako doba znati cijeniti. Upozorujući Vas jošte na našu obilnu zalihu pisacih i risacih spravah, molimo u slučaju potrebe na iste obzir uzeti. Uvjeravamo Vas nadalje, da ćete biti u najjeftiniju cieniu i brzo podvorenii. Bilježimo se sa odličnim štovanjem Knjižara Lav. Hartman — Kugli i Deutsch, Duga ulica 12, naproti Šolcovoju slastičarni“.

Svega nekoliko dana nakon prodaje, umire Hartman, te su njegovu smrt zabilježile sve tadanje zagrebačke dnevne novine⁵²⁾, ističući njegove velike zasluge na području raspačavanja jugoslovenske knjige.

Vrlo lijep nekrolog objavile su i zagrebačke „Narodne Novine“, ističući Hartmanove zasluge:

„...starešina hrvatskih knjižarah, umro je poslje duže, teške bolesti jučer u podne...⁵³⁾ ... izdao je u svojoj nakladi vrlo mnogo hrvatskih djelah, te je tako sa svoje strane znatno pripomogao današnjemu razvitku hrvatske književnosti, koja će u svojoj povjesti častno zabilježiti ime Lavoslava Hartmana. Pred desetak godinah utemeljio je pored knjižare⁵⁴⁾ i ti-

skaru. Bolujuć duže vremena od prsijuh, pokojnik je prije više mjeseci predao svoj razgranjeni knjižarski posao drugim rukama, te je odtada živio skromno. Pokojnik sahranit će se sutra u 3 sata poslje podne iz kuće u Kukovićevoj ulici br. 2 na centralno groblje, odjel za izraelite. Lahka mu zemlja”.

Sprovod je obavljen 15. VI. O njem su „Narodne Novine“²³⁾ donijele slijedeći prikaz: „U sriedu po podne sakupila se je malo ne čitava občina izraelska u Kukovićevoj ulici, da sprovede mrtvo tielo Leopolda Hartmāna. Njoj se pridružilo mnogo kršćanskog svijeta, da pokojniku izkaže posljednju čast. Dr Hosea Jakobi, rabin, progovori poslje molitve nekrolog pokojnika, a zatim dignuše limeni lies na četveroprežna kola, oko kojih nošahu vience darovane po osoblju tiskare, svomu principalu, društva Merkur i nekojih prijateljah. Sprovod prode tiho kroz Gajevu ulicu preko Jelačićeva trga do posljednjeg počinka. Pokojnik doživio je 68. godina a bio bi mogao i stariji postati, da nije bio neumoran radnik u razgranjenom poslu, stisnut u vlažnome dućanu među hrpami knjigah. Roden u Ugarskoj sliedio je modernoj struji magjarske ideje, te kao učitelj u Velikoj Kaniži bavio se literaturom magjarskom... Kao svi, koji se iz tuđinstva nasele u našoj domovini, nebijaše niti on iz prva prijazan hrvatskomu narodu. Nu obćeć sa inteligentnim občinstvom hrvatskim uvjeri se, da ovdje vlada drugi duh, te prione revno oko hrvatske knjige... Hrvatska bibliografija povećala se po njegovom špekulativnom radu sigurno za više od stotine brojevah. Zasluga je njegova i to, što je dao s velikim rizikom napraviti globus s hrvatskimi nazivi u Berlinu, koji je tisuće forinti stajao. Pokojnik biaše u trgovačkom svijetu poznat kao čovjek poštena značaja te je uživao veliko povjerenje. Njegov trud urodio je lijepim plodom. Najduža uspomena ostati će mu u izdanih hrvatskih knjigah”.

Zasluge Hartmānove oko izdavanja hrvatskih knjiga su i danas velike, te on u svakome slučaju zaslužuje da mu se sačuva častan spomen.

BILJEŠKE

¹⁾ E. J. Tkalec. Was uns noth thut. Eine Zeitfrage. Luna, 1846, Nr. 11, str. 41—44

²⁾ Tkalac, Imbro Ignjatijević (1824—1912) publicista i javni radnik, doktor filozofije i prava. Nakon završenih studija je pozvan za docenta slavistike u Heidelberg, no kako nije imao dovoljan broj slušača vrati se u Zagreb, postavši tajnikom zagrebačke Trgovačke komore. Neko vrijeme je u Beču, gdje uređuje list „Ost und West”, te je zbog političkih članaka, uperenih protiv austrijske vladavine osuđen na višemjesečni zatvor. Iz zatvora je pobjegao u Italiju, a daljnje godine provodi u većim italijanskim gradovima. Umire u Rimu. Od njegovih djela veliku vrijednost imaju i danas njegovi memoari.

³⁾ Narodne Novine, 1850, br. 64

⁴⁾ Gajeva tiskara radila je od 1838. Prva godišta „Novina Horvatzkih“ „Danice Horvatzke, Slavonszke i Dalmatinszke“ štampao je Gaj u tiskari zagrebačkog tiskara Franje Zupana.

- *) Narodne Novine, 1850, br. 297
- *) Originalan tekst dokumenta je pohranjen u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici pod signaturom R. 4008. Parnica Gaj-Romleitner.
- *) Lavoslav Glesinger: Lavoslav Hartman i njegove zasluge za hrvatsku knjigu. Židov, 1940, br. 40, str. 10
- *) Glesinger, o. c.
- *) Njemački naslov kataloga glasi: „Katalog zur Leih-Bibliothek von Leop. Hartman's Buchhandlung in Agram 1860“. Godine 1865 je izdana nadopuna, također na njemačkom jeziku.
- *) Agramer Zeitung, 1866, br. 260
- *) Agramer Zeitung, 1861, br. 73
- *) Naslov knjižice glasi: „Die Juden in Ungarn, Kroatien und Slavonien. Ein Beitrag zur Judenfrage im Jahre 1848 und in der Gegenwart. Nach meinem im Jahre 1848 erschienenen ungarischen Werke „Magyar Zsidó, vagy Zsidó magyar?“ ins Deutsche übertragen, und dem Verfasser der jüngst in kroatischer Sprache erschienenen Flugschrift „Izraeličani u Hrvatskoj i Slavoniji“ zur geneigten Beachtung empfohlen. Agram 1861.
- *) Agramer Zeitung, 1861, br. 78
- *) Aleksandar Klein. Naša osnovna škola. Povodom intimne svečanosti i njenog proširenja 18. X. 1936. Židov, 1936, br. 43, str. 9
- *) Narodne Novine, 1864, br. 61
- *) Narodne Novine, 1864, br. 195
- *) Abel Lukšić (1826—1901), karlovački štampar, nakladnik i publicista.
- *) Narodne Novine 1869, br. 263. Istovjetan tekst je izašao i na njemačkom jeziku u „Agramer Zeitungu“ 1869, br. 272
- *) Vilim Schwarz je bio Hartmanov šogor. Roden je u Velikoj Ka-niži 1832
- *) Poznati zagrebački tiskar
- *) Vienac, 1870, br. 2, str. 31
- *) Zatočnik, 1870, br. 89
- *) David Starčević (1840—1908) političar. Sinovac Ante Starčevića, žetoki pristaša pravaša i protivnik austrijskog carskog režima.
- *) Zatočnik, 1870, br. 115. Sam Hartman je u kasnijem pismu Manastieriotiu negirao tekst „Očitovanja“ tvrdeći da je netko nepozvan svojevrijedno umetnuo pojedine stavke.
- *) Brošura nosi naslov „Slaviteljem Jelačića bana“, izgleda da prvo izdanje nije sačuvano, pa smo pojedine citate citirali prema drugom izdanju, štampanom u Pešti. Protiv njenog štampanja izjasnili su se izgleda svi zagrebački štampari, pa je prema riječima Starčevićevim priopćenim u bilješci drugog izdanja: „... ovo drugo izdanje štampano drugdje.“
- *) Zatočnik, 1870, br. 115
- *) Hrvatski ban je tada bio Levin Rauch, jedan od osnivača hrvatsko-ugarske stranke „madarona“. 27. VI. 1867 pošao je namjesnik banske časti, da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu prema mađarskim željama. Nagodbu je prihvatio Hrvatski Sabor 24. IX. 1868, i 8. XII. iste godine imenovan je Rauch za bana. Protiv njegova protunarodnog režima su vodili oštru borbu svi narodni elementi, pa je on g. 1871 morao odstupiti.
- *) Narodne Novine, 1870, br. 121
- *) I štampanje Starčevićeve brošure opravdava Hartman svojim izbjavanjem iz Zagreba!
- *) Hartman se ograđuje protiv onog djela teksta, koji se odnosi na „Zvekana“ v. i bilješku 24.
- *) Agramer Zeitung, 1870, br. 111 donosi slijedeći njemački Hartmanov tekst: „Herr Redacteur! Bei Empfang dieser Zeilen durften Sie gewiss schon im Besitze eines gestern in der Buchdruckerei von Leopold Hartman und Comp. hier erschienenen Aufsatzes v. Dr. Starčević sein, begleitet von einer Correspondenz, worin muthmasslich auch über mich, als den Chef dieser Firma, der Stab gebrochen wird, ohne sich vorerst viel um den eigentlichen Sachverhalt zu kümmern, was allerdings mehr Sache des halb überlegenden Verstandes, als des in seinen tiefinnersten Gefühlen gekrankten Herzens zu sein pflegt. Im ersten Augenblick muss es nun gewiss auch Ihnen höchst

auffallend erscheinen. dass ich, der ich bisher noch nie zu einem öffentlichen, oder auch nur persönlichen Aergernisse Anlass gegeben, eine von mir beeinflusste Buchdruckerei zur Erzeugung eines Anstoss erregenden Schriftstückes benützen liess, wesshalb ich keinen Anstand nehme Ihnen mitzuthellen: dass genanntes Schriftstück während meiner Abwesenheit und ohne mein Wissen in unserer Buchdruckerei gedruckt wurde, unter Obsorge eines jungen Geschäftleiters, der bis jetzt weder mit den Landesverhältnissen noch mit der Landessprache vertraut, in demselben gerade das Entgegengesetzte vermuthete, das für die bevorstehende Seelenmesse für den verstorbenen Ban Jelačić bestimmt sei. Wenn es nun einerseits vom Standpunkte eines Geschäftsmannes gerechtfertigt erscheint, dass er jeden ihm zukommenden Geschäftsauftrag gegen Bezahlung zu effectuiren berufen und berechtigt ist, wenn nur damit keine gegen das Gesetz verstossende strafbare Handlung bezweckt wird, so muss ich anderseits dennoch aufrichtig bedauern, nicht zur Zeit Kenntniss von dem Inhalte dieses unseligen Aufsatzes gehabt zu haben, um die Drucklegung desselben, schon aus Liebe zur Ruhe und zum Frieden zurückzuweisen, was ich unbedingt gethan hätte, so wie ich nach erhaltener Kunde den stehenden Satz sofort zerstören liess, um den Weiterdruck zu verhindern. Nach dem Ihnen treulich geschilderten Sachverhalte erlaube ich mir nun die Bitte: als Entkräftigung einer etwaigen Anschuldigung diese Zeilen ihrem vollen Inhalte nach, in ihrem Blatte sofort veröffentlichten zu wollen. Agram. 14. Mai 1870. Leop. Hartmán.“ Svakako je značajno, da u tome njemački pisanom tekstu nema napadaja na Manasteriotta i na njegov list.

²³⁾ Narodne Novine, 1870, br. 121

²³⁾ Marko Manasteriotti, kako slijedi i iz njegovog „Očitovanja“, je bio glavni urednik šaljivog zagrebačkog lista „Zvekana“, koji je od g. 1867 izlazio u Zagreou. List je zbog svojih satiričkih članaka i karikatura bio često zaplijenjen

²⁴⁾ V. bilješku 33

²⁵⁾ Agramer Zeitung

²⁶⁾ Antun Jakić (1828—1878) kulturni radnik, štampar i urednik trgovačkog časopisa „Sidro“

²⁷⁾ Dragutin Bokan je umro 1869.

²⁸⁾ Hartmán je prodavao i Akademijina izdanja, pa je i ta Manasteriottieva primjedba išla na njegov račun.

²⁹⁾ Ivan Filipović (1823—1895), pedagog, kulturni preporoditelj hrvatske školske nastave, pjesnik i pisac. Uz njemačko-hrvatski dio riječnika, izradio je Filipović i hrvatsko-njemački dio, pa je i taj dio izdao Hartmán. Filipoviću je kod sastavljanja rječnika pomagao Ljudevit Modec (1844—1897), zaslužni radnik na pedagoškom polju.

⁴⁰⁾ Vienac, 1872, br. 14, str. 224

⁴¹⁾ Vienac, 1873, br. 18, str. 288

⁴²⁾ Petar Matković (1830—1898), geograf i statističar. G. 1874 je uredio zagrebački statistički ured. Bio je suradnik mnogih naših i inostranih naučnih publikacija.

⁴³⁾ Mercator, pravim imenom Gerhard Kremer. Poznati njemački matematičar i geograf XVI. stoljeća.

⁴⁴⁾ Hrvatski naslov nakladnina glasi: „Popis nakladnina knjižare Lav. Hartmana u Zagrebu. Zagreb 1874.“

⁴⁵⁾ Popis nakladnina —, str. 6

⁴⁶⁾ Narodne Novine, 1877, br. 73

⁴⁷⁾ Vienac, 1878, br. 20, str. 328

⁴⁸⁾ Narodne Novine, 1881, br. 124

⁴⁹⁾ Agramer Zeitung, 1881, br. 124

⁶⁰⁾ Stjepan Kugli (1851—1915). O njegovom radu daje potanje podatke Vjekoslav Klaić, Knjižarstvo u Hrvata. Studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige, Zagreb 1922, str. 67—70

⁶¹⁾ Albert Deutsch radi u Hartmanovoj knjižari od 1875

⁶²⁾ Agramer Zeitung, 1881, br. 133, Narodne Novine, 1881, br. 134, Obzor, 1881, br. 134

⁶³⁾ Umro je 13. VI. 1881

⁶⁴⁾ Mi smo i u našem članku istakli da je Hartman prekopio od Gaja samo preostalu nakladu knjiga, a ne knjižaru, kao što se je to do sada uvijek isticalo. V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, str. 38. Na istoj strani navodi i pogrešnu godinu Hartmanova rođenja — 1810, umjesto 1813, što je ispravio dr Lavoslav Glesinger u svome članku.

⁶⁵⁾ Narodne Novine 1881, br. 136. Opis sprovoda donosi i „Agramer Zeitung“ 1881, br. 136

JEVREJSTVO BAČKE

Povodom 180 godišnjice subotičke jevrejske opštine

U 1955 godini subotička Jevrejska opština proslavila je retki jubilej: osnovana je pre stoosamdeset godina, 1775, i kasnije postala najznačajnija jevrejska ustanova ne samo u Bačkoj nego i u celoj Vojvodini. Prevazišla je Novi Sad, gde je nekad postojala mnogo snažnija opština i gde se znatno ranije nego u Subotici razvio intenzivan jevrejski život. Po sklapanju mira u Karlovcima (a i pre toga), Petrovaradin i Novi Sad bili su važni vojnički čvorovi u kojima su bile stacionirane jake jedinice turske, a zatim austrijske vojske. O snabdevanju vojske oružjem, municijom, namirnicama i stočnom hranom brinuli su se uglavnom jevrejski trgovci i posrednici, međutim kasnije, kada je petrovaradinska tvrđava izgubila od svog značaja, Jevrejstvo je više gravitiralo ka Subotici i njenoj okolini, koji su postali centar trgovine žitaricama i drugim proizvodima kao i centar razvoja stočarstva.

Dokumenti sačuvani iz Srednjeg veka dokazuju da su na teritoriji Bačke Jevreji živeli već pre mnogo stotina godina. I srednjovekovna Mađarska uskraćivala je prava Jevrejima, kao i druge države, i u tom pogledu nema razlike između španskih, portugalskih, francuskih, nemačkih ili mađarskih vlasti. Zemlja im je oduzeta, stanovali su samo u getu (Budim, Bratislava, Trnova itd.), i nosili su znakove za raspoznavanje. Zbog toga su Jevreji bili prisiljeni da se bave finansiskim i trgovačkim poslovima, pa i tu su im ograničavali prava. Jevreji Mađarske su u više mahova protterivani, ali dok su na Pirenejskom Poluostrvu i duž Rajne nesrećnike ubijali na hiljade, dotle su se u Mađarskoj — u Srednjem veku — ovakvi događaji dešavali vanredno retko. Međutim imovinu su im ipak oduzimali i na ekonomskom polju vršili su na njih stalni pritisak. „Izabrani narod“ je u Mađarskoj uglavnom životario, dok su njegovi španski i nemački sunarodnici živeli pod znatno boljim uslovima, pa je logično da je antisemitizam snažnije besneo u Španiji nego na teritoriji Mađarske gde se nije toliko išlo na uništavanje Jevreja — jer nije bilo ekonomskih pobuda. Za vreme Vla-

dislava II. krajem XV veka, vojnici zapoljskog vojvode napali su, zapalili i opljačkali budimski geto i ubili Jevreje koji nisu na vreme umakli. Zašto? Zato što su bezdušni provokatori širili glasove među vojskom da budimski Jevreji imaju ogromne količine zlata i dragog kamenja... Kada se videlo da u jevrejskim ulicama umesto blaga ima samo čadavih ruševina, borbeni duh napadača je opao. Nesumnjivo je da je skromni ekonomski položaj mađarskih Jevreja samo u neznatnoj meri prouzrokovao mržnju naroda koji su tu živeli, ali to ne zbog neke plemenitosti nego samo zbog nedovoljne visine materijalne koristi koja se mogla očekivati od progona.

Početak XVI veka na pozornici svetske istorije pojavila se nova velesila. Osmanlijska armija se Balkanskim Poluostrvom uputila ka severu, prešla Savu i zapretila Mađarskoj. U to vreme, Imre Fortunatus, pokršteni Jevrejin, prisni kraljev prijatelj, bio je ministar finansija Mađarske. Preduzeo je sve da dovede u red nesredene finansije i opremi mađarsku vojsku. Ovi napori, međutim, nisu urodili plodom: devetog avgusta 1526 sultan Sulejman je u blizini Mohača odneo konačnu pobjedu. I sam Vladislav je stradao: za vreme bekstva udavio se u jednom nabujalom potoku. Turska vojska je pobjedonosno napredovala, zauzela Budim i uskoro stigla do zapadnih granica Mađarske. I Bačka je pala pod tursku vlast. Ovaj događaj je za Jevreje bio povoljan, jer su osvajači ne samo trpeli delatnost jevrejskih trgovaca nego su im stvarali i široke mogućnosti. Postoje dokazi da su se u XVI veku mnoge jevrejske porodice naselile u Bačkoj, naročito u Novom Sadu, odnosno Petrovaradinu. Neki putnik po imenu Gerlah, u svom izveštaju 1753 godine piše ovo: „Od Budima do Niša videli smo Jevreje, u svakom mestu gde smo stali ili prenoćili. Oni žive u republikama“ (ustvari verskim opštinama). Postoje dokazi i o tome da je Budimska verska opština 1660 godine izabrala za svog sveštenika Kohena Šimona, učenog beogradskog rabina, koji je nauke izučio kod drugog jednog beogradskog rabina Jude Lerta. Kohen Šimon je u Beogradu radio 1650—1660, a kao glavni budimski rabin dao je svoju kćerku za ženu Josifu ben Isaku Almoslinu, svom dragom učeniku, koji ga je nasledio na položaju u Beogradu.

1717 god. lady Montagu je preko Mađarske putovala u Tursku i u jednom svom pismu pisala o položaju Jevreja: „... Jevreji u Turskoj uživaju neograničen kredit i u izvesnom pogledu imaju veće privilegije i od samih Turaka. Potčinjeni su svojim zakonima i tako sačinjavaju zasebne „republike“ u turskom carstvu. Svojom trezvenošću i solidarnošću, a pogotovu nebrigom Turaka, uzeli su u svoje ruke trgovinu cele države. Oni su lekari, savetnici i tumači vodećih krugova...“ završava svoje pismo lady Montagu.

Posle mira u Karlovcima 1699 Bačka je konačno oslobođena turske vlasti, ali je tada došla pod austrijski jaram. Ova okolnost je ponovo izmenila položaj Jevreja. Prema mapi bečkog „Kriegsarchiv-a“ iz 1716 na mestu današnjeg Novog Sada nalazila su se

dva naselja. Jedno je „Croatendorf“ (Hrvatsko selo) a drugo „Raitzen Staedt“ (Srpski gradić). Na oslobođenoj teritoriji, pa i u ova dva naselja, prvi popis stanovništva izvršen je 1712. Nema tačnih podataka, ali nesumnjivo je da su tom prilikom popisane mnoge jevrejske porodice.

Mrtvačnica na ulazu jevrejskog groblja u Subotici. Jedna od najstarijih jevrejskih zgrada u tom gradu

Prilikom popisa izdato je uputstvo organima vlasti da Jevreje popisuju sa osobitom pažnjom, jer se samo na taj način mogao ubrati tzv. jevrejski porez (Taxa Judeorum). Ovu pristojbu je mađarski zemaljski sabor još 1595 razrezao na Jevreje i ni dvesta godina kasnije, posle mira u Karlovcima, nije ga ukinuo, budući da je predstavljao značajan prihod za državnu blagajnu. Dvadeset i četiri godine kasnije, 1736, u Bačkoj je izvršen ponovni popis stanovništva, o čemu su ostali verodostojni podaci. Po ovoj statistici, u to doba su samo u tri opštine, u Sivcu, Baji i Novom Sadu živeli stalno nastanjeni Jevreji.

U pregledu su međutim iskazana samo imena domaćina. Podaci u vezi sa Jevrejima, prema popisu stanovništva od pre 220 godina su sledeći:

Kućni broj	Ime i prezime:	Zanimanje:	Mesto prebivališta:	Potiče iz:
1	Šamuel Nisim	bakalin	Sivac	Beograda
2	Mozes Flesch	pecač rakije	Baja	Mađarske
3	Isak Jakob	trg. gvoždarijom	"	Moravske
4	Abraham Prossnitz	vojni snabdevač	"	"
5	Wolf Hirschl	mesar	"	Mađarske
6	Izsak Lebel	pecač rakije	"	Moravske
7	Abraham Mauer	trg. kožom	"	Mađarske
8	Jakob Gotl	kiridžija	Novi Sad	Poljske
9	Jakov Izrael	trg. gvoždarijom	"	Moravske
10	Jakov Lebel	krojač	"	"
11	Fülöp Marx	posrednik	"	Mađarske
12	Wolf Schneider	krojač	"	Moravske
13	Abraham Lazar	trg. rakijom	"	Mađarske
14	Abraham Polak	kočijaš	"	Poljske
15	Deutsch Izsak	trg. gvoždarijom	"	Nemačke
16	Lebel Schachter	obrezivač	"	Moravske
17	Jakov Deutsch	trg. vinom	"	Nemačke
18	Lebel Schneider	krojač	"	Moravske
19	Mihaly Benedik	trg. gvoždarijom	"	Mađarske
20	Michel Jozsef	trg. mešovitim robom	"	"
21	Mozes Mayer	kiridžija	"	Češke
22	Izsak Mislecz	tig. žitaricama	"	Moravske

Prema tome bilo je u Sivcu jedan, u Baji šest, a u Novom Sadu 15 domaćina.

U to vreme popisi su dosta česti. 1748 javna vlast je popisala vlasnike kuća. Beleška pokazuje sledeće:

Kućni broj	Ime i prezime:	Površina zemljišta u kvadr. hvatima:
57	Mayer Schneider	248
153	Elisabetha Israel	132
163	Wolf Lipman, rabin	79
194	Salamon Wellisch	180
197	Lebel Kohn	117
202	Jakov Flesch	294
227	Abraham (verovatno Lazar)	204
199	Jakov Perl	315
329	Nathan Hirschl	—
332	Jakov Gotl	287
333	Moyse Polak (sin Abrahama Polak)	92
334	Mozes (Mayer) Marcus	386
339	Wolf Lipman (sin Wolfa Schneider)	224
340	Joseph Kohn	218
343	Johr Deutsen	—
344	Simon Lebel	394
345	Samuel Layko	112

U belešci se nalazi još jedno zemljište pod imenom „Deren Juden Freydhof“ što znači jevrejsko groblje. Do zanimljivih zaključaka dolazimo ako uporedimo novosadski deo podataka iz 1736 sa popisom iz 1748. Imena u ovom poslednjem skoro su istovetna sa podacima od pre deset godina. Kao vlasnik zemljišta pod brojem 227 učestvuje Abraham Jud (Abraham Jevrejtin). U to vreme bile su dve ličnosti s tim imenom i to Abraham Polak (Polak =

Poljak) čiji je sin Moyzes Polak vlasnik zemljišta pod brojem 333. Prema tome vlasnik nekretnine pod kućnim brojem 227 ne može biti niko drugi nego Abraham Lazar, domaćin pod brojem 13 popisa iz 1736. „Istorija svih novosadskih Jevreja“, koja je izdata 1930 prilikom desetogodišnjeg jubileja Hevre, tvrdi da je broj jevrejskih domaćina 1748 u gradu bio mnogo veći, ali pojedinci, budući siromašni, nisu imali kuće ni zemljišta. Prema naređenju gradskog magistrata u prvom kvartu su jevrejske kuće morale da budu prodate i samo u drugom kvartu, i to samo u njegove dve ulice, mogli su Jevreji da kupe nekretnine. Prema drugom naređenju Jevreji su dobili dozvolu naseljavanja samo u slučaju ako su raspolagali stalnim stanom. Nesumnjivo, kada su Austrijanci pretrpeli težak poraz 1740, pri čemu su izgubili i Beograd, mnogo Jevreja je prebeglo u Mađarsku pretežno iz Srbije. Kao što je poznato, austrijska vlast u Beogradu trajala je od 1717 do 1739, i za to vreme su mnoga stroga naređenja pogodila Jevreje koji su tamo živeli. Nisu mogli da kupuju nekretnine, čak im nisu dozvolili ni da sebi sazidaju sinagogu. Vojna uprava u Srbiji povelala je sa sobom i Süss Oppenheimer, ministra finansija virmemberškog vojvode Aleksandra, onog istog čiju su falsifikovanu istoriju hitlerovci snimili za film. Ovaj odvratni propagandistički film naneo je Jevrejstvu za vreme Drugog svetskog rata mnogo jada. Oppenheimer je mnogo učinio za dobrobit beogradskih Jevreja.

Prema raspoloživim podacima, od prebeglih jevrejskih beogradskih domaćina svega se jedan naselio u Novom Sadu i to Aron Hirschl, koji je bio dosta imućan čovek, zbog čega su od njega zahtevali priličnu pristojbu, koju je on i platio. Uostalom, Jevrejima su uopšte nametali visoke poreze, a to pokazuje i pretstavka iz 1743 godine jevrejskog sudije (pretsednika verske opštine) Jozsefa Kohna u kojoj u ime svojih drugova moli županske vlasti — „... da ih osim redovnim porezom ne muče drugim nametima...“

U to vreme u Subotici, odnosno Maria-Teresiopolu još nisu stanovali Jevreji. Grad je tih godina (1747) stekao prava da sam odluči da li da primi u svoj okvir „... Grke, Cincare, Cigane i Jevreje...“ Nekoliko godina kasnije mesne vlasti su izričito zabranile naseljavanje Jevreja. U XVIII veku Jevreji su često dolazili u grad, naravno samo na nekoliko sati, i na pijaci kupovali uglavnom pšenicu i sirovo kožu. Prvi koji je dobio dozvolu za privremeno naseljenje u Subotici bio je pakški trgovac Jakob Herschel. Gradski savet je 7 avgusta 1737 sklopio ugovor s Herschelom, koji je na osnovu dobijenog ovlašćenja stekao pravo da od svojih istovernika svaki dan ubire „carinu“ od tri krajcare i da im u svom stanu prodaje košer jela i pića. U međuvremenu se nastavljalo naseljavanje Jevreja u drugim gradovima i opštinama Bačke. Prema podacima vanrednog popisa iz 1753 u Somboru je već stanovalo 7 porodica, a u ostalim bačkim mestima bilo je još 63 domaćinstva. Gyula Dudas u svom delu iz 1896 „Monografija bačbodrcške županije“ navodi detaljnije podatke o povećanju bačkog

Jevrejstva. Prema ovome, 19 trgovaca je 1759 godine plaćalo sledeće poreze: vlastelinstvu 300 forinti, županiskoj kućnoj blagajni 39 forinti, glavarini 103 forinta i 16 krajcara, vanredni porez 130 forinti, ukupno 573 forinti. Podatke su overili Mozes Samuel novosadski i Mihaly Izsak hajoški (bajski?) rabini. 1774 je u Subotici 7 jevrejskih porodica živelo sa privremenom dozvolom. Njihov broj se 1775 popeo na 12 (57 duša). Premda su samo privremeno smeli da se zadržavaju u gradu, mesne vlasti su im dale autonomiju. Skupili su se u versku opštinu i izabrali pretstojnika odnosno „sudiju”. Prvi subotički jevrejski sudija (pretsednik verske opštine) bio je Jakob Herschel, koga je dve godine kasnije nasledio Lorincz Geiger. Carica Marija Terezija podigla je Suboticu 1779 na stepen „slobodnog kraljevskog grada”. Istovremeno je gradski magistrat dozvolio Jevrejima u Subotici torbarenje. U međuvremenu bačko-topolski jevrejski trgovac Simon Hajduška obratio se molbom carici i dobio dozvolu za stalno naseljenje. Odmah se preselio u Suboticu, kupio kuću i otvorio radnju i vrlo dobro prosperirao. Prema tome, Simona Hajduška treba smatrati prvim subotičkim Jevrejinom. Od njegovih potomaka neki žive u Izraelu, a neki su još i danas u gradu. 1798 je Jozsef Kuhn osnovao u blizini glavnog trga radnju s odelima, a posle toga sve veći i veći broj dobija dozvolu za stalno naseljenje u Subotici. U međuvremenu, po naređenju Marije Terezije, 1779 popisali su bačke Jevreje. Prema originalnim dokumentima broj jevrejskih porodica je sledeći:

- 1) — Gornji srez: Baja 20, Apatin 9, Jankovac 6, Čatalja 1, Vaškut 1, Datutova 1, S. Miletić 1, Conoplja 1, Krnjaja 1, Ridica 1, Bat. Monoštor 1, Baratka 2, Čavolj 1, Sivac 1, Stanišić 1, Almaš 1, Tatahaza 1, Meljukt 1, Paćir 1, Beret 1, Bikić 1, Frigrevica Sveti Ivan 1, Kruševlje 1, Gakovo 1, Beždan 1, Koluž 1, Santova 1, Bački Monoštor 1, Kupusina 1, Hraština 1.
- 2) — Donji srez: Bač 1, Novo Selo 1, Futog 1, Karavukovo 1, Kulpin 1, Doroslovo 1, Bogojevo 2, Srpski Miletić 1, Plavna 1, Veprovac 2, Nova Palanka 1, Bukin 1, Parabuć 1, Sonta 1, Despot Sv. Ivan 1, Filipovo 1, Bodan 1, Petrovac 1, Kucura 1, Krstur 1, Lalić 1, Pivnice 1, Deronje 1, Obrovac 1.
- 3) — Poliški srez: Kula 1, Vrbas 1, Topola 2, Bajša 2, Paćir 1, Mali Idoš 1, Subotica 1 (ostali još nisu bili stalno nastanjeni), Novi Sad, Sombor i tzv. poliški krunski srez nisu bili navedeni u iskazu. Navedene jevrejske porodice plaćale su ukupno 2215 forinti glavarine. S tim u vezi vrlo je zanimljiv izveštaj sreskih načelnika navedenih srezova. Tadeus Latinović, sreski načelnik potiskog sreza, piše u propratnom pismu da — „...svoje škole nemaju, među sobom govore jevrejski, upotrebljavaju jevrejske molitvenike, ali druge knjige na jevrejskom jeziku nemaju, zemlju ne uzimaju u zakup...” Sreski načelnik Antal Neszmer, u svom pismu od 18 januara 1784 somborskom glavnom županu, piše sledeće: „...u Apatinu jevrejska deca idu u rimokatoličku školu; izuzev brade, nemaju na sebi neka druga verska obeležja...” Mate Budić, sreski načelnik gornjeg sreza, javlja u svom izveštaju: — „...Jevreji u celoj okolini govore nemački. U Baji u rimokatoličkoj školi tri jevrejska deteta uče s uspehom, zemlju ima svega jedan gakovski Jevrejin koji zbog toga plaća specijalni porez”.

Posle smrti Marije Terezije na presto je došao car Josif II, koji je s više uredaba regulisao položaj Jevreja, njihovu mogućnost zapošljavanja, visinu glavarine, a 1787 je primorao Jevreje da prime nemačka prezimena. Ovo naravno nije išlo glatko. U smislu uredbe u spiskovima bila su naredana prezimena koja su mogli izabrati i, razume se, istoriska prezimena bila su zabranjena. Za nova prezimena moralo se plaćati. Najskuplja su bila ona koja su potsećala na plemenite metale ili dragi kamen (Diamant, Edelstein, Goldner, Silbermann itd.). Među jevtinija imena dolazila su ona koja su označavala zanimanje ili boju (Grün, Blau, Schächter itd.). U nekim delovima države vlasti su vršile zloupotrebu i za imena koja lepo zvuče tražile vanredno visoke svote. U Subotici je dvadesetak porodica dobilo nova prezimena. U to vreme na teritoriji Bačke držano je u evidenciji blizu 300 porodica.

Približavalo se novo stoleće a subotička verska opština još nije imala svoju sinagogu. Uprava je 1788 odlučila da sazida hram. Međutim mesne vlasti su odbile pretседnika opštine, koji se onda obratio Kraljevskom namesničkom veću. Ovaj najveći javno-pravni forum je 1789 uputio grad da ne ometa zidanje sinagoge. No sad su se pojavile druge brige: nije bilo novca. Subotički Jevreji živeli su uglavnom u siromaštvu. Sinagoga je završena tek početkom XIX veka u Šumskoj (današnjoj Jugovićevoj) ulici.

Skupština od 1807 odlučila je da su jevrejski omladinci dužni da služe vojsku, a istovremeno je glavarina povišena za 50% a zatim za 100%. Ove drakonske mere naišle su, naravno, na živ protest među Jevrejima, međutim protiv njih se nije moglo ništa uraditi.

Početkom XIX veka u Subotici je stanovalo 67, 1820 g. 375, 1843 g. 623 a 1849 g. 649 Jevreja. 29-ti zakonski članak iz 1840 već im je obezbeđivao neka prava, što je imalo za posledicu ekonomski prosperitet, a kada je peštanska verska opština 1846 zbog raznih pravnih povreda predala pretstavku mađarskoj skupštini i pozvala provincijsko Jevrejstvo da joj se priključi, subotički suvernici su izjavili da „... sa drugim narodima žive u miru i razumevanju i nemaju žalbi...”

Za vreme mađarskog oslobodilačkog rata 1848/49 25 mladića iz subotičke opštine je obuklo uniforme i borilo se protiv Austrijanaca. Zbog ovog su subotički Jevreji bili kažnjeni. Mađarske snage su kraj Arada kapitulirale i državu je posela austrijska vojska. I Subotica je dobila posadu. General Gyula Haynau, koji je poznat pod imenom „Breščijske hijene”, krajem 1849 optužio je subotičke Jevreje zbog nelojalnosti, jer su „buntovnicima” dali 25 vojnika. Zbog toga je na subotičke Jevreje udario namet za ne manje nego 25.000 pari vojničkih cokula. Ovaj nečuveni iznos, odnosno njegovu protivrednost: 75.000 forinti nisu bili sposobni da pribave i zato su odlučili da od cara Franje Josifa mole da se taj namet ukine ili smanji. Delegaciju subotičkih Jevreja vodio je u Beč Leb Hirschmann, učeni rabin. Međutim, Franja Josif, koji

je tada imao svega 20 godina i bez svojih savetnika nije izustio ni reči, nije primio „buntovne“ subotičke Jevreje. Uz posredovanje rukovodilaca bečkih Jevreja, dvorski maršal Montenuovo, najbolji prijatelj Haynau-a, dao je preporuku za generala. Hirschmannova delegacija otputovala je u Budim gde ju je general primio, saslušao žalbu i premilostivo za 6000 forinti smanjio namet. Preostalih 69.000 forinti su za tri godine otplatili u ratama. Ovaj slučaj je opet ekonomski unazadio opštinu i neke porodice potpuno spropastio.

Mađarski Jevreji su se 1867 emancipovali. U Bačkoj su se opštine stvarale jedna za drugom. 1891 tu je već živelo 19.115 Jevreja, a subotičko brojno stanje popelo se na 1316 duša. Neposredno pred kraj veka u gradu je delovalo više dobrotvornih ustanova, među kojima Hevra Kadiša osnovana još u XVIII veku. 1895 je osnovano Žensko udruženje, a kasnije Patronaža koja je kao svoj zadatak istakla pomaganje siročadi. Prvi rabin opštine je Leb Hirschmann, koji je decenijama obavljao svešteničke dužnosti. Za njim je došao Mozeš Mor Kutna, sin glavnog rabina iz Tate, Josefa Kutna. Bio je takođe dugo godina na čelu opštine, a zbog dubčke starosti ga je 1902 zamenio dr Bernart Singer, jedan od najistaknutijih sveštenika, koji je zbog svojih plemenitih duhovnih svojstava kao i zbog svog puritanstva uživao veliku popularnost u krugovima subotičkih Jevreja. 1894 su ga postavili za rabina u Budimpešti, a zatim je 8 godina u Tapolci vršio svešteničku dužnost. Pored toga bio je i stalni saradnik čitavog niza novina. Umro je za vreme Prvog svetskog rata (1916) u 48 godini života. Verska opština je dve godine docnije izabrala dr Josifa Geršona za glavnog rabina. Poslednji sveštenik subotičkih Jevreja je preživio Drugi svetski rat i otišao s alijom u Izrael. Od dva sina jednog su mu Mađari pogubili u Subotici, a drugi je nestao na prinudnom radu.

Na kraju stoleća se sinagoga u Šumskoj ulici pokazala malom. Zbog toga je sa ogromnim izdacima 1901 podignuta (u mađarskom stilu sa lalama) nov hram, koji je mogao da primi 3000 vernika. Ovu u svojoj vrsti bez takmaca, jednu od najlepših sinagoga Evrope, projektovao je arhitekt Jakob Deže. Posvetili su je u drugoj godini XX veka za vreme predsedništva Ignaca Kunetza. 55 godina već stoji ovaj hram, koji su fašističke horde oštetile za vreme okupacije. Skupocene orgulje su skinute i opljačkane. Sinagogu je posle rata rukovodstvo osakaćene verske opštine dovelo u red i posvetilo. Mnogo slavni kantora je pevalo u tom hramu: čuveni Josif Basser je iz Beča došao u Suboticu, nadkantor Lipot Edelstein, koji je posle Bassera došao na to mesto, ni u čemu nije zaostajao za svojim čuvenim prethodnikom. Edelstein sada živi u Sjedinjenim Državama. Ime mu spominju među najvećim sinagogalnim pevačima.

Opština je imala više omiljenih značajnih predsednika. Jakob Herschel, Lorincz Geiger, Mor Halbrohr, dr Izidor Milko, Ignac Kunetz, dr Adolf Klein, dr Elemer Kalmar. Prvi rukovodilac okrnjene verske opštine posle Drugog svetskog rata bio je Rezsó Erdős. Posle

njega za predsjednika je izabran dr Istvan Braun, a zatim dr Zoltan Lorant koji već blizu deset godina vrši ovu dužnost. Najpopularniji od svih predsjednika bili su Lőrincz Geiger, Mór Halbrohr i dr Adolf Klein. Ovaj posljednji je skoro tri decenije stajao na čelu opštine. Ovu počast je dobio zahvaljujući podršci takozvanih „perjara“, tj. siromašnih. Kada je u odnosu prema dr Elemeru Kalmaru, koga je podigla grupa takozvanih „ispeglanih pantalona“, ostao u manjini, nastalo je pravo zaprepasćenje među Jevrejima u gradu. Ondašnji nadžupan Subotice, kada su mu saopštili ovu vest, uzviknuo je: — „... a šta će sada biti u verskoj opštini? ...“ No poslovi su tekli dalje, dr Elemer Kalmar je umešno rukovodio subotičkom opštinom a Adolf Klein, popularni „Domi“, uskoro je zatim umro.

Subotički Jevreji su posvećivali veliku pažnju vaspitanju omladine. U jevrejskoj školi već pre Prvog svetskog rata učilo je više stotina dece i prilikom sastavljanja gradiva uzeta su u obzir iskustva drugih jevrejskih osnovnih škola Bačke. Prva ozbiljnija narodna škola osnovana je u Baji 1812. Na njenom čelu stajao je rabin Sverin Göcz Kohn. Car Josif II je još 1783 izdao naređenje da one jevrejske škole u kojima se predaje samo na jevrejskom ne mogu da postoje. Primorao je Jevreje na izdržavanje javnih osnovnih škola. Proglasio je da Jevrejin bez školskog svedočanstva ne može da otvori radnju, ne može da dobije obrtnu dozvolu, ne može da se ženi. Zbog toga su škole sa čisto jevrejskim obeležjem, „heder“ i „ješiva“, izgubile od značaja. Druga redovna jevrejska škola osnovana je u Novom Sadu, a za njenog upravnika je naime novan Abraham Königstädtler. Nju su sledile vrbaska, somborska, palanačka, topolska i subotička škola. Osobito poznata bila je vrbaska jevrejska osnovna škola koja je otvorena 1838. Prvi upravnik bio joj je Joahim Blum, učitelj, poreklom iz Bonjhada. Subotička jevrejska škola osnovana je tek kasnije. Predmeti su joj bili nemački i jevrejski jezik, matematika, lepo pisanje i zemljopis. Mađarski jezik se svakog dana predavao dva časa. Početkom XX veka otvorena je kulska, zatim palanačka, begejska, odžanska, molska, apatinska, staro-moravička, bezdanska i bačko-monoštorska jevrejska osnovna škola. Pred izbijanje Drugog svetskog rata u Bačkoj je radilo 58 jevrejskih osnovnih škola. U najvećem broju od njih primali su i decu drugih veroispovesti.

U Subotici je pred početak rata živelo 6000 Jevreja. Od njih 1200 ortodoksnih i 4800 neologa. Glavni rabin ortodoksa bio je Mojsije Deutsch koji je poticao iz čuvene svešteničke porodice i spadao u odlične poznavaoce Talmuda. U tom periodu su delovale razne dobrovoljne ustanove. Zaslugom jednog oduševljenog subotičkog Jevrejina, Lajoša Polaka, trgovca vinom naveliko, osnovana je Jevrejska bolnica koja je odigrala važnu ulogu u životu subotičkih Jevreja, a nalazila se pod upravom najboljih subotičkih lekara.

I cionističke ideje su naišle na prilično povoljno tle. Već sa pojavom Teodora Hercla imale su svoje pristalice u Subotici, koji su kasnije osnovali cionističku organizaciju. Ovaj pravac je dobio još više poleta posle osnivanja jevrejske sportske organizacije „Hakoah“ koja je imala ne samo rvačku, fudbalsku i žensku rukometašku nego i diletantsku sekciju. Prikazano je više pozorišnih komada s jevrejskom tematikom, tako napr. čuveni „Golem“, ratna drama Lajosa Biroa „Leon Lyon“ i dr. Druga jevrejska omladinska organizacija u Subotici „Reuth“ više je radila na književnom polju. Akcije KKL-kasica i šekela tekle su među subotičkim Jevrejtstvom uvek uspešno i sa značajnim rezultatima.

Kada je na katolički Uskrs 1941 mađarska fašistička vojska

„Hakinor“ jevrejski hor u Subotici 1948 godine

okupirala Suboticu, hortijevci su prišli uklanjanju Jevreja iz javnog i trgovačkog života grada. Rukovodioce verske opštine i njihove mnogobrojne članove su internirali ili zatvorili. Vojni sud je pogubio znatan broj Jevreja, među njima i dr Adolfa Singera. Lolu Vol, Nikolu Geršona i druge. Godinu dana kasnije Jevreje muškarce pozvali su na prinudni rad i, kao posledica toga, mnogi su izgubili živote u Ukrajini i u velikim logorima smrti. Preduzeća i radnje u jevrejskoj svojini su konfiskovali, a 1944 u blizini železničke stanice podigli su geto, i preostale članove verske opštine, starce, žene i decu odvucli u Bačalmaš a zatim u Aušvic i druge logore smrti. Blizu 4800 subotičkih Jevreja izgubilo je živote za vreme Drugog svetskog rata.

Po Oslobođenju se u grad vratilo približno 1200 Jevreja. Iz raznih logora mnogi su se oselili u Ameriku, Australiju i druge krajeve sveta, gde su stvorili nove egzistencije.

Oktobra 1944 jugoslovenske jedinice oslobodile su Suboticu. Uskoro posle toga obnovljena je osakaćena opština. Dve godine kasnije osnovano je jevrejsko kulturno društvo koje je okupilo oko sebe povratnike i vršilo korisnu prosvetnu i kulturnu ulogu. Grupa onih koji su ostali u životu shvatila je ulogu koja je čekala na Jevreje Nove Jugoslavije. 1947 osnovan je, tada jedini jevrejski hor u državi, „Hakinor”, čije su rukovodstvo preuzeli Lipot Edelstein i dr Ernő Diamant. Hor od pedeset članova dao je brojne koncerte u Subotici, Somboru, Novom Sadu, Zagrebu i drugim gradovima. Prestao je sa radom tek kada se prva alija uputila u posle dve hiljade godina vaskršli Izrael. Preko 700 osoba se oselilo iz Subotice. Međutim, pre toga je podignut na groblju monumentalni spomenik za 5000 subotičkih mučenika koji, 6 m visok, predstavlja smotuljak Tore. Projektovao ga je inž. Lajčo Deutsch. Veliki deo Subotičana koji su se preselili u Izrael naselili su se u Jerusalimu, Tel Avivu, Ludu, Haifi i drugim gradovima, ili u kooperativama i kibucima. Nisu zaboravili svoju matičnu opštinu i sa poznanicima i rodacima koji su tu ostali i dalje održavaju vezu.

Kao posledica ratnih istrebljenja, a posle i alija, nekadašnja velika opština spala je na svega 450 duša. Malobrojno subotičko Jevrejstvo, verno svojim tradicijama, nastoji da i dalje ide onom linijom koja 180 godina karakteriše njegovu opštinu. Gaji jevrejsku kulturu, pomaže one koje treba pomoći, a pridaje važnost i verskom životu. Uz velike žrtve i uz materijalnu pomoć Saveza jevrejskih opština izdržava menzu u kojoj se hrani više od dvadeset siromašnih žena i muškaraca. Kulturna sekcija koristi se svakom prilikom da zanimljivim priredbama širi ideju jedinstva u zajednici. Hevra-sekcija se primernom savesnošću brine o groblju čije je potpuno zagrađivanje završeno prošle godine.

Jevreji Subotice uzimaju živog učešća u izgradnji Nove Jugoslavije i u razvoju privrednog života. Mnogi od njih zauzimaju visoke položaje u raznim ustanovama, industriskim i trgovačkim preduzećima. Užasni vihor fašizma iz osnova je uzdrmao već patiniranu subotičku Jevrejsku opštinu koja je pre rata bila rukovodeća organizacija bačkog Jevrejstva. Usled strašnih udara spala je na broj kao u prvim decenijama po svom osnivanju, ali u svojim osećanjima i u svom poletu ostala je na visini.

OMLADINA IZ 1918 GODINE¹⁾

Kao zagrebačko dijete ponio sam iz Jugoslavije snažne i neizbrisive dojmove mladih dana. Nikad nisam vjerovao da nas sa starim prijateljima vezuju bratskom ljubavi samo nebrojni grobovi onkraj mora. Jer ako još zaista preostade šaćica jugoslovenskih Jevreja, koja po broju ne prevazilazi polovinu predratne Zagrebačke jevrejske općine, nema sumnje da ona crpe svoju volju za jevrejskim izživljavanjem iz sjećanja na stremljenja ljudi koji do kraja ostadoše mladi. U vihoru fašističkog uništavanja i oluji rata nestadoše mnogi i najdragoceniji nam drugovi. Njima i sjeni Patnika-Borca sačuvaćemo uspomenu prikazom svetoženja i borbe našega pokoljenja. Prikupićemo o tome svjedočanstva živih svjedoka. Nažalost ih nema mnogo. Tu i tamo koja prosjeda glava, „omladinac” jugoslovenskog podrijetla u šestom deceniju života.

*

Postoje sporadični dokumenti o davnim, prvim tragovima jevrejskog življa u jugoslovenskim krajevima. Nisu svi jednako vjerodostojni. Dijelom upućuju na rimska i srednjovjekovna vremena i vode ka gradovima dalmatinske obale: Splitu, Zadru i Dubrovniku. Iskopine u Stobima izazvale su pažnju javnosti još davno pred rat. Pisalo se često i o srednjovjekovnim općinama u Mariboru, Ptuj, Celju i Zagrebu. Ipak, niko nije uspio da rekonstruiše historijsku sliku na osnovu do sada pronađenih dokumenata. Nije, prema tome, provjereno da li je u prošlosti zaista bilo u svim tim mjestima jevrejskog života, ili su tek pojedini Jevreji živjeli u njima. Nije ni preostalo nikakvo svjedočanstvo koje bi potvrdilo da su stvarali kulturne vrednote u duhu svojega doba.

Jevreji aškenaskog podrijetla koji još preostadoše u Jugoslaviji uglavnom su potomci doseljenika iz Mađarske, Slovačke, Burgenlanda, Austrije, Češke, Moravske, Poljske i Njemačke. Djedovi su im stizali u jugoslovenske krajeve od XVIII stoljeća pa naovamo.

Nisu svagdje objeručke primali novoga došljaka. Često se on naselio u novom kraju i protivu volje autohtonog pučanstva. Opisi borbe novodoseljenih Jevreja za pravo na nastanbu i rad, dakle za opstanak, pune decenijama anale Zagrebačke općine. Najčešće

¹⁾ Odlomci iz veće studije

bi se oni nastanili u Vlaškoj ulici kao štćenici Kaptola, jer su se cehovi i trgovci s Griča uporno branili od te „najezde konkurenata”. Imade u Vidričevom „Skercu” vjeran odraz neraspoloženja prema nepoželjnom strancu, tom „crnom Židovu Jezajji, koji na sivom magarcu jaše”. Riječ je o malom kramaru, „kuferasu” koji stalno obliječe pragove pozemljušica zabitnih sela i seoceta i, ne poznavajući jezik i običaje nove mu okoline, nastoji da što bolje proda svoju sitnu robu neupućenom kupcu. Ta je sitna trgovinaevala u ona vremena u mnogim krajevima svijeta. U Hrvatskoj nije bila, izgleda, privlačna domaćim trgovcima naviklim na sajmove po različitim mjestima. Ali novi došljak prihvatio se je odmah te mogućnosti zarade. Uostalom, čine to imigranti mnogih zemalja i danas. Ko je htio zaraditi nasušni hljeb nije se mnogo skanjivao pred „samostalnim” poslom „jašući na sivom magarcu”.

Nije ovdje mjesto za opširnu raspravu i temeljit prikaz jevrejske općine u Zagrebu. Ali nas zanima razvitak kroz stotinu i pedeset godina iz zabačene palanke u jevrejski centar Jugoslavije. U tom srazmjerno kratkom povjesnom razdoblju odrazuju se u njoj borbe za građansku ravnopravnost, emancipaciju, asimilatorska nastojanja i, najzad, obnova pod uplivom narodnog pokreta.

U početku ovoga historijskog perioda njezino stanje nije bilo zavidno. Prvi su njezini članovi stigli krajem XVIII vijeka. Biskupija ih je, doduše, u većini slučajeva šttila pred gričkim prohtjevima, ali kler je u isto vrijeme uporno tražio izvršenje konkordata s Vatikanom. Taj je konkordat dao svećenstvu srednjovjekovne mogućnosti da krsti djecu Jevreja i protiv volje njihovih roditelja. Međutim, naši su došljaci bili u ono doba još veoma otporni, „tvrdoglavi” nevjernici i nisu otstupali od svojih roditeljskih prava. Prisilno krštenje nije uspijevalo.

Mlada je općina izabrala 1809 Aharona Paloću prvim svojim rabinom. On je kroz gotovo četiri decenije vršio svoju dužnost u sitnim i teškim prilikama pred emancipaciju. Poslije njega izmjenjivali su se češće rabini i propovjednici. Izgleda da ih mlada i siromašna općina nije mogla zadovoljiti. Tvrde da se je jedan od njih, Goldman, pokrstio. Stvari su krenule najbolje tek kasnije, dolaskom Hozeje Jakobija.

U „Godišnjaku zagrebačke općine” za g. 5688 (1927—28) donosi Gavro Švarc nekoliko činjenica iz ranijih godina. Iz arhiva Hevre Kadiše preštampani su faksimili potpisa članova iz 1854 g. Četrdesetdvojica potpisali su se kurzivnim hebrejskim pismenima, iako većina u jidiš transkripciji, a samo jedan goticom.

Nakon izvojtšene građanske ravnopravnosti privredno se stanje Jevreja znatno popravilo. Mnogi sinovi trgovaca birali su slobodna zanimanja. Oni su na univerzama Beča, Praga i Pešte upoznali ideje o asimilaciji mojsijevaca nejevrejske narodnosti, i donosili ih kao mesijanska otkrovenja svojim kućama. Ali za asimilaciju nije trebalo akademske naobrazbe. Do nje je u maloj sredini, bez pravih veza s jevrejskim masama, moralo doći po pri-

rodi stvari. Ona je Jevrejstvo prekalupila u vjeru, u skladu s dekretima Napoleona jevrejskom „sinhedriju” s početka stoljeća. Uvjet za sticanje građanskih prava bio je prema tome u odricanju jevrejske narodnosti. Asimilatori „primili” su rado drugu nacionalnost. Jevrejstvo ih je potsjećalo na ropstvo geta. Namjera im je bila da budu po vjeri Jevreji u svojim kućama i sinagogama, a izvan njih — ne-Jevreji. Asimilacija nije uspjela, jer između nje i napuštanja Jevrejstva nema značajne razlike.

Ni stav nejevrejske sredine prema jevrejskoj asimilaciji nije bio uvijek pouzdan. Preovladavao bi na mahove antisemitizam. A događaji iz najbliže prošlosti mogli su svakog nepristrasnog posmatrača pokolebati o „prirodnom” putu tog prilagođavanja okolini.

U tu sredinu došao je u drugoj polovini prošlog stoljeća mladi rabin iz Berlina, Hozeja Jakobi. Rodom iz Kenigsberga u Istočnoj Pruskoj, svršio je u Berlinu nauke i ponio odanle napredne poglede na budućnost Jevrejstva. Oduševljen učenik Greca i berlinskih naučnika, nadao se je da će mu položaj omogućiti znanstveni rad u novoj sredini. Doduše, jevrejska osnovna škola otvorena je već ranije u staroj općinskoj zgradi u Petrinjskoj ulici (1858 g.). Ali on je — kao njezin dugogodišnji upravitelj — uveo savremene odgojne metode, izdavajući udžbenike iz jevrejskih predmeta, naročito biblijske povijesti. Nije zanemarivao ni odgoj vanškolske omladine poučavajući je u Talmud-Tori, osnovama hebrejske gramatike i drugim predmetima. U njegovo doba podignut je hram u Praškoj ulici koji su ustaše srušili sa zemljom. Bio je prvi pokrovitelj „Literarnih sastanaka”, udruženja jevrejskih srednjoškolaraca (osnovano 1898). Kći, većina unuka i praunuka žive mu danas u Izraelu.

Zapravo je začudno da je čovjek Jakobijeva formata mogao djelovati preko pola stoljeća u asimilatorskoj zagrebačkoj općini. Jer u njoj je vladala klika parnasim i gabajim nastojeći da za sebe zadrži „počasne” općinske stolice. Jevrejstvo im je bila deveta briga, Jevrejstvo koje je već davno učmalo u srcima tih jevrejskih ignoranata. O tome je pisao David Špicer zanimljivu raspravu u svescima „Omanuta”. Razložio je tamo detalje borbe za opstanak jevrejske škole, koja je asimilantima bila trn u oku. Stolice općinskih „gromovnika” prelazile bi oporučno od oca na sina. Stari, kurijalni izborni sistem omogućio je decenijama vladavinu malog broja imućnih, asimilantskih porodica.

Međutim je izvjesno previranje u krugovima omladine stalo da kvari račune asimilatorskih vlastodržaca. S početka nisu jasno shvatili značaj te pojave. Smatrali su je prolaznom pojavom koja će naskoro nestati s propašću herclijanskog cionizma. Trpjeli su pisanje Gavre Švarca o jevrejskim predmetima, dapače, progutali su i njegovu „Povijest Židova”. Bili su u početku trpeljivi prema omladini „Literarnih” nadajući se da će postati njihov podmladak. Ali kad su pored „Literarnih” nikla akademska udruženja omladine „Bar Giora”, „Judeja” i „Esperansa”, kad je jedva dvadeseto-

godišnji Aleksa Liht prepjevao i štampao Rozenfeldove „Pjesme geta“ i stao izdavati „Židovsku smotru“, kad je osnovano prvo „Društvo židovskih namještenika“ na čelu sa Hermanom Lihtom. Maksom Borovicem i drugovima, i kad je osnovan „Makabi“ pod vođstvom Adolfa Lihta, Julije Keniga i mnogih drugih i, najzad, kad je osnovan Savez cionističkih akademičara iz jugoslovenskih zemalja, onda je tek asimilacija osjetila da su stvari ozbiljne i da joj je vlast ugrožena. Za razliku od ranijih generacija, cionistička je omladina stala s interesom da prati razlaganja svojega učitelja. Gavre Švarca, o povjesnom razvitku Jevrejstva, i voljno je slušala njegova razlaganja u Talmud-Tori, koju je on vodio poslije Hozeje Jakobija. S druge strane, ta omladina nije pokazivala mnogo razumijevanja za postojeće filantropske institucije, domene gradanske asimilacije, koja je gotovo preko noći ostala bez omladine. Izuzetan je položaj zauzimao u zagrebačkom životu David Zegen. Bio je ponosan Jevrej, i nije donio krštenicu kad su ga imenovali profesorom matematike na univerzi. Bio je to jedinstven slučaj u povijesti zagrebačkoga sveučilišta onih vremena da nepokršteni Jevrej predaje nauku hrvatskoj omladini. Doduše, Josip Papo-Papić, Fanika Hajman i drugi smjeli su svojim talentima širiti slavu zagrebačkog teatra, ali bilo je nečuveno da se Jevrej popne do položaja univerzitetskog profesora!

Kad je 1914 buknuo Prvi svjetski rat ukinuta je, prisilno, svaka društvena djelatnost. Na jevrejskom je frontu zavladao neočekivano primirje između cionista i asimilanata. Sva je omladina mobilizovana, a mlada su godišta uvrštena u skautsku pomoćnu službu.

Četiri dugih godina, u kojima se je vodio rat, kočile su vlasti život udruženja, ali ih nisu mogle zatomiti. Djevojke „B'not Ciona“ naskoro su pod vođstvom Mirjame Vajler obnovile krišom svoja društvena sijela. Na te bi priredbe dolazili i mobilizovani jevrejski vojnici i oficiri koji su se, po dužnosti ili na dopustu, našli na kratko vrijeme u Zagrebu. Deklamovane su makabejske pjesme Cukermana, čitane pripovijesti Pereca, Šalom-Alejhema i Mendelea, i izvještavalo bi se o novostima u jevrejskom svijetu. Vidio sam tamo, pored ostalih gostiju, vojne rabine Margela i Frankfurtera, vinkovačkog rabina koji je kasnije pokušao da nas upozna s osnovama hebrejskog jezika. Bio je otmjen čovjek naprednih naziranja. 1933 sreo sam ga u Beogradu na kongresu Saveza opština. Došao je, začudo, kao predstavnik krajnje desnice — agude! 1916 vlasti su iznova odobrile rad „Literarnih“. Bio je to uspjeh profesora Gavre Švarca, pokrovitelja društva od prvih godina stoljeća. Za prvog je pretsjednika obnovljenog udruženja izabran pokrovitelj sin, Ivo. Pored izdavanja knjiga iz bogate knjižnice udruženja i čitanja sopstvenih „literarnih“ radova društvenih članova, glavni predmet često veoma žive i žučne diskusije ostalo je pitanje „obnova Jevrejstva ili asimilacija?“ U nizu diskusija stao je da jača cionistički upliv, tako da je naredne godine već izabrano cionističko vođstvo. Iz te

su uprave proizašli ljudi koji su tokom godina imali da preuzmu na sebe debar dio odgovornosti za razvitak cionističkog pokreta u Jugoslaviji, među njima Hans Hohzinger. dugogodišnji tajnik Saveza cionista.

Ali ni asimilanti nisu mirovali. Osnovali su protucionističko udruženje „Narodni rad”. Ometali bi obnovni rad gdje god su mogli. Naložili su jednom svom članu da pošalje 5.X.1918 slijedeću ponudu „slavnom” odboru „Literarnih sastanaka” (navodim doslovce prema pismu iz svog arhiva): „Pozvali su me prijatelji, da držim predavanje o nacionalnoj svijesti. To bi predavanje imalo razložiti pitanje, da li se mi možemo smatrati Hrvatima i koje konsekvencije za nas proizlaze odatle. Kako je ovo predavanje namijenjeno u prvom redu mladoj generaciji i jer su se u „Literarnim sastancima” slična predavanja već održala, slobodan sam upitati, da li bih o toj temi mogao raspraviti u Vašem društvu.

Molim slavni odbor, da me o tom obavijesti. S odličnim poštovanjem Leo VI. Švarc, cand. phil”.

Tačno je da su se slična predavanja u „Literarnima” već održala. Sjećam se predavanja člana „Narodnog rada”, Hansa Šterna, u kojem je iznio pred mlade ljude sve „tajne” Vajningerove samoubilačke filozofije. Na antisemitski način razložio je značenje hebrejske riječi „goj” e da bi time naškodio jevrejskom nacionalizmu. Ali svi ti i slični podvizi nisu koristili asimilaciji. Već krajem 1917 izašao je prvi broj „Židova” i izlazio neprekidno kroz gotovo 24 godine. Prvi mu je urednik bio Edmund Fišer, a nakon državnog prevrata Alfred Zinger. U prvim danima Ujedinjenja održala je Mjesna cionistička organizacija u Zagrebu veliki miting. Pretsjedavao je Geza Frank. Na zaprepaštenje asimilanata pojavio se je na govorničkoj tribini odličan govornik Srbijanac u uniformi kapetana. Bio je to David Albala.

Naskoro je osnovan Savez cionista Jugoslavije. Za prvog pretsjednika izabran je Hugo Špicer, zet Hozeje Jakobija, a za pročelnika Radnog odbora Ivan Jakobi, sin-jedinac uvaženog starine zagrebačkog. Nakon nekoliko godina, izabrani su na njihovo mjesto David Alkalaj, delegat prvog cionističkog kongresa kao pretsjednik, i Aleksandar Liht, kao pročelnik Radnog odbora. Taj je odbor bio do ustaške strahovlade, 1941, mozak i duša, centralna stanica jugoslovenskog cionizma. Lični mu se sastav, doduše, kroz decenije mijenjao, ali u svojoj suštini ostao je „lihtovski predstavnik zagrebačke škole”. Nakon smrti Davida Alkalaja izabran je Liht za pretsjednika Saveza.

Savez židovskih omladinskih udruženja osnovan je u Brodu na Savi 1919. Omladina je bila oduševljena i polagala je velike nade u ovu svoju zemaljsku organizaciju. U prvo su joj voćstvo ušli Nikola Tolnauer, Mile Demajo, Đuka Kohen, Vilo Švarc i mnogi drugi, među ostalima, kasnije, Beno Štajn, Oton Rehnicher, Julia Vajner i Filip Rajner.

Mirjam Vajler osnovala je u Zagrebu prvi jevrejski dječji vrtić „gan“ zasnovan na savremenim odgojnim metodama. Taj je gan postao naskoro uzorom za čitavu zemlju. „Doda Mirjam“ odgajala je u njemu s mnogo ljubavi, godinama, jevrejsku djecu Zagreba za ispravne ljude i Jevreje. Jevreji Zagreba i čitave Jugoslavije zadržace njezinu dragu i svijetlu pojavu u nezaboravnoj uspomeni. Uskoro su stali izlaziti omladinski časopisi „Gideon“ (prvi mu je urednik bio Aleksa Semnic) i „Haaviv“ (dječji list, neko ga je vrijeme uređivao Samuel Romano, liričar, jevrejski pjesnik na srpskohrvatskom jeziku, a pre njega Mirjam Vajler, Cvi Rotmiler, Zdenko Levntal i drugi). Prilozi „Gideonovih“ saradnika izriču „revolt“ omladine onih godina protiv učmalosti u društvu i Jevrejstvu. Značajan mu je bio broj posvećen 25-godišnjici „Literarnih sastanaka“ (1923). Umjesto „Gideona“ pojavio se nakon nekoliko godina „Hanoar“. Njegovi su problemi bili, uglavnom, složeniji. Mnogi su mu prilozi posvećeni socijalističkom cionizmu, naročito „borohovizmu“. I, najzad, pod kraj epohe. „Omanut“. Doduše, nije to bio omladinski list nego organ za sva kulturna pitanja. Ali njegovi glavni saradnici ostali su do posljednjeg daha mladi po nazeranju i osjećanju. Bili su to Eliša Samlaić i Hinko Gotlib, pjesnik naše jevrejske sredine. Biće prilike da se dostojno ocijeni Gotlibova umjetnost, ali u okviru prikaza ovog historijskog perioda treba istaći, općenito, umjetnost njegova izražavanja u pjesmi i prozi. Glavno je svoje djelo stvorio u infernu nacističkog logora i u godinama otpora. Do tog doba bio je prigodan pjesnik i neustrašivi satiričar. Gotovo svaki od posljednjih brojeva „Židova“ i „Omanuta“ donose po koji epigram iz njegova oštra pera na račun hitlerovštine, pokrštenika i drugih dezertera. Ali, bio je i umjetnik prijevoda (Hajneove pjesme i lirika novohebrejske literature). Njegova umjetnička ličnost, velikog formata, ostaće značajna u analima jugoslovenskoga Jevrejstva.

Međutim, treba spomenuti još neke pojave iz ranijih godina. „Zidovsko narodno društvo“ izdalo je još 1919 Altarčevce „Sabatske sastanke“ posvećene maloj i velikoj djeci. Isak Altarac, kao pisac, nije se od onda pojavio u javnosti. Omladinski savez izdao je nešto kasnije kao prvu muzičku ediciju u našim krajevima. „Album narodnih pjesama“ u obradi Žige Hiršlera, tada dirigenta Makabijeva pjevačkog zbora. Muzičkim edicijama nastavila je nakon petnaest godina edicija „Omanut“. Žiga Hiršler sakupio je muzički materijal svoje zbirke iz vrela koja mu staviše na raspolaganje studenti iz Istočne Evrope, koji su došli da uče na zagrebačkoj univerzi. Neki među njima izdržavali su se dajući hebrejske časove. Mnogim omladincima bili su najbolji učitelji narodnog jezika. U isto vrijeme osnovali su „Borohov“, klub koji je gajio jidiš književnost među svojim članovima. Mnogobrojni gosti iz „gojskoga“ Zagreba osjetiše tek u „Borohovu“ svu ljepotu jidiša i njegove književnosti. Politički su borohovci, dabome, bili članovi „Poale-ciona“. Stajali su u prisnoj vezi sa sarajevskim „Poale-cionom“, koji je rasturen

za vrijeme protukomunističkih naredaba iz 1925 a njegovi vodi pozatvarani. Tek je kasnije nastavio „Matatja“, jevrejsko radničko udruženje, tradiciju „Poale-ciona“. Međutim je već „Borohov“ obustavio svoju djelatnost, jer mu se najagilniji članovi iseliliše u Erec-Izrael.

U spomenutom „Godišnjaku“ Zagrebačke općine štampan je „Izvjestaj o radu Saveza izletnika Ahdut hacofim“. Taj izvještaj navodi da je „Ahdut hacofim nastao pod imenom Haolim u jeseni godine 1922 kao reakcija na zamrlost koja je u ono vrijeme vladala u zagrebačkoj židovskoj omladini. Prema tome se i prvotni cilj sastojao u tome da se oživi i intenzivira rad te omladine. Na IV omladinskom sletu u Novom Sadu (avgust 1923) osnovan je Ahdut hacofim kao Savez...“

Značajno je u gornjem obrazloženju da izvjesne dijelove omladine nije više zadovoljavao Omladinski savez, koji da nije uspio da oživi i intenzivira rad omladine.

Ipak, bilo je omladine koja je već do godine 1921 intenzivirala svoj rad. Te su već godine halucim s poljoprivrednih hahšarot u Bijeljini i Mostaru pošli na aliju. Pa iako je bilo neuspjeha i razočaranja, dio tih olim povezao se svim svojim bićem sa zemljom otaca i nije je napustio nikada. Njihovim su uzorom pošle, nakon prekida od deset godina, alijot drugih omladinskih pokreta: šomrim i članovi „helet-lavan“-a. Zahvaljujući svojim savršenijim odgojnim putevima, uspjele su gotovo beziznimo u kibučkim naseljima svojih pokreta.

U Zagrebu su osnovane još neke središnje stanice jugoslovenskog cionizma. Sigurno će se naći svjedoci koji će znati vjerodostojno da prikažu njihov povjesni razvitak. Oni će obnoviti sjećanja na partijski razvitak unutar cionističke organizacije, na „Hapoel ha-cair“, „Ligu za radnu Palestinu“, na „Udruženje općih cionista“ i na previranje kod izbora delegata za cionističke kongrese. Oni će istaći udio Roze Haker, te odlične žene i drugarice, pri osnivanju i razvitku „Saveza cionističkih žena, — WIZO“-a, uporediti privrednu zadrugu „Ezra“ sa zadrugama u drugim mjestima, naročito u Sarajevu („Melaha“ i „Geula“), prikazati „Društvo jevrejskih namještenika“ i, ne najzad, nepristrasno predočiti razvitak „Hašomer ha-caira“ i drugih omladinskih i halučkih pokreta.

Pa iako je bilo opravdanog nezadovoljstva s hebreizacijom u cionističkim krugovima, ne treba zaboraviti da je i na tom području prednjačio nekad asimilovani Zagreb svojim razmjernim uspjesima. Mnogi njegovi javni radenici, bivši omladinci poput Mirjame Vajler, Jule Vajner, Ade Kohen, Žige Kišickog i drugih, vladali su „galutski“ hebrejskim jezikom. Bio im je to jezik saobraćaja s jišuvom u Erec-Izraelu. Ali bio je to i jezik s kojega su Šalom Frajberger, Samuel Romano i Ja'akov Maestro prevodili književne tvorevine i štampali ih u posebnim edicijama za srpsko-hrvatsku čitalačku publiku. Ne treba prešutjeti da su se umjetničke ličnosti muzičara Rikarda (Dunde) Švarca i vajara i grafičara

Slavka Brila razvijale pod jakim cionističkim uplivom u Zagrebu. Tačno je da životno djelo Drage Rozenberga ne spada u vremensko razdoblje koje je ovdje izneseno. Ali budući će se historičar morati iscrpno pozabaviti tom svijetlom pojavom bivšeg tajnika Saveza cionista. Pred svoju preranu smrt stigao je u Zagrebu, pod neprijateljskom vlasti, da spasi u punom smislu riječi mnoge živote od propasti i da ublaži nevolju svojih bližnjih u emigraciji. Naprosto je neshvatljivo odakle je taj naoko u sebe povučeni čovjek nasmogao tolike životne energije i snage. I njegovu je ličnost izvajao cionistički Zagreb.

Na općinskim izborima 1923 pobijedili su cionisti. Preuzeli su od asimilantskih vlastodržaca kormilo u svoje ruke. Izabrana je cionistička uprava s Hugom Konom na čelu. Okamenjeni konzervativizam ustuknuo je pred poletnim i naprednim ljudima koji su voljeli i poštivali svoju sredinu.

Staviše, bilo je i na gradskim izborima izvjesnih uspjeha, jer su kao predstavnici Jevreja tada izabrani cionisti, među njima Marko Horn, zaslužni i dugogodišnji član Radnog odbora Saveza cionista i pretsjednik Narodnog društva.

To je u par poteza bilans narodnog preporoda u centru jedne male jevrejske zajednice. Cionska su stremljenja u Jugoslaviji u kratko vrijeme pretvorila amorfnu masu Jevreja u aktivnu čest naroda. Dabome da je poticaj za obnovu došao izvana, iz još postojećih jevrejskih sredina. Tačno je da su cionistički pokret i njegova organizacija, naprosto svojim postojanjem, pomogli njegovoj obnovi. Ali, ustvari, jugoslovensko Jevrejstvo ima da zahvali svoje vaskrsnuće cionskim nastojanjima svojih sinova. Kroz četiri decenije oni su postizali uspjehe koji ne bi bili na odmet ni većim zajednicama.

Ne mora se čovjek saglasiti s onim historičarima koji tvrde da ličnosti upravljaju sudbinom zajednica i određuju njihov razvitak. Ali nema sumnje da je, svojim čovječnim i vočstvenim kvalitetima, kao ideolog „integralnog cionizma“ i kao najsnažniji govornik svojega pokoljenja, — Aleksandar Liht visoko podigao ugled svoje uže zajednice.

Ipak, obnova nije morala doći u svakom slučaju. Ako je zaista postignuta, treba priznati da su joj vanjski uvjeti bili skloni. U procesu ujedinjavanja jugoslovenskih naroda bilo je prirodno i ujedinjavanje Jevreja koji su razasuti živjeli među njima.

GODINE PREVIRANJA

Kad je riječ o omladini iz 1918 godine treba, prije svega, reći o kojoj se tu omladini radi. Namjera je da prikazemo, uglavnom, one mlade ljude koji zbog svojih premladih godišta ne stigoše da se uklope u mobilizacioni plan jedne imperije u raspadanju. Prvi svjetski rat prohujao je nad njima uglavnom u pozadini. — Kao

većina daka viših razreda srednjih škola izgradiše i naši mladi ljudi svoj svijet čitanjem domaće i strane književnosti. To je redovito najoduševljenija čitalačka publika modernih strujanja u književnosti. I to su godine u kojima mlad čovjek „guta“ bez strogoga izbora, i iz znatiželje, svaku knjigu na koju će slučajno naići. Po pravilu nema strpljenja a ni životnog iskustva da bi prema svakom pitanju odredio svoj stav. Ali, nasuprot tome, on je u tim godinama prijemljiv za svaku ideju koja mu u suštini obećaje napredak, promjenu nabolje i rješavanje pitanja koja tište mladog čovjeka.

Kad su 1916 zagrebački „Literarni sastanci“ obnovili svoja sjedla, knjižnica Udruženja omogućila je mnogom omladincu da se prvi put u svom životu temeljitije upozna s jevrejskim pitanjem. Mnogo se predavalo i diskutovalo u Udruženju. Predmet diskusije nije bio uvijek jevrejski. Mnogo se raspravljalo o pojavama u prirodniim naukama i o najnovijim otkrićima na području astronomije, fizike i kemije. Bilo je i burnih „literarnih“ diskusija. Pa ipak, najžučljivije bile su diskusije s jevrejskog područja, iako je pretežno većina članova već onda naginjala cionizmu.

Događaji su se nizali velikom brzinom. Stariji nam drugovi savjetovali su da čitamo Bibliju. Poslušali smo ih, ali je nismo razumjeli. Naskoro se uvjerismo da ni oni ne shvaćaju što su čitali. Tačno je da smo „prevodili“ Tanah kod staroga učitelja u osnovnoj školi. Ali ko bi mogao utvrditi da je on znao hebrejski? Osnovi hebrejske gramatike koje smo upoznali u Talmud-Tori bili su veoma oskudni i izbledješe posvema.

Jednog dana pojavio se u Zagrebu Jevrej in u vojničkoj odori. Ostao je mnogima od ondašnje omladine u trajnoj uspomeni. Bio je to čovjek otprilike četrdesetih godina koji je dolazio na priredbe „B'not Ciona“. Nastojao je da se stavi i u vezu s nama, s omladinom „Literarnih“. Ispostavilo se da se zove dr Sterner. Pred rat živio je kao pravnik u Galiciji i bio tamo, kao stariji drug, usko povezan s omladinskim pokretom „Šomer“. Zvali su ga „ujo Sterner“. Njegov je upliv na nas bio značajan. Prvi put pristupio nam je odrastao čovjek da upliviše na nas, a da nas ne odmjeri pri tome „s visoka“. Njegov je način razgovora s nama bio slobodan i drugarski. Nikad nije nastojao da zataška probleme mladoga čovjeka „prelazom na dnevni red“. Naprotiv, govorio je bez okolišenja o odnosu između ženskog i muškog dijela omladine i zahtijevao je čestitost i čistoću u tim odnosima. Pored toga tumačio nam je smisao kulturne obnove jevrejske omladine, značenje hebrejskog jezika za novu generaciju, osnove skautizma i zakone „Šomrim“. Ti su zakoni kasnije štampani u „Jeruba'alu“.

Našlo se dovoljno omladinaca među „Literarnima“ koji su došli da slušaju Sternera. Pričao je o odgojnim pitanjima i savremenim slobodnim školama, o školskoj zajednici Vinekena i odgojnom sistemu Montessori, o uplivu Spitelera i Hansa Blihera na omladinu i o njihovu kultu omladinstva. Doduše, ogradio se od ničeanskog obožavanja jakoga čovjeka u filozofiji Blihera, ali nam je razložio

važnost njegova naziranja na omladinske pokrete Srednje Evrope. Bili smo oduševljeni. Najzad se našao odrastao čovjek, napredan Jevrej in koji govori hebrejski, i taj je razgovarao s nama kao s ravnopravnim drugovima, s nama koji ustvari nismo značili ništa u odgojnom i jevrejskom pogledu. Pošli smo s njim na izlete u prirodnu, i tu bi nam zorno tumačio skautske podvige. Nažalost, pokušaj je bio preuranjen, nije uspio da nas predobije u čvrstu i disciplinovanu organizaciju kakva mora da je šomrimska.

Ali stvar nije zapela na ovom neuspjehu. Stali su nam stizati prvi brojevi Buberovog mjesečnika „Der Jude”. Doduše, mnogo štošta nismo razumjeli u njegovim recima, ali „Pisma iz Erec-Izraela” A. D. Gordona, koja su tamo objavljena, djelovala su na nas svom jednostavnošću svojega jezika, toplinom srca koja ih je provejavala i, pored toga, nepobitnom logikom ideja o povratku zemlji, radu, svim osnovnim poslovima čovjeka od kojih se je Jevrej in u galutu udaljio. Bio je to za nas, teoretski, prvi susret s ideologijom radne Palestine, dodir koji je kasnije izgrađen u čvrstu povezanost sa socijalističkim cionizmom. — Krajem 1917 počeo je izlaziti „Židov”. Prvi su mu brojevi bili skromni. Odmah smo mu se stavili na raspolaganje — u upravi. Na uglu Petrinjske i Boškovićeve ulice najmljen je malen lokal u koji su smješteni „uredi” Narodnog fonda i uprava lista. Na tom skučenom prostoru, — bilo je jedva mjesta za dva stola i par stolica, — sastajali bi se na „šegrtovanje” ljudi koji su nakon nekoliko godina preuzeli odgovorne položaje u pokretu. Međutim nam je neutralni okvir „Literarnih” postao preuzak. Nismo izašli iz njih, ali osnovasmo, po privatnim kućama, cionističke kružoke na kojima su diskutovani opće jevrejski, i cionistički, i omladinski problemi.

Dva mlada čovjeka istakose se naročito u tim kružocima, dva oprečna karaktera: Josef Mevorah iz cionističke familije u Prijedoru (brat mu je bio aktívni član „Poale-Ciona”) i Vilo Švarc. Slika Vilinov djeda (Vilima Švarca, ako se ne varam) bila je izvješena u galeriji bivših raše-kahal, u dvorani jevrejske općine. Josef bio je „iskonski” cionist, prvi je među nama raspačavao šekalim i prodavao markice Narodnog fonda. Rodbinski povezan s Mirjamom Vajler (stanovao je u Zagrebu u kući njezine majke), živio je trajno u cionističkoj atmosferi onih dana. Bio je radna snaga prvog reda, naročito kad je trebalo provesti koju hitnu akciju. Javnosti se plašio, smeo bi se brzo i stao mucati. Vilo mu je bio u svemu protivnik. Bilo je u njemu prirodene elegancije kojom se ni Hans Hohzinger nije mogao mjeriti. Svi bi ga zavoljeli „na prvi pogled”. Izgleda da je od oca, Ljudevita, naslijedio humor i oštroumnost. Bio je odličan stilist i još bolji, nadaren govornik koji bi svoje teze znao „briljantno” da izloži i da ih neustrašivo brani. Kod kuće, u staloženim građanskim prilikama, nije odrastao u jevrejskom duhu. Ali možda je prešlo na njega nešto djedovske sklonosti prema Jevrejstvu. Biće da mu je na dnu duše, kao pod žeravicom, još tinjao plam jevrejskog osjećanja. I taj se onda, pored svih prepreka asimilovane

okoline. u nevjerojatnom naletu mladoga čovjeka rasplamsao jednoga dana u snažnu buktinju. U svakom slučaju, kad smo diskutovali — a koji to intelektualac onda nije činio? — o Čemberlenovom talmi-filozofskom obrazloženju kulturnog antisemitizma bajrojske škole, ili o Vajningerovom antisemitskom upoređenju Jevrejstva sa ženskim defektom karaktera („Geschlecht und Charakter”), niko od nas, pa ni najstraniji sin svoje zajednice, nije podlegao blještavim čarima u izvodima tih lažnih proroka. — Dva su se susreta ove omladine pretvorila u jevrejske doživljaje. S objektivne tačke gledišta nema obrazloženja za njihovu važnost. Najzad, dešava se da se sinovi vraćaju iz velikog i stranog svijeta kućama svojim i da zavole tu svoju svojinu koju su, ranije, smatrali palanačkim svijetom. Tako je to bilo i zimi 1917 godine. Đaci, ne-Zagrepcani, razidoše se na božićne praznike po provinciji, u svoje kuće. Jednoga dana nam stiže pismo iz Koprivnice. Pisao nam je prijatelj, sav oduševljen, otprilike ovo: „Djeco, otkrio sam Ameriku, naišao sam na pravog, pravcatog Jevrejina. Dodite da ga upoznate!” Odazvamo se pozivu. Bio je to naš prvi razgovor s Mordehajem Bjelačevskim, ruskim ratnim zarobljenikom zatočenim u Koprivnici. Sloboda kretanja bila mu je ograničena ali, srazmjerno, podnosiva. Bio je čovjek osrednjeg stasa, punašan, s naočarima pred kratkovidim očima. Vojnički izgled nije mu bio uvjerljiv. Ali kad je stao da priča svojim jidišem, koji je nastojao da nam olakša ispreplićući ga „tajč” (njemačkim) izrazima, o podzemnom cionističkom radu u carskoj Rusiji, o kulturnim stremljenjima omladine, o remek-djelima Pereca i Solem-Alejhema, o Talmudu i njegovim tumačenjima, onda smo mu zaista morali priznati da smo više nego diletanti u Jevrejstvu. To nam saznanje nije dalo mira. Osjećali smo da nemamo prava govoriti ispred svojega Jevrejstva, jer to Jevrejstvo uglavnom nije sadržalo mnogo više od par otrcanih fraza.

Još smo par mjeseci vodili prepisku s Bjelačevskim. Uspjelo je dapače da ga dovedemo u Zagreb, gdje je predavao u B'not-Cionu o Percu. Ali za vrijeme prevrata je nestao iz vidokruga i nikad mu više ne saznadosmo sudbinu.

Za nas je Bjelačevski bio prvi susret s jevrejskom „stvarnošću”. Nije volio da nastupa u javnosti i protivio se, kako reče, reklami koju provodimo njegovim imenom. Ali kao ljevičarski nastrojen čovjek iz naroda bio je nama, omladincima, bliz po duhu. I nije isključeno da je on položio osnovice za socijalističko svetozrenje mnogih naših drugova. —

Aprila 1918 štampan je prvi svezak „Jeruba'ala”, mjesečnika jevrejske omladine, i izlazio je u Beču do kraja te burne godine. „Gutali” smo priloge njegovih saradnika, Bernfelda. Bubera, Švadrona, Huga Bergmana, Arlosorova i mnogih autora zvučnih imena. Već je u prvom broju iznio Sigfrid Bernseld smjernice Saveza jevrejske omladine, a kasnije je pisao veoma zanimljivo o novoj školi. Švadron nas je oduševio svojim člankom „O grehoti vaših imena”, ali jedva da je ko, dosljedno tome, promijenio ime.

Međutim je za sredinu maja sazvan sastanak omladine u Beču, prvi nakon prekida od četiri godine. Bilo je to vijeće austrijske jevrejske omladine. Cilj mu je bio osnivanje Omladinskog saveza. Pukim slučajem stigne i nama poziv da budemo gosti vijeća. Imali smo izvesnih skrupula prema toj stvari. Posavjetovasmo se s Bjelačevskim. On nam reče da nema smisla savez jedinica koje ustvari i ne postoje. Treba, po njegovom mišljenju, najprije izgraditi pojedince u jevrejske i socijalističke jedinice, i one će onda od slobodne volje pristupiti savezu. Dabome, taj socijal-anarhistički stav nije odgovarao našoj stvarnosti. Ipak nam preporučiti, već zbog samog upoznavanja mnogih istaknutih ljudi iz pokreta, da podemo na vijeće. Tako je i bilo. Čuli smo 18 maja svečanu besjedu Martina Bubera koju je počeo ovim riječima (u slobodnom prijevodu): „Omladina ostaje svijetu za navijek mogućnost sreće, ali ona joj stalno propada. Uvijek se iznova pojavljuju na poprištu dvadesetogodišnjaci spremni da ostvare djelo, ali uvijek iznova podležu te mladenačke duše u vrtlogu okoline nauci o općoj koristi“.

Buberove riječi bile su nam onda otkrovenje. Bilo je u njima nešto upliva Blihera, nešto anarhističkog socijalizma Gustava Landauera i, dabome, cionske obnove naroda. Doduše, priznajem da nas je mnogo više zanimala, u generalnoj debati, pojava Eliczera Rigera, predstavnika galicijske omladine. Nastupio je ponosno ali jednostavno. Umjesto „bubertajč“ govorio je jidiš i hebrejski, činjenica koja nas je impresionirala. Vratili smo se kući odlučni da i kod nas osnujemo savez omladine. — Prvo nam je bilo da svoje kružoke proglasimo cionističkim omladinskim udruženjem „Dror“ (Sloboda).

Ali ljeti i rane jeseni 1918 sva je već okolina bila u previranju. U haotičnom raspadanju habsburške monarhije spremalo se jugoslovensko oslobođenje. I ovaj su puta Jevreji imali da plate tuđi „ceh“. „Zeleni kadri“ stali su pljačkati imovinu seoskih Jevreja, a bilo je i ljudskih žrtava.

U takvim su vremenima preuzeli „Drorovci“ voćstvo „Lite-rarnih“. Taj otvoreno cionistički pravac, iako je odgovarao stvarnom raspoloženju većine društvenih članova, doveo nas je u oštar sukob s pokroviteljem udruženja, profesorom Gavrom Švarcom. Ne treba zaboraviti da je u ono vrijeme općina bila još u rukama asimilanata. Još su se podavali iluzijama da im sudbina u jevrejskoj zajednici Zagreba nije zapečaćena. Štaviše, objeđivali su cionističku omladinu zbog veza s komunistima. Ta je optužba bila, u najmanju ruku, vremenski preuranjena. Jer lične su veze uspostavljene s Augustom Cesarcom i Nikom Ečimovićem tek u doba izlaženja „Plamena“ i kasnije.

I koje li ironije sudbine! Gavro Švarc je nakon nekoliko godina, kao rabin, optužen od članova asimilatorskog „Narodnog rada“ da drži cionističke propovijedi. Original tog protesta s potpisima asimilatorskih zastupnika općinskog vijeća nalazi se sada u Izraelu.

Vode „Drora“ izgurani su po odluci pokrovitelja iz uprave „Literarnih“. Na njihovo su mjesto došli „Drorovci“ iz centra, manje opasni po budućnost omladine.

Sam „Dror“ postojao je još neko vrijeme. Njegovi bi se članovi sastajali u kafanskim prostorijama da održe redovite izvještaje i predavanja u svom duhu, nesmetani od cenzora. Naskoro su stali prolaziti Zagrebom prvi halucini iz Istočne Evrope na putu za Erec. „Dror“ bi ih srdačno primao i upriličavao s njima drugarske sastanke. Ali sami članovi udruženja nisu pošli 1918 godine za pri-mjerom njihovim. Ko će utvrditi da li je to bilo ispravno?

Pod vidom događaja koji su od onda prohujali svijetom, histo-rija će neumitno prosuditi obol koji je pridonijela ta omladina stremljenju svojega vremena. Već danas, iz vremenske udaljenosti od getovo četiri decenije, van svake je sumnje da je bio dragocjen.

„ESPERANSA”

Jevrejski sefardski studentski klub u Zagrebu

Kao što je poznato, prva generacija sefardskih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine studirala je u Beču negdje pred Prvi svjetski rat i za vrijeme rata. U to doba bosanska jevrejska zajednica bila je zaostala i kao jevrejska sredina. Ta prva generacija jevrejskih studenata iz Bosne davala je nade da će se i sefardski život u Bosni i Hercegovini izvući iz patrijarhalnosti i da će svoju zajednicu povesti u dva smjera: u pravcu modernizovanja i u pravcu aktivizacije u borbi, koja se već vodila u svijetu, da se Jevrejima prizna puna ravnopravnost sa ostalim narodima. To su ti mladići stavili u zadatak i svom društvu koje su u Beču osnovali pod imenom „Esperansa” (na španskom znači: nada). Poslije Prvog svjetskog rata oni se vraćaju kući i staju na čelo društvenog, kulturnog i političkog života sefardskih Jevreja u Bosni i Hercegovini. Između ostalih tu djeluju: dr Vita Kajon, dr Jakov Kajon, dr Pepi Baruh, dr Kalmi Baruh, dr Braco Poljokan, dr Isak Samokovlija, dr Josef Israel, dr Ezra Kajon, David Levi-Dale, dr Avram Baruh. Ti su ljudi, došavši na čelo jevrejskog javnog života, stvarno „prodrмали” sefardsku sredinu i zainteresovali je za moderne probleme jevrejskog i nejevrejskog života.

Generacije studenata između Prvog i Drugog svjetskog rata studirale su mahom u Zagrebu i Beogradu, a pojedinci sada više nisu išli u Beč, nego u Pariz, Berlin, Rim i Prag. Najjača je grupa Sefarda bila u Zagrebu. Ta je grupa bila pod direktnim utjecajem bečkih „esperansista” i po njihovu nagovoru formirala je u Zagrebu novo studentsko društvo „Esperansu”, koje je imalo da bude nastavak bečke „Esperanse”. „Esperansa” u Zagrebu okupljala je sve studente Sefarde iz Bosne i Hercegovine i ostale Sefarde studente koji su učili u Zagrebu. Bilo ih je iz Srbije, Makedonije, pa i iz Bugarske. Ona je bila središte društvenog i kulturnog života ne samo sefardskih studenata nego i Sefarda uopće. Sve kulturne priredbe i predavanja, koje je „Esperansa” priređivala, posjećivali su uveliko i građani Sefardi koji su živjeli u Zagrebu. Brucoške večeri i „mirendas” „Esperanse” bile su vrlo poznate.

Program zagrebačke „Esperanse“ bio je, kao i onaj bečke: kulturno i društveno uzdizanje sefardskog življa na pozicijama izgradnje jevrejske države u Palestini. Usto je u programu „Esperanse“ bilo i njegovanje sefardskog folklora, narodnih pjesama, romansi i poslovice te špansko-sefardskog jezika — ladinu. Mora se priznati da se, koliko god je u prvom dijelu programa bilo dosta uspjeha, u drugome nije daleko otišlo. U izvršavanju svojih zadataka „Esperansa“ se nije ograničila samo na Zagreb, već je svoje djelovanje protegnula i na Bosnu, pa i na Makedoniju i Srbiju, na područja gdje su živjeli Sefardi. U svrhu podizanja svijesti kod jevrejskih sefardskih masa u jednom dijelu Srbije i u Makedoniji planirano je i izvršeno godine 1926 veliko propagandno putovanje u Niš, Skoplje i Bitolj. Taj je posjet imao velikog uspjeha u stva-

Jevrejski sefardski studentski klub „Esperansa“, Zagreb, juna 1927 godine

ranju kontakta između bosanskih i makedonskih Sefarda. Nezaboravno je sa kolikim su ushićenjem, sa koliko ljubavi i srdačnosti dočekani članovi „Esperanse“ od strane jevrejskih masa u tim mjestima. Bilo je to pravo slavlje. Činjenica da su članovi „Esperanse“ nastupali na ladinu, mnogo je doprinijela uspjehu toga kontakta i pokazala je kojim putem treba kod tih masa ići za njihovo pridobijanje. Otada je kontakt sa Makedonijom bio prisnan, jer je to bilo prvi put da se Jevrejima u Makedoniji ovako prilazilo. Od strane „Esperanse“ u Makedoniju su tada išli: Benjamin Pinto, Samuel Kamhi, Avram Pinto i Jakica Atijas. Oni su tada ujedno imali prilike da vide i veliku bijedu u kojoj je živio veliki dio Jevreja u Skoplju, a naročito u Bitolju.

Godine 1930 „Esperansa“ je išla u Palestinu. Godinu dana se ona spremala za to putovanje, jer studentima nije bilo lako namaknuti novac za toliki trošak. Odande su se vratili puni ushićenja za ono što je jevrejska zajednica dotada tamo izvršila. Tamo je „Esperansa“ bila primljena vrlo srdačno od strane jevrejskih općina, jevrejskih nacionalnih i studentskih organizacija te je bila primljena i kod jevrejskog prvaka Menahema Usiškina. U Palestini su članovi „Esperanse“ učvrstili svoje ranije uvjerenje da je jevrejska država jedino rješenje za veliki dio Jevreja u svijetu.

Društveni život unutar „Esperanse“ bio je vrlo raznolik i vrlo drugarski. Predavanja, diskusije, priredbe i drugarske večeri bile su vrlo česte, a također i izleti i putovanja. Predavanja, priredbi i zabava osim u Zagrebu bilo je i u Sarajevu i Banjaluci, a članovi „Esperanse“ posjećivali su i druga mjesta po Bosni. U „Esperansu“ su dolazili kao predavači i nečlanovi, pa i predavači iz inostranstva, a saradnja sa drugim jevrejskim studentskim i omladinskim organizacijama, kao napr. sa zagrebačkom „Judejom“, uvijek je postojala. Bilo je i nesuglasica i oprečnih mišljenja unutar „Esperanse“ i to je davalo društvu naročitu živost. Svakog semestra birao se novi predsjednik, pa su mnogi dolazili na red da rukovode radom. Društvo je povremeno izdavalo i svoje edicije u vezi sa pokretom sefardskog okupljanja.

Najveći dio članova „Esperanse“ danas više nije živ, progutao ih je rat. Nema više ni „Esperanse“ jer nema ni zajednice iz koje su dolazili njeni članovi. Osim toga danas više kod nas nije potrebno voditi borbu za priznanje jevrejske narodnosti i jevrejske države. Ali treba sačuvati spomen na one nadobudne mladiće i djevojke koji su među Sefardima utirali put za akciju u korist stvaranja jevrejske domaje, žrtvovali za to mnogo vremena i rada i ulagali mnogo svoga mladalačkog žara.

Treba sačuvati spomen na prve i posljednje generacije sefardskih intelektualaca iz naših krajeva koji su sve dali da bi se zaostale sefardske mase podigle na viši kulturni nivo, kako bi postale svjesne svojih prava u svijetu i težile za mogućnosti samoopredjeljenja kao naroda.

Zato se s poštovanjem sjećajmo „Esperanse“, društva jevrejskih sefardskih studenata, i njenih članova. Oni zaslužuju zahvalnost za napore koje su uložili za kulturno i društveno podizanje jedne zajednice koja je trebalo da živi, a koje danas, nažalost, gotovo više i nema.

DVANAEST GODINA JEVREJSKE ČITAONICE U BEOGRADU¹⁾ 1929—1941.

Potreba da se osnuje jedna dobro opremljena čitaonica koja bi postala kulturni centar beogradskih Jevreja ukazala se kao hitna još odmah posle Prvog svetskog rata, ali su za njeno pravilno funkcionisanje nedostajale potrebne prostorije. Kada je za vreme predsedništva dr Solomona Alkalaja završena izgradnja reprezentativnog Jevrejskog doma u današnjoj Ulici 7 jula, taj se zadatak mogao odmah uzeti u razmatranje, utoliko pre što je u Domu bilo predviđeno dovoljno mesta za biblioteku i sala za manje sastanke, pa se osim toga moglo računati i na upotrebu svečane dvorane za priredbe jevrejskih prosvetnih, kulturnih i socijalnih ustanova smeštenih u istoj zgradi.

Vredi pomena da je Jevrejska čitaonica imala krajem prošloga veka svoju prethodnicu u „Srpsko-jevrejskoj omladinskoj zajednici“ čiji su osnivači i rukovodioci bili naši tadašnji istaknuti intelektualci: Benko S. Davičo, advokat, Jovan B. Mandić, novinar. Avram S. Lević, docnije načelnik Ministarstva finansija, Rafailo Finci, advokat (potonji predsednik Jevrejske opštine); zajedno sa Perom Taletovim, novinarom, i Grigorijem Hadži-Taškovićem, profesorom. A odmah posle Prvog svetskog rata održavane su povremene kulturne priredbe i poneko predavanje u sali Oneg Šabata (danas Domu kulture) u Jevrejskoj ulici.

Dobro postavljen plan jedne nove ustanove prvi je uslov za njen uspešan rad i napredak. Još odmah upočetku, a to je bilo u jesen 1929. rukovodioci ove ustanove smatrali su da Jevrejska čitaonica ne može biti niti ostati neko starovremensko „čitalište“ knjiga i novina, već da to treba da bude mesto u kome će uži jevrejski i širi beogradski krug, naročito naša omladina, imati prilike da čuje i da se upozna sa svima onim trajnim vrednostima koje je jevrejski narod dao čovečanstvu; da to bude mesto gde će se izno-

¹⁾ Pisac ovog članka bio je predsednik ove kulturne ustanove za sve vreme njenog postojanja. Ne raspolazući nikakvom dokumentacijom, jer je za vreme rata arhiva Čitaonice uništena, on ovde, na osnovu sećanja, iznosi samo njen kratak istorijat.

siti život i rad znamenitih Jevreja zaslužnih svojim doprinosom nauci i umetnosti, književnosti i filozofiji; i najzad, mesto gde će se naša omladina upoznati sa svetlim i tužnim stranicama naše prošlosti.

Narod koji je čovečanstvu dao jednog zakonodavca kao što je Mojsije; proroke kao što su bili Išaja i Amos; narod koji je filozofiji dao Maimonida, Spinozu i Bergsona; državnike kao Josefa ben Nasi-a, Dizraelija i Ratenaua; književnike kao Hajnea, Emila Ludviga i Andre Moroa; ekonomiste: Rikarda i Marksa; naučnike i pronalazače kao Ajnštajna, Erliha, Frojda; muzičare: Mendelsona, Majerbera, Halevija; narod koji je dao čovečanstvu Bibliju — taj „narod knjige“ zaslužio je da o njemu nešto više sazna naš mladi svet i šira srpska javnost, kako bi se upoznala prava i nepatvorena istina, opovrgle klevete i zablude, suzbile uvrede bacane u toku vekova na naš narod.

I zato smo smatrali da je najvažniji zadatak novoosnovane Jevrejske čitaonice da organizuje predavanja, kako bi se u veku radia i filma moglo putem žive reči raspravljati o maločas nabačenim temama. U tom pogledu našli smo za potrebno da za pojedina pitanja iz jevrejske problematike i o životu i radu jevrejskih znamenitih ličnosti angažujemo baš srpske predavače koji će izneti svoje mišljenje i dati svoj sud o njima, smatrajući da bi u mnogim pitanjima istupanje našeg predavača moglo-izgledati kao izlaganje pro domo suo.

Treba još podvući činjenicu da je, zahvaljujući svome ugledu i svojim prijateljima, Jevrejska čitaonica uspela da na svoj podijum dovede ne samo jevrejske ugledne intelektualce već da, još više, nađe odziva kod srpskih javnih radnika, naučnika i publicista, čija su predavanja punila salu Jevrejskog doma. Među predavačima bili su mnogi poznati i uvaženi profesori univerziteta, članovi Akademije nauka, pisci i novinari.

Evo, po sećanju, nekoliko imena onih koji su držali predavanja ili su učestvovali u drugim priredbama:

Ksenija Atanasijević, Paulina Albala, Aron Alkalaj, Aleksej Butakov, Velimir Bajkić, Damjan Branković, Dimitrije Bivolarević, Vladimir Čorović, Vladimir Dvorniković, Mile Demajo, Desa Dugalić, Ivan Đaja, Jovan Đorđević, Milivoj Jambrišak, Hugo Klajn. Ivan Kon, Žak Konfino, Milan Komadinić, Jakov Kalderon, Fritz Lahman (Jerusalim), Rikica Levi, Arnold Laufer, Milutin Milanović, Zorica Milovanović-Simić, Dušan Nikolajević, Mihailo Petrović (Alas), Branislav Petronijević, Vlada Petković, Bukić Pijade, Erih Samlajić, Dušan Timotijević, Nikola Vulić, Vinko Vitezica, Aleksandar Vidaković, Ignjat Šlang, Rikard Švarc i drugi...

Mada je neposredna inicijativa za osnivanje ove ustanove došla od strane Jevrejske sefardske opštine — specijalno od njenog predsednika dr Davida Albale, — Jevrejska čitaonica je u pogledu materijalnih sredstava bila upućena na samu sebe tj. na dobrovoljne priloge naših građana. Sama opština imala je u to doba velike

finansijske obaveze zbog zidanja svoga doma, tako da se na njenu potporu nije moglo računati. Prijatno je setiti se da su se naši imućniji ljudi odazvali apelu ove ustanove i svojim doprinosima omogućili pokrivanje izdataka potrebnih za nabavku nameštaja i knjiga. Od većih prilagača pominjemo: Benciona Bulija, Stevana G. Koena, Lazara B. Avramovića i dr. Docije, ustanova Bene Berit svake godine je unosila u svoj budžet redovnu pomoć Jevrejskoj čitaonici.

Čitaonica nije propuštala priliku da svoje posetioce upozna sa znamenitim ljudima, zaslužnim za progres čovečanstva. Prvo svečano predavanje kojim je čitaonica otpočela svoj rad bilo je posvećeno velikom Evropljaninu i vodi češkog naroda, Tomi Masariku. To predavanje održao je dr Bukić Pijade i ono je privuklo široku publiku našeg Beograda, među kojom je zapaženo prisustvo diplomatskog predstavnika Čehoslovačke Republike sa celim osobljem Poslanstva.

Dostupna svima pravcima i mišljenjima kao javna tribina, Jevrejska čitaonica davala je mogućnosti da se u njoj raspravljaju problemi jevrejske nacionalne obnove koja je tokom Prvog svetskog rata došla do snažnog izražaja, posle Balfurove deklaracije, međunarodnim priznanjem nacionalnog ognjišta jevrejskog u Palestini, pitanje koje je posle Drugog svetskog rata definitivno rešeno osnivanjem Države Izrael.

Tako je Jevrejska čitaonica u toku jedne decenije postala neka vrsta malog Narodnog univerziteta dunavskog kraja Beograda, mesto u kome se popularisala nauka i književnost, a na muzičkim priredbama upoznavalo se sa jevrejskom nacionalnom muzikom i delima jevrejskih kompozitora.¹⁾ O visokom nivou ovih predavanja može se suditi po jednom izveštaju Kolarčevog narodnog univerziteta štampanog pred rat, u kome se rad Jevrejske čitaonice iznosi kao paralelan zadacima koje je i tada vršila ova naša odlična prosvetna ustanova na Studentskom trgu.

Ukoliko je na početku svoga rada Jevrejska čitaonica bila upućena na poklone u knjigama — treba naročito istaći ime pok. Gece Kona koji je čitaonici ustupio veliki broj svojih izdanja — utoliko je ona docnije bila u stanju da nabavkom odabраниh dela sistematski dopunjuje svoju knjižnicu, tako da je uoči rata raspolagala velikim brojem dela na srpskohrvatskom i na raznim stranim jezicima.

Za omladinu držana su, iako ne redovno, predavanja sa specijalnim temama. Nažalost opšte nepovoljne prilike poslednjih godina onemogućile su da se ova delatnost u većem stepenu sistematizuje.

¹⁾ O muzičaru jevrejskog porekla Schönbergu i njegovoj originalnoj muzici govorio je, prvi put kod nas, u Jevrejskoj čitaonici Dimitrije Bivolarević, muzičar, a primere Schönbergove muzike izveo je Aleksej Butakov.

Godine su prolazile i u poslednje vreme pred 1941 u našoj zemlji se počeo vidno osećati pogubni fašistički uticaj, ne samo na političkom i privrednom sektoru već i na kulturnom polju. Mnogo pre okupacije Jugoslavije od strane nacista, zahvaljujući njihovoj premoći i servilnim režimima naših vlada, imali smo da osetimo, mi Jevreji, promenu u držanju tadašnjih vlasti prema nama: najpre numerus clausus za jevrejske đake i studente, potom isključenje trgovaca Jevreja iz izvesnih grana privrednog života. Val antisemitizma, nepoznatog dotle u našoj zemlji, zapljusnuo je i tadašnju Jugoslaviju, podržavan još od izvesnih domaćih reakcionarnih profašističkih elemenata, i došao je do izraza u zvaničnoj i žutoj štampi, zatim na ulici, na javnim mestima, pa čak i na jednoj svečanoj akademiji na Kolarčevom narodnom univerzitetu.

U tim i takvim prilikama Jevrejska čitaonica imala je teškoća u pogledu glavnog svog zadatka: održavanja svojih predavanja i priredaba. Ona je imala da se s mukom provlači između Scile, tadašnje cenzure kojoj su predavanja prijavljivana, i Haribde, nemačkog „Verkehrsbureau“-a, čiji je uticaj kod tadašnjih vlasti bio dominantan.¹⁾

Došla je zatim katastrofa. Jevrejska čitaonica bila je 1941 potpuno uništena, knjige, namočstaj, arhiva, sve je bilo odneto i opljačkano, kao i imovina drugih naših ustanova smeštenih u Jevrejskom domu, u kome su, između ostalog, bila čuvana mnoga najdragocenija dela velikog jevrejskog slikara Leona Koena.

Višeći svoj zadatak u granicama mogućnosti, Jevrejska čitaonica je tokom dvanaest godina rada zauzela ugledno mesto u kulturnom životu naše beogradske jevrejske zajednice. Posle ovoga rata, pošto je pronaden jedan vrlo mali deo njenih knjiga u nekim beogradskim bibliotekama, pokušano je da se rad Jevrejske čitaonice obnovi, ali do ostvarenja te zamisli, nažalost, nije došlo. Danas, u izmenjenim prilikama, iako je naš živalj decimiran, Jevrejska čitaonica ima kao i u prošlosti svoj razlog postojanja, zbog čega nalazimo da bi njeno ponovno otvaranje bila dužnost koju bi Jevrejska opština u Beogradu a i Savez jevrejskih opština, trebalo bez odlaganja da stave u svoj program.

¹⁾ Kada smo 1940 prijavili prvo predavanje za koje Uprava grada Beograda i posle dužeg čekanja nije nikako davala dozvolu, mi smo zajedno sa dr Bukićem Pijade išli da se raspitamo zašto ne dobijamo rešenje. Upoznatom sa sadržinom tog prvog predavanja, nadležnom šefu odeljenja izletelo je iz usta: „Šta će na to reći nemački konzul“, čime se neholicе izdao od koga je, u krajnjoj instanciji, primao naređenja. A kad je zemlja okupirana od fašističke Nemačke, u beogradskim „Opštinskim novinama“ (br. 59 od 12 juna 1941) objavljen je članak pod potpisom I. S., a pod naslovom „Srbi na Judinoj govornici“, u kome se najžučnije napadaju ne samo neki vrlo ugledni predavači koji su se dotle pojavljivali na tribini ove ustanove, nego čak i slušaoci koji su „pod moćnim okriljem zlatnog telefa... činili sve da upropaste i zatruju naciju“ (!).

UČEŠĆE SUBOTIČKE JEVREJSKE OMLADINE U BORBI PROTIV OKUPATORA¹⁾

Hitlerova Nemačka je mučki napala Jugoslaviju 6 aprila 1941 godine, a trupe Mikloša Hortija su 10 aprila 1941 godine upale u Jugoslaviju iako je tek pre mesec dana između Jugoslavije i Mađarske potpisan „Ugovor o većitom prijateljstvu”. Mađarske trupe su ušle u Suboticu 11 aprila 1941 godine.

Iako se jugoslovenska vojska prethodno povukla te u gradu nije bilo nijednog jugoslovenskog vojnika, niti je iko mislio da pruži otpor, mađarski oficiri su inscenirali „borbu” te je u opštem metežu koji je 24 časa vladao u gradu izginulo desetak mađarskih vojnika i bar isto toliki broj građana, mahom mađarske narodnosti, koji su izlazili na ulicu da pozdrave svoje „oslobodiocce”. Ovo je mađarska vojska činila da bi se mogla pozivati na to da je borbom „osvojila i oslobodila” ove krajeve i da bi opravdala nasilja koja je zatim vršila. Istog dana je okupator pohapsio nekoliko Srba u njihovim kućama, doveo ih ispred Gradske kuće i streljao. U noći je pak pristupio uzimanju talaca pohapsivši veći broj ljudi, među njima i znatan broj odraslih Jevreja i omladinaca. Bilo je objavljeno da će, u slučaju napada na mađarsku vojsku, za svakog poginulog ili ranjenog vojnika biti streljano po 10 talaca. No kako nije bilo nikakvog napada na mađarske vojnike, to su taoci posle tri nedelje bili pušteni, a kasnije su u nekoliko navrata imućniji Jevreji ili deca imućnijih Jevreja ponovo hapšeni i puštani na slobodu uz znatno novčano „jemstvo”, koje im naravno nikad nije bilo vraćeno.

Prgoni i diskriminacije nisu se sastojali samo u ovome. Odmah po ulasku okupatora, na radnjama je vidno ispisano da li je vlasnik Jevrejin ili nije. Dozvolu za kupovanje Jevreji nisu mogli dobiti. Jevrejski veletrgovci i fabrikanti su u više navrata u raznim zakonitim i nezakonitim oblicima pljačkani, bilo u korist mađarske „zajednice”, bilo u korist džepa nekog okupatorskog funkcionera. U sva industrijska i zanatska preduzeća koja su pripadala Jevrejima postavljen je kao „komesar” po jedan mađarski oficir, koji

¹⁾ Odlomci iz jednog većeg elaborata

je posle demobilisan i ostao na toj dužnosti kao civil. „da bi kontrolisao proizvodnju“. Najzad, početkom avgusta 1941 godine u sve radnje i preduzeća postavljen je po jedan civil za komesara.

Proglas KPJ od 22 juna 1941 godine, koji je sadržao direktan poziv na pružanje otpora okupatoru, vršenje sabotaža i drugih akcija radi uznemiravanja okupatora, stvaranja nesigurnosti u njegovim redovima, onemogućavanja odvoza životnih namirnica i druge robe, te slabljenja njegovog ratnog potencijala, naišao je ubrzo na ogroman odziv među rodoljubima pa i u redovima jevrejske omladine.

Prvu akciju sabotaže izvela je grupa omladinaca od kojih su mnogi bili Jevreji. Grupa omladinaca koja se sastojala od Franje Hegediša, Josipa Lihta, Ivana Bluma, Đorđa Hajzlera i Nikole Gersona dogovorila se da će zapaliti veću količinu žita sakupljenog radi vršidbe na jednoj poljani nedaleko od grada. 8 avgusta 1941 godine oni su zapalili ovo žito. Okupator je stavio u pokret svoj aparat pa je ova grupa u roku od tri dana bila otkrivena i pohapšena. Posle trodnevne istrage, u toku koje su svi učesnici bili strahovito mučeni, predati su prekom sudu. 13 avgusta 1941 godine održano je u velikoj većnici Okružnog suda tajno suđenje pred većem od petorice okupatorskih oficira. Iako su optuženi Hegediš i Liht jedva imali 20 godina a ostali bili još maloletni, oni nisu mogli imati branioca, već im je sud odredio po jednog oficira kao „branioca“.

Posle dvodnevnog suđenja izrečena je presuda kojom su Franjo Hegediš i Josip Liht osuđeni na smrt streljanjem a Ivo Blum i Đorđe Hajzler na duge vremenske kazne, dok je Nikola Gerson upućen pred redovni vojni sud. Smrtne presude su izvršene u dvorištu sudskog zatvora 15 avgusta 1941 godine.

Akcija ove grupe omladinaca nije bila usamljena. Desilo se više manjih akcija, ali okupator nije uspeo da otkrije učinioce. Onda je okupatorski generalštab poslao u okupiranu Bačku ceo svoj aparat tzv. „Kemelharito“ (kontrašpijunaža), koji je radio po uputstvima i metodama Gestapo-a. To je bio aparat od više stotina lica, vaspitan od nemačkog Gestapo-a, sa zadatkom da otkrije organizacije Partije i NOP-a, pohvata njihove članove i onemogući svaki rad rodoljuba.

U međuvremenu rad NOP-a na terenu razvijao se u sve većim razmerama. Partiska organizacija i NOP izdavali su svoje bilteno o događajima na frontovima, o akcijama NOP-a na terenu kao i svoje letke. Prikupljala su se novčana sredstva za pomaganje porodica uhapšenih rodoljuba i za druge potrebe pokreta. Pod rukovodstvom dr Adolfa Singera, lekara, osnovani su kursevi za „hitnu zdravstvenu pomoć“. Učesnici su bili mahom omladinke. Njihov zadatak je bio i prikupljanje higijensko-zdravstvenog materijala, koji bi se koristio u slučaju oružanog ustanka. Dr Singer je bio još naročito aktivan u prikupljanju novčanih sredstava od svojih mnogobrojnih prijatelja-lekara i u širenju letaka i biltena

NOP-a. Zatim, prikupljali su se podaci o vojnim objektima, naoružanju i vojnim slagalištima okupatora. Najzad, osnovan je čitav niz aktivnih čitalačkih i udarnih grupa.

Po prikupljenim podacima najodgovornije dužnosti u organizovanoj borbi protiv okupatora imala su među Jevrejima sledeća lica: dr Adolf Singer, dr Koloman Majer, advokat, Nikola Majer, Lola Vol, činovnica, Eden Kornštajn, činovnik fabrike „Fako“, Ge-lert Perl, Konstantin Lakenbah, radnik, Nikola Švalb, Deže Balog, činovnik, Ladislav Gros, činovnik, Tibor Gotesman, štamparski radnik.

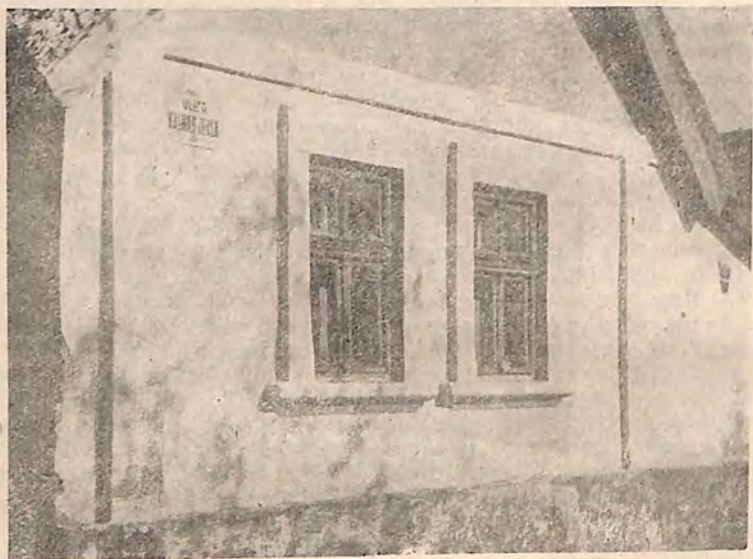
Prvi trag o snažnoj ilegalnoj organizaciji uhvatio je okupatorski aparat septembra 1941 godine, kada je jedan drug uhvaćen sa paketom letaka koje je prenosio. Tada su otpočela hapšenja. Svi hapšenici su odvedeni u Bačku Topolu i zatvoreni u zgradi iznad tamošnje štamparije. Tu su bili ljudi pohapšeni iz više mesta severne Bačke. Kada je pak okupator video da je posredi organizacija većih razmera, uhapšena lica su u njoj bila strahovito mučena. Hapšenici su bili smešteni u nekoliko većih prostorija. Mogli su da imaju svoje čebe, koje su danju savili i na njemu sedeli okrenuti zidu, poredani duž zidova. Nikakav razgovor nije bio dozvoljen. U svakoj sali su na smenu krstarili naoružani žandarmi i, iz ličnog zadovoljstva, kundacima udarali hapsenike. Tri puta dnevno su hapšenici dobijali hranu. Ako je hapsenik hteo da pije vodu ili da vrši nuždu, morao je da podigne ruku i onda bi dobio ili dozvolu da uz pratnju udovolji svom prohtevu, odnosno nuždi, ili pak udarce kundakom. Mogućnosti za umivanje bile su minimalne. Noću se prostiralo malo slame i pod nadzorom žandarma hapsenici su mogli da se ispruže i malo odmire, međutim nije bio redak slučaj da su se noću odvodili na „saslušanja“, na kojima su mučeni raznim metodama.

Okupator je pohvatao sva lica za koja je postojala i najslabija sumnja da imaju ma i najmanju vezu sa NOP-om. Prizemlje ogromne kuće Strosmajerova ulica broj 11 u Subotici bilo je ispražnjeno za potrebe okupatorske inkvizicije. Ova zgrada je bila nazvana „žuta kuća“. Uhapšena lica su u njoj bila strahovito mučena. Hapsenici su bili smešteni u nekoliko većih prostorija. Mogli su da imaju svoje čebe, koje su danju savili i na njemu sedeli okrenuti zidu, poredani duž zidova. Nikakav razgovor nije bio dozvoljen. U svakoj sali su na smenu krstarili naoružani žandarmi i, iz ličnog zadovoljstva, kundacima udarali hapsenike. Tri puta dnevno su hapšenici dobijali hranu. Ako je hapsenik hteo da pije vodu ili da vrši nuždu, morao je da podigne ruku i onda bi dobio ili dozvolu da uz pratnju udovolji svom prohtevu, odnosno nuždi, ili pak udarce kundakom. Mogućnosti za umivanje bile su minimalne. Noću se prostiralo malo slame i pod nadzorom žandarma hapsenici su mogli da se ispruže i malo odmire, međutim nije bio redak slučaj da su se noću odvodili na „saslušanja“, na kojima su mučeni raznim metodama.

Nekolicini aktivista pošlo je za rukom da pobegnu. Tako su pobjegli Ladislav Gros i Tibor Gotesman. Okupator je u tim slučajevima uhapsio blisku rodbinu kao taoce, u nadi da će se onaj za koga je tragao sam prijaviti. Tako je napr. uhapšen otac Ladislava Grosa, Ignac Gros, starac od preko 60 godina, koji je hrabro govorio islednicima: „Mene možete uhapsiti jer je sila sada na vašoj strani, mene možete i mučiti i ubiti, ali mog sina nećete nikada pronaći i on će me osvetiti“.

U gradu je vladala panika. Niko nije bio siguran, neće li biti za koji čas i on uhapšen. Ljudi su izdaleka obilazili „žutu kuću“, a kad bi se na ulici pojavio sivi ili crveni „Balila“ „žutokućasa“, svak je osećao strah. Okolina „žute kuće“ danju i noću je odjekivala od jauka uhapšenih ljudi.

Od Jevreja sećam se sledećih lica koja su prošla kroz „žutu kuću”: dr Adolf Singer, dr Koloman Majer, Nikola Majer, Lola Vol, Eden Kornštajn, Gelert Perl, Konstantin Lakenbah, Nikola Gerson, Nikola Švalb, Deže Franjo Balog, Aleksandar Fogel, Franjo Caler, Naftali Vinkler, Tibor Lang ml., Tibor Lang st., Josip Lang, Jene Lang, Mirko Han, Oskar Han, dr Mirko Kon, dr Stevan Denenberg, Jene Urošević, Josip Lihtenštajn, Nikola Štajner, Lili Bek, Jelena Balaš, Edita Špicer, Tibor Ladanji, Martin Šrajer, Mirko Sekelj, Đorđe Hajzler, Ivo Blum, Ervin Špicer, Đorđe Špicer,

Subotica, ulica Jenea Kalmara

L. Singer, Ladislav Vilhelm, Ignac Gros, Aleksandar Grinfeld, Pavle Šafer, Đorđe Miler, Roži Kovač, Seneš Presburger Duši, N. Hajman, Boriška Malusev, Ladislav Pik, Ladislav Fišer, Lajčo Krishaber, Ladislav Gusman, Tibor Polak, Tibor Kaufman itd.

Prva grupa hapsenika izdvojena je 14 novembra 1941 godine. Smešteni su u jednu manju prostoriju „žute kuće”. Uveče se u ovoj sobi pojavio jedan mađarski oficir vojno-sudske struke (za kojeg se na suđenju ispostavilo da je vojni tužilac) u pratnji nekoliko

islednika, koji su hapsenike do juče mučili, i upitao da li neko želi da menja svoj iskaz iz poslednjeg zapisnika. Hapsenici nisu znali ko je ovaj oficir, ali da su i znali, ne bi u samoj „žutoj kući“ i u prisustvu svojih mučitelja smeli da išta izmene u svojim dotadašnjim iskazima. Sutradan ujutru su sva ova lica strpana u jedan zatvoreni kamion i odvedena u veliku salu Okružnog suda. Tada im je saopšteno da će im sada biti suđenje pred Vanrednim vojnim sudom šefa Generalštaba. Ova se grupa sastojala od 15 lica od kojih su 10 bili Jevreji i to: dr Adolf Singer, dr Koloman Majer, Nikola Majer, Lola Vol, Eden Kornštajn, Gelert Perl, Konstantin Lakenbah, Nikola Gerson, Nikola Švalb, Deže Franjo Balog. Osim ovoj petnaestorici ljudi sudilo se u odsustvu i onima koji su bili u bekstvu, a među njima su se nalazila dvojica Jevreja-omladinaca i to Ladislav Gros i Tibor Gotesman.

Suđenje je bilo tajno. Optuženi nisu mogli imati branioca, već ih je „branio“ po jedan okupatorski oficir. Pred sud izvedena lica bila su optužena za organizovanje ilegalne komunističke partije, organizovanje sabotaže i ustanka, prikupljanje materijala vojne i strategijske prirode, pravljenje i širenje letaka i komunističke štampe, prikupljanje novčanih sredstava za NOP, — sve to kvalifikovano kao veleizdaja.

16 novembra 1941 godine proglašena je presuda. Svi su osuđeni na smrt vešanjem. Potom su vraćeni u „žutu kuću“, gde su proveli taj i sutrašnji dan zajedno, pevajući slobodarske i rodoljubive pesme, a straža i islednici „žute kuće“ u tome ih nisu ometali. Njihove pesme su odjekivale zgradom i dale novu snagu ostalim hapsenicima „žute kuće“ i novog potstreka za dalju borbu onima koji su bili izvan „žute kuće“.

18 novembra 1941 godine osuđenici su odvedeni u krug Divizijske kasarne. Tu je još jedanput pročitana presuda a potom je saopšteno da su dvojica od njih petnaestoro, i to: Deže Franjo Balog i Đula Lukač pomilovani, tj. da im je smrtna kazna preinačena u doživotnu robiju. Potom je pristupljeno izvršenju kazne. U prisustvu svih osuđenih kazne su pojedinačno izvršene. Tome činu prisustvovala je velika masa razuzdanih fašista. Svi osuđenici su se hrabro držali i umirali su sa uzvicima: „dole krvavi fašizam“, „dole izrabljivači naroda“, „živela borba naših naroda“, „živela Komunistička partija Jugoslavije“, itd.

Od ostalih hapsenika jedan manji broj, možda desetak ljudi, pušten je da se iz slobode brani. Ostali su odvedeni u zatvor Okružnog suda, gde su do početka marta čuvani pod uslovima mnogo težim nego što su bili za ostale zatvorenike. Smešteni su u ćelijama od 20—30 lica, hranu od kuće mogli su da dobiju samo izuzetno, pušenje im je bilo zabranjeno itd.

U proleće 1942 godine u grupama od po 10—20 lica oni su izvedeni pred Vanredni vojni sud šefa Generalštaba. Ova suđenja su bila čista formalnost, jer sa izuzetkom svega nekolicine sva

izvedena lica su osuđena na vremenske kazne od 2—15 godina i ubrzo odvedena na izdržavanje kazne, i to muškarci u zatvore u Segedinu, Vacu i Šatoraljaujhelju a žene u Marija Nostra.

Od osuđenih jevrejskih omladinaca jedini je Đorđe Miler poslat u Šatoraljaujhelj, dok su svi ostali odvedeni u Segedin i Vac.

U leto 1943 godine svi osuđenici koji su za fizički rad bili iole sposobni odvedeni su u Ukrajinu u kažnjeničke radničke čete. Upotrebljavani su za čišćenje minskih polja ispred regularnih mađarskih i nemačkih jedinica. Taj rad je prilično težak, te i pored višemesečne nastave za život vrlo opasan. Međutim ovi kažnjenci nisu dobili ni najosnovniju pripremu za ovaj rad, nego im je od danas na sutra bilo naredeno da „pokupe“ mine na minskim poljima, što je stvarno značilo da su mine pod njihovim nogama eksplodirale a oni izginuli. Život u ovim jedinicama bio je očajan. Kažnjenci su nosili svoja civilna odela i cipele, a takvo njihovo odevanje naravno nije bilo za ukrajinsku zimu pa su mnogi od njih podlegli posledicama smrzavanja. Hrana je bila minimalna. Pored toga batinanja, razna kažnjavanja za najmanju sitnicu, vešanja i streljanja (tzv. desetkovanja) zbog bekstva ili pokušaja bekstva i najzad stalna ranjavanja na radu potpuno su uništila ove jedinice, tako da se od subotičkih jevrejskih omladinaca nijedan nije vratio kući a izgubili su živote: Ervin Špicer, Tibor Lang, Aleksandar Grinberger, Ladislav Pik, Ladislav Fišer, Deže Franjo Balog, Franjo Caler, Lajčo Krishaber, Ladislav Gusman, Naftali Vinkler, Tibor Polak, Nikola Štajner, Ladislav Vilhelm, Tibor Kaufman, Mirko Han, Oskar Han itd.

Drugovi Ladislav Gros i Tibor Gotesman su od strane navedenog suda osuđeni na smrt vešanjem, ali u odsustvu. Obojica su pobjegli u Budimpeštu i tamo živeli ilegalno pod lažnim imenom. Tibor Gotesman je zbog ilegalnog rada u Budimpešti osuđen ali nije identifikovan. Po oslobođenju Subotice vratio se kući i bio na odgovornim dužnostima. Ladislav Gros se krajem 1943 godine vratio na subotički teren, gde je ilegalno radio kao borac Severnobackih partizanskih odreda i učestvovao u više akcija ovog odreda u okolini Subotice. Bio je član Mesnog komiteta KPJ u Subotici i po oslobođenju grada na odgovornim dužnostima.

O RADU SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA PRVIH DANA PO OSLOBODENJU BEOGRADA

Vest o oslobođenju Beograda pronela se vrlo brzo širom grada. Staro i mlado izašlo je iz svojih skrovišta da pozdravi i zagrli oslobodioce. Toga se dana pojavio na ulici i naš drug dr Fridrih Pops, dugogodišnji predsednik Saveza jevrejskih opština, koji se za vreme okupacije krio u Beogradu i uspeo da se spase.

Mada je dr Pops u to vreme bio ostareo i iznemogao od patnji koje je pretrpeo u toku okupacije, on je još uvek bio pun energije i mladalačkog elana i ljubavi za svoju zajednicu, koju je decenijama s ponosom predstavljao. Njegova prva misao bila je da što pre obnovi rad Saveza, jer je bio svestan da će biti potrebno da Savez jevrejskih opština Jugoslavije mnogima, kada se budu vratili iz emigracije i logora, pruži pomoć.

U želji da pomogne povratnicima koji su se već prvog dana po Oslobođenju vraćali u zemlju iz izbegništva i raznih radnih i koncentracionih logora, dr Pops je dva dana po oslobođenju Beograda širom otvorio vrata Saveza jevrejskih opština u ulici Knežinje Ljubice br. 34 (danas Zmaj-Jovina ulica) i na ulazu krupnim slovima istakao natpis:

„Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije”.

Tako je Savez zaslugom dr Popsa počeo rad 22 oktobra 1944.

*

Među prvim povratnicima pojavio sam se i ja krajem oktobra 1944.

Slika Beograda u to vreme bila je vrlo tužna. Grad je bio pun dima od popaljenih zgrada, koje je neprijatelj pred svoje bekstvo zapalio. Ulice Beograda bile su još pune krša od polomljenih neprijateljskih kola i uništenih tenkova, a tu i tamo ležali su leševi nemačkih vojnika...

Ušao sam u zgradu Saveza. Tu sam zatekao dr Popsa. Kada sam mu prišao da ga pozdravim, on me je očinski zagrlio i sa mnom se zaplakao. To je bio moj prvi susret sa dragim i nezaboravnim dr Fridrihom Popsom, prvim pretседnikom Saveza jevrejskih opština FNRJ.

Na vest da je Savez otpočeo sa radom, mnogi Srbi i Jevrejke udate za Srbe dotrčali su i ponudili svoju pomoć: jedni u novcu a drugi da nam pomognu u radu Saveza koji je imao pred sobom velike zadatke oko zbrinjavanja nezbrinutih Jevreja.

Zahvaljujući toj pomoći naših sugradana bez obzira na veru i narodnost, Savez je ubrzo u svojim prostorijama uredio prihvatilište za povratnike, ambulantu za slabe i bolešne i menzu za one koji nisu imali sredstava za život.

U ambulanti se ukazivala pomoć mnogim našim sugradanima, zatim velikom broju mađarskih Jevreja koji su se po Oslobođenju spasli iz Borskog rudnika, gde su za vreme okupacije bili na prinudnom radu. Tu je isto tako ukazana pomoć i mnogim ranjenicima, jer je Državna bolnica bila prepuna ranjenika koji su učestvovali u Narodno-oslobodilačkom ratu. Lekar ambulante bila je dr Sarina Mandil, koja je vrlo požrtvovano radila, danju i noću, ukazujući pomoć svakome koji se njoj obratio. a po povratku dr Žaka Konfina iz emigracije dalje vođenje ambulante povereno je njemu.

Prihvatilište bilo je skromno, sa oko 20 postelja, ali lepo uređeno.

U menzi se hranilo oko stotinu lica, a njenim radom su rukovodile Ruža Pops i Regina Flajšer, poznate jevrejske javne radnice.

Početak decembra 1944 godine dr Pops je doneo odluku da se pristupi obnovi rada Jevrejske opštine u Beogradu. Njegovom inicijativom zakazan je prvi zbor naših građana, na kome je jednoglasno odlučeno da se, umesto ranijih dveju jevrejskih opština, osnuje Jevrejska veroisповedna opština u Beogradu.

U znak priznanja i zahvalnosti prema dr Popsu za njegov neumorni rad za dobro jevrejske zajednice, on je tom prilikom izabran za počasnog pretседnika Jevrejske opštine u Beogradu, dok je za pretседnika izabran dr Žak Konfino, lekar i književnik.

Na konferenciji je takođe doneta odluka da se i ženama da aktivno i pasivno biračko pravo.

*

Zbog sve većih potreba, zatražena je pomoć od Jevreja iz Bugarske, koji su se odazvali molbi tako da je bilo omogućeno efikasno pružanje pomoći siročadi. Radi ostvarenja ove zamisli, putovao je krajem 1944 sekretar Saveza Moric Abinun u Bugarsku, a početkom januara 1945 posetila je Beograd delegacija bugarskih Jevreja, članova Konzistorije.

Ova pažnja bugarskih Jevreja prema našoj zajednici zaslužuje da bude ovde pomenuta, jer je doprinela da se olakša teški položaj u kome su se našli mnogi u prvim danima Oslobođenja.

*

Inicijativom Saveza osnovano je u Beogradu Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, koje je već krajem decembra 1944 priredilo svoj vrlo uspeli koncert u velikoj sali Jevrejskog doma.

Mada su u sali još svi prozori bili polupani od bombardovanja, a sala nezagrejana, sva su mesta bila zauzeta. Sala je bila prepuna ne samo Jevreja već i Srba, koji su došli da zajedno s nama proslave oslobođenje Beograda. Prvi put posle skoro četiri godine teškog robovanja i stradanja, čula se u ovom domu narodna pesma i državna himna. U koncertnom delu programa učestvovao je i omiljeni umetnik Dobrica Milutinović, koji je na njemu svojstven način recitovao patriotske pesme. Horom je dirigovala Meri Levi-Dragutinović. Na klaviru je pratila Rea Ašerović. Prihod sa ove vrlo uspele priredbe Savez je ustupio Srpskom crvenom krstu u dobrotvorne svrhe. Ovaj koncert je na zahtev publike ponovljen u velikoj sali Kolarčeve zadužbine i opet odlično uspeo, tako da je ostao u lepoj uspomeni mnogim Beogradanima, koji su toplim aplauzom pozdravljali izvođenje programa.

*

Staru sinagogu u Jevrejskoj mahali Nemci su uništili još za vreme bombardovanja Beograda.

Sinagogu u Ulici Cara Uroša, tzv. „Bet-Izrael“, okupator je pretvorio u magacin, gde je smestio opljačkane stvari iz jevrejskih stanova posle odvođenja preostalih Jevreja u logor na „Sajmištu“.

Pred svoje bekstvo Nemci su ovaj hram zapalili zajedno sa preostalim stvarima.

Eškenasku sinagogu u Kosmajskoj ulici Nemci su za vreme okupacije pretvorili u bar, gde su dano-noćno orgijali. Po oslobođenju Beograda Savez je pristupio uređenju ovog hrama, te je početkom decembra 1944 izvršeno njegovo osvećenje. Tom prilikom priređen je pomen palim borcima i žrtvama rata. Ovoj tužnoj svečanosti prisustvovali su drug Moša Pijade, veliki broj oficira JA i mnogi Beogradani. Svečani govor održao je dr Konfino. Njegove reči bile su često prekidane plačem prisutne publike, koja je odala dužnu poštu palim borcima i žrtvama fašizma. To je bio prvi pomen žrtvama rata i palim borcima za slobodu Domovine u Beogradu.

*

Pred samu evakuaciju Beograda, oktobra 1944, Gestapo je izdao naređenje da se strelja i poslednji pritvorenik Banjičkog logora, kako bi na taj način prikrio tragove svojih zločina.

10 oktobra 1944, u zoru, odvedeno je na jevrejsko groblje oko 60 muškaraca, žena i dece. Svi su bili vezani žicom. Tu su mučki ubijeni i sahranjeni na gomilu u jednoj raci. Među ovim poslednjim žrtvama Banjičkog logora bila je i jedna Jevrejka, koja je dotada slučajno ostala u životu. To je bila dr Rakila Levi. Ona je streljana sa detetom od godinu dana, koje je grčevito držala u naručju do poslednjega daha...

U sporazumu sa narodnim vlastima, Savez je početkom decembra 1944 izvršio ekshumaciju žrtava, koje su uz veliko učešće Beograđana istoga dana sahranjene na pravoslavnom groblju u Beogradu. Uz zvuke Betovenovog posmrtnog marša i bolni jecaj nesrećne dece za izgubljenim roditeljima, završena je ova tužna svečanost. Počasni plotun naših boraca bio je i poslednji pozdrav ovim mučenicima.

Za vreme Hitlerovog progona Jevreja u Nemačkoj i Austriji, u toku 1938 godine, prebeglo je u našu zemlju više stotina Jevreja. Njima je ukazano gostoprimstvo naših naroda, a mahom su se nastanili u Šapcu i okolini.

Početkom septembra 1941 Nemci su sve ove Jevreje sakupili i odveli u logor. Nekoliko dana docnije, jedne noći, Nemci su ih naterali da trče ka selu Zasavici. One koji su na tome putu od iznemoglosti klonuli i pali, mučki su ubili na samom drumu. Ostale, oko 850, streljali su u selu Zasavici nedaleko od Šapca.

Početkom decembra 1944 Savez jevrejskih opština je na poziv Saveza boraca toga kraja uputio svoje predstavnike da prisustvuju ekshumaciji ovih žrtava, koje su svečano sahranjene na samome drumu, na putu ka selu Zasavici, gde im je podignut i skroman spomenik, na kome su uklesane ove reči:

„Žrtvama zločinačkog okupatora —

Narodno-oslobodilački odbor sela Zasavice”.

Iako skroman, ovaj spomenik potseća svakoga prolaznika na tragediju naših naroda pod okupacijom, a potsećaće i buduće generacije na jedno mračno doba istorije, kada su fašistički zločinci vladali ovom zemljom i vršili nasilja nad nevinim Srbima i Jevrejima. Kao takav, ovaj će spomenik u isto vreme biti i opomena svakome Jugoslovenu da iznad svega čuva velike tekovine naše Narodno-oslobodilačke borbe, da se nikada više u istoriji naših naroda ne bi ponovile kobne godine okupacije.

DVA POTRESNA MUZEJA

Beleške iz dnevnika prilikom obilaska logora
i muzeja u Majdaneku i Aušvicu, maja 1948 god.

Četvrtastom žutom kockom popločani drum, građen patnjama i krvlju mučenika logora u Majdaneku, vodi blagom uzbrdicom na pitome i tihe livade istočne Poljske. Samo na jedno dva kilometra od predgrada Lublina, na širokoj ravnici, nalaze se barake, zelene, od dasaka, ograđene sa svih strana redovima bodljikave žice. Logor zauzima veliki prostor. Barake, žica, kule osmatračnice, reflektori. To je sve. Jedan od logora, sasvim sličan drugim logorima, koje su fašisti podizali u okupiranoj Evropi za vršenje zločina.

Muzej koji je otvoren u samom logoru i koji se svakim danom sve više uvećava i dopunjuje novim predmetima, priča nam ubedljivo i dokumentarno o nečuvenim stradanjima nevinih žrtava nacizma. Baraka dupke puna prugastih odela, sasvim pocepanih i dotrajalih, druga baraka puna drvene obuće, zatim jedna baraka puna bednog pribora interniraca: porcije, prazne kutije od konzervi, kašike, šerpe, lonci, četke, ogledala, četkice za zube..... Tabla sa brojevima žrtava: 3,150.000 Jevreja iz Poljske ubijeno u toku rata po raznim logorima, od toga 850.000 dece! Jevreji iz Holandije, Francuske i drugih okupiranih zemalja, Poljaci, Rusi, Francuzi.....

U jednoj baraci spomenploča koju je postavio Centralni komitet Jevreja Poljske. Natpisi ispisani jevrejskim slovima, sveće koje stalno gore i govore o stradanju naroda. I spremljene boce sa gasom — cijanvodonikom — za još milione žrtava. Sve to, kao jasna opomena. Kao nešto što primorava da se nikad ne zaborave zločini fašizma, kao nešto što nagoni sve poštene ljude da se bore da se ovo ne ponovi.

Potom veliki broj baraka za internirce. Jednostavne, od dasaka, mračne, bez prozora, bez ležaja... Samo spoljašnja forma — zelena boja baraka — vara oko čoveka u proleće i leto, kad se okolina zeleni a stoka pase okolo u atmosferi dima iz peći u kojoj gore leševi. Barake kroz koje duva hladan i oštar vetar istočne klime, barake u kojima leti vrućina guši zatvorenike nabijene u

njima jedne preko drugih. Sada su puste, zatvorene, tihe. Koliko su jača i muka nanele! Posmatrač dobija neku sliku o jezi koja je vladala, kad preživeli internirac objašnjava: „... ljudi, žene i deca. jedni preko drugih, bolesni, bedni, iscrpeni, strašni... Umiru u noći u prepunoj baraci, stenju u poslednjem ropcu. dok ostali nemoćno gledaju... Navika, svakidašnjica...”

Sada na svakoj od tih baraka stoji ploča: baraka posvećena borcima i žrtvama poljskog, ruskog, jevrejskog, jugoslovenskog, francuskog i drugih naroda. Borcima onih naroda koji su se borili.

Krematorijum je rekonstruisan. On se više nikada neće pušiti i puštati gust dim od izgoarele krvi, mesa i kostiju. U njemu postoji i posebna odaja u kojoj se nalazi sasvim primitivni sto sličan stolu za hirurške intervencije. Na njemu su vršene operacije pljačke. Pre spaljivanja trebalo je seći i skidati sa leša ono što vredi: zlatne zube, nakit...

Četiri gvozdna otvora, na izgled kao veći otvori obične peći za pečenje hleba. I gvozdna nosila na koja se stavlja leš, pa se uvlače u usijanu peć, obrnu i vade, da bi se novi leš na njih stavio. I tako dan i noć. To su radili ljudi. Internirci pod nadzorom SS-ovaca, primorani i skrhanii strahom i borbom za život. Dok i oni nisu došli na red. To su znali. Ali su radili i nadali se. Sila ih je naterala. Produžavali su život.

A danas se sve to zna. Preživeli svedoci pričaju. Tragovi zločina nisu uništeni. Oni se čuvaju. Neka zna čovečanstvo za večita vremena da se i to sve desilo u njegovoj istoriji.

Izložene su u muzeju i fotografije: komandanata logora, oficira i vojnika SS-ovaca, zločinaca i kapoa. Vide se i fotografije suđenja. I mesto u logoru gde je sudenje obavljano. I vešanje zločinaca, kao jedini pravedni završetak i odmazda za izvršena nedela, kao opomena kako je narod kaznio tlačitelje.

*

Rudnici uglja, gvožđa, fabrike, dimnjaci, naselje do naselja. I ugljena prašina i dim. Od Katovica vodi na istok asfaltirani drum za Krakov. Između ove dve varoši nalaze se mnoga manja mesta i sela. Na 36-om km od Katovica je Osvijencim (Aušvic). Logor je sasvim blizu varošice.

Evo njegove kratke istorije: Najpre, pre 1939 godine, bile su cvde četiri zidane zgrade. Obične dvospratne zgrade za potrebe vojske. Kasarna normalnog izgleda. A onda je došao rat i okupacija Poljske 1939 godine. Kasarna je pretvorena u koncentracioni logor. Postavljene su žice. Logor se širio. Gradili su ga mukom i znojem sami internirci prinudom logorskih vlasti. Zidale su se iste zgrade od cigalja, sa krovom od opeke, prozorima i ostalim što je potrebno. Od četiri zgrade narastao je broj na oko 30. Sve iste, u redovima u potiljak. Kao u vojsci. Kroz bodljikavu žicu

puštena je struja visokog napona — dve hiljade dvesta volti — struja koja ubija. Neka i ona bdi da istina ne prođe kroz običnu bodljikavu žicu bez struje!

Kasnije, kad je razbukitali nacizam u okupiranoj Evropi sve više sejao bedu i nevolju, kad su zločini narasli, i ovaj logor postao je premalen.

Logor se širio dalje. Na jednom kilometru od ovog logora, na ogromnom močvarnom terenu počele su da niču kao pečurke drvene barake i barake od blata i slame. To je Bržezinka — Birkenau. 560 takvih baraka na nepreglednom prostoru, u 4 velika bloka, poredane u dugim redovima, tmurne i vlažne, primale su i do 120.000 zatvorenika. Čitav grad. I opet žice sa strujom, kule osmatračnice, reflektori, mitraljezi...

U logor Osvijencim dovodeni su najpre Poljaci — politički krivci i borci i Jevreji iz Poljske. Zatim antifašisti i borci za slobodu iz svih okupiranih zemalja Evrope, borci — Jevreji iz Poljske, Jevreji iz Francuske, Holandije, Jugoslavije, Mađarske... Prema podacima Državne komisije FNRJ za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, bilo je u Osvijencimu Jevreja koji su internirani u Splitu, na Kosmetu i u Bosni — oko 15.000, zatim iz Osijeka. Lobar-grada, i Jevrejke iz Vojvodine.

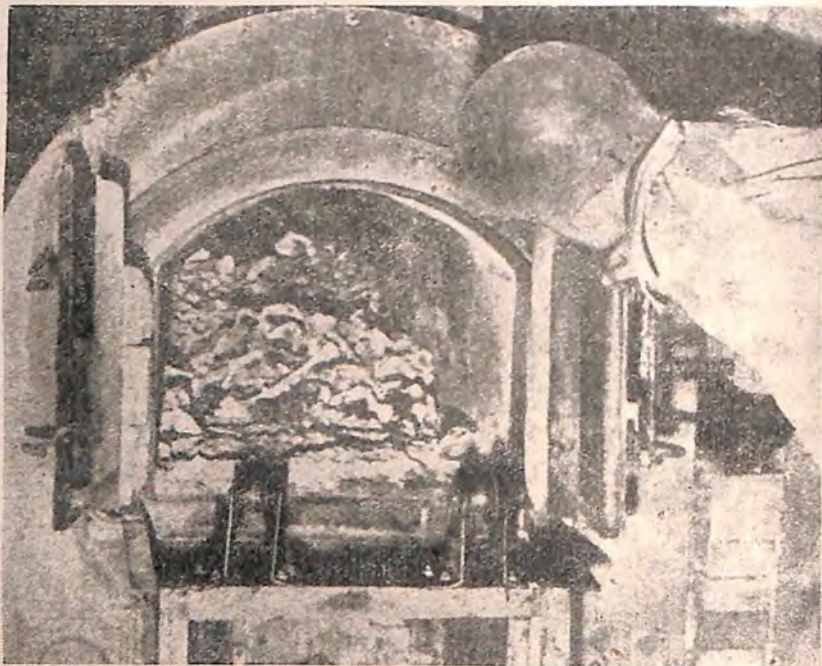
Gvozdena kapija prvog dela logora — onog sa zidanim barakama — sa krupnim natpisom: *Arbeit macht frei* — rad donosi slobodu, upečatljivo svedoči o bestijalnom cinizmu fašizma. Taj rad donosio je smrt. Rad do iscrpenosti i iznemoglosti, ropski rad iznuden pretnjom i korbačem...

Evo jedne zidane barake: sobe sa trospratnim zidanim krevetima, dva drvena stola za stotine stanovnika barake, soba za starišinu, umivaonica, klozet. To je izgled baraka koje su pokazivane nekim komisijama Crvenog krsta. To je, ako se tako može nazvati, reprezentativni deo logora.

Ali jedno treba znati: bez žive reči ove ciglene zgrade su varale, one nisu govorile o hrani od stočne repe i komadića kruha, o bičevanju ljudi koji su odlazili na rad, o tome da su na jednom uskom drvenom ležaju spavala dva-tri čoveka, o vešanju usred logora, o baraci egzekucije, o krematorijumima u logoru. Ukratko, o smrti koja je vladala. Te „reprezentativne“ barake nikome nisu govorile da je parola komande logora bila: „Svaki ko živi u logoru preko tri meseca šteti interesima Velikog Nemačkog Rajha!“ Ipak, u hodniku jedne barake, na velikoj tabli, na nemačkom jeziku, ostalo je ispisano kredom: „Danas (pa onda datum...) pišu karte svi osim Jevreja i Rusa“.

Onda baraka broj 11. Zgrada egzekucije i smrti. Na prvi pogled je ista kao i druge. U istom je redu, iste cigle, isti krov. Samo gvozdene rešetke i zazidani prozori na gornjem spratu skreću pažnju na tajanstvenu i strašnu istinu.

Evo ukratko šta se o njoj zna i šta se u njoj još danas vidi: nijedan internirac nije mogao živ izaći iz ove zgrade. Ako je bio Jevrejin, mogao je u njoj da živi najviše tri dana, a svaki drugi najviše dve nedelje. Tu su vršeni razni medicinski eksperimenti nad ljudima. U dvorištu, uz zid, vršena su streljanja. U podrumu mučenja batinama na specijalnoj spravi. U jednoj sobi vešanje. U samicama, mračnim i hladnim, u specijalnim uskim prostorima zatvoreni ljudi morali su da stoje kao u dimnjaku visine čoveka; nabijeni jedan uz drugog da igla ne može da padne, satima i danima, posle napornog rada i stojeći umirali su, ili kad bi pali od iznemoglosti, ubijani su nesvesnim gaženjem drugih.

Jedna od peći u kojima su spaljivani leševi u nemačkim koncentracionim logorima

Sada je u 6 ovakvih zgrada veliki muzej. Neobičan i strašan za pojam muzeja. Neka pokolenja i pokolenja vide, neka se osvedoče da je u XX veku fašizam u jednom logoru na najsvirepiji način uništio preko 4,000.000 nevinih ljudi, žena i dece.

Tamni zidovi muzeja sa crnim draperijama u renoviranim zgradama logora, sa mnogobrojnim odajama u kojima se nalaze mnogi predmeti, simbolično ograđeni bodljikavom žicom, više spomen-

ploča sa svežim cvećem i vencima na mestima mučenja i stradanja, pružaju svečanu atmosferu tišine i strave. To je deo odanosti i pošte poljskog naroda i naprednog čovečanstva palim žrtvama, to je živi i dokumentovani dokaz zločina nemačkog fašizma i njegovih slugu.

Čitavo brdo kose u ogromnom staklenom sanduku, crne, plave, svetle dečije kose i sedih vlasi, ono što nisu stigli da odnesu na preradu; ogromna gomila stare i iznošene kožne i drvene obuće smeštena u jednoj velikoj sobi; prugasta odela, staro i prljavo rublje; u jednoj sobi nepregledna masa kofera sa brojevima i imenima ispisanim belom bojom, vešto i lepo ili sasvim primitivno... № 3195 — Najman Eduard... zatim, soba puna četkica za zube, zatim lonci, porcije, kašike, rančevi i sve druge stvari koje su pripadale ljudima.

Veliki broj molitvenika na jevrejskom jeziku, Biblija, taleta, pa onda jezivi prizor: ogromna količina dečijih cipelica i haljinica, proteza od drveta i gipsa — noge i ruke, naočari. U jednoj sobi sitne stvari za potrebe domaćinstva: cedila za čaj, rende, kotarice, varjače i sl. — varali su domaćice da će ih voditi na rad, pa su one nosile ono što im može biti potrebno. Nasred gomile tih predmeta, na jednoj dečijoj torbici, sedi obična veća dečija lutka; lepa sa crvenim porcelanskim obraščićima, sa jako plavim očima i dugim trepavicama, plave kose, u crvenoj haljinici... Jadna devojčica, kako je volela igru i svoju lutku! Ali su je rano odvojili od nje i evo sad njena lutka čeka da je neko uzme i da se njome igra. Ne! Niko te, lutko, neće uzeti! Baš ti, tako naivna i lepa, svedočiš najbolje o svireposti fašizma i ostaćeš uvek u ovoj jezivoj i svečanoj tišini muzeja da svima kažeš: moja je gazdarica imala samo 5 godina i njena je kosa ovde, i cipelice, i haljinica, pa eto, tu sam i ja, sastavni deo njenog života i radosti!

A evo sada dokaza najviše podlosti. Gomila okruglih predmeta u obliku običnog sapuna. Od gipsa su i pepela ljudskih kostiju. Ovi predmeti nisu ranije bili takvi. Vodič priča: ovi komadi bili su premazani tankim slojem sapuna i davani su ljudima koji su odlazili na kupanje a posle trpani u gasne komore. Do poslednjeg trenutka nečuveno perfidna igra svireposti i laži varala je one koji su bili određeni za smrt! Trebalo je da se zaista stvori utisak da će se žrtve samo kupati i posle dobiti čisto rublje i svoje stvari. Malo dalje nalazi se gomila pepela spaljenih. Nemačka komanda logora je u prvo vreme, na zahtev porodice ubijenog, koju bi obavestili o smrti rođaka usled bolesti, slala urnu sa izmešane gomile pepela i za ovo uzimala dobre pare. Kad se doznalo za tu gadnu podvalu, urnu niko više nije tražio.

Eto, to je deo muzeja koji priča o stradanju. Ali to nije sve. Umetnički crteži i slike izrađeni od preživelih, ubedljivo govore o borbi, o revoltu paćenika, o organizovanim buntovima...

Evo jedne takve slike: nasred „apel-placa“ logora u Brzezinki leže dve mrtve SS-ovke u vojničkim uniformama sa mnogim kaiševima. One su danima i mesecima korbačima gonile na rad i mučile žene. Hrabre žene su jednog dana goloruke kidisale na njih, nogama ih gazile i ubile. Osvetile se i tom prilikom mnoge su časno i hrabro pale.

Onda druga slika: jedna Jevrejka iz Amerike, poreklom Poljkinja, kada joj oficir SS-ovac pred kupanje naređuje da se gola svuče i uperenim revolverom polazi na nju, otima revolver, ubija krvnika i hrabro gine.

Dalje: organizovani bunt u krematorijumu, kad internirci jednog oficira SS-ovca bacaju u usijanu peć.

I drugi svetli primeri organizovane borbe, revolta i bunta. Ljudi su se i tu borili protiv fašizma, u bedi i nemoći, sasvim blizu smrti, bez ikakvog izgleda na neku pomoć spolja, organizovali su se i povezivali i radili u granicama mogućnosti protiv terora i mraka, dizali moral slabima i odlazeći u smrt pevali borbene antifašističke pesme, padali hrabro u borbi, dajući tako svoj deo opštem pokretu protiv fašizma.

U muzeju su izložene i fotografije kapoa — starešina baraka i blokova koji su bili glavni egzekutori svakodnevnog mučenja i batinjanja, denuncijacija, provokacija itd. — nadene u arhivi logora. Onakve kao za potrebe kriminalističke službe — u tri poze sa velikim brojem — jednako kao što stoje i fotografije komandanta logora, SS-ovaca i drugih bandita u pompeznim uniformama.

A samo na desetinu metara od logora, odmah preko žice, sasvim blizu jednog krematorijuma, nalazi se vila — moderna i dobro uređena — vila u kojoj je stanovao komandant logora. On se u njoj prijatno zabavljao, slušao muziku i pio u svetlosti reflektora, snazi električne žice i mirisu dima krematorijuma. Na suđenju se brani: znao sam šta se dešava u logoru, ali ja sam bio vojnik i radio sam po naređenju!

I sada odmah blizu te vile, na velikoj tabli nalaze se mnogo-brojne fotografije sa suđenja njemu — komandantu i drugim zločincima koje su uhvatile sovjetska i poljska armija. I fotografije njihovog vešanja.

Logor u Brzezinki (Birkenau) — sastavni deo logora u Osvijencimu na udaljenju 1 km od njega, — već po samom izgledu spolja pruža još strašniju sliku. Veliki grad baraka. Vrlo slabih baraka. Nepregledni redovi. Sve u vlazi i močvari. I okolina samog logora je siva i tmurna. Nigde se pogled neće zadržati da se odmori i osveži. Sve je jednolično. Barake, barake, žica, žica, kule i opet barake, žica... Jedan deo logora je srušen. Barake su građene od tako slabog materijala, da se, eto, sada prazne i napuštene, ne mogu da održe. Kao da im nedostaju promrzla i gladna tela interniraca da ih greju, da ih hrane vapajem i smrću i da ih tako održavaju!

Evo jedne od stotinu takvih baraka: bez prozora, bleđa svetlost ulazi kroz prostor između napuklog tavana i zidova. Građena je od trske i blata. Umesto poda — vlažna zemlja. A onda umesto nameštaja trospratne pregrade od dasaka uzidane i međusobno povezane. Svaki sprat-pregrada širok je oko 2.50 m. Tu su ležali ljudi. Po devet, jedni preko drugih. Smrad klozeta i teški miris vlage mešao se sa isparavanjem stotine ljudi, nabijenih u trospratne blokove, mešao se sa vapajem i smrću. Ima takva baraka i neku česmu, ali bez vode. Postojala je česma u nekom delu logora, udaljena stotinama metara. Samo jedna za desetine hiljada. Umivali su se toplom vodom, kafene boje, koju su dobijali rano ujutru pre odlaska na teški rad. Eto, tu su stanovali i do svoje smrti živeli ljudi. Bio bi zločin i stoku smestiti u takve barake. I drvena baraka sasvim slična samo bez ležaja, gde se spavalo na vlažnoj zemlji. To su bili stanovi u koje je nacizam silom smestio milione nevinih.

Ranim jutrom odlazili su na teške radove u fabrike ili polja, gonjeni batinama. Tom prilikom muzika logoraša svirala je fašističke koračnice. „Rad donosi slobodu“! Podla parada do kraja je izvedena.

U celoj Nemačkoj i okupiranoj Poljskoj bilo je ukupno za vreme rata 55 peći za spaljivanje, a od ovog broja u Bržezinki 40. I pošto tih 40 peći nisu imale veći kapacitet, zločinci su leševe ugošenih polivali benzinom i spaljivali na otvorenom polju.

Tako su se tri krematorijuma u Bržezinki sa 40 gvozdernih peći, povezani gasnim komorama, slični onim krematorijumima u Majdaneku, dano-noćno pušili mesecima, godinama i gušili okolinu teškim smradom od sagorevanja mesa i kostiju.

I cigleni bazen ogromnih dimenzija, u koji se sliwao izmet zatvorenika iz celog logora, upotpunjuje fašističku bestijalnost. Izmet se upotrebljavao u neke hemijske svrhe. Od čoveka ništa ne treba da ide u štetu: ni kosa, ni pepeo izgorelog leša, ni izmet... Samo on, čovek, njega treba ubiti... To je fašizam.

Sada tih krematorijuma nema. Nemci su ih pred naletom oslobodilačke vojske porušili pokušavajući da na taj način unište tragove svojih nedela. Ali i ruševine krematorijuma, i gvozdene peći govore. Svedoče i oko 3000 preživelih interniraca. Još se jasno vide te velike gvozdene peći nalik na one velike zidane za pečenje običnog hleba.

U neposrednoj blizini jednog krematorijuma nalazi se spomen-ploča palim žrtvama sa uvek svežim cvećem i vencima.

Jedan od ova tri krematorijuma rekonstruisaće se. Da ostane kao muzejska vrednost. Drugi će se ostaviti u ruševinama u istom stanju u kakvom su ga ostavili zločinci u bekstvu. A na mestu gde je bio treći, podići će se monumentalni spomenik palim žrtvama od preko 4,000.000 cigalja prema broju ubijenih — visok, mnogo viši, snažniji nego što su bili dimnjaci kroz koje su se dimila sagorela tela. Onako kao što je narodna pravda i istina veća i jača od svih nedela i zločina. Kao simbol pobeđe svetlosti nad mrakom.

ČUDO REGENERACIJE

Proljeće 1945 u Rimu. Konac se rata približuje. Nadolaze tajanstveni transporti, kamioni krcati mladim ljudima, koji su preživjeli u njemačkim koncentracijskim logorima. Sve oko ovih kamiona je sablasno. Šoferi su mladići iz Jevrejske brigade u sklopu britanske armije. Potječu iz sviju zemalja svijeta, a ušli su u brigadu u Palestini. Bcrlili su se u Italiji sa Osmom armijom protiv Njemaca, a sad kad je pobjeda osigurana, čni poduzimaju podvige na vlastitu ruku. Prodiru vojnim kamionima u Njemačku, koja je u rasulu, i prebacuju Jevreje iz nacističkih koncentracijskih logora u Italiju. Bivši logoraši, koje su pre nekoliko nedelja oslobodile savezničke vojske, ostali su u logorima gdje su bili mučeni. Mladići iz Jevrejske brigade osjećaju što znači ostati u onoj strašnoj okolini pa spontano, na vlastitu odgovornost, odvede logoraše u sunčanu i vedriju Italiju. Dozvole za to nikad ne bi dobili od svojih starješina ni od okupatorskih vlasti u Italiji, zato to rade na vlastiti račun i riziko. Ali kad ih istovare pred uredima UNRRa i JOINTa, šoferi s kamionima nestaju kao da su se rasplinuli. Treba da zabašure svoje djelo pred vojnim starješinama.

Odvedeni izgledaju pogotovo sablasno. Ne izgledaju više kao kosturi nego, naprotiv, svi su podbuli, kao otečeni, očito prebrzo hranjeni nakon teškog gladovanja. Obučeni su u neka čudna odijela, donesena na brzu ruku iz Amerike, zgužvana još od transporta i dezinfekcije. Izgledaju kao da su i slijepi i gluhi i nijemi. Ni okom da trepnu. Ni glas im se ne čuje. Potpuno nepokretno stoje po dvorištima i hodnicima UNRRa i JOINTa i čekaju na registraciju. Njihova apatija je savršena. Sve su to mladići i djevojke od 17—22 godine, rijetko je tko od starijih ili mladih preživio. A muških ima možda pet puta više od ženskih.

Kasnije sam upoznala među njima mnoge fine i inteligentne. Ali prvi strašni utisak bio je kao da su mučitelji izvršili neko negativno odabiranje. Kao da su svi veliki, uspravni, ponosni i lijepi bili ubojicama upadljivi, pa su njih prve uništili, a ostavili samo neugledne kao sive miševe. U nacističkim logorima bilo je drugačije nego kod ustaša, oni su žrtve često godinama mrcvarili, tako da je bilo mnogo omladinaca iz Poljske koji su pet i više godina bili u logo-

rima i jedva su se sjećali porodice, jer su bili odvedeni kao djeca. Zbog gladovanja u godinama kad se raste mnogi su imali teške promjene u kostima. Bolje izgleda da će preživjeti imali su oni koji su bili tupi, čak brutalni, te nisu tako teško patili. Kad sam pitala jednu ženu iz Poljske da li je bila s našim Jugoslovenkama u logoru, odgovorila mi je: „Bila sam — bile su dobre i nježne i zlatne, ali su prve nastradale. One su od prvog dana plakale, a to u logoru znači smrt. Morate se dan i noć boriti za život, a kad plaćete ne možete preživjeti”.

Postala sam „Welfare Officer”, činovnik za njihovo zbrinjavanje kod UNRRa. Mogla sam godinama izbliza motriti kako ljudi izgledaju kad se vraćaju iz pakla i izbijaju na površinu, te kako se mijenjaju na zemlji. JOINT i UNRRa su ih u zajednici smještali u vile po čitavoj Italiji. Bilo ih je mnogo hiljada, jer su stalno dolazili više ili manje legalnim putevima u Italiju, odakle su se isto takvim putevima selili dalje, najviše u Palestinu. Prva njihova reakcija kao da je bila — pomanjkanje svake reakcije. Ne zanimaju ih kursevi za učenje zanata, koji su im se pružali, ni mogućnosti emigracije, ne vide ni nebo ni zelenilo, ne zapažaju slobodu kretanja, niti umjetnost i arhitekturu. Slabo čitaju i ne bave se sportom, ne sklapaju prisna prijateljstva niti lunjaju po gradu. Nitko se ne odaje skitnji ni piću, nitko seksualnim ekscesima. Samo iznimke su se bacale na švercovanje i crnu burzu, premda je u onim razdoblju bilo vrlo mnogo prilika za to. Pred njima su valjda stajale slike grozota i izgnanjenih porodica. Kad bi ih koji miris podsjetio na logor, izbuđivali su se ili su padali u depresiju. Sjedeli bi u onim krasnim vrtovima na suncu kao teški rekonescenti — nepomično.

Put koji ih je privede opet životu bio je drugi nego što se to moglo pretpostaviti; bila je to ženidba i stvaranje porodice. Samo su to željeli. Jedino zapreke za ženidbu bile su u stanju da ih probude iz njihove apatije. Tupi mladići, koji nikad nisu progovorili, pristupali su mi i pričali o kobnom nesrazmjeru preživjelih muškaraca i žena. Stalno su mi s uzbuđenjem govorili da je u Švedskoj spašeno 600 jevrejskih djevojaka iz Njemačke, i da li bi bilo moguće da ih se onamo prebaci, jer mladići u Italiji ne mogu naći žene.

Prilikom svakog mog posjeta pristupi mi koja djevojka s riječima: „Imate li u subotu vremena? Hoćete li doći — moje je vjenčanje”. Kad iznenađeno pitam za koga se udaje, ona ravnodušno, bez glasa i treptaja odgovara: „Pa vi znate — onaj mladić na kraju stola”. Niti ga ona gleda, niti on nju. Nisu se zagledali, niti su sjeli zajedno kod stola niti prošetali po mjesecini. Ništa. Kako su se složili — ostala je za mene uvijek zagonetka. Ali opet djevojke su se udavale, sve redom, i one ružne i deformirane. A mladići su činili sve samo da nađu ženu.

Kad se ožene i dobiju kartonom odijeljeni sobičak u vili, izgleda da se potpuno izmijene. Kao da se sad tek probudio život u njima, pokazuju se sposobnosti, želje, inicijativa. Neki padaju

u drugu krajnost, naime u agresivnost. Pamtim jednu gotovo komičnu scenu, s jednim dotada potpuno apatičnim mladićem, koji nije imao ni za što interesa. On je sa svojom grupom živio u vili prilično udaljenoj od Rima. Oni nisu imali prilike da razgledaju grad, jer bi im za to trebalo slati posebno kamione. Kratko vrijeme nakon svoje ženidbe uletli u moj ured, pa već s vratiju viče: „Šta vi zapravo mislite, moja žena je već šest mjeseci u Italiji, pa još ni vidjela — Vatikan!“

Još bi se više promjenili kad su očekivali dijete ili nakon rođenja djeteta. Onda bi počeli posjećivati kurseve, raditi sa interesom i spremati se za zanate. Počeli bi se interesirati za svoju budućnost, za emigraciju i poduzimati sve moguće (i nemoguće) u tom smjeru. Useljenje u „Erec“ izveli bi često upravo na fantastičan način.

Kratko vrijeme nakon ženidbe redovito dolazi mladi muž u ured sa svjedodžbom iz ambulante da je žena zanjela i traži dodatak za hranu i opremu za dijete. Vile su se punile djecom, za godinu-dvije bilo ih je na stotine. Kakva će to biti djeca? — pitali smo se. Ne samo da su mnogi od roditelja imali teške organske i nervozne smetnje nego i njihov stav prema djeci bio je tako egzaltiran da smo se bojali za djecu. Izgledalo je da se ona ne mogu drugačije razviti nego sa nervoznim smetnjama. Roditelji kao da su se htjeli na njima kompenzirati za sve ono što su sami prepatili, pa su ih upravo nerazumno mazili. Sa zahtjevima za dječju hranu bili su pretjerani. U Italiji je onda bilo slabo hrane i sve je bilo racionalirano. „Raseljena lica“ opskrbljivala je UNRRa i to obilno. Roditelji su me, međutim, stalno dočekivali riječima: „Moje dijete će da jede samo piletinu“, premda piletine nije bilo. Naranče su im se činile suviše siromašne vitaminom — „Moje dijete mora da dobije banane!“ Opasnost da iskvari djecu izgledala je zaista velika.

Ali se dogodilo čudo. Svi negativni momenti zajedno nisu bili u stanju da pokvare i izbace iz ravnoteže ovu djecu. Ona su bila zdrava, jedra i lijepa, kao da su bila izabrana na nekom dječjem konkursu. Na ulici su bila stalno praćena uzvicima „Che bel bambino!“ — kakvo krasno dijete! — Italijani su ih stalno zaustavljali, da bi im se divili i da bi ih milovali.

Sjećam se nekih gotovo irealnih slika, naprimjer dječjih soba u „kibucu“ Hašomera u Ostiji, morskome kupalištu kraj Rima. Iz Palestine je došla sestra dadilja i uredila kolektivne dječje sobe, a majke su dežurale. U svakoj sobi pet do sedam dječjih kreveta u nježnim bojama. Djeca u njima jedno ljepše od drugoga — kao naslikana od Rafaela ili Rubensa. Sva odreda plava, samo je jedna mala djevojčica imala crne kovrčice. Kao s neba da su pali, kao da nisu djeca svojih roditelja. Sestra dadilja sa svojim autoritetom iz „Ereca“ postigla je ovdje i razboriti postupak, te su djeca bila naročito smirena i vedra.

Ili kibuc u Bagnaji. Glasovita renesansna vila s fontanama, divnim perivojem, starim drvećem i pomno njegovanim cvijećem. U toj vili živjeli su sami mladi parovi jedne grupe bez kolektivnih stremjenja. U sjeni stoljetnih platana stajale su koljevke i dječji krevetići, a u njima djeca, koja su se po svježini boja takmičila sa onim cvijećem. Da se perivoj s tom djecom snimio za film, svatko bi rekao da je film suviše idealiziran i nerealan.

Čudo jedno. Ne jedno — bar tri čuda. Prvo čudo je u biografiji svakog pojedinca, koja uvijek počinje sa: „Čudom sam se spasio, jedini ostao živ od čitavog mjesta...“, „Čudom sam preživjela, ja jedina od čitave porodice“. Drugo je čudo bilo kako su željeli ženidbu i porodicu, kako su tu želju unatoč sviju zapreka ostvarivali, te kako su se u braku promjenili. Treće i najveće bilo je čudo regeneracije. Protivno svakoj prognozi nastala je generacija zdrave, snažne, smirene i neobično ljupke djece.

Izgleda da nitko od naučenjaka nije pokušao da istraži kako se to zbilo, i kako je ovaj fenomen mogao nastupiti, premda bi takvo istraživanje bilo važno i za medicinu i za antropologiju. Mi, koji smo neposredno motrili ovu regeneraciju, smatrali smo je kao utješni znak za sudbinu čovječanstva, kao jedno od rijetkih iskustava iz ovog paklenog rata i ove nevolje koje daje maha optimizmu.

Dr FRIDRIH POPS

Dr Fridrih Pops

Pisati o dru Fridrihu Pop-su znači, jednovremeno, pisati istoriju razvitka Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu i Saveza jevrejskih opština Jugoslavije za poslednjih dvadeset godina, između dva velika rata¹⁾.

Dr Fridrih Pops spadao je u grupu eminentnih predstavnika jevrejske zajednice u Jugoslaviji, koji su vodili i davali pravac njenoj mnogostrukoj delatnosti na kulturnom, verskom, socijalnom i političkom polju. Oni su se sa ljubavlju i razumevanjem odnosili prema složenosti svih problema koji su se postavljali ovoj zajednici, punoj individualnosti i heterogenosti.

Početak aktivnog rada dr Fridriha Popsa, kao predsednika Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu, pada u prve godine našeg stoleća. On je ušao u javni život posle smrti svoga oca, dr Samuila Popsa,

poznatog lekara u Beogradu i ranijeg predsednika Aškenaske opštine.

¹⁾ Kao čovek koji je kroz 15 godina bio u neposrednoj blizini dr Fridriha Popsa, bilo kao službenik Saveza, ili u radu u cionističkim ustanovama u Beogradu, koji je pratio njegov rad i aktivnost kako u Savezu jevrejskih opština tako i u drugim jevrejskim ustanovama, ja sam srećan što mi je redakcija „Almanaha“ omogućila da objavim ovo nekoliko redaka umesto biografije dr Fridriha Popsa.

U to vreme, Aškenaska je opština bila tek u razvitku. Preuzimanjem pretsedničkog mesta u Aškenaskoj opštini, dr Pops je odredio svoj pravac rada, a time i svoju buduću karijeru. Napustivši mešto službenika u Ministarstvu inostranih poslova, on je izabrao advokatski poziv, koji će mu omogućiti široku delatnost na jevrejskom javnom poslu, a i dati vremena da se bavi i političkim javnim životom. Njegova advokatska kancelarija, vremenom, postaće velika i ugledna, kako u zemlji tako i u inostranstvu.

Gotovo u isto vreme javlja se i nadrabin Ignjat Šlang, koji će, kao rabin i veroučitelj, a naročito kao saradnik dr Popsa, umnogome doprineti da ova opština postane napredna i značajna ustanova, koja će činiti čast Jevrejima u Jugoslaviji.

Medutim, onaj autohtoni jevrejski element, sefardski Jevreji, daleko mnogobrojniji, živeli su svojim patrijarhalnim životom na Jaliji i Dorčolu, čuvajući svoje bogate jevrejske tradicije, u okviru porodice, koja je značila sve. Još se pevalo na španskom jeziku i još su se slavili jevrejski praznici sa „svima tasima i talambasima“, kao u pričama Hajima Daviča. Purim, vašar i maske, „mezas“ i „bodas“, daju još uvek šarolik karakter toj sredini. Ali snažni izdanci tog stabla već uveliko izbijaju ka centru grada. Nova generacija intelektualaca i školovanih privrednika uveliko osvaja pozicije u svekolikom jevrejskom javnom životu.

Osetivši taj polet sefardskih Jevreja, dr Pops i Ignjat Šlang su uneli više daha i razumevanja prema njima tražeći užu i jaču saradnju, suzbijajući razlike, koje su postojale kroz generacije, kako u mentalitetu tako i u vaspitanju. Trebalo je izbrisati tragove prošlosti, bez predrasuda i uskogrudosti.

Ličnost dr Popsa značila je u našoj zajednici gipkost u radu i dinamiku aktivnosti. On nije bio ideolog, niti ličnost vezana za izvestan nepisani, kruto fiksirani program. On je bio u javnom životu ono što je bio u privatnom radu — advokat. Širokogrud, sve drugo samo ne krut dogmatičar, boreći se protiv svake netrpeljivosti, dr Pops je mnogo doprineo da se „nivelišu“ i srede odnosi između onih „di ariva“ tj. gornjih, i onih, „di abašo“, sa donjeg kraja, sa Jalije. Njemu i Ignjatu Šlangu ima da se pripíše kao lična zasluga što su umeli među Sefardima da nađu mnoge sumišljenike i saradnike, i mnoge lične prijatelje. On je bio čovek koji se trudio, nekad sa više a nekad sa manje uspeha, da nađe kompromisno, povoljno rešenje za probleme jevrejske zajednice u Jugoslaviji, bilo da su to bili problemi na verskom, kulturnom, socijalnom ili političkom polju. To je rešenje bilo diktovano i trenutnim raspoloženjem u samoj zajednici ili van nje. Nije radio po utvrđenim kalupima, niti je bio zadržan fanatik. Njegova gipkost u poslu, spremnost na kompromis koji ne odstupa od osnovne težnje, ali je i ne naglašava — to je valjda bila tajna njegovog uspeha, te je kroz 30 godina stajao na čelu Aškenaske opštine, a kroz 20 godina de-

lovao kao predsednik Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština, tog vrhovnog tela i centralnog predstavnika jevrejske zajednice u Jugoslaviji.

Prvi svetski rat zatekao je jevrejsku zajednicu u Srbiji administrativno dosta sredenu. Jevrejska zajednica u Srbiji, koja nije brojala više od 25.000 duša, živela je svojim mirnim patrijarhalnim životom. Priključenje Stare Srbije i Makedonije nije donelo veliko povećanje u broju duša, tako da nije bilo ni većih organizatorskih ili administrativnih promena.

1914 godina donosi nagli preokret. Mnogi Jevreji su oступali sa srpskom vojskom preko Albanije, u inostranstvo, u izgnanstvo. Mnogi su Jevreji odvedeni u zarobljeništvo i internaciju, a mnogo je dobara opljačkano i uništeno za vreme bombardovanja Beograda.

Dr Pops je bio oficir i, kao takav, povlačio se sa vojskom. Ozbiljno bolestan, bio je poslat, kao i mnogi drugi, na lečenje u Svajcarsku. To njegovo bavljenje u Švajcarskoj dovelo ga je u bližu vezu sa Rafajlom Fincijem, takode advokatom i predsednikom Jevrejske sefardske opštine u Beogradu, i dr Jakovom Čelebonovićem, koji je bio jedan od aktivnih saradnika u Jevrejskoj sefardskoj opštini. Kako su se pred kraj I svetskog rata počele nazirati konture raspada Austro-Ugarske Monarhije i težnja za priključenjem izvesnih njenih delova Srbiji, počelo se raspravljati: došlo se na misao da se osnuje jedan centralni organ, koji će organizaciono povezati sve jevrejske opštine u proširenoj Otadžbini. To je bila osnova, koja će docnije dovesti do osnivanja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Sa proglašenjem Ujedinjenja, i za jevrejsku zajednicu nastali su mnogi i komplikovani problemi. Finansiski ruinirana, jevrejska zajednica u Srbiji predstavljala je nešto sasvim drugo od sredenog i uravnoteženog života jevrejskih zajednica u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Broj inteligencije u novoprisajedinjenim krajevima je bio daleko veći od intelektualnog kadra koji se zatekao na teritoriji Srbije. Dok su u Srbiji, na čelu duhovnog života, stajali hahami ili samouki rabini, — na drugoj strani bili su brojni rabini sa fakultetskom spremom, muzički školovani kantori i spremni veroučitelji. Najzad, na teritoriji Hrvatske i Vojvodine uveliko je bila uzela maha asimilacija, što je još više komplikovalo međusobne odnose. — Valja spomenuti i ekstremno-nacionalne struje u novoj Otadžbini, koje su, kako to često biva posle ratova, ubacile antisemitske parole, i one su u pojedinim pokrajinama, naročito u Bosni, trebalo da dovedu i do tragičnih posledica. Sve je to nametalo mirno rasuđivanje, staloženost, mnogo takta i umećenosti. S druge strane, Jevreji iz Hrvatske su doneli u novu državu jedan ideološki pokret, ideju o osnivanju jevrejske države, koji nije bio nepoznat u Srbiji, ali koji nije do toga vremena imao izričito ideološku bazu, organizovanu administraciju, stalnu štampu i vezu sa ostalim jevrejskim svetom. Oni su taj novi pokret, cio-

nizam, bujno i stihijski prihvatili, ali sad mu je trebalo dati formu, uobličiti ga i saobraziti mentalitetu srbijanske sredine, dati mu zakonski oblik i pravo „domaćinstva“.

Vodeća ličnost tog jugoslovenskog Jevrejstva postaje, polako ali sigurno, dr Fridrih Pops. Pristupačan i bez nadmenosti, čovek širokih vidika, a uz to pretsednik Aškenaske prestoničke opštine, oko njega su se počeli skupljati pretstavnici, naročito vojvođanskih opština, koji su imali mnogo štošta da srede kod zemaljskih-državnih centralnih vlasti.

Sad se u saradnji sa pretstavicima Sefarda u Beogradu, koji su već bili dostigli i zavidan politički ugled, naime u saradnji sa Šemajom de Majom, Rafajlom Fincijem, dr Davidom Alkalajem, dr Solomonom Alkalajem, dr Davidom Albalom, dr Bukićem Pijade i Aronom Alkalajem — da spomenemo samo najvažnije — traži put i način za sređivanje međusobnih odnosa, sondira se teren koji će dovesti do prve konferencije pretstavnika jevrejskih opština, što će biti preteča prvog osnivačkog kongresa Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Ovom brzom razvoju stvari mnogo doprinose dr Isak Alkalaj, koji je u to vreme bio predestinirani vrhovni rabin, i vrlo aktivni nadrabin Šlang. Osnivački kongres Saveza i njegovi dozniji kongresi dovode do jedinstvenog stava, kao i jedinstva organizacije svih članova jugoslovenskog Jevrejstva. Ta sloga će dati osnovu za budući jedinstveni rad i na drugim poljima jevrejske delatnosti. Iako se to razvijalo u dosta brzom tempu, jer je prva konferencija održana već 1919 godine, a prvi kongres Saveza u novembru 1920 godine, — osnove su bile konkretne, formulisane u pravilima Saveza, koja će važiti do kraja 1929 godine, kada će biti donet i Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Jugoslaviji. — Iako je na kongresu za pretsednika Saveza izabran dr Hugo Špicer, jedna čestita starina, aktivan cionistički dugogodišnji radnik, advokat i pretsednik Jevrejske opštine u Osijeku, koji je za dugi niz godina značio pojam u jevrejskom javnom radu, — za pretsednika Izvršnog odbora Saveza, sa sedištem u Beogradu, izabran je dr Pops. On je i stvarni rukovodeći pretsednik Saveza i posle smrti dr Huga Špicera on ga zamenjuje na položaju pretsednika i to ostaje do kraja svoga života, biran redovno na svima kongresima.

Savez jevrejskih opština, stvoren u saradnji sa ostalim pretstavicima jevrejske zajednice u Jugoslaviji, primio je od svog osnivanja pravac rada, značaj i ulogu koju mu je dr Pops već od ranije bio odredio. U tome i jeste značajna i istorijska zasluga dr Popsa. Nisu ništa manje zasluge i značaj dr Popsa kao pretsednika Aškenaske opštine.

Ta do I svetskog rata skromna i malena opština počela je da se razvija gigantskim tempom, blagodareći tome što su se mnogobrojni aškenaski Jevreji iz novopriključenih pokrajina preselili u Beograd.

U harmoničnoj saradnji sa novim saradnicima, dr Pops pristupa zidanju velikog hrama u Kosmajskoj ulici 1925 godine, ulazeći u obaveze koje ni daleko veća zajednica ne bi izdržala. Ali, dr Pops je ostao onaj stari optimista, elastičan i gibak u poslu, znajući već unapred da će jevrejsko srce njegovih opštinaru, u zemlji i van nje, podneti sve potrebne žrtve. Nisu to bile male brige i obaveze, ali njegova durušnost i istrajnost u poslu, njegova umešnost da obezbedi saradnju drugih, a naročito mladih, omogućili su mu pun uspeh, i ne samo u ovcm pcduhvaću koji je kruna njegovog rada u Aškenaskoj opštini. — Ako ovome dodamo njegovu saradnju u ostalim opštinskim ustanovama, a naročito njegovu brigu za jevrejske studente, okupljene oko Jevrejske menze, koja je bila u istoj zgradi — da spomenemo samo najvažnije i najmarkantnije — dobiće se profil dr Popsa.

U istoriji jugoslovenskih Jevreja, cionistički pokret je bio važan i odlučujući činilac. Premda nije poticao iz porodice gde se insistiralo na jevrejskom vaspitanju, a dodirom sa srpskom sredinom primio je i mnoge njene osobine, — dr Pops je kroz ceo svoj život bio vrlo napredan jevrejski cionistički radnik. Bio je dugogodišnji pretседnik Mesne cionističke organizacije, a bio je i potpretседnik Saveza cionista Jugoslavije, aktivni saradnik u radu za Keren Kajemet i Keren Hajesod. Njegova je uloga bila vrlo vidna i značajna. Nije bio ideolog u cionističkim postulatima, ali budući njegov dobar izvršitelj, umnogome je doprineo uskoj saradnji i čvrstoj povezanosti oba Saveza, — Saveza jevrejskih opština i Saveza cionista Jugoslavije, što će 1936 godine dovesti i do revolucionarnih promena u sastavu jevrejskih opština.

Bez učešća i aktivne saradnje dr Popsa, teško je zamisliti da bi do ovakve jedne osnovne promene i moglo doći, jer dr Pops je imao uza sebe ne samo opštine na teritoriji Srbije i Južne Srbije, već i opštine Bosne i Hercegovine, a naročito Vojvodine. Godina 1936 pretstavlja prekretnicu u istoriji razvoja jevrejskih opština u Jugoslaviji. Ona je značila osnovnu promenu u funkciji jevrejske opštine. Od jedne amorfne, verski i socijalno samo administrativne jedinice, opština postaje dinamična ustanova, koja dobija svoj puni značaj ne samo u hramu već i u školi, poklanjajući punu pažnju nacionalnom vaspitanju omladine, brizi za njeno uzdizanje, zatim aktivnim pomaganjem nacionalnih aspiracija jevrejskih masa, radom za Erec Izrael, solidarnošću sa ostalim jevrejskim zajednicama u svetu, moralnim i materijalnim pomaganjem, težnji za osnivanje jevrejske države u Palestini.

Dom dr Fridriha Popsa, i njegove ljubazne supruge Ruže, primio je mnoge i uvažene goste, koji su značili ime i čast u jevrejskom svetu. Dr Nahum Sokolov i Menahem Usiškin, dr Nahum Goldman i dr Olsvanger, dr Joahim Prins i dr Rahela Klompus,

— da spomenemo samo nekoliko od najuglednijih, — bili su gosti naše zajednice, koji su nam donosili pozdrave i dobre želje širokih jevrejskih masa, a tražili našu saradnju na delu obnove Palestine. Takt i aktivnost dr Popsa doprinosili su uspehu svake od ovih poseta u Beogradu kod nadležnih državnih vlasti, i do najvišeg mesta. A njegov ugled u nejevrejskim krugovima obezbeđivao je već unapred pun uspeh i otvarao sva željena vrata.

Dr Fridrih Pops, iako je pretežno vodio jevrejski javni rad, bio je i politički aktivan u širem smislu. Pripadao je Demokratskoj stranci, koja je mnogo značila u političkom životu Srbije, a docnije i proširene Jugoslavije. On nije ušao u parlament, kao Šemaja de Majo, ali je više puta bio kandidovan u Demokratskoj stranci. Bio je pretstavnik te stranke u beogradskoj gradskoj opštini, kao odbornik, a jedno vreme bio je i zamenik predsednika opštine.

Godina 1939 donosi teške promene u stavu Države prema jevrejskoj zajednici. Zao duh hitlerizma probija čvrste bedeme srbijanske i jugoslovenske demokratije. Dolaze režimi koji prihvataju teze mračnjaštva. Prihvataju se ideje i uvode razne forme fašizma, a sa dolaskom prvih izbeglica iz Nemačke i Austrije već se naziru konture mučne budućnosti. Antisemitska delatnost uzima maha sve drskije i bezobzirnije. Na čelu stoje razni Cicvarići i Ljotići. Donose se novi zakoni, ograničenja u školi i u trgovini, brišu se rasporedi rezervnih oficira. Dolazi i do opšte diskriminacije. Već jevrejski sveštenik nema pravo da sa pretstavnicima drugih veroispovesti prisustvuje i činodejstvuje pri zaklinjanju regruta. Na kongresu Saveza u Beogradu 1939 godine nastaje lom. Vrhovni rabin se brani da je protestovao kod najviših nadležnih vlasti, ali da „verskim funkcionerima ne doliči da vrše demonstracije“. Dr Albala vodi uzbudljive i duge razgovore sa knezom Pavlom u Belom dvoru, zajedno razmatraju politička pitanja sa kartama rasprostrtim na bogatim tepisima. Ali sve je uzalud.

Ova situacija dovodi do velikog razočaranja u širokim krugovima jevrejskih masa. Glavni odbor Saveza, na čelu sa dr Popsom, i svi ostali njegovi saradnici, primio je sa protestom i negodovanjem ovu novu političku orijentaciju režima. Jednim cirkularnim proglasom oni protestuju protiv ovog kursa koji je suprotan svim načelima i mentalitetu širokih jugoslovenskih narodnih slojeva. Savez je izjavio da će se boriti svim legalnim sredstvima protivu diskriminacije jedne zajednice koja je, kroz ceo period borbe za oslobođenje i ujedinjenje, delila i dobro i zlo sa ostalim čestim jugoslovenskih građana.

U takvoj situaciji dr Pops nije izgubio dah i prisustvo duha a ni svoj večiti optimizam. Pa ipak, katastrofa je zatekla jevrejsku zajednicu i dr Popsa nespremne. Dve godine docnije hitle-

rovske horde će pregaziti našu zemlju i zajedno sa oko dva miliona drugih građana uništiće i 3/4 celokupnog jevrejskog življa. U toj stravičnoj atmosferi, Jevreji Jugoslavije, u svojoj ogromnoj većini nisu pobjegli iz zemlje. Mnogi naši rezervni oficiri i vojnici, ostavši bez rasporeda, jer im je „kao nepouzdanom elementu“ bio oduzet, ostali su kod svojih kuća; drugi su se sami prijavljivali svojim nekadašnjim komandama, te je tako izvestan broj oficira i vojnika dopao nemačkog ropstva.

Savez je i u tim danima na čelu sa dr Popsom vršio svoju dužnost. Ali, i ta njegova funkcija bila je kratkog veka. Organizovani su logori uništenja, gde se skoncentrišu Jevreji Srbije i Banata. Dr Pops biva uhapšen i odveden u Grac, gde sreće dr Aleksandra Lihta, nadrabina Ignjata Slanga, dr Morica Levija, sarajevskog nadrabina, Bernarda Robičeka i druge. Posle izvesnog vremena, dr Pops puštaju na slobodu. On se vraća u Beograd i tu će, pustivši dugu bradu i noseći crne naočare, pod imenom „čika Jova“ kao „ilegalac“ biti svedok streljanja Jevreja i masovnog uništenja u dušegupkama Topovskih šupa, Taš-Majdana, Jajinaca i Sajmišta. Šimu Spicera, generalnog sekretara Saveza i najbližeg saradnika dr Popsa, muče na Banjici i streljaju ga. Dr Bukić Pijade, u svojstvu lekara na Banjici, presvisnuo je od bola.

Po završetku rata, 1945 godine, dr Pops je onaj koji će ponovo obnoviti Savez jevrejskih opština. Ove godine slavila se deseto-godišnjica tog značajnog datuma. Ali sada, pod novim vidicima i sa drugim političkim nazorima, voćstvo u Savezu preuzima mlađa generacija javnih radnika, iako formalno, iz pažnje i poštovanja prema njemu kao osnivaču i inicijatoru Saveza, dr Pops ostaje njegov pretsednik.

To više nije bio dr Pops koga smo poznavali. Slomljena opštom tragedijom, hapšenjima i gonjenjem za vreme okupacije, snaga dr Popsa je počela da kopni. Doduše, on je, iako slab i oronuo, svakog dana dolazio u Savez, gde je tražio da bude obavešten o svakom događaju. Pročitavši poštu i obavivši telefonske razgovore — on bi mirna koraka i sa tašnom u ruci odlazio svojoj kući, verujući da je ispunio svoju redovnu dužnost prema zajednici kojoj je on verno služio skoro četrdeset godina. To više nije bio stari dr Fridrih Pops.

Njegov nekadašnji mlađi saradnik u Izvršnom odboru Saveza jevrejskih opština, i nekadašnji prvi potpretsednik Aškenaske opštine u Beogradu, dr Albert Vajs, preuzima funkciju pretsednika Saveza jevrejskih opština, posle smrti dr Popsa.

Dr Popsu je bilo 74 godine kada je na dan 28 maja 1948 godine umro u Beogradu. Sahranjen je na Sefardskom groblju u Beogradu.

Nestalo je jevrejske Jalijske, možemo slobodno reći i jevrejskog Doréola. Nestalo je jevrejskog života u staroj sinagozi, nekadašnjoj osnovnoj školi, „el meldar“, u ženskoj zanatskoj školi, u Jevrejskoj

ulici, u „Oneg Šabatu”, u Domu jevrejskog ženskog društva. Nema više ni velikih dvorišta, ni maski na Purim, ni vašara. Nema ni gospode Estire i Šaloma Ruso, nema više ni Haku „el burekdži”, ni čika Haima Koena, ni Tuću. Sve je to nestalo, a sa njim i obeležje Dorćola, Jalije, i sveg onog sveta koji je bio karakterističan za beogradsku jevrejsku sredinu do Drugog svetskog rata.

Tragična je i pomisao da je ceo taj jevrejski život, kao preko noći, nestao. Usahnuo, kao kap vode u pustinji.

U sjajnoj plejadi idealnih jevrejskih radnika u Beogradu i Srbiji naš stari Bard, dr Fridrih Pops, zauzeće istaknuto mesto, kao dugogodišnji pretsednik Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu i kao pretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

SEĆANJA NA ISAKA MAŠIJAH

1885—1954

Isak Mašijah

Ukoliko se vremenski udaljavamo od onoga doba kad smo živeli u nekadašnjoj Jevrejskoj mahali u Beogradu, utoliko nam danas uspomene na taj priprosti i patrijarhalni život izgledaju obavijene nekim velom nežnog romantizma. U starim, naherenim i zabitnim kućama, spolja davno neokrećenim, u stanovima koji su prokišnjavali, stanovali su, povučeno i skromno, naši mali ljudi, živeći za sebe i svoju porodicu. Sinagoga subotom i praznicima i verski propisi ispunjavali su život toga sveta, koji se iz mahale udaljavao radnim danom rano ujutru da svome gazdi otvori radnju negde na Zereku ili u Vasinoj ulici, kod „Starog telegrafa“ (današnja Sremska ulica), a docnije i na Batal- Džamiji, gde je danas palata Narodne skupštine. Petkom pred mrak ob-

javljiavio je gromki glas s a m a s a po svim čoškovima: „Asinder ke es Sabat“ (užegnite sveće jer je subota). A između Roš Hašane i Jom Kipura trzala nas je uzoru lupa teške batine na kapiji: Valja požuriti na jutarnju službu „Selihot“ u Tikun Hacoću (čitaonici), gde je haham Bohore na španskom jeziku tumačio Toru. Subotom bi mahala oživela pravim prazničnim raspoloženjem. U prazničnom ruhu, poneka čak i u svili, sa „tokižo“ na glavi (fes obavijen svilenom maromom opervaženom zlatnim parama), hodale su naše majke i babe po uskim sokacima u posetu rodbini. Subotnji odmor čuvao se svom strogošću Mojsijeve Tore. Radnje su bile zatvorene, a popodne svet je odlazio na Fiéir-bajir (danas Mali Kalemegdan). Tamo, sedeći na travi, častilo se tvrdo kvanim jajima (enhaminados) i subotnjim kolačima (bojikos i kezadikas). Zakon o obaveznom zatvaranju radnji nedeljom, objavljen devedesetih godina prošloga veka, doneo je težak udar verskim osećanjima naših ljudi, kojima je

Šabat značio zaista pravi sedmični odmor. Sad je trebalo dva dana u sedmici zatvarati dućane. Tako su bar radili oni najpobožniji, dok je većina, teška srca, počela otvarati radnje na Šabat.

U toj patrijarhalnoj sredini ugledao je sveta i odrastao Isak Mašijah, sin siromašnih roditelja, čestitih i karakternih. Siromaštvo u detinjstvu može u velikom broju slučajeva biti izvrсна škola za život, preduslov za skromnost, garantija za budućnost. To dokazuje, između ostaloga, i veliki broj dece, rođene u izobilju i bogatstvu, negovane i mažene, koja u starijim godinama dožive da beda zakuca na njihova vrata. — Naš Maša prošao je kroz tu školu siromaštva, ostajući celog veka, pa i onda kada je bio materijalno obezbeđen, skroman i tih, povučen i odan svojoj porodici, uvek isti i kad je, u toku svoje karijere, postigao visoke položaje.

Školovanje u gimnaziji, u to doba vezano sa plaćanjem školarine i nabavkom školskih knjiga, bio je ne mali teret za njegove siromašne roditelje opterećene decom, pa ipak je Mašijah nižu gimnaziju završio s odličnim uspehom. U želji da što pre pomogne svoje, on stupa u Državnu trgovačku akademiju, koju završava među prvima u rangu.

Njegov uspon u bankarskoj struci, kojoj se posle škole odao, može se smatrati kao briljantno priznanje za njegovu fabuloznu marljivost i trud, za njegove stručne komercijalne sposobnosti, za saveznost i strpljenje u radu. Već u 32 godini svoga života on postaje direktor banke — redak slučaj u karijeri jednog predratnog službenika. Pun takta, ljubazan i uslužan, on je omiljen kako kod svojih pretpostavljenih tako i kod poslovnog sveta sa kojim dolazi u dodir.

Pa i posle Drugog svetskog rata, iako zašao u godine, zahvaljujući svojoj priznatoj finansiskoj stručnosti, njemu su bila otvorena vrata Narodne banke, u čijoj je službi njegovo poslovanje bilo naročito zapaženo. Za svoju revnosnu službu on je bio odlikovan Ordenom rada III reda.

Zaista nije svakidašnji slučaj da čovek, tako zaokupljen svojim poslovima, nađe vremena i ima volje i mogućnosti da se u slobodnim časovima oda javnom radu u korist naše zajednice, kao što je to bilo sa Isakom Mašijahom. I tu, na tom altruističkom poslu, mi vidimo kako sve poverene dužnosti radi pasionirano, sa ljubavlju i revnošću.

U Srpsko-jevrejskom pevačkom društvu, u jednom od najistaknutijih umetničkih društava u Srbiji i staroj Jugoslaviji, saradivao je aktivno od svršetka škole sve do ovog rata. Za vreme predsednikovanja pok. Šemaje Demajo biva izabran za člana uprave Sefardske opštine, u kojoj je dugo godina radio kao finansiski stručnjak. Zatim, docnije, ulazi u Savez jevrejskih opština kao i u Izvršni odbor Saveza jevrejskih opština, u kome ga i smrt zatiče. U „Potpori“, dobrotvornom društvu koje je pomagalo veliki broj pitomaca studenata i učenika po zanatima, njegova aktivnost bila je neumorna. On se toj ustanovi kao bivši pitomac lepo odužio

starajući se kao pravi otac o njenim pitomcima, dajući veće priloge sa svoje strane. U loži „Bene Berit“, čije je visoke humane principe prigrlio kao istinski i pravi član, bio je takode sve do rata blagajnik u Keran Kajemet Leisrael.

Za vreme poslednjeg rata, koji je nama, beogradskim Jevrejima, doneo najstrašnju tragediju, sudbina nas je bacila u nemačke zarobljeničke logore, gde smo obojica bili u istoj baraci. Tih dana, kad je svaka veza sa našim porodicama bila konačno prekinuta, ja sam imao prilike da upoznam čvrstinu njegovog karaktera i njegovu hladnokrvnost.

Bilo je to u proleće 1943 godine. U naš mali odvojeni logor D, u Osnabriku, došao je da nas poseti jedan viši oficir bivše jugoslovenske vojske koji je tek stigao iz Beograda. Potražio je starešinu jevrejskih baraka, Davida Alkalaja, i u poverenju saopštio trojici, od kojih je jedan bio i pok. Mašijah, da ne očekujemo više glasa od naših porodica odvedenih na Sajmište i da su one već likvidirane. Ono što smo dotle samo slutili, nemajući od njih vesti više od godine dana, dobilo je svoju užasnu i žalosnu potvrdu. Potišteni i preneraženi tom surovom vešću, nas trojica odlučili smo, krvava srca, da ne stvaramo paniku među drugovima, među kojima je bilo i takvih koji su zbog žalosti, u očajanju za porodicom, i umno poremtili. U tim tragičnim trenucima trebalo je mnogo jake volje i muške izdržljivosti da se održi dati zavet i da se ne otvori srce pred drugovima. Slomljena srca za svojom decom i ženom, Mašijah je sve do kraja održao taj zavet.

Još jedan momenat. Početkom 1945 godine naš logor premeštaju u Istočnu Pomeraniju. Pod udarcem ruske ofanzive Nemci se povlače. Ali ipak još pokazuju znake obesti i osionosti. Međutim, rasulo je tu: to se videlo, između ostalog, i po tome što su bili zaturili ili izgubili zarobljeničku kartoteku koju su sad iznova sastavljali. Bojeći se za sudbinu jevrejskih zarobljenika, srpski komandant logora savetuje Jevrejima da se prijave pod srpskim imenima. Mnogi, prestrašeni nemačkim postupcima, poslušali su savet i prijavili se kao Srbi. U onom malom broju Jevreja koji je smatrao da ta kamuflaža ne bi bila spojiva sa časću bio je i Isak Mašijah. On je Nemcima kazao svoje pravo ime. — Kad se danas razmisli o ovom slučaju, moglo bi se možda reći da je to, u odnosu prema mrskom i podmuklom neprijatelju, bila izlišna hrabrost: ali ima momenata u životu kad se protivu neprijatelja možemo boriti samo prkosom i prezirom. Njima se u datoj prilici još kako može neprijatelj da ponizi i da mu se baci u lice podlost njegovog držanja.

Ako čovčkov život na ovoj zemlji ima neke svrhe, onda se ona ne može sastojati u egoističnom tečenju zemaljskih blaga i bezobzirnim postupcima prema svojoj bližoj i daljoj okolini. Isak Mašijah je celim svojim primernim životom, svojim služenjem u korist naše uže i šire zajednice, jednom reći, svim svojim dobrim i plemenitim delima zaslužio da njegova svetla uspomena ostane u pamćenju svih onih koji su ga poznavali.

JELENA DEMAJO

Sećanje na nebrojene žrtve nemačkog fašizma u prošlom ratu oživljuje pred našim očima niz divnih likova javnih radnika koji su u našoj zajednici delali u svim pravcima. Njihov tragičan nestanak duboko tišti i teško se podnosi. Naša uža zajednica u kojoj je iza rata jedva svaki deseti ostao živ, a u kojoj je do rata snažno bujao društveni život, ostala je bez svoje pokretne snage, jer je najveći broj ljudi koji su uzimali aktivnog učesća u tom radu stradao. A u tom radu značajan deo su imale žene, okupljene u svojim društvima, zahvatajući razna područja javnog života. Među njima se po svom značaju izdvaja Jelena Demajo.

Svojim uticajem, a poglavito ličnim primerom, bila je direktni ili indirektni pokretač celokupne aktivnosti žena u našoj sredini. Krcz sav taj rad provlači se težnja za naprednijim shvatanjima i boljim načinom života. A za doba u kome padaju prvi počeci njenog rada bilo je to nešto novo i smelo i nailazilo je na nedovoljno razumevanje pa i otpor, jer patrijarhalni nazor na život koji je tada među našim svetom vladao nije se dao lako menjati.

U takvoj sredini rođena je 1876 Jelena Demajo. U to vreme po kućama se govorilo isključivo španskim jezikom, a devojkama i ženama nije se dozvoljavalo kretanje van uskog porodičnog kruga. Među prvima iz generacije koje su po završetku osnovne škole nastavile školovanje, bila je i Jelena Demajo. Završila je Višu devojačku školu, u ono doba jedinu koja je ženskoj deci otvarala put za državnu službu. Po završetku škole bila je postavljena za učiteljicu osnovne škole dunavskog kraja. U svakodnevnom dodiru sa decom u njoj se još više učvrstilo uverenje da i ženskoj deci treba omogućiti da steknu znanja i da se duhovno razvijaju kao i muška deca. Posle svoje rane udaje prestaje njena delatnost učiteljice, ali se ona odmah uključuje u rad Jevrejskog ženskog društva. Saradnja ove mlade školovane žene mnogo je značila za društvo i ona je ubrzo bila izabrana za sekretara. Njenim uticajem Jevrejsko žensko društvo, koje je osnovano sa ciljem da pomaže siromašne porodilje i bolesnice, proširuje svoju humanu delatnost i na pomoć siromašnoj deci.

Oko 1905 Društvu počinju sve više prilaziti mlade savremenije žene, koje su prošle kroz školu. U njima Jelena Demajo nalazi saradnice koje su prihvatile njeno naprednije shvatanje da je stvarna pomoć — osposobljavanje za život. Ona predlaže osnivanje ženske zanatske škole u kojoj bi se ženska deca poučavala, pored ručnog rada, krojenju i šivenju odela i rublja. Predlog nije mogao odmah da se ostvari zbog konzervativnijih elemenata u Društvu koji su se na to teže odlučivali. U međuvremenu izbija Balkanski rat koji prekida dotadašnji rad Društva. Aktivnost žena usmerava se na potrebe koje su ratni događaji iziskivali. Otvaraju se radionice za šivenje rublja za potrebe vojnika i ranjenika. Osim toga, članice rade kao dobrovoljne bolničarke, u kuhinjama, i nose ponude ranjenicima.

Iza tog rata život se osetno izmenio. Pobedonosni završetak rata proširio je državu, ali su se osećali neminovni tragovi rata. Ostao je veći broj udovica i siročadi i nezbrinutih porodica. I tada se još jasnije videlo od kolike je potrebe da se i žena osposobi za životnu borbu i za privredivanje; ona je sad morala da izađe iz uskog kruga kuće i da se uhvati u koštac sa životem, a za to ju je trebalo uputiti i spremiti. Jelena Demajo ponovo pokreće pitanje otvaranja ženske zanatske škole. No uskoro posle završetka Balkanskog rata, 1914 izbija Prvi svetski rat. Tako je ta zamisao i želja morala ponovo biti odgođena, i tek posle oslobođenja i prekida od pet godina, društveni rad se nastavlja. Dotadašnja predsednica Neti Leonović usled bolesti se povlačil sa svog položaja, a na njeno mesto bude izabrana Jelena Demajo. Ona unosi nov duh i življi elan u rad. Njen uticaj bio je od velikog značaja za delatnost Društva, jer je ona umela da sagleda probleme koji su se javljali i da usmeri rad ka njihovom rešavanju.

Odmah se otvara ženska zanatska škola, a time se, istovremeno, delatnost Društva proširuje i na socijalno polje rada. Za otvaranje takve škole društvo nije imalo materijalnih sredstava. Trebalo je dobiti prostorije i nameštaj, a naročito šivaće mašine. Trebalo je ubeđivati u potrebu osnivanja takve škole da bi se dobila pomoć i da bi nadležni postavili stručne učiteljice. Sve je to savladala Jelena vera u potrebu takve škole i zato je u tome i uspela. A da bi deci proširila usko znanje stečeno u osnovnoj školi, Jelena Demajo organizovala je predmetnu nastavu koju je u početku sama vodila. Docije je to još dopunila časovima pevanja i gimnastike. Sa koliko je ljubavi razvijala rad te škole vidi se iz toga kako je postepeno proširivala obim onog što se deci u njoj pružalo. Uvela je poučna predavanja iz istorije i higijene. Vodeći računa da su školu pohađala mahom siromašna deca, a da bi im dala više volje i potstrek za rad, davana im je trećina, odnosno polovina zarade od izradenog posla. Osim toga ona je kroz tu školu bila stalno u vezi sa porodicama kojima je trebala pomoć. Poznavała je skoro svaku takvu kuću i prilike u njoj i znala kakvu je pomoć trebalo pružiti. Da bi doprinela poboljšanju uslova pod kojima je živeo naročito naš

siromašni svet, ne samo zbog oskudice već dobrim delom i zbog zaostalosti i neznanja, ona je organizovala predavanja javnih radnika iz raznih oblasti, a najviše iz zdravstvene. Tako su žene često primitivnijih shvatanja poučavane higijenskom načinu života.

U sveukupnom radu Jevrejskog ženskog društva ogleda se donekle i kulturno-socijalni razvoj naše jevrejske sredine. Nije bilo akcije javnog karaktera u kome ono nije saradivalo, a duša tog rada bila je Jelena Demajo. Pokretačka snaga njenog rada bila je ne samo njena visoko razvijena svest, već i njeno toplo srce koje je uvek bilo spremno da pomogne. Kult rada koji je nju ispunjavao prenosila je i na svoje saradnice, ne rečima, već delom. Njen primer je snažno delovao, na njemu su se vaspitale tolike sjajne radnice na javnom polju. Imena žena, kao Sara Koen, Matilda Baruh, Fani Koen i tolikih drugih koje su doživele istu tragičnu sudbinu kao i ona, jesu rečiti primer kako je ona umela da prenosi ljubav za rad na opštem dobru i da odgaja i priprema generacije koje su pristizale.

Kad je Jevrejsko žensko društvo 1924 proslavilo pedesetogodišnjicu postojanja, ona je, u Spomenici koja je tom prilikom štampana, iz oskudne društvene arhive, čiji je jedan deo nosila u svom najranijem sećanju, dala prikaz rada društva od njegovog osnivanja i odala zaslužno priznanje pregnućima prvih osnivačica i svih saradnica proteklog perioda. Spomenicu je obogatila i svojim prilogom „O kulturnom razvoju jevrejske žene u Srbiji“, koji je od velike vrednosti za upoznavanje tog razvoja i naše prošlosti.

Značajan datum pedesetogodišnjice društva nije bio samo manifestacija i pregled dotadašnjeg rada i postignutih uspeha, već je obeležen i osnivanjem Saveza ženskih jevrejskih društava. Pripremajući proslavu, Jelena Demajo je istovremeno radila i na osnivanju tog Saveza za kojim se osećala potreba, jer su se žene u novooslobodenim krajevima našle u novoj sredini, u sklopu nove države. Trebalo ih je približiti duhu zemlje i naroda. Jačom povezanošću u Savezu međusobnim izveštavanjem i bližim upoznavanjem, potsticao se njihov rad i proširivala opšta delatnost jevrejskih ženskih društava u zemlji. Tako je pedesetogodišnja proslava obeležena i jednom novom značajnom tekovinom. Za rad na osnivanju Saveza ona je odlikovana ordenom sv. Save. Savez je docnije postao i članom Jewish Counsel of Women, te je preko ovog širokog foruma žena bio povezan i sa radom na opštem dobru jevrejskog naroda.

Njena stalna i najveća briga bila su deca, najveće blago i budućnost svakog naroda. Da bi im za snaženje njihovog zdravlja omogućila oporavak na moru ili brdima, ona predlaže da se osnuje ferijalna kolonija i apeluje na majke da upisuju svoju decu za članove te kolonije, kako bi se stvorila potrebna materijalna sredstva. Taj rad je tako svesrdno prihvaćen da je već 1926 kupljena

kuća u Prčnju, u Bcki Kotorskoj, za dečje oporavilište „Karmel”. Da bi se dom što pre uredio, ona je celo vreme provela tamo, nadgledajući i ubrzavajući radove na njegovom uredenju.

Kroz rad ferijalne kolonije uradila je mnogo za poboljšanje dečjeg zdravlja. Ali ona je znala da treba stvoriti uslove koji će za razvoj dece biti od trajnije vrednosti. Jer ta deca su živeći preko cele godine u lošim prilikama, brzo trošila rezerve koje su za mesec dana boravka na moru sticala. Prvi korak ka tom cilju bila je Ferijalna kolonija. Ali taj korak valjalo je dopuniti drugim od još većeg značaja. Sad je društvo počelo da skuplja sredstva za podizanje jednog većeg objekta, doma ili bolnice. Najzad je došao momenat da se taj cilj ostvari. Jelenina zamisao je bila da podigne

Jelena Demajo na osvećenju Dečjeg doma Jevrejskog ženskog društva, za vreme govora dr Davida Albale

obdanište za decu koja kod svojih kuća nisu mogla da imaju ni najosnovnije uslove za pravilan razvoj. Trebalo je da im taj dom pruži ono što im kuća nije mogla dati, a usto da utiče i na njihovo pravilno vaspitanje. Tom poslu posvetila je svu svoju snagu, brigu i iskustvo kojim je obilovala, jer je trebalo da dcm zadovolji ne samo potrebe moderne zaštite dece već i potrebe proširenog kulturnog rada društva i da postane žarište tog mnogostrukog rada. To je bio zamašan posao od velikog značaja za celokupan budući razvoj društva.

Dom je završen 1938. Njegovo otvaranje bio je dan velike radošti dece za koju je građen i svih onih koji su radili na njegovom podizanju, a za Jelenu Demajo, koja je tome najviše doprinela, to je bila najlepša nagrada za uloženi trud. Spolja skromnog, jednostavnog izgleda, Dom je bio prostran, svetao, udoban i prijatan; čovek je osećao zadovoljstvo i radost kada je ulazio u njega. U njemu su bili smešteni obdanište za pretškolsku decu, trpeza za pretškolsku decu, ambulanta i lepo uređen dispanzer za majke i decu, kao i prihvatilište za decu u slučaju da majka oboli ili umre, te nema ko da se za dete u prvo vreme postara. Na gornjem spratu bila je velika sala sa pozornicom za priredbe, predavanja, čajanke i zabave, što je omogućilo življi razvoj društvenog života. U dispanzeru su u određene dane radili lekari raznih specijalnosti, što je za onaj kraj bilo od velike koristi.

Ali Jelena Demajo nije bila vezana samo za svoju užu zajednicu kojoj je toliko dala i za koju je toliko značila. Ona je svim nitima svoga bića i svojom ljubavlju bila vezana za zemlju u kojoj se rodila i koja ju je odgojila. Osećala je tu zemlju svojom i uzimala je najživljeg učešća u opštem strujanju njenog javnog života. Bila je ne samo učlanjena u mnogim društvima već je i aktivno saradivala u njima. Nije bilo akcije lokalnog ili opšteg značaja u kojoj nije lično ili preko Jevrejskog ženskog društva učestvovala i delala. Kada su 1936 propagirani kursevi za spremanje dobrovoljnih bolničarki svesrdno se odazvala, te su kurs završile ne samo ona i sve članice Uprave, već je radila i na tome da što veći broj naših žena pohađa te kurseve i sprema se za negu ranjenika u slučaju potrebe. Bila je član Uprave prvo Saveza ženskih društava, a zatim Ženske zajednice. Svojom vrednošću i svojim osobinama stekla je mnogo prijatelja, za koje su je vezivala srdačna osećanja.

Pored rada u mnogobrojnim organizacijama, ona je, tiho i skromno, i lično pomagala i olakšavala nevolje mnogima. O tome nikada nije nikome govorila, a ako se ipak nešto čulo, to je uvek bilo od onih kojima je pomoć ukazivala i koji su u njoj gledali svog najvećeg i najmilijeg prijatelja.

I tako neumorno, samopregorno, ona je nastavila da radi i u teškim danima velike tragedije stradanja. Čak i tada, za Dom koji je poslužio kao bolnica ili privremeno sklonište ispred groznih prilika logora na Sajmištu, ona je obilazila kuće, skupljajući posteljno rublje i drugo da bi bolnica koliko toliko bila snabdevena najpotrebnijim stvarima. Najзад je i ona došla da, izmučena i iscrpljena, leži u toj improvizovanoj bolnici, u Domu koji je njena velika ljubav sagradila. Iz toga Doma izvedena je na put tragičnog kraja. I taj njen kraj kao da je potvrda njene sraslosti sa sredinom u kojoj je živela, za koju je toliko radila i koju je osećala kao deo sebe same.

Zbog svega što je u toku svog života učinila uživala je nepodeljenu ljubav i poštovanje, puno priznanje i zahvalnost. A to je ujedno i najlepši spomenik koji je ona sama sebi podigla.

MAGDA BOŠKOVIĆ

Magda Bošković

Moja sestra nije učinila nikakav herojski podvig, nestala je u logoru kao žrtva fašizma. Možda bi bilo dovoljno sačuvati je u historiji kao jednu jedinku u onoj cifri od milijun i sedam sto hiljada, spomenuti je koji put toplom riječi među preživjelim drugovima, nositi je kao tihu, nerečenu tugu u srcu sestre, jedinog živog člana njezine porodice. Pa ipak je zaslužila da se o njoj više kaže.

Bila je garava, s bijelim zubima, zvali su je „Odolka”, Ciganka, a jednog ljeta zaista je živjela najviše među Ciganima. Bacila bi preko ramena šarenu maramu, nosila Ciganima crknute kokoši i sjedila s njima uz vatru, slušala njihove pjesme i razgovore, divila se „prirodnom” životu i prkosila djedu, koji se zaprepastio zbog tih egzaltacija. Bilo joj je četrnaest godina. U to vrijeme, ili kasnije, došao je u Zagreb

nekakav predavač iz Beča, govorio je nešto o omladini, o seksualnim problemima (to je bilo u velikoj modi), a u kući su bili skandali, jer je odlučila da pođe na predavanje, ali ne potihom, već da objasni roditeljima kako je ovo predavanje za nju vrlo korisno. U isto vrijeme pisala je dirljivu, bezazlenu „Priču o jaglacu i pčelici” i uzimala je svoju seku svako veče u krevet pa joj govorila o bogu, koji nije čika s dugom, bijelom bradom, kao što je pričala ranijih godina, već

je on svuda — u travi, u cvijetu, u vodi: pričala je nešto što je bilo vrlo uzbudljivo i čemu se seka bez riječi divila, iako sa svojih šest godina nije shvaćala savršeno ništa od ovih panteističkih ideja, koje su u biti bile prvi korak na putu obračuna s religijom.

U školi je dobivala ukore, važila kao neobuzdana, a njezin dnevnik predstavljao je skrovište za ono što nisu vidjeli profesori u školi: za naivne adoracije sasvim prosječnih nastavnika i knjiga, za samotna tugovanja nedorasle djevojčice; za nedjetinju, prodirnu bol zbog ljudi oko sebe, zbog svih patnji u svijetu; za zanose, za vjeru u život — i to je ono što je uvijek pobjeđivalo, što je davalo pečat svakom zapisu u dnevniku, svakom postupku u životu.

Trebalo je naći put do života, koji se ukazuje tako čudesno divan, a u isto vrijeme pritišću olovni utezi neslobode, bijede, licemjerja iza svakodnevnog života. Gdje je onaj svijetli, radosni život, gdje su slobodni ljudi? Bilo mi je devet godina kada me je povela u jedno novo društvo (a voljela me je nada sve i tumačila mi svaki problem koji bi nju tištao, premda ga ja obično nisam razumjela). Našao se ideal: poći u Palestinu, postati zemljoradnik, živjeti danju u polju, a noću uz knjige i muziku, u kolektivu, među ljudima koji ne znaju šta je moje, a šta tvoje. Kako je sve izgledalo divno i njoj i meni! U porodici je bilo veliko zaprepaštenje zbog njezine namjere da napusti kuću i ode u Palestinu, pa kada su mi nakon godinu-dvije rekli da se moja seka hvala bogu „opamečila”, bila sam sva razočarana. Te večeri došla sam nakon dosta vremena opet k njoj u krevet. Pričale smo dugo unoc. Govorila je o prosjaku iz susjedne ulice, o tvorničkim radnicima, o dugu prema njima, o tome kako je lako pobjeći u neku idealnu zajednicu, ali treba istrajati ovdje, o životu kako će biti divan kada bude svima toplo i veselo, kada nitko nikoga ne bude vrijeđao i u školi ne bude više bogatih i siromašnih djevojčica. Sve sam razumjela.

Počeo je život pun novih uzbuđenja. Policija, premetačine, nepoznati tajanstveni drugovi. Kao da je jedna tuđa sila prodrla u našu kuću, gdje se o socijalizmu nije ni mislilo ni govorilo, u vremenu kada su riječi Marks, URS, štrajk, Kominterna za jednu prosječnu građansku porodicu, kakva je bila naša, predstavljale nepoznanicu punu pritajenih opasnosti. Moja sestra nije bila proletersko dijete i samo je indirektno osjećala moru kapitalizma, u njezinoj okolini nije bilo nikoga tko bi joj govorio o problemima klase i društvenog poretka. Ipak je prišla Partiji i, prišavši jednom, odala joj se svom dušom. Cigani, priroda, predavač iz Beča, sva traženja, posrtanja, sva plemenita izgaranja, klonuća i neuništiva vjera u sreću čovjekovu, sva ta ćutanja vodila su i nužno su je dovela među drugove, među borce. Njezin moralni lik nije mogao da je odvede drugamo. Divan je, čudan je bio taj put. Koliko ima među našim najboljim drugovima, živim i mrtvim, ljudi koji su prolazili slične puteve, a kako je ipak svaki taj put jedinstven i nesličan drugom.

„Pobi”, „Svjetlost”, „Kuspa”, „Društvo za prosvjetu žene”, „Ženski list”, „Sbotić” — u historijatu svih ovih društava i listova sačuvan je i komadić života moje sestre, ali o tome znaju drugi mnogo više nego ja. Ja se sjećam tek nekih detalja. Sjećam se njezinih drugova — kolega s fakulteta — tako veselih, prirodnih, bila sam zaljubljena u svakoga i svaku napose. Sjećam se svojih strahova, kada je uveče dugo ne bi bilo u kući, i beskrajne radosti u času kada se začuo štopot u predsoblju. Život je donosio vesele zgode, poznate samo seki i drugovima: eto je jedne večeri kući bez peta na cipelama, mama se čudi šta je to, a ona se smijulji — izgubila je potpetice u demonstraciji, trčeći pred policijom; slijedećeg dana bila je na Jelačićevom trgu izložena gomila rasparenih cipela, štapova, šešira, a jadni vlasnici samo su izdaleka virili ne usudujući se da uzmu svoju imovinu.

U kući je postala krotka, pažljiva, donosila bi ljubičice i sitne poklone, izbjegavala je svako glasno raspravljanje. Da, postala je starija, smirila se, ali nije bilo to glavno, glavno je bilo da su se završila ona mučna traženja, nemiri, ono željno pružanje ruku za nečim, što bi se svaki put rasplinulo u zrak i maglu. Našla je smisao života, pa ako bi i znala govoriti da nije, mir sred nemirnog života prenosila je i na nas u kući.

Drugovima je vjerovala beskrajno, i što god bi od nje zatražili, ona je izvršivala. Bila je čak i pjesnik po narudžbi. Danas će se među nama naći malo ljudi koji cijene naručenu poeziju, nije je ni moja sestra cijenila; ali ima takvih narudžbi koje sadrže više poezije nego poneka slobodna inspiracija. — U vrijeme o kojem govorim, Magda nije više pisala pjesme. U prvi mah ih je napustila misleći da je vrijeme za borbu, a ne za stihove, odbacivala je čitavu prošlost, pa i svoje pjesme, a kasnije je gledala drugačije, ali nije pjevala, kada su jedne godine (mislim 1927) drugarice spremale proslavu ženskog dana. Sve je bilo lijepo spremno, i dvorana, i govor i program, ali nešto fali, nepotpuno je, a proslava je sutra. Trebala bi pjesma, pjesma žena, no odakle? Tek odjednom netko se sjeti da je Magda štampala nekoć pjesme u „Mladosti” i „Omladini”, zašto ne bi sada spasla situaciju? Seka je bila na velikoj mucu, davno je zaključila da nema pjesničkog talenta i godinama nije pjevala. Kako da sada odjednom propjeva, pa još preko noći, po narudžbi? Dokazivala je, branila se, ali drugarice su bile čvršće od bedema: Ti kako znaš, ali pjesmu sutra donesi! I donijela je. Sjećam se kako je pisala: sva je blistala, radovala se. Napisala je riječi na melodiju iz ruskog filma, koji ih je tada sve bio zanio. Ženska pjesma napisana s inspiracijom, doduše ne čistom pjesničkom, ali jednako iskrenom — bilo je to osjećanje da drugovi ovo očekuju, da je njima ovo potrebno, i ne smije ih ona iznevjeriti.

*„Već gubi se žalosna prošlost
I prolazi stoljetni san,
A mi, žene iz crne noći
U novi sad kročimo dan”.*

— tako počinje ova pjesma, koja je — na brzinu uvježbana — izazvala buru oduševljenja na proslavi i odmah počela da se širi po našim gradovima i nastavila da živi na skromnim partizanskim proslavama ženskoga praznika u dane kad njezin autor nije više živio. Ova pjesma u historiji našeg ženskog pokreta predstavlja jednu od njegovih poetskih stranica.

Naša Narodnooslobodilačka borba prošla je bez moje sestre... Ne mogu zamisliti kako bi ona izgledala u tim surovim i velikim danima, koji su nosili ostvarenje njezinih ideala, a ipak bili malo nalik na sve ono što je Magda u svojoj mašti zamišljala, jer je život bogatiji, raznolikiji, ali i tvrdi od mašte. Ne zam kako bi izgledala, ali slutim da bi ona, sa svojim oduševljavanjima i ganućima, često s neočekivanom naivnosti, umjela da dade svojoj okolini nešto čega bez nje nije bilo, ili kako mi reče jedna njezina drugarica: „Mi koji smo je znali i voljeli, osjećamo da je njezino mjesto ostalo ovdje prazno“.

Otkada je prošao rat, otkad sam se postepeno saživjela s misli da nemam više sestre, stalno me prati osjećanje da treba negdje sačuvati, otrgnuti mistavilu ovaj isječak jedne plemenite i zanesene mladosti. Izrazila sam samo malo od onoga što je moćno i jasno u meni kao osjećanje, kao slika, a moguće dosta bespomoćno kao riječ. Ali jedini sam čovjek koji zna sve o njezinoj mladosti, sestra sam joj i ovo sam napisala.

*

Beleška redakcije

Intimnom i toplom prikazu lika Magde Bošković, koji je dala s ljubavi i opravdanim divljenjem njena mlada sestra, redakcija je želela da doda još neke detaljnije podatke koji su interesantni za dopunjavanje tog portreta.

Magda se rodila 3 XI 1914 u Osijeku, u građanskoj porodici, od roditelja koji su imali razumevanja za njen kulturni razvoj i, posle, za njenu političku delatnost. Osnovnu i srednju školu kao i Ekonomski fakultet završila je u Zagrebu. Posle toga dobila je nameštenje kod „Našičke“. U višim razredima gimnazije prišla je cionističkom omladinskom pokretu, prvo kao član „Literarnih sastanaka“, posle „Hašomer hacaira“. U to vreme već se istakla svojim lirskim, iskrenim i nekonvencionalnim pesmama, od kojih se veći broj pojavio u omladinskim časopisima „Mladost“, „Hanoar“ i drugim. U tim pesmama Magda nije davala samo oduška svojim emocijama i vrenjima mlade devojkice i intelektualke, nego je bila i govornik o dilemama i problemima svoje generacije napredne omladine koja je iz redova građanstva stala na stranu radničke klase i progresivne misli. U krugovima jevrejske omladine bila je neobično voljena i cenjena a jednako tako i posle, među svojim partijskim drugovima. Pisala je katkad pod pseudonimom Noemi Edomit.

Učestvovala je na nekoliko logorovanja cionističke omladine, pa je na jednom mahaneju u Gozdu, u zajednici s Danielom Ozmom i Zdenkom Levntalom napisala omladinski komad s halučkom tendencijom „To, to je put“. Među Magdinim prijateljima bio je i zagrebački jevrejski vajar i grafičar Slavko Bril, a na fakultetu su među njenim najbližim prijateljima bili Mira Mandl i Hugo Sparing, ubijeni 1941.

Od 1934 g. je član Skoj-a, ali još pre toga radi vrlo aktivno i samopregorno na svom fakultetu, bez obzira na česta hapšenja, a kasnije i u polulegalnim organizacijama studenata „Svetlosti“ i „Kulturnom udruženju studenata pacifista“. Vidimo je i u studentskoj sekciji „Ženskog pokreta“ i u „Društvu za prosvetu žene“. U izdavanju serije brošura za marksističku popularizaciju

nauke u biblioteci „POBI“, ona je duša celog rada i na svojim ledima nosi najveći teret. Uz to piše u „Ženskom svijetu“ i drugim časopisima. Posle završetka studija njena se aktivnost prenosi na sindikalne organizacije, URSS i SBOTIĆ.

Uskoro posle stvaranja tzv. NDH Magda je uhapšena i prošla je kroz zatvore u Zagrebu, Koprivnici i Lepoglavi. Poslednji se put javila iz logora u Đakovu, s vešću da će „biti premeštena na rad u Nemačku“, ali je ubijena u logoru Stara Gradiška, gde je kompozitor Natko Devčić video stvari s njenim imenom.

Magda je u svakom pogledu bila svetao i uzoran lik poštenog i požrtvovnog čoveka i borca. Uvek je služila kao primer svojim drugovima, ozbiljnošću, disciplinom i elanom. S pravom može da se njom ponosi i da čuva njenu plamenu uspomenu i naša uža, jevrejska zajednica u Jugoslaviji.

O JEVREJSKIM DEČJIM ZABAVIŠTIMA

Malobrojna jevrejska zajednica u Jugoslaviji koja je preživela II svetski rat i — posle grupnih iseljenja u Izrael — dobila svoj današnji sastav, u želji da se održi kao jevrejska, morala je u prvom redu da misli na buduće generacije. Kao važan zadatak postavilo se zato prenošenje kulturnog nasleđa na decu i omladinu, koja inače ni u školi, a ni u svom domu nema prilike da stekne makar osnovne pojmove o Jevrejstvu.

Kada su se jevrejske porodice vratile iz Narodno-oslobodilačke borbe, iz zarobljeničkih i koncentracionih logora, ili izbeglištva, dovele su sa sobom samo vrlo mali broj dece pa se na svako jevrejsko dete gledalo kao na neki lepi egzotični cvet. Ali uskoro su se stvorila nova ognjišta i deca se rađala tako da danas imamo na celoj teritoriji Jugoslavije oko 1.000 dece do 16 godina. Starosni sastav te dece je usled znatno povećanog nataliteta posle rata takav da preovlađuju deca pretškolskog doba i ona do 10 godina. Naime, ukupan broj dece do 10 godina iznosi preko 700, od kojih broj pretškolske dece dostiže 400. Većina ove dece živi u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu.

Članovi naše zajednice su se posle Oslobođenja relativno brzo uključili u ekonomsku i društvenu izgradnju zemlje, a mlade majke, dobivši kao žene u Novoj Jugoslaviji pored ravnopravnosti i široku mogućnost za lični razvoj, pa i iz materijalnih razloga, sve više su se zapošljavale, ili studirale. Nemajući kome da ostave decu, one su počele isticati potrebu osnivanja dečjeg zabavišta gde bi deca pod stručnim nadzorom korisno provodila vreme, a uz to dobivala izvesna jevrejska znanja koja majke često nisu bile u mogućnosti da im pruže jer ih ni same nemaju u dovoljnoj meri.

Usled opšteg porasta nataliteta i velikog priliva stanovništva u gradove u posleratnim godinama, broj ustanova za pretškolsku decu, koliko god se povećava, teško može da zadovolji potrebe. Stoga je svako novootvoreno zabavište dobro došlo za pokrivanje rastućih potreba, ili za rasterećenje ostalih dečjih ustanova, te rešava makar mali deo zadataka koji se postavljaju u okviru opšteg društvenog staranja o deci.

Iz svih tih razloga prišlo se organizaciji jevrejskih zabavišta. Ova već od samog početka nisu išla za tim da izoluju jevrejsku decu, nego su, naprotiv, primala i nejevrejsku. Celokupni vaspitni sistem u njima postavljen je tako da daje skladnu celinu pojmova o našoj jugoslovenskoj domovini i društvenoj stvarnosti sa osnovnim jevrejskim znanjima i vaspitanjem, koje nosi nacionalni, a ne verski karakter, kao što to uostalom čine i ostale narodne manjine. Time što će i nejevrejska deca dobiti izvesne pretstave o Jevrejstvu, ona će se — smatra se — samo obogatiti i svoj vidokrug proširiti, budući da je takva zamisao u celini u skladu sa idejom o nacionalnoj ravnopravnosti i bratstvu i jedinstvu naših naroda.

Kao što se u praksi pokazalo, nejevrejski su roditelji pravilno shvatili tu ideju, tako da je njihovo interesovanje za naša zabavišta izvanredno veliko, i ništa im ne smeta ako njihova deca, napr. povodom jevrejskog nacionalnog praznika Hanuka, učestvuju u programu te sa svima ostalima pevaju „Maoz-cur”. Razume se da se u zabavištu obeležavaju i jugoslovenski nacionalni praznici, a svečana proslava rođendana Maršala Tita prešla je u tradiciju. Za tu priliku se programi sastavljaju u jugoslovenskom patriotskom duhu, deca pevaju partizanske pesme itd. Na sve te priredbe dolaze i jevrejski i nejevrejski roditelji i drugi sugrađani naši, kao i predstavnici društvenih organizacija.

Do otvaranja prvog jevrejskog zabavišta i ostvarenja napred izloženih ideja došlo je najpre u Zagrebu, zatim u Beogradu, a na putu je da se ostvari i u Sarajevu. Počelo se sa veoma skromnim sredstvima i još skromnijim inventarom, sa nešto oko 20 dece. Pitanje prostorija rešeno je u Zagrebu povoljnije nego u Beogradu, ali se tu kao kompenzacija dobro koristi veliko dvorište zgrade.

Problem nalaženja vaspitačica nije bio lak zadatak, s obzirom da je trebalo izabrati osobe koje bi imale neophodna pedagoška znanja, odgovarajuće moralno-političke kvalifikacije za pravilno ostvarenje postavljenih ciljeva, a pored toga i izvesna jevrejska znanja koja bi bila u stanju da prenesu na decu. Međutim, može se reći da je to pitanje bilo od samog početka rada relativno povoljno rešeno. Prve učiteljice su i u Beogradu i u Zagrebu svojim zalaganjem, strpljivim, taktičnim i blagim postupkom sa decom bitno doprinele dobrom glasu naših zabavišta. Vaspitni kadar se poslednjih godina još popunio vaspitačicama koje su provele po godinu dana na specijalizaciji u Izraelu kao stipendisti Jewish Agency. Kao što je poznato, u Izraelu je sistem rada u pedagoškom pogledu, naročito u pretškolskim ustanovama, na visokm nivou čak i u poređenju sa najrazvijenijim zemljama. Od dve učiteljice koje su završile kurs jedna radi u Beogradu, a druga u Zagrebu, a uskoro se očekuje povratak i treće. Mora se napomenuti i to da su u vreme organizovanja zabavišta, pa i kasnije, ženske sekcije naših najvećih

opština odigrale veoma pozitivnu ulogu. One su se brinule o svim potrebama zabavišta, savetovale učiteljice, dežurale po potrebi i vodile računa o tome da rad bude u svakom pogledu na što višem nivou.

Pozitivni rezultati uloženog napora ubrzo su se pokazali, jer je priliv dece u naša zabavišta bio sve veći, tako da je, naprimer, broj dece u beogradskom zabavištu 1953 godine iznosio blizu 60. Prostorije, međutim, nisu dozvoljavale prijem i pravilan rad sa toliko velikim brojem dece pa se taj broj sveo i stabilizovao i u Beogradu i u Zagrebu na 25 do 35.

Jevrejsko dečje zabavište u Beogradu

Sadržina i metod rada u zabavištima usklađeni su u prvom redu sa programima ostalih zabavišta u zemlji. Tako se i rad u Beogradu i Zagrebu odvija na sličan način, jedino postoje izvesne razlike u konkretnom programu (izboru materijala) i rasporedu vremena i u tome što se u Zagrebu posvećuje više pažnje ručnom radu. U oba zabavišta radi se na fizičkom, intelektualnom, moralnom i estetskom vaspitanju dece, što se postiže putem metoda usklađenih sa uzrastom i individualnim naklonostima dece. Svako dete treba da se upozna sa prirodom, svojom neposrednom okolinom, životom i radom odraslih, i da se nauči izražavanju na svom maternjem jeziku. Uloga je zabavišta da dete uvrsti u društvo, da mu svede egoizam na razumnu meru, da vaspitava karakter i ponašanje i da kod dece razvija disciplinu i izvesne radne i higijenske navike. To se postiže kombinovanim metodima velikih pe-

dagoga. Posebna se pažnja u našim zabavištima poklanja muzičkom vaspitanju dece, i to kroz ritam, melodiju i igru. Izvrstan materijal koji su učiteljice donele iz Izraela, i koji je kasnije dopunjavan novim notama i gramofonskim pločama, bitno pomaže postizavanju uspeha na tom polju. U raznim pokretnim igrama i pesmicama dolazi tako do izražaja i današnja izraelska stvarnost, kao naprimer berba narandži, kaktusi na putu i sl. Deca izvode jednostavne igre pevajući uz to kratak tekst na ivritu (jevrejskom). Pripremaju se i dramatizacije, uz prikladnu muziku, iz drevne istorije jevrejskog naroda. Svake godine se organizuju priredbe povodom Hanuke i Purima. Tako se kod dece stvaraju izvesni pojmovi o Jevrejstvu. možda ne baš uvek adekvatni, kao što će se videti iz sledeće scene: Učiteljica priča na času o raznim zanimanjima odraslih, pa tim povodom pita malog Acu:

— Šta radi tvoj otac? Čime se zanima?

— Moj otac je sudija.

— A tvoja mama, Olgice?

— Moja mama je krojačica.

Na to se javlja mali Miša i sa ponosom izjavljuje:

— A moj otac je Jevrejin.

S obzirom na zahtev roditelja i prihvatajući argumente onih pedagoga koji smatraju da učenje stranih jezika koje se sprovodi samo u igri i kroz igru ne predstavlja opterećenje dece, u našim zabavištima se uči, u Zagrebu, nešto malo francuskog a u Beogradu nešto engleskog jezika. U tom učenju učestvuju samo veća deca koja su sposobna da se na svom jeziku više-manje pravilno izražavaju. Iskustvo je pokazalo da za njih to ne predstavlja nikakvu teškoću, osim toga, kod one dece kod koje bi to išlo teže, taj rad se ne forsira. Deca se takođe bave ručnim radom i crtanjem. Ona se povremeno vode u posetu pojedinim zanatskim radionicama kao i na šetnje u prirodu. Prilikom takvog jednog malog izleta razvio se sledeći razgovor između dvoje dece:

— Znaš li ti, Sanjice, kako je nastao svet?

— Ne znam. Ali ja znam kako sam ja postala.

Umeša se teta Zlata:

— Mene zbilja zanima kako je postao svet?

Saša: — To ti je sve priroda. A znaš li ti šta je priroda?

Sanjica: — Ne znam.

Saša: — Ti ništa ne znaš. Priroda to ti je dan, noć, brda, more.

Pre puno godina ljudi nisu znali da kuvaju, jeli su sve sirovo i svega su se bojali: groma, grmljavine; verovali su u dobre i zle bogove. A onda... onda su došli partizani i pobedili zle bogove pa smo postali ovakvi kao sada.

*

Zabavišta imaju i niz problema od kojih se neki postepeno rešavaju, a na neke još nije došao red. Tako je, naprimer, problem prostorija u Beogradu nerešen, jer sadanje prostorije nisu dovoljno svetle, niti odgovaraju svim higijenskim propisima.

Velike su teškoće oko prikupljanja većeg broja jevrejske dece zbog udaljenosti od zabavišta, jer nema ko da ih dovodi. Pokušaj da se u tu svrhu angažuje jedna osoba, pokazao se iz niza razloga neizvodljivim. Nadalje, inventar naših zabavišta je veoma siromašan, naročito što se tiče nameštaja, igračkaka, didaktičkog materijala, sprava za telesne vežbe i za zabavu dece u dvorištu. Ovaj materijal se, doduše, u poslednje vreme dosta dopunio pošiljkama iz Pariza od jevrejske organizacije Joint i „Jewish Child's Day” iz Londona. Ali naša deca su veoma temperamentna pa se igračke brzo kvare te ih nikad nije dosta.

Postoje pored navedenih dobrih strana još izvesne slabosti i kod vaspitnog kadra, naročito u pogledu inicijative za prikupljanje sitnog materijala iz prirode i raznih otpadaka koji bi se izvršno mogli koristiti za ručni rad. Ne sprovode se u dovoljnoj meri organizovane igre kroz koje se stiču izvesna znanja i navike, a koje iziskuju invenciju. S druge strane, učiteljice ispoljavaju puno ljubavi i strpljivosti prema deci i u pojedinim težim slučajevima pokazale su se kao dobri poznavaoци dečje psihe i postigle lepe individualne rezultate. Najzad, potrebno je dobro poznavanje jevrejske istorije i tradicija da bi se iz te dragocene riznice prenelo nešto deci u obliku priča i dramatizacija. Postoje široke, dosada još nedovoljno iskorišćene mogućnosti na tom polju, jer je prikupljena potrebna građa, pa se nadamo da će naše učiteljice u budućnosti intenzivnije poraditi na tome.

Što se tiče dopunjavanja i razvoja sistema rada i unošenja novina, tu u prvom redu pomaže kontakt naših učiteljica sa vaspitačicama iz drugih zabavišta u zemlji i praćenje pedagoške i dečje literature. Prilikom posete sekretara beogradske ženske sekcije nejevrejskim oglednim i jevrejskim zabavištima u Cirihu i Londonu prikupljen je dragocen materijal i iskustva iz te oblasti.

Napori naše zajednice na okupljanju pretškolske dece u jevrejska zabavišta, bez obzira na izvesne teškoće i nedostatke, dali su, u celini, dobre rezultate. Zabavišta su se afirmirala, dobila svoju stalnost i u njima se već redovito smenjuju godišta, polazeći odavde u školu, noseći sa sobom osnovna znanja o današnjoj socijalističkoj stvarnosti i jugoslovenski patriotizam usklađen sa svešću o jevrejskoj pripadnosti, naravno u onom smislu i do onog stepena kako to već može biti kod tako male dece. Drukčiji rad i drukčije vaspitanje ne bi bilo ni pravilno ni moguće, a nikom ne bi ni koristilo, jer bi u dečjim glavama nastala nepotrebna i u krajnjoj liniji štetna zbrka. Takav rad u zabavištima uz primenu savremenih metoda ocenjen je pozitivno i od nadležnih faktora, te uživa zaista lep ugled u široj jevrejskoj i jugoslovenskoj javnosti. Većina naših uglednih gostiju, jevrejskih javnih radnika iz inostranstva, ili iz unutrašnjosti, obično navraćaju u naša zabavišta, a njihove zabeleške u „Knjizi utisaka”, koja je ustrojena već pre nekoliko godina, svedoče o njihovom pozitivnom mišljenju i lepim utiscima.

Nastaje pitanje kako proširiti i produbiti kod dece dobijena jevrejska znanja i interes i kako dalje formirati svest o pripadnosti užoj i široj jevrejskoj zajednici. Izgleda da je najbolje rešenje za to ono koje se sprovodi i u drugim većim jevrejskim zajednicama, naime okupiti decu u klubovima, stvoriti grupe po uzrastu i sastaviti i sprovoditi takav program kako bi se deca u klubu dobro osećala te da bi bila voljna i željna da odvoje nešto od svog prilično oskudnog slobodnog vremena i redovno dolazila na sastanke. Takvi omladinski klubovi su već osnovani u našim većim opštinama (Beogradu, Zagrebu i Sarajevu), no zasada samo su u Beogradu obuhvaćena sva godišta. Klubovi imaju svoju posebnu problematiku, u prvom redu nedostatak sposobnih rukovodilaca, no i ta pitanja će se postepeno rešavati. Poželjno bi bilo da sve veće opštine priđu ostvarenju takvih klubova.

*

Da je ideja o organizaciji jevrejskih zabavišta u osnovi bila pravilna dokazuje i činjenica što zabavišta rade sa prikazanim uspehom više od četiri godine i što su postala bitni i stalni element jevrejskog kulturnog rada. Smatramo da ona i nadalje imaju uslova za opstanak i razvoj, prvo iz praktičnih razloga: jer pomažu roditeljima u opštem i specijalno jevrejskom vaspitanju dece, zatim, jer se deca u njima vrlo dobro osećaju, što dokazuje i njihova povezanost sa zabavištem i onda kad pođu u školu. Deca, a naročito ona iz prvog razreda osnovne škole, koja su ranije posećivala zabavište, dolaze posle škole da posete učiteljice i često učestvuju i u radu. A i njihov dolazak u klub je dokaz povezanosti i pozitivnog uticaja zabavišta. Stoga treba nastojati da se organizuju zabavišta i u drugim većim opštinama svuda gde ima dovoljan broj jevrejske dece, kao naprimer u Subotici, Skoplju i event. u Novom Sadu.

Postojanje zabavišta je opravdano i iz idejno-nacionalnih razloga, jer se u njima radi na tome da se od samog početka, kad se može uticati na formiranje pojmova kod dece, ova upućuju i vaspitavaju da postanu napredni i korisni članovi socijalističke Jugoslavije i pripadnici jevrejske zajednice. Kod te dece pojam o Jevrejstvu neće postati kompleks, već će njihova svest na odgovarajući način biti ispunjena pozitivnom sadržinom. I to je jedan od načina na koji se jevrejska zajednica može održati.

LOGOROVANJE NAŠE OMLADINE

...posle prekida od punih petnaest godina. Uprkos strahovitog stradanja, uprkos tolikih žrtava u borbi protiv smrtnog neprijatelja, uprkos logorima smrti, dušegupkama... nit života nije prekinuta. Krvavi genocid nije sasvim uspeo. Naša je omladina opet na logorovanju.

U ovoj jubilarnoj godini, desetoj od obnavljanja Saveza u oslobođenoj domovini, uloženi su ozbiljni napori za proširenje kulturne delatnosti i rad sa omladinom. Nastojalo se da se novi naraštaj upozna sa bogatim kulturnim nasledem duge jevrejske istorije. Da se upozna sa jevrejskim problemima današnjice u skladu sa naprednim shvatanjima i stremljenjima naše socijalističke zemlje.

Izvršni odbor Saveza smatrao je zajedničko letovanje — logorovanje omladine važnim činocem za njeno bliže međusobno upoznavanje, fizičko oporavljanje i jačanje, za njeno kulturno napredovanje i za razvijanje jevrejske svesti.

Letovanje je obuhvatilo 227 iz svih većih jevrejskih opština naše zemlje. Pretškolska deca, srednjoškolci i studenti bili su prema uzrastu razvrstani u tri grupe. Prvu grupu sačinjavala su deca od 7 do 11 godina, drugu grupu deca i omladinci od 11 do 16 godina, a treću grupu omladinci od 16 godina naviše.

Grupe su letovale naizmenično. U prvoj smeni bila su deca od 11—16 godina. Ona je bila na letovanju od 4 do 23 jula. Druga smena bila su deca od 7 do 11 godina. Ona je letovala od 24 jula do 12 avgusta. Treća grupa, omladinci od 16 godina naviše, letovala je od 13 avgusta do 1 septembra.

Pred očima čoveka koji je pošao iz Rovinja da poseti omladinski kamp Saveza, posle polučasovne plovidbe među pitoresknim malim ostrvima, ukazuje se prekrasna, nezaboravna slika. Na strmim obalama, koje se sve više približavaju kao neka začarana šuma iz davno zaboravljene bajke, prostire se „Punta Korente“, nacionalni park kršne Istre. Niču prekrasni čempresi, ponosne palme, snažna stabla stoletnih primorskih borova usred gustog žbunja lovora, leandera i bršljana.

More je mirno. Kao rastopljeni metal razlilo se nadaleko, dokle god pogled dopire. Mali motorni čamac guta poslednje metre. Na keju smo. Dočekuje nas popularni patron logora, „Čika Mikša”.

Na jednoj lepoj livadi okruženoj krasnom gustom borovom šumom, nekoliko metara udaljenom od mirne morske obale, proteže se kamp omladinaca.

Kamp je moderno uređen. Raznobojne montažne kućice pružaju vrlo živopisnu sliku. Nameštaj je u kućicama upravo „raskošan”, kreveti sa žičanim madracima, dušecima napunjenim vunom, noćni stočić, orman, priručni umivaonik, stona električna lampa. Na prozoru i vratima zavese. Svaka kućica ima svoj sto i stolice. Ceo kamp je elektrificiran. Vodovod, sanitarni uređaji, tuševi i umivaonici. Razni fiskulturni rekviziti, igračke i ljuljaške takode stoje na raspolaganju.

Prva grupa jevrejske omladine na letovanju u Rovinju, jula 1955 godine

U tom zanimljivom, nesvakidašnjem ambijentu, „Čika Mikša” je počeo da priča. Videlo se da je zadovoljan što najzad nekom „nadležnom” može da iznese svoje utiske, da priča o savladanim i još postojećim teškoćama i brigama. Hrana je odlična i izdašna (ujutro bela kafa, pecivo, buter, džem ili salama; upodne kompletan ručak sa mesom ili ribom po izboru; isto tako i večera), ali deca imaju neverovatno apetit. Ogladne na svežem vazduhu u stalnom kretanju a i voda ih iscrpljuje. Pojela su svu rezervnu dodatnu hranu. „Više puta sam se obratio Domu staraca. Tek ovih dana će

nešto stići. Recite, molim vas, ko je važniji: domari ili omladinci?!" Uzaludno je bilo dokazivati energičnom zaštitniku „gladnih logoraša" da nije naše da sudimo o tom „komplikovanom problemu". Nije se umirio dok mu nisam obećao da ćemo zatražiti intervenciju Lacija, koji se u to vreme nalazio na godišnjem odmoru na Crvenom Otoku.

U međuvremenu logor je počeo da se budi. Posle jutarnje gimnastike i brige za „ličnu higijenu", deca između 7 i 11 godina odlaze na doručak. Posle doručka sledi uređenje kampa uz pomoć odraslih.

Za jednim od stolova velika grupa mališana, završivši uređenje kampa, opkolila je druga Zdenka. On je za vreme svoga kratkog boravka stekao simpatije malih građana kampa. Ne samo zbog neprestane brige za njihovo zdravlje, već i zbog zanimljivih stvari koje im je svakom prilikom pričao.

Kamp se najedanput ispuni veselom grajom. Brzo smo saznali razlog tome. Vreme je za kupanje. Zaista, najlepší trenutak za mlade logoraše. U gaćicama i kupaćim kostimima spuštaju se strmim puteljkom na plažu. Svak brzo nalazi neko zgodno mesto na vrelim kamenim terasama. Sunce obilato greje. More čini osobito srećnim male kupaće. Mnogi od najmlađih lupaju rukama po površini i ne bez dostojanstva hvale se da su već naučili da plivaju.

Sa ovim se ne završava dnevni život u kampu. Dolazi ručak, a potom vreme za odmor i spavanje. Posle 16 časova počinje pesma i igra, priče ili probe za razne priredbe. Kursevi baleta i gimnastike. Učenje jugoslovenskih i jevrejskih narodnih igara i pesama.

Kamp odjekuje od oduševljenih usklika tankih glasića. Da li se to deli čokolada ili su opet stigli mornari da pričaju o dalekim morima? Ni jedno ni drugo nego drugarica Edita pokazuje neke nove dečje igre koje je naučila u jevrejskim dečjim zabavištima u Londonu. Sa ne manje pažnje slušaju mališani i njene priče o svim mogućim stvarima.

Sad su stigli gosti iz Saveza, tu su Čika Albi, Čika Laci i Čika Dov sa drugaricama. Priređuje se svečanost u njihovu čast. Došlo je i preko sto gostiju iz okolnih kućica i kampova. Od priređivača je kanda najnervozniji „Čika Mikša", tehnički rukovodilac priredbe. Sa velikom energijom i brzinom trčkara on tamo-amo kao da je kakav režiser letnjih igara u Dubrovniku. Ali ni uspeh nije izostao. Divna iluminacija kampa i osvetljenje „pozornice". Raznim bojama osvetljene male kućice, okolna stabla i žbunje daju divan okvir i umnogome doprinose uspehu priredbe.

„Umetnički rukovodilac" priredbe, drugarica Olga Adam, ni u čemu ne zaostaje iza „tehničkog rukovodioca". Drhtavim glasom objašnjava deci: „Nemojte biti nervozni, ne plašite se, ponašajte se lepo, kao da ste na probama. Kao i da nema publike". Popravlja im kostime, pokazuje pokrete baleta. Već je na kraju svojih snaga.

A male umetnice, svesne svojih znanja i darovitosti, sasvim mirno vćekuju svoj nastup. Sigurne su u uspeh. I nisu se prevarile. Ta mala priredba je bila odlična u svakom pogledu.

Nad kampom se spušta noć. Zvezde blistaju srebrnastim sjajem i bde nad zdravim snom mališana.

Sanduće za pisma do vrha je puno. Pisma za mamu i tatu i drugove sa oduševljenjem prićaju o divnim i nezaboravnim danima na moru i o srećnom detinjstvu.

U tihoj noći vode se razgovori. O prvoj grupi i prvom logorovanju.

„Ćika Mikša” prića: —

„Upoćetku je bilo raznih teškoća, jevrejska deca iz pet naših republika prvi put su se našla u jednom zajednićkom kampu. U prvim danima bilo je odvajanja. Međutim, zbliženje je ostvareno brže nego što se moglo oćekivati. Deca su našla zajednićki jezik. Međusobno su se povezala. Zbližila ih je zajednićka igra, zajednićki život.”

Ćini nam se da kulturni i vaspitni program nije bio dovoljno brižljivo sastavljen i sproveden. Kod rada sa omladincima od 13 do 16 godina ne sme se gubiti iz vida da je pubertet najopasnije razdoblje u razvitku ćoveka.

Rukovodiocima tu se postavljaju teški zadaci. U duševnom razvitku mladog ćoveka kamp treba da bude stepenica više u njegovoj borbi za samostalnost. Ćini nam se da kod rešavanja ove problematike nismo bili na dovoljnoj visini.

Omladinci sa zahvalnošću primaju svaku poućnu reć. Na lepoj livadi, usred šume, u krugu omladinaca sedi sedi profesor i govori o istoriskom znaćaju jevrejskih praznika. Kroz reći iskusnog pedagoga, rećaju se kao na bioskopskom platnu slike davne prošlosti. P e s a h — praznik sećanja na osloboćenje iz egipatskog ropstva. S u k o t — sinovi Izraela lutaju kroz vrelu, bezvodnu pustinju. Bore se sa prirodom, neprijateljem i malodušnošću svojih drugova. Formiraju se obićaji i deset zapovesti. Život pod šatorima. Š a v u o t — duge povorke snaćnih seljaka dolaze na hodoćašće u Jerusalim. Održavaju veliku skupštinu. Razdragano svetkuju praznik sazrevanja plodova i berbe. Godine i vekovi prolaze. Sad dolaze praznici jedne slavne ali krvave epohe. H a n u k a — Makabejci u samoubilaćkim borbama oslobaćaju zemlju od tirana, tućina. L a g B a o m e r — borba šake ustanika na ćelu sa legendarnim Par Kohbom protiv moćnih rimskih legija. P u r i m — simbol pobeće života nad smrću. Pobeća dobrog nad zlim.

No time nije iscrpen program letovanja. Valja spomenuti izlete, naprimer motornim ćamcem u okolinu Rovinja, na Crveni Otok i Katarinu, autobusom u Pulu, Poreć, Piran, Portorož i Kopar. Zar sama ta imena ne prućaju jasnu pretstavu o lepim doživljajima malih izletnika!

Treća, najstarija grupa sastojala se od 77 omladinaca. Od toga 44 srednjoškolca i 33 studenta univerziteta i drugih visokih škola.

Bez obzira na to što se grupa sastojala pretežno od srednjoškolača, ton i karakteristika života bila je više studentska. Mlađi su se povodili za zrelijim.

Društveni život i međusobni odnosi bili su više nego zadovoljavajući. Za čitavo vreme nije bilo nijednog incidenta, nikakve svađe ili trvenja. Omladinci su se vrlo brzo međusobno približili, bez obzira na sredinu iz koje su dolazili. Unutrašnji život grupe kao celine nije bio sputavan nikakvim kanonima, naredbama i pravilima. Osnovni red kampa i disciplina su ipak bili na zavidnoj visini.

Dečja priredba u jevrejskom omladinskom kampu u Rovinju 1955 godine

Predviđeni kulturni program nije se mogao sprovesti. Predviđeni predavači su otkazali svoja predavanja iz nepredviđenih razloga. Ta praznina je donekle bila popunjena, zahvaljujući okolnosti što su neki članovi Izvršnog odbora Saveza provodili svoj godišnji odmor u blizini kampa.

Pretsednik Saveza drug dr Albi Vajs održao je tri predavanja. U predavanju „Jevrejstvo u svetu danas” on je dao opštu sliku savremene jevrejske problematike, s naročitim osvrtom na istoriju razvoja Jevrejstva u poslednjih nekoliko decenija, kao i na geografsku rasprostranjenost, socijalnu strukturu, organizacione forme i glavne društveno-političke tendencije jevrejskog življa u raznim zemljama, kao i pregled velikih interteritorijalnih jevrejskih organizacija.

U predavanju „Diaspora i Izrael“ dr Vajs je izložio glavne karakteristike života jevrejskih zajednica u svetu, njihove međusobne odnose i njihove odnose prema državi Izrael, kao i značenje države Izrael za ceo jevrejski narod i za samo stanovništvo Izraela. Ukazujući na mnoge dodirne tačke i mogućnosti saradnje, on je istakao i posebnosti jevrejske problematike u Diaspori i u Izraelu, kao i razlike u svakoj posebnoj zemlji i odnose Jevreja prema široj jevrejskoj okolini u zemljama u kojima žive i sa kojima su povezani mnogostrukim vezama kao građani, rodoljubi i trudbenici.

U predavanju „Jevrejski radnički pokret“ dr Vajs je izložio istorijat radničkog pokreta među Jevrejima u svetu, naročito u zemljama gde žive u većim masama, počev od poslednjih decenija XIX veka do danas. Ukazujući na sve ekonomske, političke i ideološke faktore koji su doveli do specifičnih pojava u jevrejskom radničkom pokretu, a istovremeno i do raznih vidova učešća jevrejskih radničkih organizacija i pojedinaca u međunarodnom radničkom pokretu i radničkim pokretima pojedinih zemalja, predavač je doveo slušaoca do savremenog aspekta tog celog pitanja, osvetljavajući posebno glavne karakteristike radničkog pokreta u Izraelu.

Potpredsednik Saveza drug dr Lavoslav Kadelburg upoznao je omladince sa svrhom letovanja i mogućnostima koje ovakav kontakt omladine iz svih krajeva zemlje pruža. Zatim je dao pregled jevrejskih organizacija i raznih društvenih aktivnosti između dva svetska rata u bivšoj Jugoslaviji, a detaljnije se zadržao na organizacionoj strukturi, ciljevima i radu u jevrejskoj zajednici od Oslobođenja do danas. Objasnio je naročito rad Saveza jevrejskih opština kao i rad njegovih institucija i pojedinih opština.

Drugarica Edita Vajs je održala predavanje „O jevrejskim omladinskim klubovima u Londonu“. Drugarica Vajs je ukazala na činjenicu da veliki broj jevrejskih omladinaca u Londonu provodi svoje slobodno vreme po klubovima kojih ima u svim krajevima grada preko stotinu na broju. U njima se sprovodi raznovrstan kulturni program, sportovi i razne zabave. Tokom zimskih meseci održavaju se u nizu klubova intenzivni kursevi judaistike i hebrejskog jezika. Krajem nedelje se obično prave zajednički izleti. Leti se organizuju kampovi. Klubovi izdaju svoje „Biltene“ a neki imaju i svoj list. Preko 80 klubova u Engleskoj okuplja „Savez jevrejske omladine“ koji izrađuje program rada i snabdeva klubove materijalom za kulturni rad. Omladinci u Engleskoj su pokazali živ interes za život i rad naših omladinaca i želju da uspostave što tešnji kontakt.

Drug Aleksandar Štajner održao je predavanje o temi „Privredni odnosi Jugoslavija-Izrael“. Tokom predavanja izložio je da je FNRJ ne samo među prvima priznala mladu državu Izrael, već da je ona jedna od prvih država koja je nastojala da što više intenzivira ekonomsku saradnju. Analizom kontingentnih lista, trgovinskih sporazuma i izvršenja istih ukazao je na činjenicu da pored bila-

teralnih privrednih interesa obostrano je uneto i mnogo dobre volje za učvršćenje koegzistencije između dveju zemalja. U popularnoj formi dao je iscrpan prikaz privredne monografije Izraela, ukazujući pri tome i na sociološku strukturu stanovništva kao i na društveno-političko uređenje zemlje.

Sva ova predavanja bila su pristupačna omladincima. Slušaoci su postavljali brojna pitanja. Živo interesovanje za izložene teme odrazilo se u diskusijama, kao i u pojedinačnim razgovorima posle predavanja.

Tokom jednog sastanka, naš gost iz Izraela, drug Šimon Cahor je odgovarao na pitanja koja su prisutni postavljali, a koja su se odnosila na život u Izraelu u različitim vidovima zadržanih naselja kao i na privredne, političke i kulturne probleme.

Na jednom diskusionom sastanku bio je razmotren predlog Izvršnog odbora Saveza da iduće letovanje bude pripremljeno i održano pod rukovodstvom samih omladinaca. Učesnici u diskusiji bili su mišljenja da bi se to moglo prepustiti jednom odboru, koji bi bio sastavljen od omladinskih klubova Beograda, Zagreba i Sarajeva. Taj odbor bi imao da izradi plan budućeg kulturnog rada u kampu, a da sami omladinci između sebe pronadu snage za njegovu izvršenje.

Organizovanih predavanja ili diskusija više nije bilo, ali su se vrlo često na plaži ili posle večere razvijale žive diskusije po najrazličitijim pitanjima u kojima je ponekad uzimalo učešća 20—30 omladinaca. U tim diskusijama razmatrani su razni problemi iz oblasti političke ekonomije, sociologije, umetnosti itd. Često su vođeni razgovori i sa jevrejskom tematikom.

Lepo je bilo posmatrati našu omladinu na logorovanju! Novi posleratni naraštaj polako sazreva, vaspitan u ponosnoj slobodnoj zemlji, ne znajući za tešku tragediju bliske prošlosti. Starija generacija se već oporavila. Zbrisani su tragovi teškog ranog detinjstva. Nestale su posledice fizičkih zlostavljanja, psihičkih i nervnih poremećaja. Na ruševinama niče jedno novo Jevrejstvo, čvrsto povezano sa naporima i borbom svoje zemlje, prožeto idejom izgradnje socijalizma i lepše budućnosti.

Nemoguće je nabrojati sve ono što omladinci doživljavaju za vreme svog kratkog boravka na moru.

Logorovanje je za sve tri grupe dobro uspelo i po programu koji su imale da ostvare i po zadovoljstvu učesnika. To se pokazalo i u pitanjima i porukama pri rastanku. Kada i gde će biti sledeće logorovanje? Opet ćemo doći. Ne zaboravite nas!

Tri nedelje su brzo prošle. Omladinci se vraćaju u svoje gradove, u svoju sredinu. Poneće sa sobom nešto malo od divnih doživljaja, nešto od slobodnog života u prirodi, nešto iz dana životne radosti i čeličenja dobrih osobina.

Logorovanje je uspelo. Iduće će uspeli još bolje. Omladinci će se starati o tome.

IZRAEL DANAS

SAZRELA U SEDMOJ GODINI

Kad ovo pišemo, Republika Izrael ulazi u osmu godinu. Ona je još vrlo mlada kao država, ali mi u Izraelu izgubili smo sklonost, koja je još do pre kratkog vremena donekle postojala, da se izvinjavamo za nedostatke i greške time što smo vrlo mladi kao država. Mi smo prestali da se pravdamo time, ali ne zbog toga što smatramo da su uslovi i ustanove u Izraelu sada odlični, skoro savršeni. Mi sigurno nismo zajednica koja je potpuno zadovoljna sadašnjicom i privržena njoj toliko da ustvari zamišlja budućnost, sutrašnjicu uglavnom kao borbu za odbranu i očuvanje duhovnih tekovina današnjice.

Za izraelski narod idealna budućnost koja će biti „bolja” u materijalnom, moralnom i kulturnom pogledu jeste velika i odlučna živa stvarnost. Lajtmotiv naše nacionalne renesanse i naše narodne himne, nada („Hatikva”) takođe ukazuje na tu budućnost veće sreće i punije slobode.

Međutim, kad danas naiđemo na suprotnost između neke stvarne pojave i idealne Jevrejske države, kakvu se nadamo da vidimo jednog dana, mi više ne smatramo da je opravdano da teškoću pravdamo rečima: „Čudo je što se mi uopšte nalazimo ovde: živa, suverena država. Mi zapravo još nismo stigli da se pozabavimo svim pojedinostima”. Ne. Mi sada smatramo da više nemamo prava da tako mislimo i govorimo. Ako se pokaže da nešto nije u redu, mi sad tražimo od sebe, od svoje vlade, od svih kojih se to tiče, da se neodložno učini dobro smišljen i odlučan napor da se reši taj problem i da se stvar ispravi. Nije ni potrebno reći da takav stav eventualno više doprinosi napretku.

Nije samo vreme donelo ovu korisnu psihološku promenu, nego i sledeća tri faktora:

Prvo, mi u Izraelu svesni smo toga da je naša država, iako mlada, takođe tvorevina jednog starog naroda, naroda koji ima jednu od najdužih stalnih i neprekidnih duhovnih tradicija u svetu, koji ima jedinstveno istorisko iskustvo. Stoga je prirodno što se

više traži od Republike Izrael nego što bi inače bilo razumno. Mi znamo da nam čast nalaže da živimo tako da potpuno odgovorimo očekivanjima svojih prijatelja.

Drugo, mi smo prošli kroz tešku školu i sada počinjemo da beremo pozitivne plodove tog teškog iskustva. Dete za koje se roditelji dobro staraju, koje dobro štite od teškoća i opasnosti spoljnog sveta, ostaje u mnogom pogledu nezrelo za duže vreme, što nije slučaj kod onog deteta koje se skoro od početka našlo potpuno izloženo surovim teškoćama gorke borbe za opstanak. To drugo, manje srećno mlado stvorenje sazreva brzo, pošto ono mora da mobiliše svu svoju životnu snagu kako bi moglo da opstane i da živi. Dosada je sudbina Izraela bila da nailazi na velike teškoće i da čeliči svoju snagu na nesavladljivim preprekama: tragično nasleđe vekovne rasturenosti našeg naroda, nacističko pustošenje, zaostalost i poniženje u mnogim zemljama Diaspore; zanemarenost i opadanje naše stare domovine; ekonomski i socijalni problemi naseljavanja koji nemaju primera ni presedana u prošlosti; a povrh ovih objektivnih faktora — i subjektivni faktori mržnje, neprijateljstva i agresije koji su pokušali da nas unište već u početku i koji još navaljuju na naše granice nastojeći da zatruju vazduh, da izvrnu istinu i zaustave naš napredak.

Sve je to doprinelo našoj ranoj zrelosti i niko se ne može nadati da razume Izrael ako bude prevideo te bitne činjenice.

Treći uzrok te rane zrelosti naše države, najplemenitiji uzrok, proističe iz prilično neobičnog i izuzetnog shvatanja na kome se zasniva stvaranje i opšta delatnost Republike Izrael. Gotovo svaki sistem savremenog međunarodnog prava i političke filozofije, sa verovatno usamljenim izuzetkom ubilačkog mita koji ispovedaju nacistički i fašistički rasni manijaci, priznaje pravo suverene države da postoji — kao nešto prirodno i samo po sebi očevidno, što proističe iz same stvarnosti te političke egzistencije i iz volje naroda te države, i što u principu traje sve dotle dok država ostaje osnovna forma međunarodne koegzistencije.

Međutim, građani Izraela i mnogi drugi dali su Izraelu još jedno opravdanje. Autori Izraelske deklaracije nezavisnosti nisu se zadovoljili time da stvaranje jevrejske države zasnivaju samo na istoriskom i prirodnom pravu — mada bi prema prihvaćenim opštim principima i praksi to bilo dovoljno. Niti je pozivanje na rezoluciju Ujedinjenih Nacija u korist jevrejske države bilo potpuno pravdanje njihovog postupka. Oni su jasno izneli treći *raison d'être* nove političke celine, pored ova dva. Za njih, a otada i za izraelski narod, Izrael znači nešto više. On ima misiju koja određuje njegov ekonomski, socijalni i politički razvoj, iako to u mnogim stvarima prevazilazi sadašnju stvarnost Države Izrael. Misija je mlade republike da učini kraj istoriskoj tragediji Jevreja bez domovine i da u isto vreme obezbedi opstanak i plodni razvoj jevrejskog kulturnog nasleđa u korist čovečanstva.

Ta misija, kojoj izraelski narod nastoji da služi i koju neće napustiti, nije nikako neka apstraktna ideja. To nije nešto na šta se mi možemo savršeno pozvati u govorima u svečanim prilikama, a zatim manje više zaboraviti. To je hitan praktičan zadatak i mi vrlo često osećamo da je vreme očajno kratko. Mi ne smemo odugovlačiti. U ovom strahovitom veku mi smo već izgubili toliko mnogo da ne možemo dozvoliti da izgubimo još više. Nas goni opasnost od uništenja i raspadanja.

Tako je Država Izrael sazrela vrlo brzo. Sedam godina nije dugo vreme, ali iz svih tih razloga u sedmoj godini ona se razvila i sazrela.

MISIJA IZRAELA

31 decembra 1954 godine bilo je 1,526.016 Jevreja u Izraelu (ukupno stanovništvo 1,717.834), a od toga broja skoro 736.000 došlo je u Izrael posle stvaranja države. Zakon o povratku, osnovni zakon naše Republike, otvara ustvari naše granice svakom Jevrejini koji traži ulazak (sa brojno neznatnim izuzecima krupnog kriminala).

Postoje samo sledeća ograničenja u pogledu velikog povratka: Ima, naravno, miliona Jevreja koji bar zasada ne nameravaju da se nastane u Izraelu.

Ima stotine hiljada, možda miliona, Jevreja kojima se ne dozvoljava da iziđu iz zemlje u kojoj žive, mada bi oni došli u Izrael kad bi im se to dopustilo.

Ima desetina, možda stotina hiljada Jevreja koji bi došli u Izrael ove godine ili iduće. Ali oni su toliko siromašni i toliko im nedostaje znanje nekog posla ili rada da je njihovo prebacivanje u Izrael i nastanjivanje moguće samo uz velike javne izdatke: za transport, neophodnu opremu, sanitetsku pomoć, stan i obuku itd. To bi značilo utrošiti stotine i stotine dolara iz javnih fondova za svaku porodicu, a ti fondovi su naravno ograničeni.

Usporavanje imigracije 1953/1954 prouzrokovano je nizom faktora u Izraelu i u Diaspori. Međutim ove godine očekuje se opet oko 30.000 useljenika, od kojih su mnogi iz Severne Afrike. Srećom, razlog za to nije samo pogoršanje položaja Jevreja tamo i u drugim krajevima, već takođe veliki napredak u apsorbovanju useljenika u Izraelu, gde mi savladujemo probleme prvih masovnih talasa, učimo se na svojim greškama i prikupljamo veću ekonomsku snagu.

Osim toga u poslednje vreme primećeno je izvesno popuštanje u pogledu odlaska Jevreja u Izrael iz Poljske, Mađarske, Sovjetskog Saveza i zemalja koje su u savezu sa njim, i postoji nada da će iseljavanje Jevreja iz ovih zemalja postati lakše u nedalekoj budućnosti.

Preko 110.000 stalnih stanbenih jedinica završeno je otkako je stvorena država. Najveći deo zgrada stavljen je na raspolaganje novim useljenicima. Usled toga broj novih useljenika u prolaznim

logorima (Maabarot), koji je nekad iznosio 230.000, sada je ispod 20.000. Novi sistem „sa broda na farmu” omogućio je da se budući poljoprivredni naseljenici prebace direktno u seoske oblasti, gde su pripremljeni i čekaju ih domovi, oprema, mogućnosti za obuku i sve životne potrebe.

Od preko 730.000 novih useljenika manje od 2% bavilo se poljoprivredom u inostranstvu. Polovina nije bila osposobljena ni za kakav rad ili poziv. Međutim danas 140.000 njih obrađuje zemlju. Ljudi iz Istočne Evrope, balkanskih zemalja, sa Srednjeg Istoka i Severne Afrike rade zajedno u svim industrijskim granama i često sa značajnim uspehom upotrebljavaju najmodernije i veoma komplikovane mašine.

Kibuc Saar Haamakim. Hag Šavuot — praznik prvih plodova. Povorka s nacionalnom i crvenom zastavom kibuca na čelu

Sprovodi se velika akcija na polju kulturne integracije. 150.000 odraslih ljudi studiralo je hebrejski jezik. Pohađanje škole povećalo se od stvaranja države od 98.000 na 350.000 — a dete koje svrši hebrejsku školu u Izraelu postaje kulturno potpuno ukorenjeno u našoj zemlji, bez obzira gde je rođeno. Vojna služba je treći faktor prosvetavanja i integracije, a radničke organizacije, politička delatnost i društveni kontakt — sve to deluje u istom pravcu. Isključivost, otpor i zategnutost, na koje obično nailaze

Ljudi u većini zemalja, skoro ne postoji u Izraelu. Dominira osnovna ideja prikupljanja iseljenika kao vrhovna misija Izraela i ona brzo uklanja sve ovakve negativne pojave.

Mnogo se čini da se sačuva i unapredi visoka kulturna tradicija našeg naroda u svim oblastima duhovnog stvaranja: nauci i umetnosti, filozofiji i religiji. Naravno, nikome se ne nameće nikakva dogma. Cilj je da se učini sve što je moguće da se pruži potstrek slobodnom kulturnom razvoju koji bi stvorio nove vrednosti dostojne naše prošlosti.

Izrael je mala zemlja, nije nimalo bogata materijalnim izvorima. Mi ne možemo podizati laboratorije koje bi se po veličini, broju i opremi mogle uporediti sa onima kod Velikih sila. Niti možemo svojim naučnicima i umetnicima pružiti prihode približne onima koje mnogi od njih mogu dobiti u inostranstvu. Ipak mnogi jevrejski naučnici i umetnici, koji su došli u našu zemlju, nastavili su svoj rad, a što je još važnije, nova generacija intelektualno većma obdarenih i kreativnih mladih ljudi i žena već je izrasla u našoj zemlji. Meren ma kojim razumnim međunarodnim merilom, intelektualni doprinos Izraela po količini i kakvoći nije doprinos male zemlje, a u nekim oblastima, počev od egzaktnih nauka i njihove primene do muzike, već se mogu zabeležiti mnogi vanredni uspesi.

A to nije sve. Neke od najlepših manifestacija istoriskog genija jevrejskog naroda nalaze se u oblasti etike i morala, što ustvari znači — naročito u naše vreme — u oblasti društvene organizacije i ljudskih odnosa. Ujedinjenje, obnova i izbavljenje stotine hiljada starih i mladih ljudi, koji su prepatili toliko mnogo, samo po sebi je veliko humano delo. Štaviše, ta delatnost je stvorila i uključena je u vrlo originalno mnogostruko i raznoliko, dinamično, prilagodljivo i vitalno društveno zbivanje koje se, rukovođeno idealima pravde, uzajamne pomoći i slobode, pokazalo efikasno i realno i već izaziva veliko i sve veće interesovanje u mnogim zemljama. O tome ćemo niže reći još koju reč.

NEPRIJATELJSTVO ILI RAZUM

Bilo bi uzaludno poricati da je veliki deo materijalne i duhovne snage izraelskog naroda utrošen od 1948 i još se troši zbog potrebe da se naša država brani od zemalja čiji su vlastodršci odlučili da prema nama zauzmu stav nepomirljivog neprijateljstva. Kad bi se ta svađa uklonila, nova atmosfera mira koristila bi mnogo svim narodima Srednjeg Istoka. Međutim, u nedostatku mira Izrael mora upotrebiti znatan deo sredstava i fizičkih i mentalnih napora za potrebe pripremanja odbrane, umesto za humane, miroljubive i konstruktivne svrhe.

Mnogo se može govoriti i govoreno je na drugom mestu o za-tegnutosti na Srednjem Istoku. Međutim neke osnovne činjenice ne mogu se poricati:

1) — Republika Izrael nije nikog napala. U našoj Deklaraciji nezavisnosti mi smo svečano ponudili mir svima susedima, koji su tada otvoreno vodili vojnu akciju protiv nas. Međutim, oni kojima je upućen ovaj poziv odgovorili su odmah bombardovanjem naših gradova, upadom preko naših granica i uopšte otpočeli agresivni rat sa otvorenom namerom da silom oružja unište rezoluciju Ujedinjenih Nacija o Palestini i da istrebe Jevreje iz naše zemlje.

Azam Paša, generalni sekretar Arapske lige, proklamovao je tada: „To će biti rat istrebljenja i velikog pokolja”.

2) — Danas, pošto smo pobedonosno suzbili osvajače, mi smo spremni u svako doba da zaboravimo gubitke koji su nam naneti agresijom i da zaključimo mir. Međutim, druga strana odbija da o tome čak i diskutuje — što pretstavlja direktnu povredu sporazuma o primirju i rezolucije Ujedinjenih Nacija, kao i obaveznih odluka Saveta bezbednosti Ujedinjenih Nacija o miru u Palestini — kao i povredu Povelje Ujedinjenih Nacija i rezolucija i proklamacija donetih na raznim konferencijama o mirnom rešenju međunarodnih sporova.

3) — Mi ne tražimo nikakve teritorije ni od koga. S druge strane, oni koji su odlučili da budu naši neprijatelji bučno traže teritorijalno rasparčavanje naše države, a zatim skoro u istom dahu kažu da neće nikad pristati na postojanje Izraela, čak i kad bi se on sveo na grad Tel Aviv.

4) — Svako zna da bi krvava i opasna zategnutost na našoj granici odmah nestala ako bi se obustavili oružani upadi u našu teritoriju. Međutim, nastavlja se propaganda mržnje koja potstiče na agresivnu akciju protiv nas, a nadležne vlasti ne preduzimaju nikakve efikasne mere da se ta delatnost obustavi.

Izrael ne treba da se boji da će pošteni i objektivni istoričari smatrati da je on kriv zbog toga što nema mira na Srednjem Istoku. A mi se takođe ne bojimo konačnog rezultata. Svakako da je naš mirni napredak usporen i da se usporava ovda onda. Ali čak i naši protivnici uviđaju da nisu u stanju da zaustave taj napredak. Istoriski povratak Jevreja u njihovu staru domovinu i obnova njihove domovine nastavljaju se. Ako je neko verovao da će nas ekonomske teškoće baciti na kolena, on je morao izgubiti te iluzije. Ekonomski napredak Izraela u njegovoj sedmoj godini nezavisnosti treba mnogo da doprinese realnijoj proceni činjenica i perspektiva. Mi pouzdano verujemo da će doći dan kad će razum savladati mržnju i mir prevladati. U međuvremenu mi ćemo i dalje izgrađivati svoju zemlju, stalno podizati životni standard i sposobnost apsorbovanja i dobro paziti da niko ne sruši ono što mi zidamo.

EKONOMSKI USPEH

Zemlja koja razvija svoju narodnu privredu rekordnom brzinom mora naići na ogromne ekonomske teškoće, nezavisno od mnogih socijalnih pitanja. Nepovoljan trgovinski bilans za duže vreme neizbežan je. Pritisak inflacije takođe postoji. Uvek postoji opasnost

da se investicije nepravilno planiraju. Nivo proizvodnje mora u početku biti nezadovoljavajući. To su samo neki važniji problemi.

Ekonomski napredak Izraela, koji se veoma ubrzao od početka 1954, pokazuje ne samo pozitivne uspehe nego i izbegavanje ili suzbijanje negativnih pojava koje su prirodne kod brzog razvoja. Tako je, naprimer, postignuta skoro potpuna stabilizacija cena i vidno povećan životni standard pojedinaca.

Postignut je zaista značajan uspon proizvodnje. Industrijska proizvodnja povećala se 1954 za 20% a poljoprivredna proizvodnja za 25%. Nacionalni dohodak povećao se u toj godini za 30% (444 dolara po glavi godišnje, nivo koji se može uporediti sa Holandijom ili Austrijom). Izvoz se povećao za 50%, čime je trgovinski deficit smanjen za 10%. Industrijska produktivnost povećala se za 10%. Sav taj napredak nastavio se u prvoj polovini 1955.

Napredak industrijske proizvodnje objašnjava se, uglavnom, otvaranjem mnogobrojnih novih preduzeća (48 je otvoreno 1954) i modernizovanjem i proširenjem starih fabrika. Tekstil, automobilske gume, prehrambeni proizvodi, cement, farmaceutski artikli itd. proizvode se naporedo sa automobilima, radio aparatima, frižiderima itd., koji se spajaju u skupnim odeljenjima od sastavnih delova koji se u sve većoj meri izrađuju u zemlji. S druge strane cevi za navodnjavanje i drugi artikli često se izrađuju, sa malo ili nimalo metala: od azbesta, cementa itd. Hemiska industrija oslanja se na mineralne izvore zemlje i dobija primarnu važnost. Proizvodnja mnogih ovih sredstava, a naročito potaše i fosfata, naglo se povećava. Potrošnja električne energije za razne svrhe, koja može poslužiti kao pokazatelj industrijske delatnosti, povećala se od 329 miliona kwh 1949 na skoro 820 miliona kwh 1954.

Poljoprivreda takođe počinje da pruža sve veću potporu industriji gajenjem industriskog bilja kao što su pamuk, šećerna repa i kikiriki.

Sam razvoj poljoprivrede pretstavlja, međutim, skoro čudo od uspeha u proizvodnji. Dok je u vreme stvaranja države navodnjavana oblast od 70.000 akra, ona sada iznosi 200.000 akra, ili triputa više. Ukupna obrađena površina više je nego udvostručena. Uskoro će se završiti kanal za navodnjavanje u dužini od 100 kilometara od Jarkona blizu Tel Aviva do Bershebe u Negevu, koji će u najkraće vreme navodnjavati 50.000 akra na jugu. Isušivanje močvare Hule na severu takođe ulazi u završnu fazu, čime će se izraelskoj narodnoj privredi pružiti velike površine plodne zemlje, znatne količine treseta i vode za navodnjavanje drugih delova. Zlatno izvozno voće Izraela, pomorandže Jafa, dovoze se u sve većim količinama na tržišta koja ih željno očekuju u mnogim zemljama i nadamo se da će 1955 biti izvezeno 10,000.000 sanduka, dok je 1953/54 izvezeno 7—8,000.000 sanduka. Banane takođe postaju važan izvozni artikl. Jaja proizvedena u zemlji, mlečni proizvodi i povrće nalaze se sada u izobilju u Izraelu tokom cele godine, pored, naravno, raznih vrsta evropskog, sredozemnog i suptropskog voća.

Proleće 1955 bilo je besprimerna turistička sezona u Izraelu, do čega je došlo velikim delom usled poboljšanja organizacije i podizanja znatnog broja prvoklasnih i luksuznih hotela. Uskoro turizam može lako postati vrlo važna grana nevidljivog izvoza za Izrael.

Povećanje i modernizovanje izraelske trgovačke flote i putničkog vazduhoplovnog saobraćaja počelo je i kad se, kroz dve godine, bude završilo, mi ćemo imati svuda najmoderniju i ekonomski najkorisniju opremu koja se može dobiti.

Pred nama se nalaze još veliki problemi. Likvidacija trgovinskog deficita pretstavlja zadatak koji se može rešiti samo tokom daljih godina, naročito s obzirom na činjenicu da smo mi rešeni da nastavimo svoje programe osnovnih investicija i masovno apsorbovanje useljenika. Procenat ekonomski aktivnih ljudi mora se još više povećati kod našeg stanovništva. Među ekonomski aktivnim ljudima mi nameravamo da povećamo procenat onih koji se bave poljoprivredom, rudarstvom i industrijom, mada smo mi već postigli procenat slične Holandiji, SAD, Australiji i Novom Zelandu. Mi se sasvim možemo ponositi velikim uspehom proizvodnje, koja je već sada potpuno promenila jevrejsku društvenu strukturu, koja je bila potpuno deformisana mnogim vekovima Diaspore. Međutim, zbog ograničenih prirodnih izvora naše zemlje neophodno je i dalje povećati proizvodnju kao i povećati još više produktivnost. U tom cilju nedavno su otpočeli novi ambiciozni programi trgovinske i profesionalne obuke sa ciljem da se u roku od jedne godine udvostruči broj mladića koji dobijaju takvu spremu.

Suština ovog problema je radna snaga, i, nezavisno od useljavanja, mi smo, srećom, demografski potpuno spremni da nastavimo proces proizvodnje. Prosečna starost Jevreja u Izraelu je vrlo povoljna. Usled toga procenat rađanja je veći nego u Evropi, SAD, Indiji i Japanu (30,2). Blagodareći prosečnoj starosti i sanitetskom staranju mi takođe imamo najmanju smrtnost u svetu (6,9).

NOVO DRUŠTVO U STAROJ ZEMLJI

Materijalni i duhovni faktori stvaraju društveno tkivo i strukturu Izraela, oni takođe stvaraju novo društvo u našoj staroj zemlji. Evo nekih od tih faktora:

a — Dominantna uloga državnih i javnih tela u investiranju kapitala, koji pristiže iz inostranstva samo u manjoj meri u vidu privatnog kapitala, a u mnogo većoj meri preko zvaničnih kanala: dobrovoljnih jevrejskih fondova, Zajma nezavisnosti, Američke pomoći, Nemačkih reparacija.

b — Javno vlasništvo nad zemljom.

c — Potreba opšte organizacije, finansiranja i koordinacije imigracije i naseljavanja.

d — Jak uticaj socijalne ideologije otkako je otpočelo naseljavanje cionističkih radnika pre 50 godina.

e — Veoma raznolik, ujedinjen i uticajni radnički pokret.

Članovi Histadruta (opšte radničke organizacije) i njihove porodice predstavljaju zajedno oko polovinu stanovništva Izraela. Histadrut obuhvata pored sindikata, socijalnog staranja i kulturnih organizacija i vrlo razvijenu mrežu ekonomske delatnosti. Ima mnogo oblika zadružnih organizacija, počev od kibuca (komuna zasnovanih na kolektivnoj proizvodnji i potrošnji) do raznih stepena kolektivizacije i vrsta proizvodnih, uslužnih i distributivnih funkcija. Ima jakih ekonomskih preduzeća kojima Histadrut u ime svojih članova potpuno ili delimično raspolaže.

85% zemlje je vlasništvo države i javnih tela. Samo 15% je privatna svojina.

Kibuc Saar Haamakim, panorama

Od obradive površine oko 70% obrađuju razna zadružna naselja. Nadničari kao stalna društvena kategorija ne postoje u ovom sektoru. Izuzev citrusnog voća (gde je srazmera između privatnog i zadružnog kolektivnog sektora skoro obrnuta) oko tri četvrtine poljoprivredne proizvodnje Izraela dolazi od zadružnih naselja.

Sektor Histadruta u industriji (izuzev manjih radionica) predstavlja oko 35%. U pogledu kvaliteta položaj Histadruta je još značajniji, jer on ima dominantni udeo u glavnim granama industrije (metalurgija, kemikalije, cement itd.). U projektu je podizanje nove državne industrije.

Državna i javna tela imaju najveći udeo u aktivnim rudarskim preduzećima. Elektricitet proizvodi državni ured. Železnički drumski, pomorski i vazdušni transport je mahom u rukama državnih i javnih tela.

U svim tim oblastima nema zakonskih ili administrativnih propisa koji isključuju privatna preduzeća. Razmeru između privatnog sektora i sektora zadružnog, kolektivnog i državnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje određuje slobodan izbor naseljenika, konkurentna sposobnost, ukupni društveno-ekonomski uslovi koji postoje u Izraelu.

Računa se da je oko 55% ukupne privrede Izraela (rudarstvo, poljoprivredna i industrijska proizvodnja, transport i usluge itd.) javno vlasništvo: države ili opština, organizacija Jevrejske agencije koje se bave imigracijom i naseljavanjem, Histadruta i zadružnih tela koja on obuhvata. Svim tim organizacijama rukovode centralni izvršni organi koji se biraju slobodnim, proporcionalnim, tajnim i neposrednim izborima. U Histadrutu ovi organi se sve više dopunjuju raznim oblicima samouprave proizvođača, koja je naravno u punoj primeni u zadrugama.

Raspodela vlasništva u privredi Izraela odražava se u statusu ljudi koji primaju nadnice i plate. Više od polovine ovih ljudi zaposleno je ne u privatnim preduzećima nego u javnim ustanovama: državnim i opštinskim, u njihovoj organizaciji — Histadrutu i Jevrejskoj agenciji.

Tim osnovnim socijalno-ekonomskim faktorima treba dodati ogroman uticaj brze kulturne integracije raznolikih elemenata. Setimo se revolucionarnog procesa jevrejske proizvodnje. Zamislimo novu nacionalnu, socijalno-kulturnu svest koja ima koren i u dugoj istoriji i u dinamičnoj sadašnjosti i koja nastoji da ostvari sintezu vrednosti koja će savladati velike razdaljine prostora i vremena. Tada ćete sagledati vitalnu, burnu, optimističku evoluciju koja pretstavlja najdublju suštinu Izraela.

Ta evolucija, mi pouzdano verujemo, rešava na pravedan i pozitivan način vekovni problem Jevreja. Mi se nadamo da će ona takođe moći da pruži neko dragoceno društveno i kulturno stvaralačko iskustvo koje će koristiti i drugima.

U duhu je naše tradicije da tražimo vezu, unutrašnje jedinstvo između blagostanja našeg naroda i blagostanja svih naroda. Kao što je rekao predsednik Izraela Ishak Ben Cvi na dan sedme godišnjice nezavisnosti Izraela: „Neka nam se svima pruži čast da budemo svedoci progresivnog uzdizanja Izraela i prikupljanja svih njegovih sinova iz bliza i daleka. Neka mir i istina vladaju u ovom svetu, između nas i naših suseda i među svima narodima sveta”.

CVI LOKER, PRVI SEKRETAR POSLANSTVA DRŽAVE IZRAEL U JUGOSLAVIJI

RAZNI ASPEKTI JUGOSLOVENSKO-IZRAELSKIH ODNOSA

Odnosi između Jugoslavije i Izraela obeleženi su od samog početka obostranom dobrom voljom i razumevanjem te željom za korisnom i prijateljskom razmenom. Takvi su odnosi prirodna funkcija postojećih afiniteta i simpatija koji se temelje na razumevanju za nacionalno oslobođenje, za revolucionarne izmene u strukturi društva i za izgradnju novih državnopravnih jedinica u otprilike isto vreme.

Prvi kontakti s novom Jugoslavijom učinjeni su još za vreme rata, kad su izraelski borci u palestinskim vojnim jedinicama došli ovamo kao padobranc i boravili izvesno vreme u pojedinim partizanskim štabovima¹⁾, a na organizaciono-političkom planu u Egiptu, Italiji i u samom Jerusalimu, gde su se pretstavnici ondašnjeg Političkog odeljenja Jevrejske agencije (danas opunomoćeni ambasadori i ministri nezavisne države Izrael u raznim zemljama) zainteresovali za prve vesnike Titovog pokreta na Srednjem Istoku i ponudili im svoju saradnju. Kada se vršila evakuacija partizanskih ranjenika i civila sa dalmatinskih ostrva u Italiju a kasnije u Egipat (El Šat), jevrejska Palestina ponudila je izvestan broj kreveta u jevrejskim bolnicama za lečenje partizana kao i pomoć u lekovima. Ta ponuda nije, iz tehničkih razloga, svojevremeno iskorišćena. Partizanske vlasti su sa svoje strane omogućile vezu između palestinskih vojnika i male grupe Jevreja u el-šatskom logoru, od kojih je nekoliko desetina došlo i ostalo u Izraelu.

Jevrejsko stanovništvo tadašnjeg mandatornog područja Palestine pratilo je s odobravanjem i divljenjem herojsku borbu i uspehe Titovih partizana i boraca, dok su Jugosloveni pokazali vanredno razumevanje za neopisiva stradanja jevrejskog naroda pod nacizmom, kao i za elementarnu potrebu preživelih i izmučenih Jevreja za spasavanjem, rehabilitacijom u jevrejskoj domovini. Otuda pozitivan i bratski stav jugoslovenskih vlasti prema imigraciji u Izrael. Kao narod koji okuplja svoje česti iz rasula umemo to da cenimo i taj će stav uvek ostati svetla tačka ne samo u jugoslovensko-izra-

¹⁾ O tome podrobnije vidi moj članak u „Jevrejskom almanahu 1954“, str. 114.

elskim već i u jugoslovensko-jevrejskim odnosima. Prenos i identifikacija saosećanja sa stradalnicima jevrejskog naroda na najveći posleratni aktiv Jevrejstva — državu Izrael — plod je instinktivno pravilnog shvatanja jevrejske tragedije i njenih pouka, koji služi na čast jugoslovenskim narodima. Na taj primer bi se mnogi mogli ugledati i tu treba podvući kasnije spontano i veliko učešće ne-Jevreja, kako pojedinaca tako i ustanova, u akciji za Šumu mučenika koja se podiže u Judejskim brdima, na prilazima izraelske prestonice, Jerusalima.

Relativna geografska bliskost (istočni bazen Sredozemnog Mora), izgradnja državnog aparata i uređenja kao i međunarodnih veza u obe zemlje de novo, sličnost narodno-oslobodilačke borbe i agresivni spoljni pritisak nakon postignuća nezavisnosti — dalje su osnove na kojima su rasli i razvijali se međusobni odnosi između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Izraela.

Mi ćemo se u daljem izlaganju zadržati na pojedinim manifestacijama tih odnosa, pokušavajući da ih ukratko prikažemo i sagledamo kako sa gledišta postignutog tako i iz perspektive novih mogućnosti.

Jugoslavija je preko svojih pretstavnika u Anketnoj komisiji Ujedinjenih Nacija, tzv. UNSCOR-u, dr Vladimira Simića i dr Jože Brileja, uzela aktivnog učešća u diskusijama koje su dovele do odluke o podeli Palestine na jevrejsku i arapsku državu. Posle proglašenja izraelske nezavisnosti bila je Jugoslavija, pored Sjedinjenih Američkih Država i SSSR-a, među prvim državama koje su priznale mladu jevrejsku državu (19 maja 1948). Sledeće godine otvorena su diplomatska predstavništva a iste godine je potpisan prvi trgovinski ugovor. S obzirom na karakter odnosa koji je već gore podvučen, bilo je prirodno što je prva izmena delegacija usledila između Saveza sindikata Jugoslavije i Histadruta (Opšteg radničkog saveza Izraela).

Posle toga sledile su razne posete, od kojih najznačajnija delegacija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije na čelu sa Veljkom Vlahovićem, koja je boravila u Izraelu kao gost Mapaja. Delegacija Mapaja na čelu sa ministrom Perek Naftalijem uzvratila je posetu.

Veze između dveju zemalja došle su do vidnog izražaja naročito u Ujedinjenim Nacijama i njenim specijalizovanim agencijama. Bilo je mnogih zajedničkih glasanja i potpomaganja pravednih zahteva i predloga druge strane. Takvo je napr. glasanje Jugoslavije u Savetu bezbednosti za rezoluciju od 1 septembra 1951 (u korist obezbeđenja slobodne međunarodne plovidbe u Sueckom kanalu). Ili glasanje Izraela za rezolucije Generalne skupštine kojima se osuđuje kominformski pritisak na Jugoslaviju i ugrožavanje njene nezavisnosti i bezbednosti.

Sličnost u gledištima između dveju vlada očituje se u nizu spoljnopolitičkih i načelnih pitanja, kao što su priznanje Narodne Republike Kine i njene uloge u svetu, zalaganje za popuštanje za-

tegnutosti i miroljubivo rešavanje svetskih problema, prvenstveno putem direktnih pregovora između zainteresovanih strana, protivljenje agresivnom vojnom organizovanju i sl.

S izraelske strane negovane su veze prijateljstva i u doba kad je Jugoslavija bila u znatnoj meri politički izolovana. Za Izrael su tada naročito bili važni odnosi s istočnoevropskim zemljama zbog potrebe i mogućnosti emigracije jevrejskih masa iz tih zemalja. To, međutim, niukoliko nije uticalo na načelne stavove, pa tako ni na održavanje i razvijanje odnosa s Jugoslavijom.

Jugoslavija i Izrael uspešno saraduju u nizu međunarodnih organizacija, a njihovi pretstavnici u tim organizacijama i na međunarodnim konferencijama održavaju prisne odnose, kao što to, uostalom, čine i diplomatski pretstavnici dveju zemalja širom sveta.

Ovde valja napomenuti pozitivan stav koji su izraelska vlada i javnost zauzele od samog početka prema Balkanskom savezu kao jednom obliku konstruktivne miroljubive saradnje uopšte, a naročito i zbog jačanja bezbednosti oblasti koja se graniči s Bliskim Istokom.

Još jedan vid zajedničkog stremljenja, koji sadrži potencijalne mogućnosti saradnje i saobražavanja napora, predstavljaju sve tešniji odnosi između Jugoslavije i niza aziskih zemalja kao što su, naprimera, Burma, Japan i druge, s jedne, i između tih zemalja i Izraela s druge strane. Naročito je značajno prijateljstvo s Burmom, koja se oslobodila iste godine kada i Izrael, i koja ima napredan i socijalistički režim. Postoje, po svim znacima, znatne mogućnosti saradnje u ekonomskoj, tehničkoj i drugim oblastima.

Besumnje postoje i u izmenjenim, i toliko promenljivim, međunarodnim prilikama trajni faktori i spona koji će osigurati nastavak, pronalazeći nova polja i oblike međusobne saradnje.

Ekonomski odnosi — Trgovinska razmena pokazuje stalan porast, premda još ni izdaleka nije postignut optimum niti su iskorišćene sve mogućnosti koje se kriju u dvema dinamičnim privredama. Svi su izgledi da će ove kalendarske godine razmena prevazići šest miliona dolara, u oba pravca. Sada smo u eri trećeg trgovinskog sporazuma te možemo zabeležiti uravnoteženje robne razmene (prestanak ranije hronične izraelske deficitarnosti) kao i izvesno proširenje broja i vrsta artikala u realnom prometu. Međutim, još uvek je razmena ograničena na izvesne malobrojne glavne artikle (sanduci za pomorandže i izvesne hemikalije u zamenu za automobilske gume, vunena prediva, južno voće, veštačke zube i sl.).

Trgovinski poslovi podložni su povremeno raznim smetnjama i trpe od nesnalaženja izraelskih privrednika u ovdašnjim spoljno-trgovinskim propisima — koji se često dopunjuju i menjaju — i neslaganja nivoa cena, no ipak se razmena odvija uglavnom na zadovoljavajući način. Za teškoće traže se korektivi u redovnim kontaktima i u instrumentima predviđenim u samom sporazumu (Mešovite komisije).

Većem razmahu razmene smetaju direktna i indirektna ograničenja u uvoznom režimu i jedne i druge zemlje, kao i činjenica da obe razvijaju laku i srednju industriju slične prirode. To nikako ne znači da su iscrpljene sve mogućnosti. Naprotiv, ima još čitavih „nenačetih“ područja i tržišta koja nisu dovoljno ispitana.

Postoje uslovi za dalje unapređenje razmene, a mogli bi se proučiti i neki oblici šire ekonomske saradnje.

Socijalistički sektor — Već smo napomenuli dve izmene delegacija — sindikalnu i socijalističku. Pored toga boravila je u Izraelu i sindikalna folklorna grupa, koja je primljena s bratskom pažnjom. To su bili počeci veoma plodne saradnje radničkih pokreta dveju zemalja. U međuvremenu Histadrut je uputio šest svojih članova, radnika u preduzećima pod njegovom upravom, koji su proveli nekoliko meseci na praksi, proučavajući metode rada i načela radničkog samcupravljanja u Jugoslaviji. Ima već nekoliko godina kako studenti tehnike i tek diplomirani inženjeri odlaze, u okviru sistema IAESTE, na letnju praksu u Jugoslaviju odnosno u Izrael. Ti mladići i devojke rade po raznim preduzećima i doprinose boljem međusobnom upoznavanju, takođe u okviru radničkih ustanova.

Ove godine bile su veze osobito intenzivne. Prvo je boravila ovde delegacija Hamišmeret haceira, omladinske organizacije Mapaja kao gost Narodne omladine Jugoslavije. Socijalistički omladinci iz FNRJ uzvratili su posetu i time položili temelje za stalnije kontakte. Na poziv zadružnog centra Histadruta, Hevrat Ovdim, boravila je u Izraelu delegacija Glavnog zadružnog saveza FNRJ na čelu s narodnim poslanikom Antom Bojanićem. Ove jeseni delegacija Hevrat Ovdim provela je tu više od dve nedelje kao gost jugoslovenskih zadrugara.

Napomenućemo da je, kao i na ranijim Kongresima, i ovogodišnjem Kongresu Saveza sindikata u Sarajevu prisustvovao predstavnik Histadruta. Tokom ovog leta učestvovao je mladi kibucnik Moše Kerem u logoru Narodne omladine u Zadru, koji je bio posvećen socijalističkoj problematici.

Savezni zavod za socijalno osiguranje FNRJ spontano je uspostavio veze sa najvećom zdravstvenom ustanovom Izraela, Kaput holim, Fondom za zdravstveno osiguranje izraelskog radništva. Kao rezultat veze došlo je u jesen 1955 do razmene delegacija. Izraelska delegacija, kojoj su se pridružila dva državna funkcionera (predstavnik Ministarstva narodnog zdravlja i novostvorenog Nacionalnog osiguranja), napustila je, veoma zadovoljna, Jugoslaviju.

Sve te delegacije posećuju niz ustanova, preduzeća, i održavaju izmene gledišta i diskusije, tokom kojih se proučavaju metode rada svojstvene svakoj strani, nova iskustva kao i mogućnosti proširenja saradnje u pojedinim međunarodnim radničkim forumima. Utisci i iskustva stečena prilikom tih poseta objavljuvani su s vremena na vreme kako u opštoj tako i u radničkoj štampi. Ovde

ćemo naznačiti vrlo korisnu razmenu novinara koju su organizovali „Davar”, glavni organ Histadruta, i „Borba”, organ Socijalističkog saveza.

Možda nije na odmet da se ovde iznese jedna ideja koju je izraelski radnički i nacionalni lider, David Ben Gurion, dao socijalističkim delegatima koji su ga obišli, naime da se iz Jugoslavije pošalje u Izrael jedna grupa mladih zemljoradnika koja bi ostala u zemlji nekoliko meseci radeći u kibucima tj. kolektivnim naseljima, u cilju praktičnog i detaljnog proučavanja ovog oblika socijalizma na selu. Ova je ideja nepotpuno ostvarena posetom zadružne delegacije.

Nije potrebno naročito naglašavati politički i masovni karakter ovog sektora — otuda je njegova važnost potpuno jasna. Navedene manifestacije mogu se shvatiti ili kao „potpun katalog” ili tek kao prvi zahvati u bogatu riznicu socijalističke i međudržavne saradnje. Ima razloga da verujemo da će preovladati druga alternativa.

Kultura i nauka — Na tom širokom području delatnosti učinjeno je dosada relativno malo, ako se uzme u obzir da su oba mala naroda dala značajna ostvarenja i doprinose svetskoj kulturi. Ono što je već urađeno spadalo je samo delimično u najveći domet jedne ili druge strane. Čini se da u prvim posleratnim godinama nije posvećena dovoljna pažnja umetničkim i ostalim kulturnim razmenama i ta se razmena ni kasnije nije odvijala u nekim jasno određenim i planiranim pravcima. No ipak je došlo do niza lepih manifestacija i pripremljeno je tle za nove pothvate.

Pored pomenute sindikalne folklorne grupe, u Izraelu su gostovali i studentska grupa „Krsmanović”, kao i makedonski ansambl „Tanec”, koji je poženje naročiti uspeh kod izraelske publike. Jedna baletna grupa zagrebačke Opere takođe je nastupala u glavnim izraelskim gradovima.

Pre nekoliko godina gostovala je grupa pevača beogradske Opere, a Marijana Radev, operaska pevačica iz Zagreba i Milana, već je dvaput pozvana da nastupi kao solista s Izraelskim filharmoniskim orkestrom. Tu treba spomenuti i učešće jugoslovensko-jevrejskog hora na I i II Festivalu jevrejske pesme, tzv. Zimrija. U oba slučaja hor je nastupio u nizu naselja i gradova i poženje lepe uspehe.

Od izvođačkih umetnika gostovali su u Izraelu pijanista Andreja Preger (u dva maha) i violinista Petar Toškov. S izraelske strane nastupio je u Jugoslaviji, pre nekoliko godina, pianista i cimbalista Frank Pelleg (Pollak), dok je prošle godine gostovala pijanistkinja Pnina Salzmann. U mesecu novembru gostovao je izraelski dirigent Georg Singer, a vode se pregovori i o gostovanju, još za vreme zimske sezone, Miroslava Čangalovića u Izraelu.

Na muzičkom polju treba zabeležiti još i razmenu gramofonskih ploča između Radio Beograda i Kol Jisraela u Jerusalimu (narodne pesme i igre), kao i povremeno izvođenje izraelske narodne i ka-

merne muzike od strane skopske i beogradske radio-stanice. Prošle godine boravio je u Izraelu jugoslovenski kompozitor Josip Slaven-ski, povodom Festivala savremene muzike koji je održan u Haifi.

U pogledu književnosti, na hebrejskom je nedavno objavljena knjiga potpredsednika Saveznog izvršnog veća Rodoljuba Čolako-vića: „Zapisi iz Oslobođilačkog rata” I. Pored nekih manjih napisa u dnevnoj i nedeljnoj štampi, još nije ništa objavljeno iz hebrejske literature, iako postoje izvesni rukopisi u srpskom prevodu odnosno na drugim evropskim jezicima. U ovdašnjim pozorišnim krugovima već se duže vremena razmatra mogućnost izvođenja drame „Na putu za Elat” mladog i savremenog izraelskog pisca Aharona Megeda.

Ove godine je otvoreno novo, veoma značajno poglavlje — naučna saradnja. Prvi konkretniji razgovori u ovom smislu vođeni su prilikom nedavnog kratkog boravka prof. Samburskog, predsednika Vladinog naučnog saveta u Jerusalimu. Tom prilikom uspostavljeni su mnogi kontakti i ispitane potrebe i mogućnosti saradnje, naročito na polju fizike i nuklearnih nauka. Prof. Sam-burski održao je dva zapažena predavanja (u Institutu Jože Stefan u Ljubljani i u Institutu Boris Kidrič u Vinči) o organizaciji naučnog istraživanja u Izraelu i o dostignućima izraelskih naučnika. Postavljeni su takođe temelji za izmenu eksperimentalnih i teoret-skih fizičara. Docije su se dve vlade i formalno sporazumele o sa-radnji na miroljubivoj upotrebi atomske energije.

Krajem septembra priređena je u Beogradu izložba izraelskih naučnih publikacija pod egidom Komisije za kulturne veze FNRJ sa inostranstvom. Tim povodom održali su naučna predavanja pro-fesori Milojević i Stanković.

To su dosadašnji rezultati, a mogu se još napomenuti sledeći planovi: Poseta prof. dr Siniše Stankovića Izraelu na poziv izra-elske vlade; razmena delegacija geologa, stručnjaka za slatkovodno odnosno morsko ribarenje; iskorišćavanje s jugoslovenske strane četiri stipendije izraelskog Ministarstva narodnog zdravlja za spe-cijalizaciju mladih lekara u određenim granama medicine; ispiti-vanje i sprovođenje u delo mogućnosti tehničke saradnje event. korišćenjem izraelskog iskustva u pojedinim područjima (reforma školstva, navodnjavanje i sl.).

Na planu likovne umetnosti još ništa nije urađeno te postoji ideja o organizovanju recipročnih izložbi po tri istaknuta slikara.

Nema sumnje da su u protekloj godini učinjeni znatni koraci napred i da postoje realne mogućnosti za dalji razvitak.

Razni kontakti — Između Jugoslovenske narodne armije i Od-branbene vojske Izraela uspostavljene su prijateljske veze, koje su došle do izražaja naročito prilikom poseta delegacija na čelu s brig. generalom Avidarom (sada izraelskim ambasadorom u So-vjetskom Savezu), odnosno generalpukovnikom Apostolskim, kao

i za vreme kratke posete koju je prošlog leta učinila splitskoj luci, tj. Jugoslovenskoj ratnoj mornarici, izraelska mornarica u sastavu tri fregate.

Tokom protekle godine postavljeni su vojni atašei pri diplomatskim predstavništvima obeju zemalja.

Specijalnu pažnju zaslužuje komunalna regionalna saradnja koja je pokrenuta prvi put ove godine u okviru ECOSOC tj. Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih Nacija. U grupi za ispitivanje komunalnih i zdravstvenih pitanja u oblasti istočnog Mediterana učestvovali su Jugoslavija, Grčka, Turska, Iran i Izrael, kao i članovi Sekretarijata Ujedinjenih Nacija. Grupa je za mesec dana obišla zasada Jugoslaviju, Grčku i Izrael, gde se ovoj vrsti saradnje pridaje poseban značaj.

Što se tiče sporta, došlo je do više sastanaka, prvenstveno u košarci i fudbalu. (Napori izraelskih klubova odnosno Fudbalskog saveza da dobiju kvalifikovanog jugoslovenskog trenera ostali su bez uspeha.)

Opšte napomene — Razume se da se u okviru ovakvog napisa ne može obuhvatiti ceo splet odnosa dveju savremenih država. Ne treba gubiti iz vida ni to da su gore izneti podaci zabeleženi po sećanju i razumevanju pisca i da on jedini snosi odgovornost za mišljenja i napomene izražene u ovom napisu. Međutim nadamo se da smo dali uvida u širok obim saradnje, njenih temelja i perspektiva.

Analizom nabrojenih i makar samo ovlaš nabačenih vidova saradnje stiže se utisak da je razvitak odnosa tekao uglavnom organski i spontano, neometen od spoljnih činilaca a shodno željama i potrebama zainteresovanih slojeva društva, naroda i samih vlada. Besumnje su odnosi u prvim godinama posle proglašenja nezavisnosti Izraela i njegovog Oslobođilačkog rata bili vanredno prisni i srdačni. Tada je bilo na obema stranama mnogo ratnih reminiscencija i povlačenja paralela iz borbe za opstanak i slobodu. Sašvim je normalna pojava da su docnije nastale izvesne izmene u strukturi odnosa, iskrsele su nove forme i problemi, a saradnja se razvijala u širinu, poprimivši povremeno čak i rutinski karakter. Takode se povećao broj kontakta, ali nema razloga da se pomisli da uporedo s kvantitativnim porastom u nivou odnosa nije došlo i do suštinskih poboljšanja. Na prvi pogled izgleda, na svaki način, da ovde nisu u pitanju samo korektni odnosi kakvi mogu da postoje i među dvema jako udaljenim zemljama, sa iz osnova različitim pa čak i oprečnim političkim i društvenim uređenjem. Postoje povoljne indikacije koje ukazuju na dublje korene prijateljstva, veći afinitet i na mogućnosti sadržajnijih i bližih međudržavnih odnosa koji bi adekvatno izrazili raspoloženje naroda u obema zemljama podjednako.

Posebno treba podvući vanredno gostoprinstvo i prijateljstvo kojim se dočekuju i okružuju u FNRJ izraelski posetioци i delegacije, kao i veliku ozbiljnost i studioznost svih delegacija bez razlike

koje su iz Jugoslavije pošle u posetu Izraelu. Samo ove dve činjenice po sebi su već osigurale uspeh svih razmena, one su ujedno zaloga i potstrek za buduće uspehe. I pored dobre volje, Izraelci još ni izdaleka nisu postigli takav stepen gostoprimstva koji bi se mogao meriti s čuvenim jugoslovenskim, a ni u pogledu prethodnih priprema delegacija nisu uvek učinili maksimum. U zamenu za to, svi su izraelski državni i radničko-društveni činioци svesni značaja i korisnosti razvijanja prijateljskih veza s Jugoslavijom, pa otuda nije ni čudo što je do znatnog dela razmena došlo na predlog sa izraelske strane.

Iz svega izloženog proizlazi da se dve zemlje u znatnoj meri dopunjuju te da mogu biti kako davaoci tako i primaoci u jednoj ravnopravnoj, obostrano korisnoj saradnji, u nizu kako ispitanih tako još i „neotkrivenih” oblasti. Svakako da ima mesta i kritičnoj oceni postojećih spoznaja i okvira međusobne saradnje. Međutim poželjno je da se nastavi proces jačanja veza na svim područjima života i na svim stepenima, jer je to najbolje sredstvo za bolje upoznavanje i razumevanje. Tako se mogu postići još uža saradnja i dalji napredak u već dosada plodnim odnosima.

JUGOSLOVENSKA ALIJA

Decembra 1955 navršilo se punih sedam godina od prve masovne alije iz Jugoslavije u Izrael. Prvi jugoslovenski olim nisu još zaboravili svoje jedanaestodnevno putešestvije Sredozemnim Morem, starim transportnim brodom „Kefalos”, koji ih je doveo u obetovanu zemlju. Sedam godina je sigurno dovoljan vremenski razmak za opštu analizu naše alije, koja se obavljala u vremenu od 1948—1952 godine.

Kad se govori o jugoslovenskoj aliji, misli se na iseljavanje posle osnivanja države Izrael. Međutim, treba imati na umu da su postojale alije iz jugoslovenskih krajeva odmah posle Prvog svetskog rata. Bile su to halučke i pionirske alije, pojedinačaca i manjih grupa; a isto tako i iseljavanje bitoljskih Jevreja, pojedinačna i u grupama. Te su alije, u takvim malim okvirima, trajale punih deset godina. One su mogle da obuhvate nekoliko stotina omladinaca-haluca i oko 1500 bitoljskih Jevreja. Hakučki element pretstavlja naročitu kategoriju, a tako isto su Bitoljci posebna grupa. O ovim dvema kategorijama neće ovde biti reči. U ovom trenutku nas zanima alija posle osnivanja jevrejske države. Ta je alija obuhvatila oko 8500 ljudi.

*

Iseljavanje jugoslovenskih Jevreja pretstavlja značajan istoriski događaj u njihovom životu. Jevreji jugoslovenskih zemalja nisu spadali u iseljenički element, kao što su, naprimer, poljski i ruski Jevreji, koji su se iseljavali u druge zemlje, u toku poslednjih stotinu godina. Bio je to stabilan element, vezan za rodnu grudu, koji se nije pokrenuo ni onda kad je Hitler bio na vratima Jugoslavije i kad je zločinački nacizam ugrožavao opstanak jugoslovenskog Jevrejstva. Tu malenu preostalu zajednicu moglo je pokrenuti samo ono što je 1948 godine pokrenulo jevrejske zajednice Evrope, Azije i Afrike: osnivanje jevrejske nacionalne države. Stvaranje jevrejske nacionalne države u Izraelu probudilo je latentni jevrejski nacionalizam, koji se vekovima taložio u jevrejskom čoveku. Jevrejska katastrofa za vreme nacizma je sigurno doprinela da se preostali

Jevreji zbliže i skupe, i to je svakako bio jedan od snažnih motora za odluku na iseljenje u jevrejsku državu. Gubitak najbliže porodice, braćnog druga i dece, braće, sestara i roditelja, ostavio je duševnu prazninu, koja se teško podnosila. U tom trenutku je proklamovana država Izrael, koja je, u izvesnom psihološkom smislu, došla kao nešto što će da ispuni životnu prazninu nastalu kao posledica jevrejske katastrofe. Kako se drugačije može objasniti iseljenje stotine hiljada evropskih Jevreja iz zemalja u kojima su uživali apsolutnu jednakost i ravnopravnost i u kojima su im bili pristupačni svi položaji? Razume se po sebi da nacionalno osećanje nije u svakom čoveku bilo potpuno jasno formirano. Bilo je među iseljenicima dosta asimilanata. Ono što je bilo jasno izraženo, bilo je osećanje povezanosti sa sopstvenom nacijom.

Iz Jugoslavije su se iselili ljudi koji su bili na zavidnim položajima, oficiri, borci i partizani u Narodno-oslobodilačkom ratu, ljudi slobodnih profesija, kojima je posle rata odlično išlo, mnogobrojni činovnici sa sigurnom egzistencijom. Nije te ljude privlačio drugi društveni poredak, jer su u socijalističkom poretku Nove Jugoslavije imali obezbeđenu karijeru. Među iseljenicima bilo je socijalista od uverenja i aktivnosti. Izrael je značio za sve njih životni prelom: hiljadama su se prijavljivali za iseljenje, obuhvaćeni nekom nacionalnom psihozom. Bilo je, među iseljenicima, sigurno i ljudi kojima je smetao socijalistički poredak, jer su se nadali da će negde, u Severnoj ili Južnoj Americi naći mogućnosti za bogaćenje. Bilo je i drugih, avanturista, za koje je alija bila obična avantura. Ali za ogromni deo iseljenika Izrael je značio rešenost da se povežu sa svojom nacionalnom zajednicom u slobodnoj nacionalnoj državi.

*

Jugoslovenske narodne vlasti zauzele su vrlo pozitivan stav prema aliji u Izrael. Iseljenje jugoslovenskih Jevreja u Izrael dolazi, u godini 1948, kao normalni izraz opšteg stava socijalističke Jugoslavije prema nacionalnom pitanju. Taj sav, koji se nije izmenio ni do danas, ocenjen je u Izraelu i svuda u svetu, gde Jevreji žive, s velikim priznanjem i zauzima posebno mesto u istoriji alija uopšte. U poređenju s drugim zemljama narodne demokratije, Jugoslavija je iseljenicima u Izrael pružila maksimum olakšica.

Iseljenju Jevreja iz Jugoslavije nije prethodila nikakva organizovana propaganda. Jevreje nije niko terao da idu: ni vlasti, ni opšte prilike u zemlji, niti javno mnjenje. Naprotiv, opšte raspoloženje i merodavnih i nejevrejskog stanovništva bilo je izraženo u želji da Jevreji ostanu, ali je pokazano puno razumevanje za njihovu odluku da se povežu sa svojim narodom i svojom zemljom.

Na ovaj način dolazimo do prvih zaključaka o karakteru jugoslovenske alije. Jugoslovenska alija bila je slobodna, opšta, dobrovoljna, bez ograničenja, bez spoljnih uticaja.

*

Zemlja u koju su došli olim iz Jugoslavije bila je za njih velika stvarnost i velika nepoznata. Iako je država bila proglašena samo šest meseci ranije, useljenicima se činilo da postoji decenijama. Proglašenje države je izgledalo samo kao forma, koja je nedostajala već bogatoj sadržini, stvarnoj pedeset godina u okviru cionističkog pokreta. Ni mi, stari cionisti, nismo imali pojma o jevrejskoj stvarnosti u Palestini: i narod i zemlja bili su već odavno formirani. Jevrejski jezik — ivrit — vladao je školom i privredom, na domu i ulici. Zemlja je imala svoju ekonomsku bazu. Politički

Deca u kibucu Gat u kojem živi veći broj jugoslovenskih halucim

život razvijao se putem političkih partija već pedeset godina. Kulturni i umetnički život potpuno formirani. Verski život je već bio vekovima organizovan. Starosedeoci su dali zemlji svoj pečat, svoje naravi, svoj mentalitet, za nas nov i stran po svojoj samosvesti, samouverenosti, samopouzdanju i individualizmu. Iako azijska država, Izrael mnogo više liči na Zapad: individualizam je jako izražen i svaki se bori za sebe i ne vodi mnogo računa o drugima, kao što je to i u Americi i uopšte na Zapadu.

Izrael je lepo dočekao nove olim iz Jugoslavije. Prve alije, u godinama 1948 i 1949, dobile su bolje prihvatne logore, te mesecima besplatnu hranu. Vlasti su činile mnogo za njihov smeštaj po

gradovima i selima. Jedan deo olima dobio je i besplatne stanove po napuštenim arapskim kućama, a gde je bilo mogućnosti i besplatne lokale. U Jerusalimu su im deljeni besplatni stanovi, često veoma udobni, po napuštenim arapskim i nemačkim kućama. Deljeni su im i lokali. Udruženje olim iz Jugoslavije — Hitahdut olej Jugoslavija — je mnogo uradilo u korist naših useljenika, u saradnji sa Cionističkom organizacijom i državnim vlastima.

Naši olim bili su veoma impresionirani svojom novom domovinom i svim onim što su u njoj našli. Prvih nekoliko meseci, dok su živeli po logorima o trošku Sohnuta, posmatrali su oko sebe, tražeći zaposlenje. Onda su se odlučivali i odlazili iz logora, pojedinačno ili u grupama, dogovorno, zemljaci i stanovnici istog mesta iz zavičaja, u gradove i sela, na zemlju, na nova naselja, tražeći bazu za svoju novu egzistenciju. Glavni problem su bili: stan i zaposlenje. Po izlasku iz logora, naišlo se na stvarnost Izraela. Za balkanske sentimentalce je individualizam mlade, imigracione zemlje odisao hladnoćom na koju nisu bili naviknuti u jugoslovenskoj sredini svoga zavičaja. Bilo je teže naći kontakt sa starosedeocima, od kojih su se razlikovali po jeziku i mentalnim osobinama. S druge strane, imali su da se bore za egzistenciju u utakmici s ljudima koji su često spremniji od njih za život u novoj zemlji, koji raspolazu ne samo znanjem zemaljskog jezika nego i znanjem engleskog i jidiša i kvalifikacijama koje su stekli po školama u Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama. Nije bilo lako konkurisati takvim snagama. Bilo je, naravno, kao i u svakoj imigraciji, razočaranja. Za mnoge nije bilo jasno da je preseljenje iz zavičaja, u kome se govori maternjim jezikom, značilo korenitu i revolucionarnu promenu života i ogroman napor da se prilagodi novim prilikama i odnosima, drukčijim naravima i običajima. U ono vreme, nekoliko meseci posle prvih alija, bilo je kod jugoslovenskog poslanstva u Jafi mnogo molbi za povratak. Jugoslovenske vlasti su pravilno ocenile situaciju, kad nisu uopšte rešavale po tim molbama, jer su znale da to nije poslednja reč novajlije-useljenika, koji se još nije snašao i koji će drugačije reagirati kad bude rešio osnovne probleme svakog imigranta: stan i zaposlenje.

Zaključak je sledeći: slobodna i dobrovoljna jugoslovenska alija, premda sistematski i dobro organizovana, nije bila selektivna: useljenički element se nije birao prema ekonomskim zahtevima i uslovima koje postavlja Izrael i njegova moć apsorpcije. Jugoslovenska alija nije postavila granice ni po starosti, ni po podobnosti kandidata za iseljenje u pogledu zdravstvenog stanja i radne sposobnosti. Savez opština je morao često, iz humanih razloga, da registruje i lica koja nisu odgovarala ni onim minimalnim uslovima koje su izraelske vlasti postavile. Za mnoga lica se docnije pokazalo da je njihovo iseljenje bila greška, jer se ovde nisu mogla snaći. Uostalom, za utehu služi fakat da nijedna masovna alija nije bila selektivna, i na taj način je uneto u zemlju mnogo desetina hiljada

socijalnih slučajeva. Izrael nije mogao da odvaja članove porodica, niti se mogao da ogлуši o molbe starijeg i slabijeg elementa za useljenje.

*

U odnosu na novu društvenu stvarnost u Izraelu, žene su pokazale veću moć prilagodavanja od muškaraca. Kao pravilo vredi da su se mlađi lakše snalazili od starijih. Za decu nije bilo nikakvih problema; ona su se uživala u novu sredinu, bez ikakvih teškoća, preko dečijih zabavišta, osnovnih škola i gimnazija. Institucija dečijih zabavišta za decu useljenika od osobite je važnosti, jer tako savlađuju već prve jezičke teškoće i ulaze u osnovnu školu s potrebnim osnovama iz ivrita.

Nije bilo teškoća u pogledu snalaženja za stručnjake: lekare, apotekare, inženjere, zanatlije, knjigovođe, geometre, kvalifikovane radnike. Oni su lako mogli da nađu zaposlenje. Žena, pak, bila je oslobođena svih kompleksa, i uspomene iz građanske prošlosti kad je raspolagala velikim stanom i poslugom. Nju nisu mučile uspomene: sad je ona išla da posluđuje kod drugih. Žene su se odmah zaposlile kao kućne pomoćnice, nadničarke, krojačice, manikirke, frizerke, prodavačice, bolničarke, fabričke radnice, a dosta njih i kao poslastičari, pekući kod kuće kolače. Društveni položaj žene kućne pomoćnice i radnice je u Izraelu drukčiji nego u Evropi i njeno zanimanje ne smanjuje njen društveni rang. Ovde je žena naših olim pokazala mnogo samosvesti i samopouzdanja, i mnogi muškarci su mogli da se postide pred njom.

U velikoj trgovini, bankarstvu i industriji ogledao se sasvim malen broj naših useljenika. Razlog tome je u činjenici što je sasvim malen broj raspolagao većim kapitalima. Međutim, u sitnoj trgovini ima dosta naših ljudi: bakala, prodavaca mlečnih proizvoda, bifedija i piljara. Ima nešto sitnih trgovaca galanterijom i manu-fakturom.

Znatan broj jugoslovenskih olim otišao je u činovnike, bilo po radničkim i sindikalnim institucijama, bilo po nacionalnim ili državnim nadležstvima, bilo, najzad, po bankama, osiguravajućim društvima i kod privatnih firmi. Činovnički poziv je svakako najmnogobrojniji i to prosečan činovnički stepen. Ima visokih činovnika, ali uglavnom na početnim stepenima hijerarhije.

Studenti koji su u zavičaju započeli studije, ili ovde završili maturu, već pristižu s diplomama doktora medicine, svršenih pravnika ili filozofa. Oko desetak naših olim, ranijih advokata u zavičaju, položilo je advokatski ispit.

Imigraciona zemlja koja traži mladost i dinamiku, Izrael predstavlja problem za stariji svet. Naši olim, a verovatno olim uopšte, nisu na vreme ocenili ogromnu važnost znanja državnog jezika. Iako se taj jezik može naučiti perfektno tek kroz niz godina bavljenja u zemlji, novom useljeniku se ipak omogućuje služba sa zna-

njem koje daju tzv. „ulpani“, specijalni šestomesečni kursevi za intenzivno učenje jezika. Kao i drugde, stariji ljudi, preko 55 godina, teško mogu da se zaposle. Ima nezaposlenih i ima, među još starijim ljudima i ženama, dosta socijalnih slučajeva.

*

Jedan deo novih olim iz Jugoslavije posvetio se zemljoradnji. Bili su to i bivši trgovci, agenti, direktori preduzeća, činovnici. Među njima bilo je idealista, a bilo je i ljudi koji su u toj privrednoj

Mošav Kidron
Napredni dom
Menahema Krausa
iz Vinkovaca

Mošav Kidron
Zadružna mlekara

grani realno gledali izvesnu sigurnost i stabilnost. Tako su nastala naselja: Kidron, Rišpon, Basa, Bet Nakufa i Bet Zajit. U Kidronu se 80 porodica iz Jugoslavije bave zemljoradnjom. Olim su iz Hrvatske, Vojvodine i Makedonije. Svaki stanovnik je dobio 25 dunuma

zemlje. Ima ih koji obrađuju i dvostruku površinu. Glavne privredne grane su: zemljoradnja, živinarstvo i stočarstvo. Kidron se ni po čemu ne razlikuje od kakvog bogatog banatskog sela. Razume se da ima pojedinaca koji nisu potpuno uspjeli, te moraju ići na rad kod obližnjih seljaka, dok im žene vode gazdinstvo. Ima ih koji su vanredno dobro uspjeli i zaposluju dosta radne snage.

Rišpon je, uz Kidron, lep uspeh jugoslovenskih useljenika u produktivaciji zvanja. Ovde su 34 porodice, uglavnom iz Bačke, i za šest godina napustile su selo svega dve porodice. Bave se povrtarstvom i njihov je specijalitet čuvena rišponska paprika. Sad se, uz pomoć radničke ustanove za privredno naseljavanje, pokušava da ostvari tzv. idealni tip gazdinstva: stočarstvo, povrtarstvo, živinarstvo, te gajenje narandže.

Basa, na libanonskoj granici, rasturila se posle tri godine. Na brdu, Basa nije raspolagala s mnogo zemlje i njeni stanovnici su, pored okućnice, išli na rad u obližnje kibuće. Nekoliko porodica iz Makedonije ostalo je u Novoj Basi, dok su se ostali rasturili. Basa nije bila u stanju da izdrži prvu ekonomsku krizu koja je zatrovala i lične odnose među naseljenicima. Basa predstavlja ozbiljan pokušaj naših olim u poljoprivredi i živinarstvu i njeni stanovnici su poneli dobra iskustva, koja primenjuju na svojim domaćim gazdinstvima, u Nahariji, ili u Kidronu, i drugde.

Bet Zajit i Bet Nakufa, kraj Jerusalima, su radničke mošave: stanovnici moraju tražiti zaradu u gradu, dok im se žene bave gazdinstvom, uglavnom živinarstvom i cvečarstvom te, naročito u Bet Nakufi, voćarstvom. Na brdu, ta naselja mogu svojim stanovnicima pružiti samo kaiševe zemlje, na kamenitim liticama, kao u Dalmaciji. I Bet Zajit je imao tešku krizu, koja je dovela do raspre među našim olim.

Iz ovog se može zaključiti da je prelaz gradanskog elementa naših olim na produktivne privredne grane imao velikog uspeha. U početku je na zemlji bilo preko 10% naše cele aliје, dok je sada taj broj mogao da spadne na 6—7%. Gradanski element se može posvetiti s velikim uspehom svakoj grani poljoprivrede. Opasnost predstavljaju ekonomske krize, koje su u stanju da zatruju odnose i pokolebaju pojedince. Lep ugled koji jugoslovenska aliја uživa u Izraelu ima svoj osnov, između ostalog, u činjenici što su naši useljenici pokazali gotovost da odu na zemlju.

*

U političkom životu zemlje naši olim nisu došli ni do kakvog izražaja. Oni su, razumljivo, pripadnici raznih političkih stranaka, bilo prema ideološkom opredeljenju, bilo prema klasnoj pripadnosti. U parlamentu nema nijednog od naših ljudi, pa ni od onih koji su došli pre više od dvadeset godina i koji raspolažu opštim i ličnim kvalifikacijama za narodnog poslanika. Nema ih uopšte na vodećim mestima po strankama, niti u gradskim predstavništvima glavnih

gradova. Sav politički rad njihov je propaganda za vreme izbora, kad se održi nekoliko zborova i rasturi nekoliko letaka na srpsko-hrvatskom jeziku. Nema nijednog ni na visokim počasnim ili plaćenim mestima nacionalnih institucija ili fondova, ni u ustanovama sindikalnog saveza. Ova naša generacija će teško doći do izraza u politici uopšte. Politika u ovoj zemlji zahteva naročiti mentalitet i uživljavanje koje se ne stiče za nekoliko godina, već kroz jednu i više generacija. Ne treba zaboraviti da su u velikim jevrejskim zajednicama u svetu postojale, u okviru cionističkog pokreta, političke stranke koje su, ustvari, u svemu odgovarale političkim strankama u Palestini. U tim zajednicama su se Jevreji aktivno bavili jevrejskom politikom, a to pretstavlja naročitu kategoriju mišljenja, rezonovanja, aktivnosti i borbenosti. Mi smo se u jugoslovenskom zavičaju bavili, naprotiv, državnom politikom. Politička opredeljenja naših cionista ogledala su se uglavnom kod cionističke omladine. Treba se kroz dugi vremenski staž i uz sitnu službu u stranci navići na tu političku veštinu. Razume se da ima i isključivosti od strane starosedelaca, premda bi u javni život trebalo uvući i primiti što veći broj novih useljenika, koji će, često, u životne probleme ove zemlje umeti da unesu više širine i manje šablona.

Kako su se naši olim snašli u novoj društvenoj stvarnosti Izraela?

Svaka aliya pretstavlja nesumnjivo poseban psiho-sociološki problem, onako isto kao što svaka migracija u bilo kakvu zemlju znači poseban sociološki problem. Iako svaka aliya ima svoje specifične izraze koje, već formirane, nosi sobom iz zavičaja, useljenici uopšte, — oni koji idu u Ameriku, Australiju ili u Izrael; iz Jugoslavije ili bilo koje druge zemlje; Jevreji ili Italijani ili bilo kakve druge narodnosti, — podležu, u novoj sredini, u većoj ili manjoj meri, istim ili sličnim sociološkim pojavama. Ugladni izraelski sociolog, S. N. Eisenstadt („Absorption of immigrants in Israel”, 1952), ovako postavlja tu tezu: „Svaki useljenik oseća, manje ili više, izvesnu ličnu i društvenu nesigurnost, koja dolazi iz nužde da se snade u novoj društvenoj stvarnosti. Nova društvena stvarnost nameće promenu kako u pogledu načina ponašanja, tako i u pogledu društvenih odnosa. Osećanje nesigurnosti novog useljenika je pre svega nesigurnost u pogledu ličnog i društvenog statusa, u pogledu mesta koje useljenik zauzima na društvenim lestvicama. On dolazi u novu zemlju, u cilju da zauzme ono mesto u društvu koje odgovara slici koju je on stvorio o novoj zemlji. Podobnost snalaženja u novoj zemlji zavisi od toga, u kojoj meri ta nova zemlja odgovara pretstavi koju je on u sebi formirao o njoj. U većini pokreta za useljavanje u razne zemlje, ta pretstava nije odgovarala novoj društvenoj stvarnosti. Ova je činjenica samo pojačavala osećanje lične

i društvene nesigurnosti useljenika, što je komplikovalo i otežavalo njegovo ukorenjivanje u zemlji. Odlučna činjenica u stvarnosti useljenika u novu zemlju je znatno ograničenje njegovog društvenog horizonta, i njegovu borbu za snalaženje u novoj zemlji treba shvatiti kao pokušaj da se ovo ograničenje suzbije. Ovo ograničenje se ogleda u ograničenju odnosa prema „prvim grupama“ („primary groups“) njegovim: porodici, susedima, itd. Približavanje tim „prvim grupama“ koje postoje u novoj zemlji veoma je teško, jer su u svakoj društvenoj izgradnji baš te grupe zatvorene i isključive. Drugi povod za ograničenje odnosa je i to što način snalaženja i ukorenjivanja u novoj zemlji nameću, manje ili više, izvesnu promenu u unutrašnjoj strukturi tih „prvih grupa“. S prelazom na nove uslove života, menjaju se i dužnosti i uzajamni odnosi muža i žene, roditelja i dece. U modernim useljeničkim zemljama se ova promena objašnjava time što se unosi mnogo napora u oblast aktivnosti koja je izvan porodice, što ograničava polje aktivnosti same porodice, i otuda dolazi do jačanja napetosti u porodičnim odnosima. Ograničenje u pogledu tih „prvih odnosa“ stvara osećanje nesigurnosti, napuštenosti i praznine. To je jedan od osnovnih problema većine useljenika uopšte. Kod onih useljenika kod kojih je, slučajno ili ne slučajem, u procesu iseljenja upropašćen porodični život, konstatovana je maksimalna nesnalažljivost u novoj zemlji. Unutrašnje ograničenje tih „prvih odnosa“, koji su odlučni faktori u formiranju društvenog lika čovekovog, nije ništa drugo nego jedan izraz tog procesa.”

Citirali smo Eisenstadt-a, da bismo ukazali na opšte pojave sociološke naravi, koje nisu mimoišle, u ovoj ili onoj formi, ni jugoslovenske olim. Naša alija je takođe prošla kroz nekoliko kriza, u prvom periodu svog novog života, periodu koji bismo vremenski označili sa tri do četiri godine.

*

Već smo pomenuli početnu nesigurnost u prvim mesecima života u novoj zemlji, po izlasku iz prihvatnih logora, kad je trebalo uzeti sudbinu u svoje šake i stvarati egzistenciju. Kod prvih koraka bilo je mnogo razočaranja i obeshrabrenih. To je bilo vreme kad se jurilo u Jafu, u jugoslovensko poslanstvo, i podnosile molbe za povratak u zavičaj. Od podnošenja molbi do stvarne rešenosti na povratak bio je dug psihološki put. Naš svet je uvideo da dolazak u sasvim novi ambijent zahteva mnogo dobre volje, strpljenja i gotovosti na samoodricanje. U ono doba ekonomska kriza bila je zahvatila Izrael i prešlo se iz slobodne privrede na režim na karte za namirnice, tekstil i obuću, — pa je i ta činjenica još više pokolebala nove došljake. Bila je to prva dečija bolest naše alije.

Druga karakteristična pojava među našim useljenicima bila je kriza — braka. Sudar s realnošću u novoj domovini zahtevao je naročitu podobnost snalaženja, koja je sigurno nešto lično i urođeno. Dok su ljudi činili napore da se prilagode novim prilikama, boreći se sa svojom skromnošću i svojim kompleksima, bez znanja jezika, bez sredstava, često sa još nesređenim stanbenim prilikama, — dotle su njihove žene brže i jasnije ocenile situaciju, te počele da rade i privređuju. Za porodični život nije bilo dovoljno vremena. Žena je bila umorna i trebalo je mnogo dobre volje da se bavi još i brigom oko kuće i muža. Emancipovana žena postala je samopouzdanija i to je dovelo do želje za nezavisnošću. Nejednakost u privređivanju, ili nedovoljno privređivanje muža, išlo je na štetu njegovog autoriteta i sukobi su doveli do razvoda. Ako je brak već u zavičaju bio načet, ovde se dokusurio. Tako je došlo do velikog broja razvoda. To je samo opšta postavka; razlozi za razvod su različiti i mnogobrojni, ali su teškoće prvog perioda života u novoj zemlji bile odlučne za sudbinu braka.

Treća masovna kriza u našoj aliji bila je psihoza za napuštanjem zemlje, u godinama 1953—54. Tada je napustilo Izrael oko 600 duša. Od toga broja se jedna trećina vratila u Jugoslaviju, a ostali su otišli uglavnom u Kanadu i Braziliju. I tu su razlozi mnogobrojni: nesnalažljivost, nedovoljna gotovost na borbu za egzistenciju, neznanje jezika, razočaranja, izgledi na bolju i lakšu zaradu, avanturistički duh, nevezanost za jevrejsku zajednicu, jedan broj mešanih brakova, uticaj katoličkih i protestantskih misionara koji su davali besplatne putne karte onima koji su prelazili u hrišćansku veru, itd. itd.

Bilo je i manjih, lokalnih kriza u pojedinim naseljima (Basa, Bet Zajit), koje su bile psihološke posledice ekonomskih teškoća naselja.

*

Posle sedam godina, jugoslovenska alija se smirila, sredila, konsolidovala. Deca i omladina se sve više asimiluje sredini. Škola i vojska ih sve više izjednačuju duševno i jezički sa vršnjacima i oni tako ulaze u životne izraze starosedelaca. Za njih će biti mnogo više aspekata u budućnosti, u karijeri i docnijem životu, nego što je to slučaj sa njihovim roditeljima koji su došli u zemlju kao već formirane individue, sa svojim načinom mišljenja i rezonovanja, sa svojim maternjim, srpskohrvatskim jezikom, sa svojim navikama i osobinama. Oni koji nisu činovnici, nisu naučili zemaljski jezik u dovoljnoj meri da se mogu kulturno i duševno potpuno vezati za novu sredinu. I za to je potreban duži vremenski staž. Kao i u svakom društvu, i ovde je društvo starosedelaca zatvoreno i ne prima rado u svoju sredinu druge, pa mu se teško i prilazi. Naš svet, stariji, naravno, druži se međusobno, misli i govori van posla svojim maternjim jezikom, u društvu i na domu. Naši ljudi nose u svojem srcu jugoslovenski zavičaj, iz koga su došli i iz koga su poneli mnoge pozitivne osobine duše i karaktera: prostosrdačnost u ophođenju,

skromnost, čestitost u poslu, otvorenost, nesposobnost za laktanje i nametanje. To su osobine koje su useljenike iz Jugoslavije formirale kao pozitivnu i konstruktivnu useljeničku grupu. Tu ocenu su naši ljudi dobili već prvih dana. Posle sedam godina ocena se nije izmenila i naš svet uživa simpatije izraelske javnosti.

*

Posle toliko godina, svako je s više ili manje uspeha rešio osnovne probleme: stan i zaposlenje. Svako je našao svoje mesto. U većini, velikoj većini, u skromnim okvirima. Od cele alije je sigurno 90% sredilo svoje prilike. 10% predstavljaju stariji svet koji se nije snašao ili su socijalni slučajevi. Samo su pojedinci i oni koji su imućni u dovoljnoj meri mogli idealno da reše svoje lične i ma-

Odlikovanje kibuca „Gat“ za učestvovanje u oslobodilačkom ratu Izraela 1948 godine

terijalne prilike. Iako kapitalistička zemlja, s visokim standardom života, Izrael ne spada u zemlje u kojima postoje velike šanse za stvaranje kapitala. Za 10% naših ljudi bi se moglo reći da su imućni te da raspolažu kapitalima. Sa izuzetkom kategorije starijih i socijalnih slučajeva, ostali imaju sreden život, pod istim aspektima kao ostali prosečni građani Izraela.

*

To je put jugoslovenske alije. No tome putu probijala se kroz razne faze, da se, u svojoj ogromnoj većini, formira u pozitivni i gradilački kolektiv. Olej iz Jugoslavije oseća se ovde kod kuće. On će do kraja deliti sudbinu svoje nove otadžbine.

O IZRAELSKOJ ŠTAMPI

Smatram svojom primarnom dužnošću da odmah uvodno istaknem izvore kojima sam se poslužio: to su, pre svega, podaci koje sam prikupio iz ovdašnje štampe, zatim iz vladinih i novinarskih godišnjaka, te podaci od merodavnog publiciste Eliezera Livnea i najzad najnoviji podaci iz „Izraelskog godišnjaka za 1955”.

Broj publikacija počev od dnevnika pa do godišnjaka iznosi 357. Kad se ima u vidu da broj stanovnika prema državnoj statistici od juna pr. g. iznosi 1.748.000 (od kojih Jevreja ima 1,553.000), onda broj publikacija nije malen. Od broja 357 62% ili 216 se štampa na hebrejskom jeziku, a 141 ili 38% na oko 15 stranih jezika. Ova je činjenica uslovljena dobrim delom masovnom imigracijom iz raznih krajeva sveta, te se zato tvrdi da je to izraz „kibuc galujota”, tj. prikupljanja jevrejskih zajednica Diaspore u jevrejskoj nacionalnoj domovini. Pomenuta ne malena cifra je dokaz pismenosti izraelskih građana kao i posledica postojanja istoriskim razvojem uslovljenog velikog broja političkih partija, što će se moći videti iz daljih izlaganja.

Da nastavimo raščlanivanjem cifara. Od 357 publikacija izlaze: 24 dnevna lista, 10 triput nedeljno, 70 jedanput nedeljno, 16 dvaput mesečno; nadalje izlaze 105 mesečnika, 20 dvomesečnih publikacija, 45 četvrtgodišnjaka, 12 godišnjaka i 55 neredovnih publikacija. Od 24 dnevnih novina, 16 listova se štampa na hebrejskom, jedan na arapskom jeziku („El jom”) izlazi od 1948 godine, tj. od osnivanja države Izrael; ostalih 7 dnevnika izlaze na ovim jezicima: „Jerusalem Post” na engleskom jeziku, nezavisan list koji izlazi 23 godine sa velikim tiražom od 22.000 primeraka dnevno; njegov glavni urednik Geršon Agron je pretsednik jerusalimske opštine. „Echo d' Izrael” izdaje se na francuskom jeziku, takođe nezavisan dnevni list, izlazi od 1948, najviše ga čitaju useljenici iz Severne Afrike. Na nemačkom jeziku izlaze dva nezavisna dnevnika i to: „Jediot hadašot” (blizak progresivcima) i „Jediot hajom”. Prvi izlazi 23 godine a drugi 19 godina, oba vrlo seriozni listovi. Na mađarskom jeziku pod uredništvom poznatog cionističkog veterana Mađarske dr Ernesta Martona izlazi „Uj kelet”, takođe vrlo seriozan list, već 7¹/₂ godina. Na bugarskom jeziku izlaze

dva nezavisna dnevnika „Far“ od 1952 i „Tribuna“ od prošle godine. Ima zatim novina na jidišu, poljskom, rumunskom, čehoslovačkom i na španjolskom (ladino), ali su to periodični listovi. Na srpsko-hrvatskom jeziku ne izlazi nijedan list, iako bi po mišljenju pisca ovih redova on imao svoje opravdanje za izvestan period vremena, pa makar bio i nedeljni list. Čitao bi se rado među Jevrejima jugoslovenskog porekla kako u Izraelu tako i u Jugoslaviji, Severnoj i Južnoj Americi, no za isti nedostaju sredstva. (Do pre 2^{1/2} godine izlazio je na srpskohrvatskom jeziku u Tel Avivu „Naš list“, a izdavala ga je partija Mapaj.) „Hitahdut Olej Jugoslavija“ izdaje svoj „Bilten“ jedanput mesečno, no ovaj niukom slučaju ne može zameniti jedan štampani nezavisni list. — O hebrejskoj dnevnoj štampi biće opširnije reči u daljim izlaganjima. A sada još malo vrlo zanimljivih statističkih podataka.

Od 24 dnevna lista, 10 je izlazilo pre osnivanja jevrejske države. Najveći broj dnevnika izlazi u Tel Avivu, a samo tri u Jerusalimu. Tiraž izraelske štampe uopšte iznosi otprilike 235.000 brojeva dnevno. Od toga 182.000 ili 77% su hebrejski dnevnici a 23% se štampa na stranim jezicima. Od ovih 77% hebrejskih dnevnika 43% su jutarnji listovi, a 34% večernji, koji imaju veliki tiraž. Od svih dnevnika je 63% vupartiskih a 37% partiski orijentisanih. Kad cena hartiji ne bi bila povećana usled skoka hartije na svetskom tržištu, tiraž bi svakako bio veći. Od cene lista do 30% otpada samo na hartiju. No čitalaca ima više od dnevnog tiraža novina, a kao dokaz uzmimo samo jedno seosko naselje, koje se pretplaćuje na izvestan broj dnevnika, a čita ga veliki broj stanovnika dotičnog naselja. No od svih dosada pomenutih statističkih podataka biće svakako najzanimljiviji ovaj: na 1 000 stanovnika u Izraelu otpada 169 primeraka dnevnih listova. U poređenju sa brojem dnevnika u trima velikim zapadnim državama to izgleda ovako: u Engleskoj na 1 000 stanovnika dolazi 596 dnevnika (ili 3^{1/2} puta više nego u Izraelu), u Americi 364 (ili nešto jače od dvaput više), a u Francuskoj 259 (ili 1^{1/2} puta više). Ako sad pogledamo statistiku susednih država Izraela, onda dobijamo ove brojeve: dok u Izraelu na 1 000 stanovnika otpada 169 primeraka dnevnih listova, u Siriji taj broj iznosi samo 19, u Iraku 10, a u Egiptu svega 8 na 1 000. Komentar je, držim, izlišan.

Šarolikost izraelske štampe, časopisa i ilustrovanih listova je velika. Kiosci u Izraelu po šarenilu i ogromnom izboru domaće i strane štampe, časopisa, ilustrovanih časopisa i knjiga mogu zadovoljiti i najprefinjenedji ukus jevrejskih i nejevrejskih turista a ne samo izraelskih građana. Knjižare su uopšte krcate svima mogućim domaćim i stranim naučnim i zabavnim knjigama i časopisima na raznim jezicima, među kojima dominiraju oni na hebrejskom i engleskom jeziku. Narod knjige, jevrejski narod hoće i rado izdaje novac za štampu i knjigu.

Prelazim na izlaganje o hebrejskoj dnevnoj štampi, čiji je značaj veliki s obzirom na činjenicu da se štampa na nacionalnom jeziku.

Hebrejski dnevници su najvećim delom partiski organi. Ali ima i nezavisnih, vanpartiskih dnevnika, i to 1 jutarnji i 2 večernja.

Veteran hebrejskih dnevnih novina je „Haarec”. On izlazi 37 godina. To je jutarnji liberalno-progresivni list, koji zastupa poglede građanskog društvenog reda, na čijem čelu stoji poznati publicista i urednik toga lista Geršon Šoken. Ovaj list ima najveći dnevni tiraž među jutarnjim listovima: oko 32.000 brojeva. Ovaj list ima svoje stalne dopisnike u sedištu Ujedinjenih Nacija Njujorku, Vašingtonu, Londonu i Parizu, zatim u Amsterdamu, Kopenhagenu, Atini, Bazelu, Johaneshburgu. Pored odlične spoljno-političke službe, donosi redovno članke visokoga nivoa iz svih područja unutrašnje i privredne politike, spoljne i domaće, te umetničke, zabavne i naučne priloge, posebno u subotnjim i prazničnim, uvećanim brojevima. Sav ovaj obiman materijal pisan je, po mišljenju merodavnih jezičkih stručnjaka, finim stilom i doteranim hebrejskim jezikom, koji se može meriti samo sa stilom i jezikom uglednih listova „Davara” i „Al hamišmara”. List izdaje i svoju nedeljnu ilustrovanu publikaciju „Haarec šelanu.”

„Jediot ahronot” je drugi nezavisni — ali večernji list, čiji je glavni urednik dr H. Rozenblum. To je list mnogo manjeg formata. Izlazi 19 godina a ima veći tiraž od „Haareca”. Njegov mlađi rival, takođe nezavisni večernji dnevni list „Maariv” izlazi 8 godina, ali ima najveći tiraž među listovima u zemlji (oko 60.000 brojeva dnevno). Njegov glavni urednik je dr Azriel Karlbah. Potpunosti radi pominjemo ovde „Hadar”, večernji list partije Mapaj.

Od partiskih organa na prvo mesto dolazi list „Davar”. To je zvanični jutarnji dnevnik organizacije izraelskih radnika (Hista-druta), no ustvari veliku većinu u njemu sačinjava Mapaj (partija kojoj stoji na čelu David Ben Gurion i njegov saradnik Moše Šaret). To je partija desnih socijalista cionista koja bi otprilike odgovarala engleskoj Laburističkoj stranci. Ovaj velki i vrlo ugledni dnevnik izlazi 30 godina, a osnivač mu je poznati izraelski radnički vođ Berl Kacnelzon. Ima takođe veliki tiraž (27.000 brojeva). U pogledu informativne službe za ovaj list se može reći gotovo sve ono što je rečeno za „Haarec”, a u pogledu doteranosti jezika i stila on je pravi takmac „Haarecu”. I ovaj list izdaje svoju nedeljnu ilustrovanu publikaciju „Davar hašavua” kao i nedeljni časopis za decu „Davar liladim”.

„Lamerhav” je dnevni list levih socijalista-cionista Leahdut avoda Poalej cijon i izlazi od 1954, kad su se ove grupe otepile od partije Mapam. Takođe vrlo seriozan jutarnji dnevnik. „Al hamišmar” je još leviji dnevnik cionista-socijalista partije Mapam u kome je ostao posle rascepa Hašomer hacair. List visoke tradicije koji izlazi 12 godina, iako manjeg tiraža od „Haareca” i „Davara”, ali velikog ugleda po svestranosti svoje službe, visokom nivou, dote-

ranom stilu i jeziku. Ovaj list ima posebni sedmični dodatak za decu. „Kol haam” je organ Komunističke partije Izraela (skraćeno Maki). Izlazi od 1948. Iznad svog naslova nosi poznatu parolu „Proleter i svih naroda ujedinite se.” Među direktorima lista figurira narodni poslanik Komunističke partije Ester Vilenska.

Među hebrejskim dnevnicima građanskih partija valja pomenuti list „Haboker”. To je glasilo Opštih cionista, građanske partije poslodavaca raznih zanimanja (trgovaca, industrijalaca, izvoznika i sl.). Ovaj partiski organ izlazi 21 godinu, a u upravi izdavačkog društva nalaze se imena kao ministar Rokah, pretседnik telavivske opštine Levanon, Ariav i dr. Ovaj list ima također svoje dopisnike u velikim zapadnim prestonicama. „Zmanim” je partiski organ malene ali napredne građanske stranke progresivaca čiji je šef ministar Rozen (ranije F. Rosenblüh). Ovaj seriozan hebrejski dnevnik izlazi 2 godine.

Organ desničarske partije Herut (bivša revizionistička partija Zeeva Žabotinskog) nosi isti naziv. Današnji vod ove partije je Menahem Begin. Partija je na poslednjim izborima za Kneset (izraelski parlament) dobila veliki broj pristalica, te je posle Mapaja druga po veličini (ranije je to bila partija opštih cionista). Dnevnik „Herut” izlazi od postanka jevrejske države. I ovaj list nosi parolu ispod svog naslova koja glasi: „Za potpunost otadžbine (tj. za njene istoriske granice), za Kibuc galujot, za socijalnu pravdu i za slobodu čoveka”. Među vlasnicima pominjemo napr. poslanika dr Badera i Hajima Landau.

Versko stanovište zastupaju 4 dnevnika na hebrejskom jeziku i to: „Hacofe”, organ svetskog pokreta ortodoksnih cionista Mizrahi i Hapoel hamizrahi (religioznih cion. radnika). Izlazi 17 godina; „Hamodija”, organ svetske organizacije desničarske ultrareligiozne Agudat Jisrael, izlazi 5 godina; list „Hakol”, organ izraelskog ogranka Agudat Jisraela izlazi 6 godina; dok je list „Šlarim” organ Poalej agudat Jisraela (radnika Agudat Jisraela) i izlazi 4 godine. Od verskih listova je najbolji „Hacofe”, list velike tradicije. Njegov je osnivač čuveni pok. rabi Meir Berlin (Bar Ilan). Ovaj list ima svoje dopisnike u velikim jevrejskim centrima širom sveta.

Svi pomenuti listovi štampaju se bez tačkica, a to će reći bez samoglasnika. Ovo, razume se, pretstavlja veliku teškoću za čitaoce slabijeg znanja ivrita (hebr. jezika). (U zemlji postoji bezbroj kurseva za učenje toga dosta teškog jezika, tzv. ulpanim, na kojima se stiče osnovno znanje, ali koje je nedovoljno za čitanje novina bez samoglasnika, odn. bez tačkica.) U cilju unapređenja i popularisanja jezika među useljenicima koji su na kursevima stekli osnovno znanje, partija Mapaj je pre 5 godina došla na ideju da počne sa izdavanjem jednog dnevnika sa tačkicama. Ovaj je pokušaj, kao što se tokom vremena pokazalo, potpuno uspeo. List je dobio naziv „Omer”, i postao omiljena dnevna lektira hiljada i hiljada novih useljenika sa osnovnim znanjem ivrita, koji se na ovaj zanimljiv i pristupačan način usavršavaju u jeziku, i polako

se uče čitanju tekstova bez tačkica, tj. samo sa suglasnicima (to je duh hebr. jezika). Uz to list svakodnevno donosi rečnik nepoznatih reči na mnogo stranih jezika, i to: arapski, jidiš, nemački, engleski, francuski, mađarski, poljski i bugarski (ne i srpskohrvatski jer je jevrejska zajednica poreklom iz Jugoslavije relativno malena u Izraelu i ne prelazi broj od 10.000). Pored rečnika a pod rubrikom „Beurej milim” (objašnjenje reči), pruža se čitaocima objašnjenje izraza i hebrejskih idioma. Osim ovoga list donosi i kurs konverzacije da se čitaoci nauče pravilnom govoru. Redakcija „Omera” izdala je čak i poseban hebrejski rečnik sa 6.000 reči za čitaoce toga lista u prevodu na većinu od gorepomenutih jezika. Iako je „Omer” partiski (mapajski) list, on je stekao opšte priznate zasluge na polju popularisanja ivrita. (Uopšte Ministarstvo prosvete i kulture (pored opština) čini ogromne napore, razume se i materijalne, da populariše ovaj jezik. Tako novine koje izlaze na stranim jezicima obično donose pod rubrikom „Tur ivri” lekcije iz hebrejskog jezika — u redakciji pomenutog Ministarstva).

Potpunosti radi valja pomenuti i dva nedeljna sportska lista na ivritu. Veliki listovi izdaju svoje nedeljne ilustracije, osim toga izdaje se i 5 ženskih magazina, od kojih pominjemo „Laiša”. Poznate nedeljne ilustracije su „Haolam haze”. Osim toga izdaje se 30 omladinskih nedeljnih publikacija, 21 publikacija koje se bave književnošću, umetnošću i muzikom, 15 nedeljnih publikacija za privredna pitanja, 8 za probleme religije, 6 medicinskih itd. Pored ovoga vlada izdaje i oko 50 svojih publikacija. Vlasnici mnogih publikacija i dnevnih listova su društva s ograničenim jemstvom, čiji izvestan veći ili manji broj udeonica drže pojedine porodice ili pojedinci. Pomenuti večernji list „Maariv” sa najvećim dnevnim tiražem od 60.000 brojeva je kooperativa novinara i štampara. Vrlo ugledan dvonedeljni časopis za politička i društvena pitanja je „Belrem” (urednik Eliezer Livne).

Bio bi propust kad u ovom nizu citiranja ne bismo pomenuli nedeljni ilustrovani časopis izraelske vojske koji se zove „Bamahane”, sa člancima i ilustracijama iz života mlade izraelske vojske (koja se zove Cva hagana lejisrael), ponosa i ljubimca države i naroda. Ovaj časopis popularan je kako u vojsci tako i u građanstvu.

Hebrejski dnevnici izlaze radnih dana na 4 stranice velikoga formata (veličine jugoslovenskog dnevnika „Borba”), osim večernih listova koji takođe izlaze na 4 stranice (veličine beogradske „Politike”). Subotnji brojevi štampaju se na 8 i više stranica, često sa posebnim književnim i privrednim priložima, a o velikim praznicima čak i na 16 i više stranica. Ali i radnih dana je materijal vrlo obiman i mnogostran iz razloga što se — kako rekosmo — novine štampaju bez samoglasnika. Isti materijal štampan na istom jeziku latinicom, — dakle sa samoglasnicima — morao bi zauzeti skoro dvostruki prostor.

Sada nekoliko reči o materijalu. Glavni vodeći dnevници kao napr. „Haarec“ i „Davar“ daju mnogo mesta vestima i poklanjaju veliku pažnju pitanjima od svetskog političkog značaja, kao i pitanjima spoljne politike države Izrael. Mnogi listovi imaju svoje posebne vojne saradnike kao i saradnike za pitanje odnosa sa arapskim državama, jer su to izraelska državna pitanja broj 1. Listovi donose političke uvodnike, mnogo članaka iz raznih oblasti unutrašnje politike i razvitka raznih grana izraelske privrede, koja usled bojkota arapskih država ima toliko svojih specifičnih problema. U ta specifična pitanja ubrajaju se u prvom redu upadi arapskih infiltranata iz okolnih arapskih država na izraelsku teritoriju, te gotovo ne prođe dan da govornik izraelske vojske ne da koje saopštenje, koje štampa donosi i komentariše. Zatim heterogenost novih useljenika i njihovo amalgamiranje (tzv. mizug-galujot) koje će trajati duži vremenski period, postavlja raznolike državne i društvene probleme, koji se obilno tretiraju u ovdašnjoj štampi. Pitanje proizvodnje i njene produktivnosti, agrarna i industrijska pitanja, pitanja uvoza i izvoza imaju isto tako svoje specifičnosti, što također dolazi do izražaja u štampi. Histadrutski sektor privrede, kooperacije, individualna (mošavim) i naselja sa zajedničkom svojinom, kibucim, također su predmet čestih rasprava u štampi. Prosveta i kultura u njihovim različitim oblicima dostojno su zastupljeni u izraelskoj štampi, a, dabome, i ženska rubrika, sport, šah i dr. Rubrika o položaju Jevreja u raznim državama relativno je slabija s obzirom na raznolikost problema sa kojima se ova malena i mlada država tako junacki bori. Relativno je malo fotografija u novinama, dok političkih karikatura i partiske satire ima više. Vesti velikih stranih novinskih agencija redovno se donose u izraelskim velikim dnevnicima. Ove su agencije U. P. (United Press), Reuter, Agence France Presse, zatim Jewish Telegrafic Agency („Ita“), domaća agencija „Itim“ i „Sta“ (Sohnut jediot jisraelit).

Ne izostaje ni sudska hronika. Prestupa ima dosta kao izraz socijalne neuravnoteženosti i posledica neselektivnog useljavanja (kad su se morale spasavati jevrejske zajednice sa Srednjeg Istoka, kao napr. iračka i jemenitska, a sada i severoafrička). Iako na razne ove probleme unutarne prirode i društvenog razvitka dnevnici različitih partija gledaju sa svoga stanovišta, u vitalnim pitanjima države stav izraelske štampe je jednodušan i prožet dubokim patriotizmom.

Moša Kern, ugledan i merodavan novinar, urednik „Haareca“ i jedan od urednika ovogodišnjeg godišnjaka izraelskih novinara, ovako je karakterisao izraelsku štampu: ona je odraz specifičnih osobina naroda, ona se odlikuje velikom ozbiljnošću i dubinom tretiranja problema, prema kojima se čitaoci odnose sa odgovarajućom ozbiljnošću. Ona pruža čitaocima obimnu i pravu sliku događaja. Fanatičnost, ta osobina ovoga naroda, dolazi do izražaja i u štampi, i to je razlog nedovoljnog humora u noti obimnog materijala koji se donosi. Izraelska štampa poučava svoje čitaoce iz raznih oblasti

nauke, istorije, arheologije, privrede i dr., na uštrb malo više zabave. Po tvrdenju ovoga novinara izraelska štampa se može ponositi svojom nekoruptivnošću, — izraelski novinar se ne da potkupiti. Međutim, u njoj ima i izvesne arhaičnosti i to se ogleda u tome što često nema mere i džentlmenstva u polemici. Sva je štampa duboko patriotska, verno služi svome narodu i dostojno ga reprezentuje.

Štampa je potpuno slobodna, jer je u ovoj državi sloboda izražavanja misli potpuna. Izrael je bastion demokratije na Prednjem Istoku, te je i njegova štampa demokratska.

Moglo bi se reći da postoji hipertrofija izraelske štampe, ali to je samo ogledalo hipertrofije političkih partija, činjenica uslovljena istoriskim razvojem. Jednom će se, kao što to želi Ben Gurion, socijalističke stranke stopiti u jednu, građanske u drugu, a verske u treću, ali za to treba vremena. A dotle će postojati i mnogo listova. I to je, eto, jedna od mnogih specifičnosti ove države.

JUGOSLOVENSKI JEVREJI U SAD

Kroz tisućljeća jevrejske historije vidimo u Jevrejima jednu kohezivnu snagu, koja im je duboko usadena njihovom vjerom, tradicijom i etikom, ali u znatnoj mjeri zajedničkim stradanjima i progonima, kojima su bili izvrgnuti tokom historije upravo zbog tih svojih tradicionalnih etičkih i narodnih osobina.

Ta iskonska snaga udruživanja i solidarnosti održava se uprkos svih individualnih osobina, koje su izrazite u nama Jevrejima, uprkos raznolikosti ekonomskih interesa i rasijanosti Jevreja širom svijeta.

Ta tendencija udruživanja, uglavnom, nije usmerena pukoj zabavi, klubovima i sličnim udruženjima — to su obično sekundarni privjesci jevrejskih općina, već većinom imade za cilj ispo- vjedanje vjere, kulturne i dobrotvorne svrhe, a oslobađanjem od geta izrazilo narodne ciljeve jevrejske obnove u Izraelu. Jevreje uvijek vezuje njihova zajednička tradicija, vjerski običaji i pripadnost općinama iz kojih su potekli, makar se iselili u daleke krajeve. Ta je tendencija izrazita naročito u Sjedinjenim Državama Sjeverne Amerike, gdje iseljenik u novoj okolini, u novom svijetu nalazi naročitu moralnu i društvenu podršku našav krug svojih zemljaka iz „starog kraja”, iz njegovih jevrejskih općina. Tako ima, naprimjer, u samom New-Yorku oko 2500 takovih „Landsmannschafta”, koji se često pretvaraju u vjerske općine i tako ovi milijuni Jevreja preko svoga kruga tek se pravo ukorenjuju u svojoj novoj domaji. To je uveliko i olakšano demokratskim sistemom Amerike, gdje se ne traži ni od koga da se odrekne svoje narodne ili vjerske pripadnosti. Osjećajući se i priznavajući se primjerice Italijanom, Ircem, Jevrejinom i sl. i udružujući se i sa svojim, on može da bude dobar građanin Sjedinjenih Država Sjeverne Amerike.

Kao primjer snage i upliva udruživanja naše emigracije želim da prikazem nama tako blisko Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD.

Jevreji iz Jugoslavije predstavljaju po svom broju u Americi jedan vrlo malen — za američke prilike upravo neznan — broj, možda svega da imade oko 2000—2500 Jevreja jugoslovenskog

porekla, od kojih mnogi pripadaju starijim generacijama iseljenika iz Makedonije, iz Hrvatske od pre Prvog svjetskog rata, te su se većinom pretopili u svoju okolinu i otpali od one uvodno spomenute kohezivne snage specifičnog udruživanja. Ali i oni čuvaju svoje jevrejske osobine. Tako su, naprimjer, Sefardi udruženi u našim organizacijama i kongregacijama u jevrejskim općinama, u Brooklynu je napr. snažna sefardska općina Udruženje bitoljskih Jevreja itd., u kojim krugovima vrši blagotvoran upliv vrhovni rabin dr Isak Alkalaj kao predsjednik centrale sefardskih općina Amerike sa sjedištem u New-Yorku.

No karakter „Landsmannschafta” ima samo Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD, ukoliko se tiče povezanosti sa jugoslovenskim Jevrejstvom u starom kraju, Izraelu i širom svijeta, gdje su jugoslovenski Jevreji rasijani. Oko tog Udruženja okupljeno je nekoliko stotina jugoslovenskih Jevreja, i to djelom aktivno, djelom neaktivno, tek dolazeći na priredbe, čitajući „Bulletin” i držeći vezu s njima, a mnogi, osjećajući potrebu da si osiguraju grob na groblju našeg Udruženja na Mount Mariah, uzimaju učešća u našem radu. Naše je Udruženje osnovano na poticaj dr Davida Albale, koji je onda, 1941, bio dodeljen jugoslovenskom poslanstvu u Washingtonu. On se udružio sa malim krugom od oko 15 Jevreja te su zajedno osnovali i registrirali to Udruženje. Prvi je predsjednik bio Otto Heinrich, bivši potpredsjednik Jevrejske općine u Zagrebu, a tajnik dr Pavle Neuberger. Udruženje je odmah započelo sa radom i prva je zadaća bila da uspostavi vezu sa velikim američkim organizacijama, kao sa American Jewish Joint Distribution Committee i World Jewish Congress-om, koji su odmah rado prihvatili saradnju Udruženja kao predstavništva jugoslovenskih Jevreja ovdje. Ta veza omogućila je prvi blagotvoran rad ovog Udruženja koje je dosta učinilo intervenirajući i zauzimajući se za jugoslovenske Jevreje, novopridošle u zemlju, i za jevrejske izbeglice u emigraciji, a indirektno i preko Crvenog krsta i diplomatskih predstavništva i u samoj zemlji — neke usluge činio je i švicarski konzul u Zagrebu kao predstavnik Crvenog krsta, a naročito Crveni krst u Švicarskoj i Joint preko svojih veza i World Jewish Congress preko svojih evropskih predstavnika. Ne spada u okvir ovog članka da se nabraja gdje je sve sudjelovalo naše Udruženje u akcijama ovih velikih jevrejskih organizacija Amerike, već treba samo da se istakne da je to, po broju članova tako malo, Udruženje bilo predstavljeno i sudjelovalo na svim velikim kongresima i saradivalo kao jugoslovenski reprezentativni komitet u World Jewish Congress-u i bilo predstavljeno u evropskom savjetodavnom komitetu Jointa, kod Bnai Brithen davallo informacije sa American Jewish Committee itd. Treba pritom istaći da je kod uspostavljanja veza sa američkim organizacijama važnu ulogu igrao vrhovni rabin dr Isak Alkalaj, koji je uživao i uživa veliki ugled u američkom Jevrejstvu.

Za vrijeme rata rad se usmerio na okupljanje naših doseljenika, davanje pomoći i savjeta pojedincima, intervenisanje za izbeglice u evropskim zemljama, u kojem pogledu je mnogima pomognuto; radilo se za pojedine grupe na dobijanju viza za južnoamerikanske zemlje, Kubu itd. te je tu Udruženje uvijek nastojalo da se uključe i pomognu jevrejske izbeglice iz Jugoslavije.

Kada je stigla lista naših zarobljenika u Njemačkoj, naše je Udruženje, sakupljajući iz svih raspoloživih izvora informacije o jugoslovenskim Jevrejima u tim logorima, popunjavalo liste i slalo pakete na svakog pojedinca, bilo direktno, bilo isposlušujući stanovit broj paketa za iste od drugih organizacija, kao od ženskog pomoćnog odbora Crvenog krsta, pomoćnog odbora kod World Je-

Spomenik Jugoslovenima, žrtvama fašizma koji je u SAD podiglo Udruženje jugoslovenskih Jevreja

wish Congress-a itd. Sve pojedinačne pomoćne akcije ne mogu se nabrojati, ali jednu bih akciju htio da istaknem. Kada su dva mlada jugoslovenska Jevrejina u američkoj vojsci, Willi Flesch i Mario Sternberg, poginuli junačkom smrću na bojištu, sakupljen je jedan Fond palih junaka i ovaj iznos upotrebljen na to da se preko Jointa, koji je imao mogućnost da se narodu okupiranih oblasti avionima savezničke vojske iz Italije padobranima doture toliko potrebni lijekovi, gunjevi, odjeća i hrana — da se otpremi jedna pošiljka u naše ime u logor u okolici Gline, u kome su se nalazili mnoge naše jevrejske izbeglice i borci, za koje smo saznali preko

pisma koje je došlo preko Italije od Huga Wollnera. Bilo je za nas veliko zadovoljstvo što je ta pošiljka stigla na mjesto opredeljenja i sa velikom radošću bila primljena od onih kojima je bila namijenjena. Šta je ovo značilo za naše zarobljenike i za one koji su opkoljeni od nacista i fašista bili izvrgnuti tolikim teškim stradanjima, to se danas jedva može i zamisliti, no pričali su nam mnogi kakvo je to osjećanje bilo za njih vidjeti da imaju u dalekoj Americi prijatelje, koji na njih misle i žele da im pomognu.

Nakon Oslobođenja i svršetka rata, kada je pokrenuta velika pomoćna akcija, opet je Udruženje bilo predstavljeno na svim kongresima, kao npr. UNRRA i Jointa, World Jewish Congress-a itd. i svojim skromnim silama saradivalo u velikim akcijama. Kad je Savez jevrejskih općina bio izostavljen od pomoći Jointa, te su David Alkalaj i dr Albert Vajs putovali u Bukurešt da indirektno dođu do dijela pomoći, pošto u ono vrijeme još nije bio došao predstavnik Jointa u Jugoslaviju, predstavnici našeg Udruženja intervenirali su kod Jointa i ishodili da je Joint poslao svog predstavnika Lauba. Međutim, kako tada isti nije mogao doći u Beograd, jer nije imao vojni clearance, postojala je velika opasnost da Joint uskratiti pomoć jugoslovenskom Jevrejstvu, pa je pisac ovog članka intervenirao kod Jointa i kod svih jugoslovenskih ministara koji su dolazili u Washington, kao kod ministra vanjskih poslova Simića, ministra finansija, kod Jugoslovenske ambasade u Washingtonu itd., dok je konačno uspjelo da novi izaslanik Jointa bude poslan u Jugoslaviju i da se uspostavi priliv bogatih pošiljaka Jointa za našu jako teško nastradalu jevrejsku zajednicu. Šta je ova pomoć Jointa značila, to najbolje znaju prosuditi oni koji sada vode tako lijepom napretku oživljenu jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji. Iako su i drugi faktori pomogli da se zapreke uklone, ipak se ne smije potcijeniti potrebna i brza intervencija nas koji smo bili u stalnom kontaktu sa odgovornim faktorima.

Udruženje je i nakon toga pomagalo pošiljkama polovne odjeće, hrane itd. jevrejskim općinama i Domu staraca. Iako ta pomoć nije mogla biti velika, ona je ipak mnogo značila kao znak moralne podrške našoj braći i sestrama u Jugoslaviji s naše strane.

Kad je velika alija iz Jugoslavije došla u Izrael, prva pomoć našeg Udruženja Hitahdutu omogućila je osnivanje ureda i plaćanje tajnika koji su mogli da se zauzimaju za nove olim, da ih savjetuju, pomognu, nađu krov nad glavom, vode brigu o njihovim liftovima sa pokuštvom itd.

Kad je poslije došla delegacija Saveza jevrejskih opština u Izrael i pisac ovog članka imao sreću da se sa njima nađe u Izraelu kao predstavnik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, opet se pokazala solidarnost i kohezivna snaga naše zajednice okupljajući u Jerusalamu na zajednički zbor predstavnike Jevreja iz Jugoslavije, iz Izraela i jugoslovenskih Jevreja iz SAD.

Međusobne posjete pretstavnika ovog Udruženja Jugoslaviji i pretsjednika Saveza dr Alberta Vajsa u SAD dalje učvršćuju veze i otvaraju put za međusobnu saradnju u očuvanju ostataka one nekoć tako ugledne i dostojne zajednice Jevreja u Jugoslaviji, da u njima sačuva jevrejske vrednote, da ih očuva kao Jevreje i da ih poveže sa Izraelom, a i sa braćom koja su još ostala rasijana širom svijeta.

Ona snaga povezanosti i solidarnosti usadena u našim jevrejskim dušama pokazuje svoje blagotvorne posljedice na lijepom razvitku Saveza jevrejskih opština u Jugoslaviji pod vodstvom odličnih jevrejskih radnika i prvoboraca, koji su stekli priznanje i pomoć Jugoslavije za svoj rad kao Jevreja, interes za obnovu, interesovanje za Jevrejstvo u nejevrejskim krugovima, što se primjerice očitovalo u kupnji drva za Šumu mrtvih u Izraelu od strane nebrojenih ne-Jevreja u Jugoslaviji, te institucija i općina. Isto tako jevrejska zajednica od jedno 10.000 useljenika iz Jugoslavije predstavlja, po priznanju službenih krugova u Izraelu, jednu od najproduktivnijih useljeničkih grupa u Izraelu.

Prikazujući rad i razvitak male grupe jugoslovenskih Jevreja u SAD, autor ovog članka hteo je da istakne kako i ovako jedan mali broj ljudi, čuvajući svoju tradiciju i povezanost, svoju etiku i narodnu osebnost, postaje izvor pozitivnih snaga i stvara punog čovjeka, koji na svakom mjestu služi na čast Jevrejstvu, a zajednica njegova kao žarište tih snaga rasijava daleko izvan svog kruga tople zrake solidarnosti i bratske ljubavi, na kojima se uvijek može da ogrije mnogo ozeblo srce onih koji misle da mogu živjeti sami izvan svoje zajednice.

SVETSKA SEFARDSKA FEDERACIJA I NJEN KONGRES U JERUSALIMU 1954

Pre nego što predemo na Svetsku sefardsku federaciju i njen nedavni kongres u Izraelu, moramo izneti neke događaje koji su doveli do stvaranja Federacije i njene ciljeve, o kojima se diskutovalo u Jerusalimu. Sefardsko Jevrejstvo, čije je poreklo u Španiji, uvek je pokazivalo naročitu privrženost prema toj zemlji, iz koje je tako surovo bilo proterano 1492. Neki istoričari tvrde da je u Španiji bilo Jevreja još za vlade kralja Solomona u Izraelu. Nema sumnje, međutim, da su posle osvajanja izraelske zemlje od strane Rimljana mnogi zarobljenici bili odvedeni u Španiju. Tamo su oni postavili temelje napredne jevrejske zajednice, zajednice koja je stvorila jednu od najslavnijih i najznačajnijih epoha jevrejskog života u Diaspori.

Jedna od najvažnijih karakteristika duhovnog, kulturnog i književnog napora jevrejskih zajednica u Španiji bilo je pomirenje učenja Judaizma i zapadne kulture i misli. Ovo spajanje jevrejske i zapadne kulture nije izvršeno na štetu jevrejskih duhovnih vrednota i jevrejskog učenja, nego apsorbovanjem onih ideja i ideala zapadne civilizacije koji su bili srodni Judaizmu i koji su pomogli da se njegova poruka shvati, kako bi je lakše mogli prihvatiti i Jevreji i ne-Jevreji koji žive pod uticajem zapadne misli i kulture. Jevrejska zajednica u Španiji dala je filozofe, pesnike i naučnike i obogatila je i hebrejsko i špansko duhovno blago, ali to nije učinjeno asimilacijom ovih velikih jevrejskih duhova. Oni u svojim delima nisu skrivali svoje nasleđe, i mada su bili spremni da učine usluge svojoj prirodnoj zemlji, nisu bili voljni da se asimiliraju u takvoj meri da bilo svesno ili nesvesno potpuno izgube svoj jevrejski karakter. Ovi istaknuti ljudi smatrali su da Diaspora ne treba da ubije duh Judaizma i Jevrejstva, te su u isto vreme isticali da je od Ciona došao i da će i ubuduće dolaziti Torah, i da je spasenje Ciona tesno povezano sa spasenjem Doma Izraela i čovečanstva uopšte. Oni nisu smatrali, kao mnogo njihove braće u zemljama Istočne i Centralne Evrope, da se Judaizam može sačuvati samo ako se Jevreji odvoje od sredine u kojoj žive te nastoje da uspostave prijateljske odnose sa njom. Jevreji u zemljama Centralne

i Istočne Evrope činili su naročite napore da stvore atmosferu saradnje i prijateljstva sa svojim sugrađanima, ali što se tiče njihove vere i nazora, oni su smatrali da će tome mnogo više doprineti ako ostanu odvojeni od njih. Oni takode smatraju da je to jedini način da se sačuva istinski duh Judaizma i da se on potpuno čist prenese na mladu generaciju. S druge strane, španski Jevreji smatrali su da Judaizam nema čega da se boji od kontakta sa modernom misli i napretkom, te da bi filozofija i nauka, pravilno primenjena, mogla pomoći da se jevrejski životni stav objasni i Jevrejima i ne-Jevrejima. Oni su smatrali da je objašnjenje jevrejske poruke ne-Jevrejima potrebno i da se na taj način odnosi između Jevreja i Gentila mogu postaviti na mnogo jače i trajnije temelje.

Oni su dalje smatrali da Judaizam može imati samo koristi od tog kontakta, jer bi dokazao superiornost svoga moralnog zakona i preneo ga na druge civilizacije.

Iz tih ideja rodila se judejsko-španska kultura, koju su i Španci i Jevreji usvojili. To pokazuje da su Jevreji u Španiji bili sposobni da apsorbuju savremeni španski način života ne vredajući osnovne principe svoje vere. Zbog toga što je španska kultura bila prihvaćena tako da je ona postala element snage u izlaganju Judaizma savremenom svetu, španski Jevreji sačuvali su jezik svoje prirodne zemlje mnogo vekova posle proterivanja sa Iberiskog Polustrva. Taj jezik je sačuvan ne samo kao sredstvo opštenja među sefardskim Jevrejima nego su i molitve bile prevedene na taj jezik, a i mnoge himne i pohvale bogu i izrailjskom narodu bile su napisane na judejsko-španskom jeziku. Tako su, naprimer, mnogi molitvenici uvek imali i španski prevod. Sefardske žene su se molile skoro isključivo na judejsko-španskom. Taj jezik nije pisan latinicom, nego azbukom Raši, i bila je sasvim obična stvar da se među gospodama u balkanskim zemljama, kao i u Severnoj Africi, gde su živle velike skupine španskih Jevreja, nađu žene koje nisu znale da čitaju hebrejski, nego samo azbuku Raši, jer se u njihovom detinjstvu smatralo da im je ta azbuka neophodna da bi mogle da se mole bogu na „ladinu“. Taj običaj da se sefardske žene mole na tom jeziku, a ne na hebrejskom, nije stvoren posle izgnanstva, kao što mnogi veruju, nego je postojao još u samoj Španiji (Vidi knjigu Benadota).

U mnogim kulturnim mestima Biblija se čitala svake subote na hebrejskom kao i na jeziku ladino.

Mnogi nedeljni časopisi u Turskoj, Smirni, Solunu, Carigradu i drugim mestima štampani su na ladino jeziku. Ne može se reći da je bilo velikih originalnih dela u književnosti pisanoj na tom jeziku, kao što je bio slučaj sa jidiš književnošću. Većina knjiga pisanih na ladinu bili su ili prevodi ili adaptacije dela istaknutih svetskih pisaca. Mnogi Sefardi znali su skoro sva Šekspirova dela, iako nisu znali ništa o samom Šekspiru, pošto se veliki deo tih dela mogao dobiti na ladinu. Španske izbeglice u raznim zemljama sačuvale su ne samo španske romanse nego i nove pesme pisane

na judejsko-španskom. (Prevod Haftorah u subotu popodne u Londonu, kao i Haftorah tiša be'ab. Španski prevod molitvenika i Hagade u Londonu.) Pošto su španski Jevreji bili u stanju da apsorbuju ono što je bilo najbolje u španskoj kulturi i da na to gledaju samo kao na stvari koje su prosto karakteristične za španski narod, oni su mogli da sačuvaju plodove španske civilizacije a da ih to ne potseća na poniženje koje su pretrpeli od Španaca u ranija vremena. Oni su čak mogli da pevaju o lepom španskom nebu i da govore jezikom stare Kastilje a da nimalo ne čeznu da se vrate u zemlju iz koje su bili izgnani. Zbog toga što su u životu svoje zajednice i verskom životu, kao i u porodičnom, sačuvali toliko elemenata španske kulture i uporno se držali njih, oni su davali utisak, naročito Špancima, da nisu nikad zaboravili staru slavu Španije i da bi im bilo veoma drago da se vrate na Iberisko Poluostrvo. Ova očevidna privrženost Španiji navela je mnoge dobronamerne Špance da porade na tom da vrate neke Sefarde u zemlju čiji su jezik i kulturu gajili. Ovi dobronamerni Španci verovali su da se savest španskog naroda može umiriti samo onda kad bude pružio naknadu Jevrejima za sve grozote koje im je naneo.

Među ovim Špancima najugledniji je dr Engel Fernandes Pulido, koji je početkom ovog veka objavio knjigu o raznim sefardskim zajednicama u svetu, u kojoj kaže da judejsko-španski jezik treba ne samo sačuvati nego da Sefardima treba pomoći da nauče moderni španski jezik i upoznaju se sa modernom španskom kulturom i da im treba pružiti mogućnost da se vrate u zemlju koju su napustili pre toliko vekova. Nema sumnje da je dr Pulido bio ubeden da će njegov apel naići na širok i oduševljen odziv u sefardskim zajednicama u čitavom svetu. On se nadao da će na takav odziv naići naročito kod sefardskih zajednica na Balkanu i na Srednjem Istoku. Razlozi koji su ga naveli na takav zaključak mogu se lako razumeti. Bilo je sasvim prirodno da liberalno nastrojeni Španci, kao što je dr Pulido, ovu nostalgичnu čežnju za prošlošću, za slavno doba Španije, koja se tako vidno isticala u svim aspektima društvenog, kulturnog i verskog života sefardskih zajednica na Balkanu, protumače kao pozitivnu želju Sefarda da se rehabilituju u Španiji i pomire sa španskim narodom. Skoro neprirodna privrženost starim španskim običajima i judejsko-španskoj kulturi mogla je imati samo jedan smisao za čoveka koji voli Španiju, žali njene ranije greške i vidi u mogućnosti povratka Jevreja u Španiju ne samo ispravljanje jedne istoriske nepravde prema tom narodu nego i mogućnost da se povrati sva ona veličina Španije iz Srednjeg veka. Ali dr Pulido nije shvatio da čak i u samoj Španiji Jevreji koji su se spajali sa tlom i kulturom zemlje nikad nisu zaboravili Boga Izraela, zemlju Izraela i Torah Izraela. Stoga je bilo sasvim prirodno što apel dr Pulida nije izazvao onaj oduševljeni odziv kome se on nadao. Prema odgovorima koje je dobio od raznih

opštinskih organizacija on je sefardske zajednice podelio u četiri kategorije u pogledu njihove privrženosti španskoj kulturi i samoj Španiji.

Najpre dolaze oni koji smatraju da je jezik Kastilje kod španskih Jevreja prolazna faza u razvoju jevrejskog naroda. Za te ljude, koje je dr Pulido nazvao antikastiljcima, judejsko-španski jezik ima istu važnost kao i svaki drugi strani jezik. Oni su smatrali da su Sefardi koji žive u raznim zemljama primili jezik tih zemalja, i da se ne bi učinila nikakva nepopravna šteta ako bi buduće generacije potpuno zaboravile judejsko-španski jezik. Ti ljudi su držali da postoji samo jedan jezik koji Jevreji osećaju, a to je hebrejski, i mada je njegova vrednost u svakodnevnom životu možda mala, kao jezik molitve i jezik prošlosti on predstavlja suštinu jevrejskog života. Što se tiče jezika koje su Jevreji morali da nauče da bi obavljali svoje poslove i održavali društvene odnose, španski jezik nije u to vreme bio od velike važnosti. Engleski, francuski, pa čak i nemački jezik je korisniji od španskog.

Zatim dolaze ljudi koje je dr Pulido nazvao autonomistima. Ljudi koji su, kao g. Samuel Levy, urednik lista „La Epoca”, smatrali da judejsko-španski jezik ima svoju sopstvenu vrednost i da ga ne treba smatrati kao korak ka prihvatanju jezika koji se govori u modernoj Španiji. Shvatanje ovih ljudi potkrepljuju istoriske činjenice. Ustvari, kao što smo već nagovestili ranije, Jevreji su čak i u Španiji bili stvorili poseban aspekt španske kulture, koju mi u nedostatku boljeg izraza nazivamo judejsko-španskom kulturom. Judejsko-španski jezik, ili ladino, bio je naročito vezan sa tom kulturom, i stoga je bilo ljudi u španskim zajednicama koji su smatrali da mlade generacije treba da uče judejsko-španski jezik da bi sačuvalе bogate plodove koje su stvorili Jevreji u staroj Španiji.

Bilo je međutim i ljudi koji su se slagali sa gledištem doktora Pulida i koje je on nazvao kastiljcima, ljudi koji su verovali da je budućnost Sefarda tesno povezana sa budućnošću Španije i da se ranija slava može opet vratiti i Jevrejima i Špancima ako ova dva naroda budu mogla da uspostave staru vezu koja je bila prekinuta 1492.

Međutim, mišljenje većine našlo je izraza u Udruženju sefardskih studenata u Beču, svanom „Esperanza”; one koji su mislili kao „Esperanza”, a to je bila većina članova sefardskih zajednica, dr Pulido je nazvao eclecticos, ili oportunistas — oportunisti. Dr Pulido je imao veliko poštovanje prema tim ljudima, jer je čak i nehotice uvideo da oni predstavljaju prirodne težnje u istoriji sefardskih Jevreja. U pismu koje je dr Pulidu uputio predsednik ovog Udruženja dr Levi, docnije glavni rabin Bosne, izražava se uvažavanje za napore koje čini dr Pulido i pohvaljuju njegove dobre namere prema Sefardima u svetu. Međutim, članovi ovog udruženja sumnjali su u mogućnost da jezik Kastilje postane maternji jezik balkanskih Jevreja, zbog toga što ih kulturni, ekonomski i društveni

Interesi prinuđuju da prime jezik zemalja u kojima žive. Ali oni su predložili da se judejsko-španski jezik sačuva i pročisti na osnovu modernog španskog jezika, ukoliko on zadire u kulturu Sefarda koju je vredno sačuvati. Što se tiče povratka u Španiju, dr Levi je sasvim otvoreno izložio dr Pulidu da Sefardi, zajedno sa svojom braćom, Aškenazima, gledaju napred a ne unazad. Poklič cionističkog pokreta „Jevreji, vratite se svojoj naciji i u svoju zemlju” bio je poklič koji je uzбудio srce svakog Jevrejina, uključujući Sefarde. Najzad, „Esperanza” je predložila da se sazove kongres pretstavnikā svih sefardskih zajednica i da taj kongres konačno raspravi pitanje španskog jezika u najboljem interesu ne samo Sefarda nego i jevrejske nacije kao celine. Kao što sam istakao, gledište „Esperanze” bilo je i gledište većine Sefarda u svetu, i stoga nije čudo što je u Beču, sedištu „Esperanze”, održana prva konferencija Sefarda aprila 1922.

Na toj konferenciji učestvovalo je 62 delegata, koji su predstavljali 15 zemalja, uključujući Palestinu. Izabran je Izvršni odbor od 14 pretstavnikā Palestine i 7 pretstavnikā Diaspore, a za prvog pretsednika Maurice de Picciotto. Na toj konferenciji stvorena je Generalna federacija sefardskih Jevreja, sa centrom u Jerusalimu. Ta organizacija trajala je do 1935 i imala sledeće dužnosti: da oživi duhovni život Jevreja Sefarda u Diaspori; da pomogne useljavanje Sefarda u Palestinu; da potpomogne Sefarde u Palestini.

Glavna odlika konferencije u Beču bio je njen cionistički karakter. U jednoj rezoluciji konferencija je izrazila spremnost da radi u saglasnosti sa cionističkom organizacijom. Ne može se reći da je ova konferencija nešto mnogo uradila.

Godine 1930 jedan broj istaknutih Sefarda sastao se u Parizu i odlučio da oživi Federaciju. Pod pretsedništvom g. Picciotta oni su izabrali privremeni Izvršni odbor, koji je februara 1932 uputio apel svima Sefardima u svetu da se priključe Federaciji. Te iste godine štampan je prvi broj časopisa „Le Judaisme Sephardi”. Diskusija u Parizu dovela je do konferencije Sefarda u Londonu 1935. Na toj konferenciji donete su sledeće rezolucije:

- a) Da se sazove rabinski Sinod Sefarda
- b) Da se osnuje viša rabinska škola
- c) Da se pomogne useljavanje Sefarda u Palestinu.

Međutim, ova konferencija nije postigla mnogo, naročito stoga što čak nije stvorila ni fond za ostvarenje svojih odluka. Godine 1938 održana je druga konferencija u Amsterdamu. Ta konferencija bavila se uglavnom osnivanjem rabinskog seminara, a holandski Sefardi smatrali su da on treba da bude u Amsterdamu. Ali njih je nadglasala velika većina, koja je smatrala da je Jerusalim jedino mesto gde takvu ustanovu treba smestiti. Zatim su naišle ratne godine i godine uništenja sefardskih zajednica na Balkanu, zajednica koje su umnogome bile stubovi sefardskog Judaizma u svetu. Za vreme rata centar Federacije Sefarda premešten je iz Pariza u Njujork. Godine 1944 održana je konferencija Sefarda u Njujorku po-

vodom vanredne konferencije Svetskog jevrejskog kongresa, a Federacija u Njujorku učestvovala je i dalje u svim akcijama koje je pokretao jevrejski narod od završetka rata do stvaranja jevrejske države. Posle savetovanja između tadašnjih glavnih centara sefardskog Judoizma u Argentini, SAD, Engleskoj i Francuskoj, odlučeno je da se sazove nova konferencija u Parizu, koja je održana novembra 1951. Prvi put su tada Sefardi pokazali da su spremni da ozbiljno shvate svoje dužnosti i da pomognu borbu i ostvarenje ideala jevrejskog naroda u celom svetu. Interesantno je istaći da se baš na ovom kongresu u Parizu najviše diskutovalo o tome da li je potrebno da postoji Svetska federacija. Navodilo se da sad postoji jevrejska država u koju i Sefardi i Aškenazi upiru pogled s nadom i ponosom. Postoji Svetska cionistička organizacija u kojoj Sefardi takođe učestvuju. Postoji i Svetski jevrejski kongres, koji se bavi problemima svih Jevreja u svetu. Pitanje je bilo da li sada postoji neki stvarno sefardski problem, čijem bi rešenju mogla doprineti Svetska sefardska federacija. Postoji li neko polje delatnosti koje bi se korisno moglo dodeliti Svetskoj sefardskoj federaciji?

Bile su dve glavne teškoće, dva problema kojima je trebalo prići sa izvesnom odgovornošću. Jedan je bio u tome da se izbegne stvaranje organizacije koja bi uzurpirala rad koji već obavljaju neka druga udruženja. Većina članova kongresa bila je svesna činjenice da jevrejska zajednica u svetu već suviše mnogo pomaže udruženja koja rade na istom polju i konkurišu jedno drugom. Trebalo je stoga videti da li ima nekog posla koji se ne obavlja i koji bi Svetska sefardska federacija mogla korisno da vrši. Drugi problem bio je jedinstvo jevrejskog naroda kao celine. Udruženje Sefarda moglo bi samo po sebi značiti nedostatak jedinstva u Domu Izraela. Najzad, kao što su mnogi članovi kongresa odlučno istakli, svi smo mi jedan narod i svi se mi nalazimo pred istim problemom. Zašto bi postojala sefardska organizacija ako su njene teškoće i zadaci — teškoće i zadaci celog Jevrejstva? Mora se podvući da su mnogi delegati došli na ovaj kongres u Parizu ne da učestvuju u stvaranju Svetske sefardske federacije, nego da spreče da se takva federacija stvori jer su verovali, i to iskreno, da njoj nema mesta u jevrejskom životu i da će ona, ako se stvori, doneti više štete nego koristi.

Obe grupe, i pristalice i protivnici stvaranja Svetske sefardske federacije, izložile su svoje razloge iskreno i jasno. Polako je počelo da se formira mišljenje da Svetska sefardska federacija ne samo što ne bi stvorila osećanje nesloge kod jevrejskog naroda, nego bi mogla doprineti jačanju jedinstva i tešnjoj saradnji između dve grane svetskog Jevrejstva. Već se uvidalo da će nova država Izrael uskoro imati ako ne većinu a ono bar veliki broj Sefarda i da bi Svetska sefardska federacija mogla pomoći i Jevrejskoj agenciji i izraelskoj vladi u njihovim naporima da se ti ljudi rehabilituju. Na prvom mestu, ovi novi useljenici više će voleti da ih vodi jedno udruženje Sefarda, i svako nezadovoljstvo koje bi kod njih nastalo moglo bi lakše da raspravi jedno udruženje koje bi u svakom slu-

čaju bilo više njima naklonjeno. Osim toga, uvidelo se da se mnogi Sefardi koji su morali da napuste svoje zemlje na Balkanu i na Srednjem Istoku ne zalažu onako kako bi trebalo za ojačanje Judoizma u svetu i pomaganje napora Izraela da apsorbuje stalni priliv useljenika.

Najzad, uvidelo se i to da postoji velika tradicija Sefarda, veliko nasleđe Sefarda, i da Svetska sefardska federacija treba da učini sve napore da to sačuva. To nasleđe treba da postane sastavni deo ove nove kulture i života koji se stvaraju u zemlji Izraela, a sami Sefardi treba da sačuvaju one stvaralačke snage koje su vekovima inspirisale život njihovih zajednica. Dela sefardskih rabina, dela sefardskih pesnika i filozofa, divna ostvarenja sefardske umetnosti i književnosti uopšte, nisu samo ponos sefardskog Jevrejstva; ona treba da postanu nasleđe svih Jevreja u svetu i da vrše uticaj na jevrejski život uopšte.

Ti razlozi su konačno preovladali na kongresu u Parizu, koji je odlučio da stvori Svetsku sefardsku federaciju sa sedištem u Londonu. Odluka da se sedište Svetske sefardske federacije premesti iz Pariza u London doneta je zbog toga što g. Ašer Benarojo, koji je jednoglasno izabran za novog predsednika Svetske sefardske federacije, nije mogao da primi taj položaj ako se sedište ne premesti u London, gde je on živio. Bilo je i drugih razloga koji su doveli do toga. Uvidelo se da su španske i portugalske zajednice u Londonu najbolje organizacije u sefardskom svetu i da imaju prestiž koji bi vrlo mnogo pomogao Svetsku sefardsku federaciju u prvoj fazi rada. Takođe je odlučeno da se osnuju regionalni uredi u Izraelu i u Severnoj i Južnoj Americi, kao i u Parizu. Prvi put je tada izglasan budžet, i nasuprot ranijim konferencijama, predviđena su sredstva za pokriće tog budžeta.

Mora se priznati da je i posle tog uspešnog kongresa postojao izvestan skepticizam, čak i među samim Sefardima, o tome da li će ovaj kongres imati neke konkretne rezultate. Oni su se sećali rezolucija ranijih konferencija, koje su ostajale samo na hartiji. Ali uvidelo se i to da će, ako se ne postignu konkretniji i korisniji rezultati, ovo biti poslednji pokušaj da se stvori Svetska sefardska federacija. Novi predsednik g. Benarojo bio je rešen da ova nova Federacija uspe, i u tesnoj saradnji sa g. Nevil Laskijem, jednim od potpredsednika Svetske sefardske federacije, on je za dve godine, koliko je prošlo od ovog kongresa do kongresa koji je održan u Izraelu, uspeo da od Svetske sefardske federacije stvori odgovorno i aktivno telo u svetskom Jevrejstvu. Izraelska vlada i Jevrejska agencija, koje su u početku sa izvesnim podozrenjem gledale na tu Federaciju, uskoro su uvidele da ona može biti korisna za njihov rad i svesrdno su saradivale u svima njenim akcijama. Postignut je sporazum da izvestan procenat doprinosa Sefarda u Engleskoj za Jevrejski apel za Palestinu ostane Svetskoj sefardskoj federaciji, da ne bi ona upućivala poseban apel. Taj sporazum je pokazivao da Federacija ne samo što ne stvara dva tabora u svetskom

Jevrejstvu nego je spremna da obavlja svoj rad u duhu saradnje i sa osećanjem odgovornosti. Najzad su sve jevrejske zajednice uvidele ono što su isticali vodi Federacije: da je Svetska federacija došla da ujedini dve grupe Jevreja; sada se smatralo za prirodno da Federacija ima da ispuni jedan zadatak, zadatak oživljavanja velike prošlosti Jevreja Sefarda, čije je plodove trebalo staviti na raspolaganje jevrejskom životu uopšte. Ona je takođe imala da olakša spajanje dve grupe Jevreja, naročito u Izraelu.

Da je to njen osnovni zadatak, postalo je naročito očevidno na poslednjem kongresu koji je održan u Izraelu maja 1954. Baš u Izraelu, gde se danas govori o Mizug Galijotu, o ujedinjenju raznih grupa koje dolaze iz Diaspore u jednu naciju, naročito se ističe rad Federacije. Jevreji iz Iraka, Egipta i sa Srednjeg Istoka uopšte, kao i iz balkanskih zemalja, pokazali su da su spremni da pođu za Svetskom sefardskom federacijom i da bi ova Federacija mogla umnogome pomoći da se poboljša njihov teški položaj i donekle ukloni opasnost koju oni zbog svoje kulturne inferiornosti predstavljaju za novu državu. U Izraelu se mnogo govorilo o diskriminaciji prema Jevrejima Sefardima, ali delegati su sami, a njih je bilo preko 80 samo iz Diaspore, potpuno ispitali te slučajeve i izjavili da odgovorni organi u Izraelu ne vrše nikakvu svesnu i namernu diskriminaciju. Taj zaključak većine delegata na majskom kongresu, koji su imali prilike da slobodno posete razne ustanove u kojima žive Sefardi, kao i Maabarot (prolazne logore) ostavio je dubok utisak i na Sefarde i na Aškenaze u Izraelu. Neosnovane optužbe koje su često iznošene učutili su sami Sefardi, a izjavu sefardskih prvaka na kongresu da su Sefardi došli da eliminišu sefardsko pitanje, ako je ono uopšte postojalo, prihvatili su svi odgovorni vodi sefardskih zajednica u svetu.

Posle ovog kongresa Jevrejska agencija je obećala da će nastojati da na svaki način pomogne rad Svetske sefardske federacije, naročito u pogledu prikupljanja priloga Magbit za Izrael u drugim zemljama, kao što se prikupljaju u Engleskoj, naime da se izvestan procenat priloga Sefarda ostavi Svetskoj sefardskoj federaciji. Federacija je uvidela, međutim, da samo jedan deo njenog rada mora biti politički. Njen glavni zadatak je duhovni i kulturni. Ona mora pomoći da se publikuju dela starih i modernih sefardskih rabina. Ona mora prikupiti folklor sefardskih zajednica u celom svetu. Ona mora pomoći studente Sefarde da dobiju obrazovanje koje će im olakšati da poboljšaju svoj životni standard.

U Izraelu se uvidelo da su Sefardi, iako tamo nema diskriminacije prema njima, umnogome zaostali. Blagodareći energičnom zauzimanju Svetske sefardske federacije, izraelska vlada i Jevrejska agencija su prošle godine dale 2.500 stipendija učenicima srednjih škola i studentima. Treba istaći i ovo: iako u Izraelu postoji opšta osnovna nastava, tamo se kako u dečjim zabavištima, tako i u srednjoj školi i na univerzitetu, plaća taksa, i mada Sefardi danas predstavljaju 45% stanovništva Izraela, samo 5% učenika srednjih

škola i studenata su Sefardi. Biće potrebna velika hrabrost i veliki napori da se reši ovaj problem, ali i Jevrejska agencija i izraelska vlada odlučile su da taj problem reše u saradnji sa Svetskom sefardskom federacijom.

Kao što smo rekli ranije, Federacija Sefarda ima da ispuni jedan zadatak. Njen konačni uspeh neće zavisiti samo od sefardskih zajednica, nego i od saradnje, potstrecka i pomoći koju će dobiti od Aškenaza u Izraelu i Diaspori. U Izraelu se stvara jedan narod, i ako Svetska sefardska federacija pomogne da se to postigne bez suviše velikih borbi i mučnih neslaganja, ona će ispuniti jedan od svojih zadataka. Ova Federacija ne bori se ni za vlast ni za uticaj. Mora se shvatiti da ona nije stvorena zato da podvuče postojanje dve grupe Jevreja, nego da ukloni svako trvenje među njima i pomogne da se stvori jedan narod.

KNJIŽEVNI DEO

PRIPOVJEDAČKI LIK ISAKA SAMOKOVLJIJE

Dr Isak Samokovlija

Dotle popularni sreski ljekar sarajevski, Isak Samokovlija javio se u književnosti kad mu je bilo već trideset i osam godina. Po tome, i što je odmah počeo da daje zrela nadahnutu pisana i umjetnički sadržajna djela, a osobito što je u bosansku a preko nje u isto vrijeme u književnost Jugoslavije uveo jednu, mada starosjedjelačku, dotad neobrađivanu sredinu i s njom svež dah, način umjetničkog doživljavanja i osoben stil, on znači originalnu i zanimljivu pojavu, jednu od onih koje ocrtavaju razvojni put i bilježe uspon naše savremene književnosti.

*

Isak Samokovlija rodio se 3 decembra 1889 godine u trgovačkoj porodici u bosanskom gradiću Goraždu, na Drini, kuda se njegov pradjed — potucajući se balkanskim dijelom Turske Imperije sa ostalim Jevrejima izgnanim iz Španjaje krajem XV v. — doselio iz bugarskog grada Samokova, zbrisao sa sebe neko zvučno špansko ime koje ga je potsjećalo na mučnu prošlost i prozvao se Samokovlijom. Osnovnu školu svršio je u rodnom gradu, gimnaziju u Sarajevu 1910, a medicinu u Beču 1917 godine. Cio Prvi svjetski rat proveo je kao medicinar na frontu. Po svršetku rata, do 1926, službovao je kao ljekar prvo u Goraždu, zatim u Fojnici, a onda te godine prešao u Sarajevo gdje je ostao do smrti (15 januara 1955 godine).

Odmah po dolasku u Sarajevo prihvatio se da usput uređuje kulturnu rubriku „Jevrejskog glasa“, u čijem feljtonu i sam saraduje i — objavljuje prvu svoju prozu, „Juso“ (kasnije preradenu u pripovijetku „Jevrej in koji se subotom ne moli bogu“) i „Hanuku“. Potkraj te iste, 1926 godine piše prvu svoju pripovijetku, „Rafina avlija“, čita je pred nekoliko svojih prijatelja i, ohrabren, šalje Srpskom književnom glasniku, koji mu je prima i odmah objavljuje (1927). Otada, sa prekidom ratnih godina 1941—45, Isak Samokovlija radi intenzivno na književnosti do kraja života. Pisao je pjesme, pripovijetke i drame; rijetko je kad — i to ne po svom, unutaranjem osjećanju potrebe — napisao poneki manji prikaz (o pozorištu, o filmu, o likovnoj umjetnosti) dok je uređivao sarajevski književni časopis „Brazdu“ (1948—51). Bio je sav predan lijepoj književnosti, a najduže se zadržao i najviše radio — na pripovijeci. Pripovijetka je bila tle po kome se najsigurnije kretao, oblik u kome se najbolje snalazio i izražavao, i način koji je najbolje odgovarao njegovoj umjetničkoj dispoziciji; ona i čini srž njegovog književnog djela. Zato ćemo se i mi zadržati na pripovijeci.

Sadržaj pripovijedaka Isaka Samokovlije je čovjek, njegove strasti i težnje za održanjem, za slobodom, za životom čovjeka dostojnim — isprepletene s društvenim odnosima i materijalnim uslovima koji, svi zajedno, odlučuju o tome životu, savijaju ga, krše i gone u oprečnosti, u patnje, u tragediju. Čovjek što njega interesuje, to je ili čovjek razdiran strastima, ili nevoljnik kome je uskraćeno i najsitnije zrno sreće i najtanji zračak radosti, ili, ponajčešće, i jedno i drugo.

Realista po svom osnovnom stavu poštenog posmatrača, i humanista u svojoj biti, on tog čovjeka posmatra iznutra, ponire u njegovu dušu, zavlači mu se u najsitnije pore i kao ljekar bolesniku utvrđuje mu dijagnozu i na njoj gradi dramu, dramu čovjeka, s kojim on uvijek saosjeća i tuguje nad njegovom sudbinom, nad neminovnošću koja mu zagorčava kratki i mukotrpan život na ovoj zemlji. Ali on nije pesimista, jer vjeruje u čovjeka; zna da se obraduje pa i da zaklikće! I kad je najcrnji život koji opisuje, on ispoljava radost u samom traganju za njom, raduje se sreći — žudeći za njom.

Takav je Isak Samokovlija u najboljem dijelu svoga pripovjedačkog stvaranja. Pa ipak je najbolji, najizrazitiji, umjetnički najuvjerljiviji u pripovijeci koju nazivamo jevrejskom, u pripovijeci o bosanskom Jevrejimu-Sefardu.

Sa svojim pripovijetkama iz jevrejskog života Isak Samokovlija je u našu književnost prvi uveo jednu novu sredinu bez koje bi umjetnička slika naše stvarnosti i dalje ostala krnja; uveo je bosanske Jevreje-Sefarde, proganjane prognanike čiji je pečalni lutalački život kroz duge vijekove, razna podneblja, suprotne tu-

dinske uticaje i neprekidne srazove u kojima su oni kao i ostala bosanska raja — i još više zato što sa ostalom, hrišćanskom rajom nisu bili vezani ni krvno, ni jezički, ni vjerski — uvijek bili kad nakovanj, kad kliješta, kad opet užareno gvožđe, dok je čekić držao uvijek drugi, nužno formirao posebnu jevrejsku dušu. Tu dušu, koja se u samoodbrani grčila i uvlačila u sebe, u svoj geto, mogao je da osjeti, stvaralački da doživi i adekvatno da izrazi samo umjetnik koji je i sam ponikao iz te sredine. A to je učinio naš pisac. I na vrijeme! Jer, te je sredine, jedne samosvojne kulture i posebno teških životnih uslova, sredine koja je u sinagogi molitve kazivala hebrejski, kod kuće govorila španski, u dodiru s narodom „bosanski“, tj. srpskohrvatski, a sa pretstavnicima vlasti: pod Turskom — turski, pod Austrijom — njemački, odnosno mađarski, odnosno jezikom onog s kim je dolazila u doticaj i od njega zavisila, — te je sredine poslije više od četiri stotine godina gotovo nestalo, tako da njegovo pripovjedačko djelo pored umjetničke ima i istorisko-sociološku dokumentarnu vrijednost. Takvo, ono će pomoći istoričaru i sociologu kad jednog dana prvi bude proučavao život i običaje jednog dijela naših sugrađana, Jevreja-Sefarda, a drugi kad bude studirao bolesti društva nedavne evropske pa s njom i naše prošlosti.

U centru umjetničke pažnje Isaka Samokovlije i ovdje je prvenstveno takozvani mali čovjek, čitava povorka nosača, pretrga, krpedžija, piljara, krojača, tenećedžija, jorgandžija, deklasiranih ili defektnih božjaka. Čovjekoljubac, Isak Samokovlija ima mnogo osjećanja i ljubavi za tog malog čovjeka koga tare surov život, život u kome jači eksploatiše, čak uništava slabijeg, život koji bjelodano pokazuje da u sukobima interesa vjera ne igra ulogu, da su sve sirotinje na svijetu, pa i jevrejska, jednake, kao što su i svi bogataši na svijetu isti, pa i jevrejski, i da su i jedni i drugi posljedak nepravednih društvenih odnosa. Time je on razbio onu besmisleni famu o bogatstvu i lakom životu (svih) Jevreja, famu koju je naš autor izvršno prikazao u „Davokovoj priči o časovničaru Bencionu“. Bencionu su odveli 1941, u njegovu radnju uselio se neki krojač, onda je ona pretvorena u magacin, a 1945 u nju se uselio instalater Martin. Taj Martin, gluhi šezdesetogodišnjak, četiri godine poslije Bencionovog odvođenja, čuje kako kuckaju časovnici, bezbrojni časovnici, čitavo bogatstvo časovnika koje je Jevrejin Bencion navodno sakrio negdje u zidu...

Jedan od tih Samokovlijinih malih ljudi, i sad nesmirena lutalica Juso („Jevrejin koji se subotom ne moli bogu“), kad mu sabsjednik kaže: „Ja, Juso, idem kući, a ti kuda po ovom blatu i kiši? ..“ ovako, spontano simbolički, odgovara: „Ja niti idem kući, niti od kuće. Na putu sam, gospodine...“ „Juso je španjolski Jevrejin, — počinje autor priču. — Možda su mu stari bili u XV stoljeću finansijeri kraljice Izabele i kralja Ferdinanda, ili znameniti ljekari visokih državnika, a možda samo očajni Marani koji su po danu živjeli po crkvama i manastirima, nosili velike krstove oko vrata,

oblačili se u isposnička odijela, a noću silazili kriomice u podrum, ogrtali se požutjelim taletima, pa se molili starom bogu Jehovi bacajući se na zemlju, tučući se do izbezumljenosti u prsa i zaklinjući se: adonaj oloenu, adonaj ehad".

A njihov potomak sad ide od kasabe do kasabe „trbuhom za kruhom“, kao prêtre.

„Sa Jusom se svijet šali. Vide ga malena, zapuštena, u izderanim pantalonama, odvaljenih donova, u masnom i ulupljenom fesu, neobrijana, pa svak osjeća da je sudbina prošla kraj toga čovjeka gurnuvši ga malo čoškasto u rebra...“ ...Poznaju ga svi po ovim malim varošima. Uvijek donosi nešto. Eto ga sa stotinama kutija maze za cipele. Malo je pokvarena, ali su zato tri kutije za dinar. I cijela se varoš snabdije, sve se cipele sutradan zacrne... Sred jeseni izbije sa vrećom slamnatih šešira: — Tri dinara šešir — tri dinara! Nije panama, ali je prava slama. Bečki šeširi iz Italije. Tri dinara komad! — viče i smije se zajedno sa svijetom“.

Ali je taj mali čovjek sačuvao obraz kroz sve nevolje i cijeni ga iznad svega. „Znate, — kaže Juso, — ja sam jednom bankrotirao. Ne znam ni sam kako to dođe. Jednog sam dana vidio — jasno i bistro — da nije kao što je bilo prije i ponio sam ključeve na sud. Ne, ne, gospodine, sve to nije istina. Nije. Eto, i to mi je najviše žao. Vjerujte, žao mi je što ne mogu da kažem: odnio sam ključeve na sud... Ali, gospodine, ključeve nije trebalo nositi na sud. Zašto? Eto, prosto stoga što nisam bio nikom ništa dužan. Kupovao sam sve za gotovo...“ A kad ga njegov brat, Binjo, grdi: „To je ta nesreća. To što nisi onim velikim lopovima ništa dužan... Jest, jest, ti si budala!“ — kaže. „Nisam! — bunim se ja. — Ja sam pošten trgovac!“ „Pošten? Glup si ti i budala! — odgovara on meni. — Trgovina to je lopovluk!“ „Lopovluk?“ — snebivam se ja. — „Lopovluk“, — grmi on... Ali Juso ostaje pri svome, prihvata se da prodaje marone, a sad putuje... i kad zaradi koji dinar popije rakiju i kaže: „Uz ovaku rakiju trebalo bi da je propisano da se kažu dvije molitve, ili da se uz rdavu ne kazuje nikakva. Ali, to bi bio grijeh. A grijeh je piti rdavu rakiju...“

U času kad Ridi Jakov, mesar i prznica koji je „...nosio bensilah i za bensilahom zadjevena tri oštra noža“ s gazdinskim pre-zrenjem baci Samuelu kesu s mirazom obećanim uz sestru, ovaj mu je odbaci: „Neću da uzmem... ne trebaju mi takve pare... Uzeću Saruču golu i bosu!“

„...kad su se vraćali kući — produžuje autor — (ujak) Simon je uhvatio Samuela za rukav i vukući ga tako, grdio ga:

— Šta si uradio, magarče? Aj! Aj! Aj!

Nosač Samuel mahao je fenjerom i odvrćao mirno:

— Ništa nisam uradio. Ništa!

— Kako ništa! — kidao se od muke sitni čovečuljak Simon. — Deset, deset dukata! Pet u srebru, pet u zlatu bacio si u vodu. Deset dukata, magarče jedan! Zar ti misliš da se čovjek deset puta ženi u životu? Je li, a znó? Je li, magarče?...”

Tako je Samokovlija doživljavao mali čestiti svijet, „Jevreje bez novaca“, i slikao ih istinito i sa simpatijama. A snaga tog svijeta bila je u njegovom zdravlju, u čestitosti, u njegovoj žudnji za srećom i za radostima.

Kao Saruča, kad shvati da njen dug prema mužu, nosaču Samuelu, nije u tome da mu pribavi deset dukata koje mu je uz nju bila obećala njena porodica, nego u tome da mu rodi sina, što probdi svu noć: „Ležala je, ali nije mogla da zaspi . . . Toliko je bila umorna, umorna kao mnogi drugi koji se bore za maličak sreće u životu, a sreća im izmiče sve dalje“.

Samokovlija toliko traga za srećom, za radošću čovjekovom, da bi se nad čitavim njegovim pripovjedačkim djelom mogao staviti noslov Simha (radost), kao što je nad jednom pripovjetkom prvobitno i bio stavio: „Simha. Priča o radostima“.

„...Htio je da zadovolji Santa i da ga Santo, kad vidi kako je majstorski popravio cipele, potapše po ramenu i da mu kaže: Dobro ste ovo uradili, sinjor-Rafaele, dobro! Dajte, sad sjednite malo pa da zajedno popijemo kafu, popušimo cigaru i, što je još važnije i korisnije, da malo ispravimo svoja pogrbljena leđa... Sjednite, sinjor-Rafaele! Baš ste ih dobro popravili, zakrpe ste prišli upravo majstorski.

Rafael se unapred radovalo ovoj pohvali. Već su mu sada sjale oči.

Od ovakvih sitnih i malih radosti živio je ovaj obućar, ovaj tužni udovac, ovaj čovjek koga je sudbina gazila na svoj način, bijedan i udaran sa svih strana, preplašen i povučen u se, pun snova i nekih želja a uvijek bijedan...“ („Simha“)

Tu sreću on nalazi u nevolji. Kad Saruča proda mlijeko i druge dojke da bi porodica mogla da živi, njenog malog Rafaela doji susjotka Streja, žena brijača Avrama, a zato susjedi dijele sve što Saruča dobije od Majerovih.

„U veče sjedeli su u Saručinom sobičku: susjotka Streja, brijač Avram, njen muž, nosač Samuel i Saruča. Sjedeli su i pili kavu. Srkali su zadovoljno mirisnu vruću tečnost i raspoloženo razgovarali. Streja je došla malog Rafaela, a Saruča je u krilu držala njenog Benjamina...“

I kad Samuel, razdragan što mali slatko vuče, ali i ustrašen da ne odvuče sve mlijeko, opomene susjebku Streju, ona mu odgovara:

„...pustite vi njega neka samo vuče koliko hoće. Nemajte vi brige, biće i za njega i za Benjamina dosta. Ne živimo mi u strahu od života kao bogataši. Neka naša djeca doje i sišu koliko hoće, neka dijele mlijeko kako znaju i umiju, sinjor-Samuele!“ („Solomonovo slovo“)

Tu susjedsku, ljudsku toplinu Samokovlija nalazi baš kod malog čovjeka. Kod onih imućnih, razmaženih i zasićenih, učtivost je puka forma. A kod ove sirotinje ona je i sadržaj. Kad ti mali ljudi razgovaraju između sebe oni će jedan drugom, čak i žena mužu, u punom poštovanju uvijek reći vi; kad ugleda muža da dolazi, žena će upozoriti dijete: „Sinjor padre!“ (gospodin otac!); ti mali ljudi

oslovljavaće se između sebe: „Sinjor-Samuele!“, „Sinjor-Rafaele!“ ili bar: „Tija-Rafo!“, oslovljavaće se toplo: „Dobri Jevrejine!“, „Dobra Jevrejko!“, „Dobra žena!“ i: „Budite ljubazni!“ „Dozvolite, dozvolite!“

Pada u oči da Samokovlija iz toga nijedanput nije otišao u onaj drugi, siti i dokoni svijet (za koji slikar u „Djeci ulice“ ogorčeno kaže: „Nema. Šta ćeće. Ne daju. Sve daju samo novca ne daju“.) Njih on samo ponekad i uzgred dodirne, kao sinjor-Maira koji, kupujući od nosačeve žene mlijeko prvo iz jedne dojke pa onda, kad utvrdi da je nosačev sinčić proždrljivac i da bespravno vuče i iz druge (materine) dojke, iz obadviju, prasne: „Zar vaš sin, — kaže on nosaču, — da zakida tako moga sina? Gdje se to vidjelo? I ko je on, recite vi meni, ko je taj vaš Rafael da tako što čini? Ko? I ja da to trpim?“ A to da Samokovlija nije obrađivao i taj svijet gola je šteta, jer bi na niegvoj osnovi još bolje mogao da razvije misao o čovjeku koga je volio i slikao.

Kako mu je u centru umjetničke pažnje mali čovjek, čovjek uopšte, Samokovlija ga je davao bez obzira na konfesiju. I mada se ne može reći da je i ostale davao podjednako snažno kao Jevreje — što je i razumljivo — sigurno je da mu pripovijetke u kojima je obrađivao ne-Jevreje nisu ispod prosjeka njegovog umjetničkog kazivanja, a mnoge su, većina ih je na ravnoj nozi s jevrejskim i od ovih se razlikuju jedino — po imenima! (Drina, Hanka, Vođa, Pauk, Djeca ulice i dr.)

To se isto, i još prije, može reći za ratne pripovijetke. Samo što su pripovijetke inspirisane Prvim svjetskim ratom prikazi ne samog rata nego bijede i užasa kao njegovih posljedica, dok su one inspirisane Drugim svjetskim ratom slikanje užasa samog rata, odnosno užasa stradanja ljudi uopšte, na prvom mjestu Jevreja, od fašista koji su bili okupirali Jugoslaviju.

U ranijim pripovijetkama napisanim između dva rata Samokovlija je oštar, smion kritičar jednog društva. U njima on, istina, ne daje i rješenje, ali ukazuje na nepravde, šiba ih, izaziva na otpor i razvija ljubav prema eksploatisanim, ponižavanim i vrijeđanim, prema onima kojima je društvo uskraćivalo radosti i sreću.

Drugi svjetski rat, upravo progoni koje vrši fašistički okupator, porazno djeluje na našeg pisca. On i sam doživljuje te progone — i na našu sreću nekim čudom (zahvaljujući svojoj profesiji) ostaje živ — a na svoje oči gleda kako ljudski bijesovi koje smo nazvali fašizmom divljaju i naročito Jevrejstvu prijete da ga zatra. Ta stradanja izazivaju u njemu bolna osjećanja i otvaraju ranu koju je i u grob sa sobom ponio. Prvu svoju knjigu koju je objavio poslije rata on posvećuje svojoj majci riječima koje su valjda najteža osuda koja je izrečena nad fašizmom:

„Ovu knjigu posvećuje autor sjeni svoje majke Rifke ...

Sjećanje na njenu smrt ispunjava ga radošću:

Umrla je 1939 — dvije godine prije nego što je u našoj otadžbini počelo strahovito i svirepo fašističko divljanje“.

(„Nosač Samuel“, Sarajevo 1946)

Nepojmljivost tih ljudskih izbežumljenosti naš pisac je na drugom mjestu dao još zgusnutije. Kad Davoka, pripovijedajući o časovničaru Bencionu kaže: „... Jeste, časovničar je ostavio veliko blago za sobom. Zaista. Ali to nisu časovnici. On nam je ostavio riječi, divne riječi — korijenje života, koje je čudesnije od čudesnih mehanizama zlatnih časovnika. To je što se čuje u ovoj rupi. To!” „Ja ih i sad čujem, i bruje mi u ušima, bruje istom onom snagom i veličanstvenošću kojom je u nekim prilikama stari ham-Bohor znao da govori one stihove iz desetog psalma. Sjećate li se one Davidove pjesme? Počinje riječima: „Zašto, Gospode, stojiš daleko i kriješ se kad je nevolja?...” Divne riječi! Zar ne? Ham-Bohor ih je govorio snagom koja potresa. Pri tome je put samog neba pružao ruku kako kakav Mojsije. Iz očiju su mu sijevale munje. Da, gospodine doktore, te su riječi potresale srca svih onih koji su ih slušali. Meni se činilo kao da pred ham-Bohorom stoji sam Gospod oborene glave”.

Ali ta stradanja dovode ga i do novih saznanja. Njemu je sad jasno da čovjek ne treba, da ne smije, konačno da ne može da živi po svaku cijenu. U to ga je bjelodano uvjerio odvažni otpor, pobjedonosna oružana borba naroda Jugoslavije protiv fašističkog okupatora. Da sačuva svoju slobodu i pravo na dostojanstvo, on mora da se drži nekog višeg principa i da se bori, pa i žrtvuje kad bude potrebno. Tim novim shvatanjem on je proširio svoju umjetničku misao i u gledanju na odnose među ljudima zauzeo nov stav.

U „Davokovoj priči o Jahijelovoj pobuni”, koja je ustvari nastavak „Priče o radostima” a ova opet pripovijetke „Kako je Rafael postajao čovjek”, prikazano je zrelo doba krpeđizije Jahijela Daničija (prije Rafaela Mačora). Jahijel je prototip i ima sve karakteristike malog Samokovlijinog čovjeka Jevrejina. On je čitavog života časno i pošteno radio, mučio se i žudio za boljim životom, prosto bio čovjek kao i drugi ljudi, a ništa mu nije polazilo za rukom. U potrazi za utjehom on dvije godine uči gemaru, postaje član je šive, najzad i cadik, i uoči subote kazuje kiduš kod udovice Sumbule, zagleda se u nju — zdravu, s bijelim vratom i bujnim prsima — ali ni nju ne dobiva. Tada se dobri Jahijel pobuni: odbija da se oženi grbavom Simhom, neće više da bude cadik, neće više da kazuje kiduš — hoće da griješi, da griješi kao i svi ljudi...

Ta pobuna, jednom začeta, rodiće novu. Godine 1941, na početku okupacije Jugoslavije i progona Jevreja — kad je Jahijel već odavno bio mrtav — njegova kei iz drugog braka, Streja, kad fašisti dođu da je uhapsu, izmakne im, ode u partizane i pogine u borbi kao junak. Jahijelova pobuna se produžila!

„...Stalno mi je izlazila pred oči divna djevojka Streja, — završava autor razmišljajući o njoj. — Gledao sam njena dva oka — dvije sjajne zvijezde. I vidio sam dvije ruke, zgrčene i srasle s mitraljezom... I slušao sam kratke i oštre rafale kojima je kosila podivljale fašiste. U štekanju njenog mitraljeza čuo sam kako se rada nov poklik radosnog života”.

Teme pripovijedaka koje je napisao poslije Drugog svjetskog rata iz tog su a samo jedna („Ristanov grijeh“) iz Prvog. One u najvećem broju obrađuju život i stradanja Jevreja, i produžetak su Samokovlijine tematike iz doba između dva rata.

U prvoj pripovijeci iz tog ciklusa („Pretprazničko veče“) umjetnik i humanista još nije mogao da obuzda srdžbu i gadenje. U sljedećim on je već povratio svoj mir i čist umjetnički izraz — kao u „Derdanu“, napr., u kome ljekar (autor) izliječi oboljelu seosku djevojčicu Jovanku, a onda u kuću upadnu fašisti i izvrše pokolj koji on, grozeći se ali izbjegavajući drastičnosti, prikazuje u vanredno nadenoj komparaciji:

„Vratnice bijahu otvorene. (Doktor) Ude, koraknu dva-tri koraka, pa stade. Šta je ovo?

Stajao je, gledao i sve se više kamenio. Na njegove tamnozelenе oči udarala je ledena strava.

— Šta je to, zaboga! — jednako se u njemu oglašavao bezglasan krik pun neke zebnje, nekog strahovanja i snebivanja. Šta se to, zaboga, dogodilo?

Vrata su na kući bila napola odvaljena. Pred samim kućnim pragom ležala je zaklana kokoš. Bila je neočerupana i zgažena. Vidjelo se da je neko kaljavom obućom stao na nju i pokliznuo.

Stoji stari doktor, gleda i čudi se.

Na oblom kamenu što upola ukopan proviruje iz zemlje, leži kokošja glava i počiva na njemu kao na jastuku. Oko je zatvoreno, kljun otvoren i krvav. U stranu se pružila jedna noga. Na njoj se prsti skvrćili. Noga je ljuskava i žuta je kao kora od limuna. Preko druge noge razapelo se prignječeno krilo. Na preklanom vratu razmakla se koža, a s njome i krvavo, slijepljeno perje...“

I dok se svijet okuplja oko nesrećne majke čiji se um pomutio, autor se približuje kraju pripovijedanja:

„Dovukla se i gara i stala do njih. Digla svoju crnu njušku u vis, zažmirila i počela svojim tugaljivim zavijanjem da cijepa srce starom doktoru. Doktor se okrenu u stranu, izvadi rubac, zari lice u njegov stade da jeca...“ („Derdan“)

To se naročito vidi u Davokovim pričama. Načinom kojim daje ove pripovijetke Samokovlija se već jednom poslužio prije rata. U „Gavrijelu Gaonu“ (potresnoj priči o vešerki Hanuči i njenoj ćerkici Bočki) on otpočinje pripovijedanje: „Jedne večeri sjedim i gledam preda se kad mi se najednom prćini kao da neko sjedi kraj moga stola. Sjedio je, izgleda, već dugo, i gledao u me. To će biti on, Šabetaj Alhalel. Konačno je došao...“ — „Ja sam taj Šabetaj Alhalel, ja ti niko drugi, reče i odmah nastavi...“ A završava ga:

* „Tada sam ga pozdravio prvi:

— Salom Šabetaje Alhalele. — rekao sam i naklonio se.

On mi pokaza rukom da sjednem i odgovori:

— Mir s vama! Moje je ime Gavrijel Gaon!“

Pripovijetke koje je objavio pretežno kao „Davokove priče“ (Davokova priča o životnoj istini, Priča o radostima, Davokova priča o časovničaru Bencionu, Susret s Buckom, Davokova priča o Jahijelovoj pobuni i dr.) naš pisac je ustvari zamislio kao roman koji je rastočio na poglavlja i objavljavao ih kako je koji stigao da napiše, kao samostalne cjeline, kao pripovijetke, s namjerom da ih poslije poveže u jedinstvenu cjelinu, u roman. Ali ga je u toj namjeri, nažalost, pretekla smrt.

Te pripovijetke on je davao na taj način što je zamislio jednog Jevrejina, Davoku, koji mu priča o životu i stradanju Jevreja za vrijeme prošlog rata, a on bilježi.

*

Draž i snaga Samokovlijine pripovijetke nije samo u novini i zanimljivosti teme i sadržaja, u realističkom stavu, u humanosti. Ona je u njegovom načinu doživljavanja i slikanja života, u osobenim pripovijedačkim sredstvima, u postupku i izrazu, u stilu i jeziku, u poetičnosti, u subjektivnom, ličnom saosjećanju sa svojim likovima.

Postupak kojim on komponuje i vodi svoju pripovijetku jednostavna je, gotovo uprošćena. On ljude suprotstavlja, ili postavlja jedne prema drugima i posmatra ih pod danim ličnim, društvenim i ekonomskim uslovima i okolnostima. Na kraju utvrdi da je — u prikazanim uslovima i okolnostima — tako moralo biti i tako se svršiti. Njegov čovjek uvijek pati, mahom zbog loših društvenih uslova, ali i zbog prirodnih mana, tjelesnih ili duševnih, i uvijek žudi za malo sreće i radosti, i ne nalazi ih. A i kad ih nađe one su kratkotrajne i prolazne, jer se uvijek dogodi nešto će da razori sreću, da uguši radost. Ako se radi o ljubavi muškarca i žene, onda je ona uvijek strast koja vodi u grijeh, odvodi u nesreću, u tragediju; teška je, i kobna. Zadovoljena ljubav, sreća svoje vrste, nije tema Samokovlijine pripovijetke.

Samo je porodična ljubav, posebno ljubav prema djeci, prema djeci uopšte, ljubav prema održanju vrste, samo je ona kod Samokovlije uvijek lijepa, uvijek svježa, vječno svježa i lijepa. Samo kad daje tu ljubav, ili ono što je svima ljudima zajedničko, on se raznježi i kazuje idilično. — Saruča zabrinuto posmatra oboljelog Samuela, koji ne može ni da zarađuje, i smišlja da se ona zaposli i od zarade plati Samuelu porodični dug.

„ — Kakvi dukati? Šta buncaš, ženo? — govorio je nosač Samuel otsječno i teško. — Kakav dug? Niko meni nije ništa dužan. Jesi li čula? Niko! I niko ne treba da ide i da radi za mene. Niko! Radim ja i zarađujem. I zarađujem dosta... Ti o tome ne vodi brige. Ja sam domaćin. Ja! — ... Jest, ja ću donijeti u kuću sve što nam treba. Ja! Ti se ne brini za to. Ti se brini za kuću i da mi rodiš sina! Sina! Ništa ja drugo ne tražim od tebe. Ništa. Jesi li me razumjela?“ („Saručin dug“)

I, naročito, kad daje štimunge porodične, pretprazničke, subotnje, svećane uopšte — svejedno da li govori o siromasima ili bogatašima. Tača u tonu i ritmu njegovog kazivanja ima svečanog, povišenog patosa, ima mirisa vijekova, intimno jevrejskog, gotovo mističnog samozaborava i predavanja prastaraj tradiciji. „Čuj, Izraelu, naš Gospod jedan je jedini!”

Primjera ima, čini nam se, koliko i pripovijedaka, na dohvat ruke. Krpedžija Rafael se ovako sjeća divnih dana svoje mladosti:

„Veće je... Petak... Mala avlija... Kaldra pometena i oprana... Svi su poslovi dovršeni, sve je spremno za doček svete subote... Otac je otišao u hram. On, Rafael, stoji još u sobi. Umiven je, u čistoj košulji, u subotnjem odijelu... Majka dolijeva zejtin u kandilo i namješta žiške u njemu... Iz kuhinje udara miris subotnjeg jela koje na tihoj vatri kvrca... Sobičak a s njim i čiler, i kuhinja i avlija, sve odiše nekom urednošću i ljepotom... Kao da je svaka stvarčica umivena... Po podu, po zidovima i stvarima, svuda sjajne mrlje od sunca... a sunce tamo u daljini, rumeno i modro, sprema se da zade za brda...“ („Simha”)

A tijo-Rafo (iz prve Samokovlijine pripovijetke) na samrtničkoj postelji sjeća se minulog života:

„Eto kako su mirno prolazile godine. Onako kako je bogu drago. Radovao se praznicima, i kod hamalina Pape, gdje je bio redovan gost na prazničko veće, molio je Kiduš najsvetanije, pa se i još kako osjećalo da je praznik. Držao je u ruci čašu vina, u drugoj molitvenik, a glavu bi zabacio da može ravno pogledati gore gdje boravi bog, i odakle gleda i raduje se kako Izrael, narod božji, slavi svoga gospoda, gospodina nad vojskama. Kandilo bi ga svega obasipalo svjetlošću, i Papo se smješkao od prazničke sreće i tajne radosti...”

Samokovlija strasno voli prirodu i zna i da zaklikće kad o njoj kazuje. U njoj on nalazi utjehu i iscjeljenje od bolesti gradske, od nezdravih, zamršenih i sebičnjačkih odnosa ljudi iz naselja. Svoju poetsku, monumentalno građenu „Drinu” koja je sva čudesna ljubav prema prirodi od intonira ovako:

„Ovo je početak moga zapisa.

Pošao sam da se liječim suncem i vodom.

Pričinilo mi se da sam se ogubo u gradu. Omrzlo mi je najmilije. Da sasušim kraste na sebi, zamišljah, pa da spanu s mene, da izmilim iz ove gubave ljuske, da se skinem ko što se zmija skida kad joj otješnja košulja. I da ne idem tamo gdje ima svijeta, jer svijet svojim pogledima lijepi tu gubu o me...

Ljudi su iskvareni, svi bez izuzetka, svi, jesu li samo odmakli od prirode i prebili kičmu nekim poslovima koji su svojstveni ludacima, a u gradu je tako”.

On zna vješto i zanimljivo da pripovijeda. Pripovijedajući on umije vanrednom spretnošću i opet jednostavno i prirodno da se, kako mu kad treba, posluži čas lirskim, čas epskim sredstvima: „on svoju pripovijetku pjeva u dva glasa” — kako je još 1929, prihikom pojave Samokovlijine zbirke „Od proljeća do proljeća”, lijepo zapazio njegov prvi i oduševljeni kritičar dr Jovan Kršić. Njegov detalj, vanredni utisci i zapažanja koje on umjetnički pretače u tople simbole, pomaže nam da bolje osjetimo ili sagledamo čovjeka i prirodu, i uvijek je pogodan. Pejzaž mu je, s malim izuzecima, živ i jasan i uvijek odgovarajući tekstu koji dopunjuje, tumači.

Značajna je i zanimljiva pojava da je naš pisac ne samo poznao jezik koji sredina iz koje je ponikao nije nikad dokraja usvojila kao svoj, da ga je ne samo poznao nego i osjećao, i njim se izvrsno služio. Uzmite ma koji njegov tekst, pripovijedni ili upravni, pa ćete to odmah zapaziti. Pripovijetku o strasnoj ljubavi koja nalazi sreću u sebumućenju, u ponosnom, uvrijeđenom prkosu prema muškarcu koji ju je zanemario, sreću koja se ostvaruje u smrti koju je sama izazvala i u nju utonula sa osmijehom zbog zadovoljenog prkosa („Dobro, — kažem ja, a nasmija mi se mrtva Ciganka kad joj se primakoh. . . I usta su (joj) malo otvorena, a oko njih se uhvatio smiješak. Radostan, srećan“), Samokovlija počinje:

„U proljeće obeharaju jabuke, a cvat im se zarumeni. I zriju sve ljeto. Nekoje načne crv, pa im istoči srce. I te će u jesen da se otkinu same — i kad nema vjetra. . .

Sjedim tako te jeseni — a rodile su — pa mi se čini da i debla stenju pod njima. Miriše trava i prebirem po njoj da vidim je li joj sjemenje sazrelo. Ugledam pokraj sazrela maslačka jabuku. Pala je na rumenu stranu i tu je smekšala. Otpuhnem mrave s nje i prstima je raskinem na pola. Izdiže se iz nje, iz istočena srca, ugojen, sitno naboran crv. Miče se živim tijelom, a sav je sedefast. Glava mu je tvrda i crna, pa je pruži sad na desnu, sad na lijevu stranu. Onda se ispravi i stade tako da me promatra. Držim jabuku i gledam. Sedefast, sitno naboran crv“.

Ako bismo htjeli okarakterisati njegov stil, onda bismo mogli reći da je on dobrim dijelom najbliži bibliiskom. Njegova je rečenica mahom kratka, s riječima uvijek pažljivo odabranim i mada rijetko i, dakako namjerno, u njoj ponekad nepravilno smještenim, što ovim daje posebnu draž. Njegov stil ponajprije se približuje bibliiskom svojim vremenskim oblicima i čestim ponavljanjima koja djeluju sugestivno, poetično, i insistiranjem na nekoj misli usređujući čitaočevu pažnju na nečem do čega je autoru naročito stalo. „Čudno, — rekao je bakalin Avram obučaru Santi, — čudno, jučer su oni tamo stradali od vatre, danas su ove propale od studeni. Čudno!“ — „Nije ništa čudno, Avrame, — odgovorio je Santo obučar. — Sve je onako kako je zapisano, a sve je zapisano. Zapisano je: neko će živjeti, a neko umrijeti, neko od gladi, a neko od žedi, neko od vatre, a neko od studeni. Jest, dobri Jevrejine. Sve je onako kako je zapisano. . .“ („Gavrijel Gaon“)

Isak Samokovlija pisao je nadahnuto ali i sa solidnim, studioznim poznavanjem čovjeka koga je obrađivao, i njegovog društva i života, s jednom finom kulturom srca i uma bez koje nema prave književnosti, umjetnosti uopšte. Radio je sporo — sa svoje spornosti i u poslovicu će ući — po više puta je istu stvar započinjao, mijenjao naslove, obrađivao i dovršavao, onda opet prepravljao jedanput, dvaput, osam puta, da se često vrati na prvi izraz, na prvu redakciju; prepravljao je ne samo riječi i rečenice, i ne samo pasuse i poglavlja nego i kompoziciju iz same osnove, pa kad bi je i objavio, ponovo bi mijenjao, brisao ili dodavao nove misli, nove događaje, nove izraze. Stoga, ali i zato što nije bio — jer nije

mogao da bude — profesionalni pisac, njegovo književno djelo¹⁾ kvantitativno nije znatno u onoj mjeri u kojoj bi se moglo očekivati od čovjeka kome je književni rad bio potreba, životna radost.

Ali ono što je uradio kvalitetoj je u punoj mjeri nadoknadilo kvantitet. Ta vrijednost, koja je Isaka Samokovliju još za života svrstala među predstavnike savremene jugoslovenske proze, osiguralaće mu takvo mjesto i u istoriji naše književnosti.

Roman Petrović: ilustracija
uz pripovetku „Rafina avlija“
I. Samokovlije

¹⁾ Pripovijetke je objavio u šest knjiga: „Od proljeća do proljeća“ (Sarajevo, 1929), „Pripovijetke“ (Beograd, 1936), „Nosac Samuel“ (Sarajevo, 1946), „Tragom života“ (Zagreb, 1948), „Đerdan“ (Sarajevo, 1952) i „Priče o radostima“ (Zagreb, 1953). Najnovije pripovijetke, napisane od 1947 pa do smrti, nisu još sve objavljene u zasebnoj knjizi. To će u toku ove godine, u trećoj po redu knjizi, učiniti izdavačko preduzeće Bosne i Hercegovine „Svjetlost“, koja mu je još za života počela izdavati pripovjedačko djelo i dosad već objavila dvije knjige (1951 i 1954). Osim u ovim knjigama, njegove su pripovijetke objavljivane, pojedinačno i u raznim izborima, još u nekoliko zasebnih knjiga u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu i Ljubljani.

Pored pripovijedaka napisao je i četiri drame koje su, sve, prvi put prikazane u Sarajevskom narodnom pozorištu: „Hanka“, drama u tri čina (1931), „Plava Jevrejka“, drama u četiri čina s prologom (1932), „On je lud“, komad u tri čina (1935) i „Fuzija“, groteska u tri čina (1939). Od drama štampana mu je samo „Hanka“, u izdanju Grupe sarajevskih književnika (1931). Pjesme je objavljivao u časopisima i nije ih izdao u zasebnoj knjizi. U zasebnoj knjizi objavio je (Sarajevo, 1951) dječju poemu „Dija, dija, Pesa“.

Godine 1952 pretočio je svoju pripovijetku odnosno dramu „Hanka“ u scenario po kome je izrađen film pod istim imenom.

SEĆANJE NA NENADA MITROVA

Ime Nenada Mitrova izaziva sećanje na pesnika dve oveće zbirke sumornih, očajničkih i tragičnih pesama: „Dve duše” i „Kroz klance jadicovce”, pesnika o čijem životu čitaoci nisu znali skoro ništa. Mitrov je u svojoj skromnosti ostao, sem za uzak krug svojih prijatelja, nepoznat, jer ni ime njegovo nije bilo njegovo već pozajmljeno, iza koga je povučeno stajao nepoznati Nenad Mitrov.

Za prijatelje i bliže znance ime Nenada Mitrova oživljava uspomenu na dragog prijatelja, plemenitog i čestitog čoveka, stradalnika i patnika koga život nije štedeo. Životario je mučno i nesrećno sa svojim teškim čemerom — unakaženim telom; umro je tragično.

Za razliku od toliko drugih „modernih” pesnika svoga vremena, Nenad Mitrov je u poeziji govorio o svom zaista mukotrpnom životu — istinito, možda i istinitije i neposrednije no što je trebalo. On je, čini mi se, zarad te gole, proste, strašne istine svoga života i njenog što potpunijeg oblikovanja u poeziji prenebregavao možda i druge ciljeve i zadatke poezije. Bio je lični pesnik, jedan od najličnijih kojeg je, valjda, imala naša književnost. Ali, za razliku od gomile „ličnih pesnika”, Nenad Mitrov je bio i nedvosmisleno istinit. Bilo da se radi o njegovom unakaženom životu, bilo da perva o jadu ptica ili cveća, bilo da plače sa činovnikom — zgaženim kancelariskim crvom — koji nad aktima sanjari o lepšem životu (doduše i u tom slučaju o sebi), Nenad Mitrov je govorio gledajući istini u oči.

No, ja nisam hteo da pišem o Nenadu da bih raspravljao o njegovoj poeziji ili o njegovom mestu u našoj literaturi. To će biti zadatak istoričara književnosti koji će Nenadu morati da odrede dostojno mesto kao umetniku. Ono o čemu sam hteo da govorim sećajući se Nenada, to su prvi dani okupacije koji su progutali i njega. Čini mi se da je mnogim ljudima i Nenadova smrt poslužila da bolje shvate kako je fašizam rešio da i u Vojvodini, u Bačkoj, u Novom Sadu, istrebi sve što je čestito, pametno i napredno.

Upravo, kao prva žrtva te krvave i jednostavne politike istrebljivanja pao je i pesnik Nenad Mitrov.

Kad sam pošao u rat 1941 godine, Nenad mi je na rastanku pružio ruku. Čutao je i tresao mi ruku na svoj, reklo bi se nespretna način, isprekidano, uzburkano, kao da želi da se rastane s čovekom što pre, a — ustvari — držeći je dugo i stiskajući je čvrsto. Nije govorio, nije ni mogao ništa da kaže. Ja sam bio zdrav, hitao sam uzbuđen tamo gde njemu nije bilo mesta. Njegovo slabano telo primoravalo ga je da ostane gde je i da čeka ono što dolazi, a svi smo znali da dolazi najgore.

Lako mi je da pretpostavim kako je dočekao i preživeo prve dane našeg sloma, kad je Hortijeva soldateska banula u napušteni, nebranjeni Novi Sad. Zamišljam kako je podneo masovna vešanja i streljanja u Temerinskoj ulici i na Uspenskom groblju. Šta se tada događalo u njemu, nežnom, blagom čovjeku, pesniku koji je oličavao čovekoljublje i saosećanje? Ja sam bio van Novog Sada. Ležeći u tuzlanskoj bolnici, čuo sam za hortijevsku okupaciju Bačke. Mislio sam na svoje drage i bliske s tugom i užasom. U prvim trenucima mislio sam na porodicu, na svoje najbliže. I nisam se setio Nenada. Onda mi je mladi dobrovoljni bolničar — student Moma Peleš doneo nekoliko starih svezaka „Srpskog književnog glasnika”. To je trebalo da mi bude odmor, rasonoda, zaborav — pre svega. Jedino što se moglo s dopuštenjem ustaške komande dostaviti bolesnicima i ranjenicima, to je bio „Hrvatski narod”, koji je zapenušeno rikao svoje zločinačke gluposti.

Prevario sam se. Ni čitajući stare sveske književnog časopisa nisam se mogao predati zaboravu niti pobeći od stvarnosti. Uzalud sam hteo da ne mislim na to da sam u bolnici, kontuzovan, daleko od svojih, od svog kraja, da sam izgubio otadžbinu, da sam u Tuzli koju su zauzeli Nemci i ustaše, a da mi je zavičaj u rukama mađarskih fašista. Jedan od onih koji me je opomenuo užasnom snagom na sve to, bio je upravo Nenad Mitrov. U jednoj staroj svesci „Srpskog književnog glasnika” bila je njegova potresna, istinita, proročka pesma „Vae victis”. Da li je to bila sadržina i duboka istina ove Nenadove pesme, ili je to bilo krvavo očitovanje stvarnosti koju smo preživljavali, stvarnosti koju je pesnik kroz svoj bol predosetio i izrazio, ja ne znam. Osetio sam samo neizreciv bol nad tom pesmom. Tada sam zapravo doživeo potpuno osećanje da smo izgubili slobodu, i šta to znači. Nije me bilo stid što sam pritisnuo glavu na tvrdi bolnički jastuk i pustio suze da teku po volji. „Vae victis!” — tutnjalo je u srcu, „Vae victis! . . .”

Onoga dana kad sam, posle bekstva iz Tuzle, prešao Dunav kod Petrovaradina, uhapsila me je mađarska pogranična straža i sprovela u logor na novosadskom aerodromu. U opustelom, samrtnički tihom Novom Sadu, preplavljenom šarenim plakatima „Del vidék visszatért”, koji su na zidovima bele kamene Banovine izgledali kao crvene sveže rane, — prvi poznanik koga sam video, bio je glavom Nenad Mitrov. Maj je bio pripekao divno podne, kao da nije bilo strašno i smračno da u ovom gradu, pod mađarskim fašistima bude lepo i sunčan dan! Sedeo sam u kolima stisnut između

uhapšenog druga i vojnika sa puškom. Gledao sam razrogačenim očima, kao u bunilu, nekada prijatne ulice, draga mesta i uglove, koji su uvek izazivali blage, tople uspomene; sada su bili pusti, sa punom suncu još prazniji, sa opuštenim, ispranim mađarskim zastavama koje su sablasno blistale sa kuća i uglova.

Izdaleka, gegajući se širokim teškim korakom svojih velikih stopala, sa malenom palicom u ruci, išao je pognute glave Nenad Mitrov. On je bio tu, živ, tužan, pogružen. Žurio je nekuda. Prelazio je ulicu pred starom Maticom i hitao. Nisam smeo da ga viknem. Gledao sam samo put njega želeći da kliknem, da jauknem, vrisnem: Nenade!

Kad je došao naspram naših kola, Nenad je digao glavu. Pogledao me je. Zastao je za trenutak. Poznao me je i po očima sam mu video da je odmah shvatio moj položaj. Odmerio je odjednom i moje neobrijane prljave obraze, tuđi kačket na glavi, druga kraj mene obučenog u poluvojničku uniformu stare jugoslovenske vojske, — i bajonet na pušci stražara-sprovodnika. Pa, ipak, nije se ustručavao ni za trenutak. Jurnuo je ravno prema kolima, tako da je kočijaš morao da ih zaustavi — da ga ne bi pregazio. Nenad se grčevito dohvatio jednom rukom kola, drugom je tražio moju ruku stežući mi čvrsto šaku:

— Šta je, šta se dogodilo?

Stražar se iznenadio. Izgleda da nije bio rdav čovek. Plašljivo se osvrtao na sve strane i rekao:

— Moramo dalje, usred varoši smo! — Zatim je doviknuo kočijašu: — Teraj dalje!...

Kola su se istrгла Nenadu iz ruku. Imao sam samo toliko vremena da mu doviknem da me vode na aerodrom i da ne znam šta će dalje biti. I osvrnuo sam se za njim. Nenad je poskočio, okrenuo se i nastavio užurbano put. Ali ne više onamo kamo je bio pošao, već na suprotnu stranu. Posle sam doznao: Tražio je moju porodicu, da joj saopšti da sam stigao i gde sam.

Kada su me oslobodili iz logora, Nenad se obradovao. Presreo me je pun sreće, kao da su mu rođenog brata oslobodili. Nežno se raspitivao kako su postupali sa mnom.

Međutim, on je već tada imao mnogo većih briga. Mađarski fašisti su majmunski podražavali svoje učitelje u rasnom pitanju. U Novom Sadu su otpočela prva masovna mučenja Jevreja. Teški prinudni radovi sa ponižavajućim načinom ophođenja, užasnim kaznama za prekršaje na radu i smejurijom nesvesne svetine nahuškane protiv Jevreja. Nenada su takođe otpočeli da mrcvare. Pozvali su ga na vršenje obaveze prinudnog rada pod koji su spadali svi Jevreji. Pošto su ga s prvog pogleda morali da upute na lekarski pregled i oslobode rada, izmislili su za nj drugu vrstu mučenja. Upućivali su ga sa jednog lekarskog pregleda na drugi, skidajući mu odelo i pokazujući „nadležnima” njegovo uvek skrivano jadro telašce.

Nenad je ćutao. Nije se tužio ni bliskima. Najbliži prijatelji jedva da su nešto znali o tome. Ćutao je i mirno, hrabro podnosio svoje nove jade. Sa punim srcem saosećanja on se raspitivao za druge, i brinuo da drugima ne bude učinjena kakva nepravda, kakva veća nevolja.

Uto je došao napad Nemačke na Sovjetski Savez. Pratili smo događaje uzdržana daha slušajući i Ćitajući sa užasom fašističke slavopojke o poredama. Sastajali smo se još uvek u stanu drugarice Žarka Vasiljevića, pesnika, skoro svakodnevno kao i pre okupacije. Onako kako smo bili naučili pre rata, pokušavajući samo da sada pridemo stanu iz druge ulice, da ne izidemo iz stana svi odjednom, sluteći da se možda spremaju zamke. Skoro svakodnevno ovamo je dolazio i Nenad. Tonka, drugarica Žarka Vasiljevića, bila je uvek nežna prema Nenadu, materinski brižna i blaga. U njenom prisustvu Nenad je oživljavao, Ćak bivao i veseo, iako smo znali kako mu je. Nenad je osećao da je Tonkina naklonost prema njemu milosrđe, pa ipak joj to nikada nije zaboravio. Na samrtnom Ćasu, opraštajući se od svih prijatelja, uputio je poslednje reći svoje Tonki Vasiljević, sa porukom da ih ona isporuĆi prijateljima.

Posle razlaza, skoro svako veće, ja sam imao obiĆaj da otpratim Nenada do njegovog stana. On je stanovao tada u jednoj velikoj najamnoj kući u bloku na Dunavu, u ulici koja je tada nosila ime mađarskog pesnika Kostolanjija. Na tim šetnjama, kad se spremao da se preko noći zatvori u sobu i ko zna kako doĆeka ko zna kakav dan, Nenad je bio neraspoložen, Ćak je padao i u rezignaciju. NemaĆke poredbe u Sovjetskom Savezu Ćinile su strašan utisak na njega:

— Izgubljeni smo, — govorio je Nenad gledajući me uporno svojim plavim oĆima. — Ako Rusiju poredbe, šta Ćemo onda mi?

Ponekad bi Nenad prešao u razgovoru i na svoj poloŶaj. Pitao se, kao da je sam, šta Će biti s njim. Jevrejim — nesposoban za rad. SluŶbe nema. Ušteda mala, šta je mogao u staroj Jugoslaviji uštedeti sitan Ćinovnik!

— Ovoga meseca potrošio sam deseti deo svoga „imanja“...

— rekao je on jedno veće kao u šali.

— E, pa, — rekao sam mu, pokušavajući da uhvatim nit šale koju je on sam pruŶao, — taman kad potrošiš uštedu, rat Će se završiti.

— ZnaĆi, — prihvatio je Nenad gorku pošalicu, — kroz deset meseci, i to našom poredbom?...

Nekoliko dana ga nisam video. Nije ga bilo ni kod Tonke. Pitao sam Žarka Vasiljevića gde je Nenad. Žarko mi je rekao da ima neka „posla“ s policijom. Koliko je Žarko znao preko poznanika, ili su saslušavali Nenada zbog bratića Viktora Rozencajga (pesnika Vitomira Jovanovića), koji je tada uhapšen i streljan u Zagrebu, ili samo kao Jevrejina, tek nešto nije bilo u redu. Sam Nenad je rekao Žarku da su ga pozvali u policiju, ali da su ga odmah pustili. Nikakve detalje nije saopštavao. Žarko je mislio

da Nenad ne dolazi zato što je osetljiv. Saslušanje je teško uticalo na njega, a verovatno se boji da bi — sastajući se s nama — mogao i nama da naškodi.

Sutradan u podne sreo sam na uglu pred vlašićanskim dvorom novinara i štampara Dušana Čampraga. Ne pozdravljajući se sa mnom, uzburdan, on mi je saopštio:

— Već su ga preneli...

— Koga? — pitao sam uznemiren, sluteći po ovom saopštenju da se radi o nekom zlu.

— Nenada... — rekao je Čamprag, kao da se to samo po sebi razume, ne shvatajući da ja još ne znam da se Nenadu dogodila nesreća.

— Kamo su ga preneli? — pitao sam, još uvek uveren u to da stvar nije ozbiljna, iako je Čamprag bio veoma uzburdan.

— Pa, u mrtvačnicu, brate! — otkinulo se Čampragu.

— Nenada? — pitao sam ja ne mogući da shvatim šta to Čamprag govori.

Čamprag je shvatio da ja nisam znao šta se dogodilo s Nenadom; od ujutro do podne nisam nikud izlazio. Čamprag je bio prvi čovek koga sam sreo.

— Nenada, da, — rekao je Čamprag s iskrenom tugom. — Vidim da ti ne znaš šta se dogodilo. Nenad se noćas otrovao.

„Nenade, Nenade!“ bile su prekorne reči koje sam i nehotice prvo izgovorio. I taj prekor upućen mrtvom Nenadu, kao da je on živ i kao da me može čuti i popraviti ono što je učinio, držao me je ceo taj dan. Nisam znao šta se dogodilo. Žarka Vasiljevića nisam našao kod kuće. Ono što smo dotada znali nije smelo biti povod Nenadove smrti. Bio nam je drag, dobar, potreban. A ubio se — izgledalo mi je — što nije mogao da podnese svoje i opšte stanje. A ja sam nepravedno i s prekorom mislio da se ono moglo podnositi, zato što sam ga ja, u mnogo lakšoj situaciji, podnosio.

Te noći nisam mogao da zaspim. Pisao sam pesmu upućenu Nenadu. U toj pesmi sam iskreno, s tugom, pogružen, žaleći izgubljenog druga, rekao Nenadu svoje misli o njegovom nestanku, misli koje su me zakupile od prve vesti o njegovoj smrti. Smatrao sam da Nenad nije imao prava da oduzima sebe od života iz ličnih razloga. Tvrdio sam da njegove lične patnje nisu mogle biti toliko velike da zaboravi da se sada vodi bitka za slobodu celog sveta, u kome će i njemu biti obezbeđeno dostojno mesto bez daljih patnji i stradanja.

Međutim, pesma nije imala pravo.

U Novi Sad je bio stigao, po užasu i zlu čuvenā, mađarski fašistički dželatski zavod za ubijanje i mrcvarenje ljudi, takozvani „Kémelhárító“ (Kontrašpijunaža); Nenad je dobio poziv. On je bio označen za jednu od prvih žrtava. Cinični mučitelji stavili su pesnika pred alternativu: ili umreti, biti mučen i ubijen, ili sastaviti spisak novosadskih intelektualaca komunistički raspoloženih. Odnekud su zaključili da su našli pogodnu ličnost za to. Ostavili

su mu dva-tri dana roka, motreći uz to, svakako, i na njegovo kretanje. Providna gestapovska provokacija! Smatrali su da će se Nenad odati i svojim vezama. Kako su se prevarili! Već na prvom koraku naišli su na tvrd orah — zapravo nesalomljiv.

Nenad se samo dvoumio na koji način da prekine svoj život. Od jednog prijatelja-lekara, dr S. Poštića, tražio je jaku drogu. Kad je nije dobio, izabrao je gas. To jasno dokazuje da on nije bio u dugoj dilemi. „Kontrašpijunaža“ se prevarila. Nenad se pre odrekao života nego časti. I to tiho, nečujno, u samoći. Da sastavlja za gestapovce spisak prijatelja i poznanika, nije mu uopšte padalo na pamet. Najnežniji i najplaćniji pesnik jugoslovenske lirike između dva rata bio je — junak.

Bilo je to 7 jula 1941 godine u noći. Mirno i pribrano napisao je opširna, spokojna oproštajna pisma svojim najdražima. Otvorio je zatim gasnu slavinu i ugušio se.

Njegovi prijatelji štampali su sutradan posmrtnicu.

„Nenad Mitrov, srpski književnik, preminuo dne 7 jula 1941 godine.

Ožalošćeni prijatelji.“

U uglu je bio citat iz Nenadove pesme „Epilog“. Jedan primerak je bio hrabro istaknut u vratima knjižare Vladimira Ležimirca, a ostale liste smo podelili među sobom za uspomenu.

Pesmu posvećenu Nenadu hteo sam takode da sačuvam. Prepisao sam je u dva primerka i dao jedan Žarku Vasiljeviću, drugi Mladenu Leskovcu, bojeći se da ću original jednom možda morati da uništim. Nisam se prevario. Uskoro sam zbog čestih premetačina, koje su obuhvatale čitave ulice, kad se policija prošetala dva-tri puta i kroz moj stan, uništio sve svoje rukopise. U sličnoj situaciji Žarko Vasiljević je predao moju pesmu o Nenadu na čuvanje svome sinu koji je pošao s njom na prinudni rad. Tako je jedini primerak sačuvao Mladen Leskovac. Pesmu smo, za uspomenu na Nenada, štampali odmah posle oslobođenja u obnovljenom „Letopisu“.

Sahranili smo ga na novosadskom jevrejskom groblju uz odgovarajući verski obred koji je priredila Nenadova malobrojna rodbina. Kraj prostog kovčega u grobljanskoj sinagogi stajala je pogružena malobrojna grupa — njegovi najbliži prijatelji, oni koji su ustvari bili najbliža rodbina Nenadova. Jevreji, kojima je pripadao po poreklu, i Srbi-intelektualci, kojima je pripadao po svom radu i ljubavi, bili su u istoj hladovitoj crkvi pod kapama i šeširima, kako obred traži. Pognute glave, stisnuta ojađena srca, prateći tragične i vapajne pesme jevrejskog bogoslužjenja, stajali su još uvek zaprepašćeni, zabrinuti Nenadovi drugovi: Žarko Vasiljević, Mladen Leskovac, Stojan Radović, Vlada Ležimirac, dr Milan Petrović, Tonka Vasiljević, Mila Pavkov, Marijana Krivčević i Bogdan Čiplić.

Još uvek nismo bili dovoljno svesni opasnosti, iako smo svi znali šta se dogodilo. Zver se ustremila, i pala je žrtva. Zar nismo mislili da je to samo jedna od stotine koje će doći kasnije? Slutili smo, ali čovek nije verovao: Pa, zašto, zašto? Nenad nije ništa kriv. Nije li posredi tragična zabuna? Tako sam bar ja mislio. Žarko Vasiljević je bio razlošniji. Rekao mi je da nije sasvim savetno iskupiti se na jevrejskom groblju na pogrebu Jevrejina koga je Kemelharitó oterao u smrt kao komunistu. Predložio mi je da na groblje ne odemo u grupi. Međutim, otišli smo svi zajedno. Svakoga od nas bilo je stid da se „bez razloga“ krije, i to u času kad je Nenad već dao život.

Iznali smo ga pred crkvu, i kraj grobljanskog zida, uz jedno slabačko drveće, spušten je u grob iskopan do groba njegove majke. Jednom mi je govorio da ne razume kako je posle majčine smrti mogao ostati u životu. Sad je legao kraj nje. Kovčezi su im se dodirivali. Težio sam se da bi Nenad, kad bi znao, bio zadovoljan ovog dana.

Sutradan su nas Nenadovi rođaci pozvali na otvaranje Nenadove imovine. U sobi je još mirisalo na gas koji je grizao oči. Inače, svud je bio red. Postelja uredno rasporemljena i na uzglavlju bela spavačica. Nasred sobe stajao je starinski pisaci sto prekriven hartijama.

Pune pregrade Nenadovih rukopisa poverili smo M. Leskovcu da ih čuva i sredi. On je to tokom okupacije i učinio. Pet knjiga dosad neštampanih pesama Nenada Mitrova u redakciji Mladena Leskovca spremno je za štampu. Mi smo se tada zavetovali da ćemo posle oslobođenja izdati Nenadova dela.

U sobi je bila i bogata biblioteka Nenadova. Dogovorili smo se da je nedirnutu, u celini, posle oslobođenja predamo Matici srpskoj, gde bi pod imenom pesnika Nenada Mitrova stajala za uspomenu i za izučavanje. Ovaj naš plan omeli su varvari. U proleće 1944, oterali su sve Jevreje iz Novog Sada. Oterani su i Nenadovi rođaci. Jevrejske stvari bačene su na gomilu u zgradu Hipotekarne banke i Jevrejske crkvene opštine, posle podrobne pljačke i razvlačenja. Možda je tu negde razbacana i izgažena i Nenadova biblioteka, ili je u nekoj šupi gde je hartija koju su fašisti hteli da pošalju u Peštu, u fabriku hartije, i koja je mesecima služila vojsci za potpalu. Tek, Nenadove biblioteke je nestalo. Ipak sam došao do dve knjige iz Nenadove ostavine, knjige sa njegovim potpisom (i latinicom i ćirilicom na svakoj knjizi), uvezane u kožu. Jedno je bio Židov „Dnevnik“, druga je celokupno izdanje Verlenove lirike. Valjda zbog kožnog poveza nisu uništene. Tako i do danas imam dragu uspomenu.

Na stolu Nenadovu bio je i jedan omot sa mojim imenom ispisanim Nenadovom rukom crvenom pisaljkom. Odmah sam poznao omot — to je bila sveščica mojih pesama pisanih prvih dana okupacije, „Zatvoren i otvoren prozor“. Prvi deo sveske sadržao je očajničke motive izazvane okupacijom. Drugi deo — pesme pi-

sane u ubedenju da će istina pobediti. Kratko vreme pre Nenadove smrti predao sam tu zbirku Nenadu na čitanje. Želeo sam da ih pročita i oceni pesnik koga sam voleo, no — istovremeno — želeo sam da malo razvedrim Nenada. Tadanji moj optimizam, izražen u drugom delu zbirke, možda je mogao pomoći Nenadu.

Zbirka je bila pažljivo savijena ispod biste Leopardija, ljubljenog poete Nenadovog. Nenad ni u smrtnom času nije zabravio da mi je zbirka možda potrebna. Označio je da se preda meni. Kad sam čuo za Nenadovu smrt, nisam se setio svojih pesama. No, kad sam se setio toga, zabrinuo sam se. Neće li to poslužiti policiji protiv mene? Međutim, pokazalo se da se policija više uopšte nije interesovala Nenadom. Ubio se i — getovo! Tražili su drugu žrtvu. Knjige i rukopisi Nenadovi ih nisu zanimali.

Uzeo sam svoju svesku stihova zabrinut, ali nisam imao šta da se brinem. Niko se nikad iz policije nije interesovao za nju. Ja sam bio radostan što je na njoj Nenadov zapis. Međutim, već posle nekoliko nedelja sklonio sam svesku kod drugarice Milene Ž. Boškova, a kad je njoj zapretila opasnost — i ovu uspomenu sam morao da bacim u vatru.

Vraćajući se tog dana iz Nenadovog stana, dali smo jedan drugom reč da ćemo posle oslobođenja ulicu u kojoj je stanovao Nenad nazvati njegovim imenom, i da ćemo mu na grobu podići spomenik. Od toga nismo odustali. Mislim da je Nenad Mitrov to i zaslužio.

Krajem istog meseca, mislim, jedno mračno veče, još mračnije zbog protivavionskog zamračivanja, slučajno sam sustigao u Vladičanskoj ulici i iznenađen prepoznao druga Nikolu Petrovića. Oprezno, motreći oko sebe, pošao je sa mnom. Raspitivao se o prilikama i ljudima. Jedno od prvih pitanja bilo je o Nenadu:

— Nije li se ubio očajavajući zbog nemačkih pobeda? — pitao je misleći na prve fanfarski objavljene nemačke vesti o pobedama u Sovjetskom Savezu. On je Nenada poznao i cenio. Sećam se kako je u svoje vreme nastojavao da se Nenad svakako uključi u saradnike „Vojvodanskog zbornika“, oko koga se okupljalo sve što je tada bilo najnaprednije u našoj književnosti. Drug Nikola je znao i Nenadovu poeziju i njegovu demokratsku, antifašističku orijentaciju.

Ja sam potvrdio da je Nenad očajavao zbog toga, ali sam objasnio povod Nenadove smrti: Između ponuđenog života sa izdajom i smrti, Nenad Mitrov je izabrao smrt. Nisam video Nikolino lice, bio je mrak, ali iz njegovog dugog ćutanja zaključio sam da je potresen mojim odgovorom. Bez reči stajali smo na jednom udaljenom uglu iza Riblje pijace u potpuno zamrlom, pustom gradu. U noći i u vazduhu kao da se osećalo da je grad posednut od neprijatelja.

U toj tišini bez reči, odali smo poštu hrabrom pesniku.

SARAJEVSKA MEGILA¹⁾

Danas smo otkrili da i sarajevski Jevreji imaju svoju megilu. Uz megilu svih Jevreja bila je poznata samo još saragoška, a danas možemo reći da imamo i treću — sarajevsku.

Nije čudo da ona nije ni samim sarajevskim Jevrejima dobro poznata. Primitivna tadanja sredina nije mogla dati ono što su napr. saragoški Jevreji dali. Megila je ostala nenapisana preko 80 godina od dana kad se njen sadržaj odigrao. Rasparčana u odlomke, hodala je samo od retkih usta do usta. Dan spasa — slavio se i zaveden je taj dan u kalendar. Možda je taj dan prvih decenija, još dok su živeli njegovi savremenici i oni koji su trebalo da budu žrtve, imao pravo purimsko značenje. Kasnije jenjava sve više ta slava. I danas je tiha: Hramovi se rasvetljaju praznički, pevaju se pesme i toga dana nema ispovedi, kao i o svakom prazniku.

Na zidu u velikom hramu zabeležen je u kamenu napis sa datumom 4 hešvana. I ovaj mesec koji nema ni jednog praznika, koji je među svim mesecima kao pastorče godine, nosio je svoje otkupljenje: dobio je 4 hešvanom svoj praznik. Ove se godine slavio po 107 put. Ceo je jedan vek, eto, prošao od događaja, kada je posle strepnji i zebnje, posle grčevitog bola u očekivanju propasti, radosno zatreptalo srce u jevrejskim grudima. Lako se je preneti u prošlost pa osetiti kako su morale da plamte prve sveće, koje su se palile toga dana. I za čudo je da je ovaj događaj tek 80 godina kasnije našao pisca, da ga zabeleži i da sačini sarajevsku megilu.

Kako je otstojanje od događaja bilo veliko, ostala je ta megila u posedu samog pisca više kao familijarno delo i nije dobila onu popularnost koju je zasluživala.

Sam pisac slavi u intimnom krugu 4 hešvan na osobiti način: posle molitve u hramu vodi on do četrdeset osoba (svake godine druge) svojoj kući i tu se čita megila i pevaju pesme, koje slave spasenje od god. 1819. Tako je slavio pisac preko 20 godina i mnogi

¹ Početkom oktobra 1926 ispričao mi je Albert Atijas-Zekić kako je njegov otac Zeki eff. Atijas-Rafajlović došao na misao da opiše stradanje i spasenje sarajevskih Jevreja u doba pašovanja Ruždi-paše u Sarajevu.

Po ovom kazivanju sastavio sam ovaj napis, koji je štampan prvi put u „Jevrejskom životu“ u broju 125 od 22. X. 1926 god.

su se izmenili u njegovom domu i tako čuli ceo događaj, koji bi inače bio potpuno zaboravljen i bio sveden na mlako praznikovanje 4 hešvana. Sa smrću pisca nestalo je i familijarnog svetkovanja. — Megila je, zatvorena u fijoku među ostalim rukopisima, zaboravljena i mi hoćemo evo bar na ovaj način, označivši je kao megilu, da je otmemo zaboravu i šire krugove da upoznamo s njenim sadržajem, piscem i njenim postankom.

Njen je pisac, u sarajevskim krugovima dobro poznati i poštovani, sada već pokojni Zeki efendija Rafajlović. Čovek učen i retki poznavalac istočnih jezika, po svojoj prirodi vrlo osećajan, sa divnom fantazijom, lepom elokvencijom, pun priča i legendi, istoričar osebujan po svome temperamentu, svetao i srčan, a pun neke sjajne mistike, bio je Rafajlović upravo pozvan da sarajevskim Jevrejima napiše megilu. Kako je Rafajlović bio pun legendi tako je čisto legendarna i pobuda koja ga je navela da pretresa stare arhive, da ispita stare osobe i iz ovih vrela da ocрта događaj 4 hešvana.

*

Zeki eff. Rafajlović oboli u svojoj mladosti od teške bolesti i kao otac sitne dece i muž mlade, lepe žene i voleći život po svome svetlom temperamentu, oseti u sebi za ono vreme upravo herojsku kuraž da se podvrgne teškoj operaciji kako bi povratio narušeno zdravlje. Odluka sigurno nije pala bez teške duševne borbe sa samim sobom i bez dugih savetovanja sa porodicom, ali se Rafajlović jednog dana nađe u Beču pun odlučnosti da se poveri nožu čuvenog Ulcmana.

Bješe određen dan operacije i mladi Rafajlović čekaše da ga povedu u operacionu salu, sav predan bogu i pun vjere u njegovu milost. Sa molitvom na usnama sedeo je toga jutra u krevetu i prebirući svoju brojanicu iščekivao je svakog časa Ulcmanovog asistenta, koji ga je imao dopratiti na kliniku.

U isto vreme, cela je njegova porodica u Sarajevu bila sva uzbuđena. Rano ujutru bili su u sarajevskom hramu sakupljeni svi hahami zajedno sa ocem Rafajlovića i molili su vruće molitve za srećan uspeh teške operacije. Kabaliste su otvarali kovčeg gde se čuvaju Tore i dirali u hasidskom zanosu svetinju da umole božiju milost.

I možda u istom trenutku kada su kabalisti izgovarali svoje mistične formule, škrinula su vrata na sobi i pred bolesnog Zeki eff. upade čovek obučen u svećano crno odelo, držeći u ruci visok crn cilindar:

— Gospodine Rafajloviću, danas nećete moći biti operisani.

Rafajlovića je ova vest porazila. Celo iščekivanje bilo je dakle uzaludno.

— A zašto, molim vas, dragi gospodine? Zar nije danas bio određen dan, dan tako važan za me?

— Sasvim je tako kako velite, g. Rafajloviću. Bio je određen dan i ja sam imao dužnost da vas dopratim i da vas predam njegovoj ruci. Danas evo imam jednu drugu dužnost... imam da vam javim jednu tužnu vest... Ulcman je mrtav... Umro je danas rano jutru. Udarila ga je kap...

Prošlo je dugo vremena dok se je Rafajlović osvestio, dok je shvatio da to sve nije san, nego istina tužna i gorka, i kako je bio pun molitava i poslednjih dana sav u dubokom pobožnom raspoloženju, sinu mu misao kroz glavu pa za vreme jednog jačeg bola uzviknu:

— Gospode, neka se vrši volja tvoja, gospode nad vojskama. Vidim da hoćeš da i dalje patim i patiću dok bude tebi po volji. Blagosloven da si, Gospode, na veke vekova! Amen!

Rafajlović krenu u Sarajevo i bolova dugo vremena. Jednog dana, kad je imao tešku groznicu i kada su njegovi bili sakupljeni oko kreveta, umotavajući ga u obloge i teško zabrinuti za njegovo stanje, izvi se nenadano iz kreveta i jednim skokom beše došao do vrata da se tu sruši (ljubeći pod), i onesvesti. Došavši sebi, nađe se opet u krevetu umotan u čaršafe i pošto se razabra, poče da priča:

— ... gledam u vrata i ova se otvoriše i na njima se ukaza davno već pokojni ham Rebi Moše Danon. Malen, debeo, sa svojim turbanom oko fesa i u svojoj dugačkoj zelenoj anteriji stade na prag, poljubi mezuzu na vratima i ude. Izišao sam mu u susret, bacio se pred njega na zemlju, poljubio mu noge i on mi metnu ruku na glavu i reče:

Došao sam da ti javim: Gospod naš Bog, Bog Avrama, Jichaka i Jaakova odredio je da se tvoje muke dokončaju. Mene je izabrao da budem glasnik njegov — blagosloveno da je ime njegovo. Dođoh da ti kažem: ko je milostiv kao on, ko je velik kao on, Gospodin naš! Uzeće tvoje muke i daće ti radost jer je kazano: „Neka čeka Izrael Gospoda, jer je u Gospoda milost i velik je u njega otkup”.

Ovako je govorio rav Danon. Ja sam se podigao, poljubio ga u ruku i odjednom se rasvetli soba, kao da je samo sunce u nju ušlo, ču se muzika harfi i šum krila i ja se sruših dršćući pred blizinom njegovom.

Rafajlović verovaoše čvrsto u pohod ham Rebi Danona. Veoma se čudaše da ga niko ne vide osim njega: „Kako ga niste videli? Evo, evo, gde je bio.” Ovde pokazivaoše rukom i, nalazeći da se okolina malo radovala njegovom pričanju, ljutio bi se i karao bi je zbog neverovanja.

Medutim doktor koji je Rafajlovića lečio kod kuće poče da upotrebljava neki nov metod lečenja i iz dana u dan osećaoše bolesnik da mu je bolje.

Ne prođe ni dva meseca i Rafajlović ozdravi kao nekim čudom.

Radosti ne beše kraj, ali kruna ovog veselja bila je kad se Zeki eff. Rafajlović uputio na dan pre obletnice smrti ham Rebi Moše Danona da mu se pokloni na grobu u Stocu.

Istorija ovog svetog čoveka i čudotvornog rabina bila je od toga dana najvažnija stvar za Rafajlovića. Žurno sakuplja razasut materijal, ispituje starce i starice, kopa i rastura knjige i povelje i posle mučnog rada uspeva da oživi ono doba kad je ham Rebi Danon delovao kao rabi i rav među sarajevskim Jevrejima.

Na ovaj način otkri Rafajlović i istoriju 4 hešvana i ispisa megilu.

Sadržaj megile je ovaj:

U doba sultana Gazi Mahmuda, koji carovaše carstvom turskim od jednoga kraja do drugoga, bijaše u Bosni njegov namjesnik Derviš paša.

Vladaše paša u carevo ime i davaše pravdu narodu u Bosni i Jevreji poštivahu pašu i ukazivahu mu časti koje se daju velikim pravednicima. U to vrijeme življaše na dvoru pašinom, koji stajaše u gradu Travniku, jedan čovjek i ovaj nastojaše da ogovara Jevreje, da bi im paša činio zlo mjesto što im činjaše dobro. I ovo je opis života toga čovjeka koji bijaše jevrejskog koljena, a zvaše se nekad Moše i po rodu Havijo. Bijaše to čovjek propao, odan piću, rdave duše i pogana srca i u svom narodu prezren, te mu se svi uklanjahu s puta. Kada vide da među svojim Jevrejima izgubi čast i poštovanje svojim niskim i pokvarenim životom, povuče se u svoju kuću i ne izlazaše neko vrijeme. Kad u njegovom opakom srcu bijaše sazrela zla misao, odluči se te izide na ulicu i objavi visokim glasom, kako mu se u snu javio prorok Muhamed i kako ga vodaše po nebesima i rajskim krajevima, gdje mu pokazivaše sve ljepote, koje njegovi vjernici uživaju, i kako mu kaza prorok, neka bi prešao na vjeru njegovu.

Narod se mnogi skupljaše oko njega i vjerovaše riječima njegovim i kada zatraži da bi ga primili u vjeru Muhamedovu, primiše ga i dadoše mu ime Derviš Ahmed. I obuče haljine derviške i omota čalmu oko glave i činjaše se od to doba da je pobožan i velik pravednik, da bi došao do časti. I imadaše uspjeha, jer nauči brzo knjige arabljanske i znadijaše Koran od početka do kraja. Tako posta viđen među dervišima i preseli iz Sarajeva u Travnik i stade među dostojanstvenike na pašinom dvoru. Ali kako osta opak u svojoj duši, snovaše i danju i noću kako bi se svetio narodu svojemu te dana jednog zatraži otvoreno od sultanovog namjesnika da bi udario velike poreze na Jevreje i da bi ih mučio mukama različitim. Pošto ga Derviš paša bijaše saslušao, otpusti ga i naredi da dođu pred njega njegovi savjetnici. Kad ovi stigoše i pokloniše se paši svojemu, pitaše ih paša za Derviš Ahmeda i njegovu prošlost, a ovi kazaše, mećući ruke na srce i saginjući se kako bijaše običaj pred pašom, sve kako bijaše pravo. Saznavši paša da je Derviš Ahmed bio Jevrejin, dođe mu od Boga misao pravedna i čista i paša kaza savjetnicima svojim i reče: Nagovaraše me taj opaki čovjek da činim zlo i posumnjah u njegovu misao i evo dade mi Bog te saznah istinu i otkrih zlo, koje se bijaše dotaklo skutova mojih,

na vrijeme. Čovjek koji mijenja vjeru, nije dobar čovjek. Da bi se zlo iskorijenilo iz našeg mjesta i da ne bi sagriješila čija duša — neka je sudeno njemu. Izvršite zapovijesti moje i neka se pogubi čovjek koji me navraćae da činim zlo i da griješim pred Alahom.

Savjetnici sastaviše pisma i pečatiše ih pečatom i narediše da se izvrše zapovijedi pašine i tako bi pogubljen Derviš Ahmed, koji snovaše u sebi zlo Jevrejima — a zlo pade na njega samoga.

Ali derviši vjerovahu da bi pogubljen čovjek pravedan, a ne zao, pobožan, a ne opak, i pokopaše tijelo njegovo odajući mu časti koje Derviš Ahmed ne bijaše zaslužio. I derviši u Travniku tugovahu za njim dugo i čekahu da bi se osvetili Jevrejima, jer držahu da su oni potkupilili pašu i nagovorili ga da bi počinio zlo na njima i da bi im pogubio Derviš Ahmeda.

I dogodi se te bi Derviš paša pozvan u Carigrad, i na njegovo mjesto spremi sultan Ruždi pašu iz redova velikih i moćnih derviša. Kad čuše derviši u Travniku da za sultanovog namjesnika dolazi njihov čovjek, radovahu se mnogo. I sakupiše mnogo naroda i izidoše mu u susret i putovahu mnogo dana i mnogo noći, dok se sretoše sa pašom u Mitrovici.

Ruždi paši bi drago da mu učiniše takav doček i kad stiže u svoje dvore u Travnik i preuze dužnosti, zovnu ih jednog dana i u odajama pašinim na minderima od crvene čoje, a na jastucima vezenim zlatnom žicom, posluživahu derviše sluge njegove kavama i žutim duhanima iz Urumelije.

Kad vidješe derviši da im je Ruždi paša naklonjen, zdogovoriše se te izadoše pred njega, žaleći se da su Jevreji skrivili smrt derviša Ahmeda i nagovoriše ga da ga osveti. A on im obeća da će učiniti to prije nego se sami nadaju.

Kad prvi put dođe Ruždi paša u Sarajevo radi poslova državničkih, izdade zapovijesti da mu pozovu prvake jevrejske i njihovog najučćenijega čovjeka i najstarijega među rabinima. Razletiše se sluge njegove čaršijama sarajevskim i pozvaše kako im bi zapovjedeno, staroga ham Rebi Moše Danona i dvanaest prvaka sarajevskih, koji bijahu na čelu jevrejske opštine, i svi dodoše pred pašu. Primi ih paša sa grdnjama velikim i zapovjedi da ih bace u zindane, da udare lance na njihove noge i ruke i da puste vodu na njihova tijela i kaže im: narediću da vas pogube u samo jutro prve subote, ali određujem da vas mogu otkupiti za četiri stotine kesa zlatnijeh.

I kad se saznalo po gradu za muke koje snadoše rava i dvanaestoricu najvidenijih Jevreja i za naređenja koja bijaše paša izdao, rodi se velika tuga u svima srcima i skupiše se Jevreji u svojim hramovima i moljahu se Bogu udarajući se u prsa i derući odijela na sebi. Kako bijaše svota za otkup velika da se među njima, kada bi sve svoje dali, ne bi ni polovica njena mogla sakupiti, ne osta im ništa drugo nego da čekaju da bi im se Bog smilovao i spasio ih od propasti. Svakoga dana moljahu molitve i od jutra do

mraka ne uzimahu nikako ni jela ni pića. I kako činjahu muževi, tako činjahu i njihova djeca i kako činjahu žene tako činjahu i njihove kćeri. I njihovoj tuzi ne bijaše kraja.

I kako odlažahu dani i približavaše se subota bijahu svi izgubili nade, jer se ništa ne dogodi što bi kazivalo da će se spasti. Ali među Jevrejima sarajevskim, koji bijahu već izgubili pouzdanja, nalažahu se dva čovjeka čija su srca udarala blagoslovenim mirom božjim i koji življahu bez tuge i moljahu se Bogu radosno i slavljahu ga pjesmama veselim. I jedan od njih bijaše rav Rebi Moše Danon, koji podnašao ravnodušno muke u mračnim zindanima — a drugi bijaše veliki hasid Rafael Alevi, čovjek bogat i čovjek star i viđen među svima ljudima u gradu.

Ham Rebi Moše Danon bijaše sav zanesen svojim kabalističkim razmišljanjima i otkrivaše u svetim slovima Tore propast svoga dželata i ne bijaše nimalo zabrinut za se i za svoje u zatvoru, jer vjerovalaše u pravednost božju i u njegovu mudrost.

I veliki hasid Rafael Alevi kazivaše svoje molitve u hramu toga petka uvečer na svoj radostan način i pjevaše pjesme i veseljaše se svetom danu odmora.

Samo iza večere dok još gorahu svijeće na njegovom stolu diže se on i bez straha da će sagriješiti uze jednu kesicu sa dukatima i, metnuvši je u džep, izide, te se uputi u mahale. A bijaše tih mahala osam i svaka imadaše po jednu kavanu i u nju zalazahu jedino muslimani, jer drugima bijaše zabranjeno dolaziti i sjediti u njima. I dođe veliki hasid u jednu kafanu i uđe u nju i sjede kraj vrata. I svi se čudahu tome, ali kako je bio viđen i kako ga poznavahu kao pobožna čovjeka ne htjedoše ga osramotiti, te mu ne rekoše ništa a kavedžija ga ponudi kavom i uli mu sam i dodade fildžan.

Pošto hasid popi kavu ustade i jer ne bijaše običaj da se plaća kava nego da se na jednu tablu meće po jedna para za siromake — metnu i Rafael Alevi na tablu, ali mesto jedne pare ostavi jedan dukat.

Izišavši iz te kavane uputi se u drugu i činjaše isto kao u prvoj i svijet se čuđaše i prije nego hasid obreda sve kavane razgovarahu svi po mahalama, kako Jevrej in Rafael Alevi obilazi kavane po mahalama i kako po kavanama ostavlja po jedan veliki dukat. Svi se pitahu kakvo značenje ima ovo hodanje i kako ne mogahu da dokuče, odlučiše da ga sačekaju pred kućom dok se vrati i da ga pitaju za razlog. Kad se vraćaše kući, opkoliše ga sa sviju strana i govorahu mu ovako: „Znamo da si učen i da si djelima svojim drag Bogu svome, ali ne znamo kakva značenje imaju tvoji noćasnji putevi.” I reče im hasid: „Htio sam da vas ovako sakupim i dovedem pred svoju kuću, da biste me upitali što mi je na srcu. I evo vi pitate što je i da vam kažem”. I kaza veliki hasid sve po redu i reče im: „Znate da nisu ništa skrivili, jer da su krivi trebalo bi da budu kažnjeni i da im se kazna ne oprost ničim, jer sagrešiše, pa neka okaju. Ali Ruždi paša reče: Možete se otkupiti sa

400 kesa zlatnijeh. Nije paši stalo da se vrši pravda, nego paša hoće da se dokopa našega imetka. I paša će iznaći danas ovo, a drugog će dana pronaći drugo i tražiće dukate za dukatima i prebaciće naše i vaše imetke u svoje sanduke i prenijeće ih na konjima iz naše zemlje u svoje i ostaviće nas osiromašene da gladujemo i da propanemo”.

I čuše svi oko njega njegove riječi i razumješe smisao njegove misli i složiše se svi sa mišljenjem njegovim i rekoše: „Dođe nam za upravnika zao čovjek. Zle su njegove nakane i prije nego ih izvrši da se branimo”.

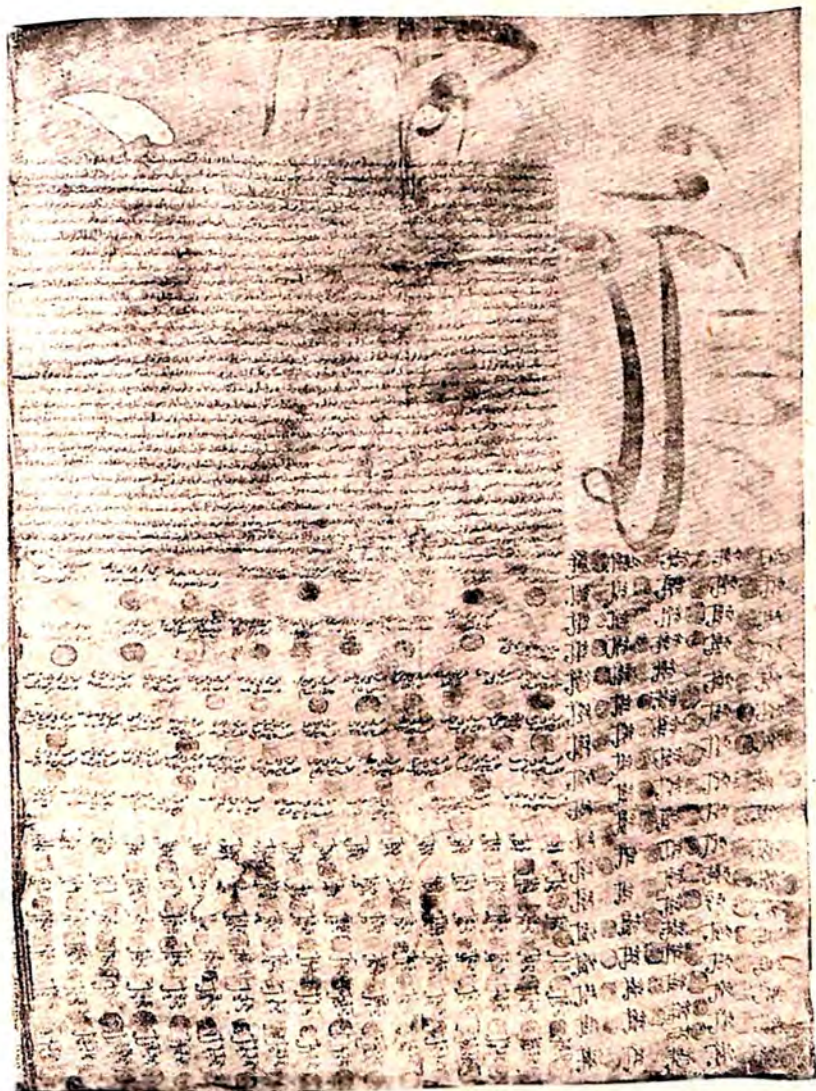
I zasuka rukave snažan i borben čovjek imenom Ahmed Bajraktar Bjelavski i pozva sve na oružje da bi se branili zla koje dođe među njih.

I pohitaše uz mahale svi koji bijahu dorasli za oružje i podoše kućama svojim i štalama svojim da spremne ubojita oružja i da sedlaju plahovite konje i opasivahu se bensilahima kožnim i mećahu u njih kratke puške vezane srebrenom žicom, handare sa dršcima od bjelokosti i oštricama od skupoga čelika. I bijahu puške napunjene barutom i olovni kuršumi bijahu nabijeni odozgor. Noževi se svijetljahu s oštricama svojim na mjesecini i zvečahu tankim glasom.

Istom se bijahu mahale smirile i počινule od ženskih pjesama i glasova dugačkih zurni i krneta, od visokih poklika momačkih grla i golubinjeg gukanja djevojaka iza mušebaka, kada se stadoše opet buditi kao uplašene u svojem mirovanju. Ukazivahu se osvijetljeni prozori, škripahu velika avlijska vrata. Iza taraba nastajahu brzi i kratki razgovori. I počeše konji da ržu i ču se zveka oružja. Izlažahu oni, koji bijahu spremni, na sokake i kaldrma odzvanjaše od konjskih potkova i sijevahu iskre pod konjima. I tako bijaše sva mahala za čas na nogama i kako bijaše jedna, tako bijahu i sve druge mahale. Udarahu bubnjevi i lepršahu zastave i barjaci i potskakivahu hatovi, sa kojih padaše bijela pijena niz demove, na njima se držahu begovi i age pogledajući mrko sa svojih mahala na strane gđe stajahu konaci pašini. A paša, koji se bijaše proveo do kasno doba noći sa milosnicom svojom, koju zapovjedi da mu dovedu u konake, spavaše snom tvrdim i ne slućaše šta se spremaše u mahalama. A kada se ukazaše prvi zraci zore spuštahu se niz mahale gomile oružana svijeta pred kojima poigravahu konjanici i barjaktari a sve ih predvođaše Ahmed Bajraktar Bjelavski. Sa minareta oglašavahu mujezini sabah, kad cijela vojska stiže Latinskoj ćupriji i prelažaše preko nje. I kad predoše ćupriju oglašiše pašu u svojem pohodu i opališe tri male puške. I čuše straže na kapijama puške i udariše trostruke mandale na njih i jedni uzletješe uz basamake i udoše u dvorove i vikahu pašu, da bi im rekao šta da rade. I izađe paša na prozore i rekoše mu: „Digoše se Sarajlije i evo dođoše pred konake oružani puškama i noževima i govore protiv tebe: Dođe upravnik zao i hoće nepravdom da vlada među nama i naše imetke da uzme i nas osiromaši”.

I rekoše paši dalje da Sarajlije traže, neka bi pustio iz zindana dvanaest Jevreja i njihova rava. Slušaše paša što mu sluge govorahu i obuzimaše ga gnjev i udaraše mu krv u glavu, jer pred konakom njegovim zveketahu sabljama i na kapiju udarahu buzdovanima teškim. I odluči paša da posiječe dvanaest Jevreja i njihova rava pred buntovnim Sarajlijama, da bi im pokazao da se ne boji njihova oružja niti sile njihove i da im kaže da će i njihova sudbina biti ista kao ovih i da će im još danas biti glave nabijene na kolce pred konakom njegovim pa kaza ovako: „Poznati su vaši buntovni podvizi ali je neustrašivo srce vašega gospodara. Jer znajte, ja sam vaš gospodar i upravnik i vi ćete platiti svaki po zaslugi svojoj. Neka se niko ne bi usudio da podigne ruku, ni na kamenje ovo koje je složeno u zidove ove i razidite se kućama, a vođama vašim i glavarima sudiću danas kao što sudim Jevrejima evo, kako ćete vidjeti na vaše oči i čuti na vaše uši”. Kaza ovako paša i udari rukama te se okrete slugama svojim i naredi: „Izvedite u avliju dvanaest Jevreja i postavite pred njih njihova rava i sjecite im glave jednom po jednom po redu”. Pohitaše sluge pašine i zaškripaše ključevi u bravama na vratima zindana i otvoriše ih da izvedu rava i dvanaest Jevreja, i dok oni to činjahu diže Ahmed aga Bajraktar Bjelavski koji jahaše na vranom hatu svoju sablju pa reče glasom visokim: „Ušima svojim čusmo riječi njegove, ali očima nećemo da gledamo nedjela njegova. Jer nakane su zle njegove i zle njegove misli. Ustasmo jutros na oružje da se branimo zla, jer nam kazaše da je zlo došlo među nas i vidismo da je tako. I kunem se Alahom da ćemo ga iskorijeniti. Neka ne pukne puška nijedna — ako s druge strane ne izazove. Neka se ne zakrvavi nijedan handar — ako se ne zatraži krvi naše. Nego ćemo se osloboditi zla i vezati ga, da nam ne naudi. A sada napred i obijte kapije i spremite lance za vezivanje”.

Kad Ahmed aga izreče riječi ove, nasloniše se stotine ramenima svojim na kapije i škripahu baglame i uvijaše se gvožđe i mandali se prebijahu pod snagama njihovim. I upravo bijahu sluge pašine izvele dvanaest Jevreja i njihova rabina i postaviše nasred avlije pokraj šadrvana i zelenih šimšira na bijeloj kaldrmi avlijskoj i bijaše sa prozora paša gnjevni dao znak da se zamahne sabljom i glava odrubi rabinu starome kao prvome, kada se kapije otvoriše i od zveketa prelomljenih brava zadrhtaše dželatruke i pade mu sablja iz njih. I nemaše vremena da se sagne i da je digne jer ga uzeše dvije snažne ruke i trgnuše natrag. Skloni se paša sa prozora kad ugleda kako ulazi na kapiju vojska naoružanih Sarajlija a njegove sluge kako bacaju puške i noževe i namisli da dohvati sa duvara oružje svoje i da ispali puške u vode i barjaktare, da bi tako oprao sramotu svoju. Ali ne bijaše u njega srca junačkoga, nego se smisli i zamandalu vrata i kad se čuše koraci pred njima, povika: „Aman! Aman!” I kad se ukaza na njima barjaktar drhtaše od straha i zaboravljaše na svoje dostojanstvo.

Preštavka koju su sarajevski muslimani podneli protiv Ruždi-paše

I rav stajaoše dolje na avliji i slušaoše riječi koje govoraše paša u strahu svojem i ne činjaše mu se da čuje riječi koje dolažahu iz drugog kraja i čudaše se, jer im znadijaše smisao i da je božja ruka u svemu i veseljaše se. I dok vezahu pašu na kadifli minderima lancima gvozdenijem, skidahu ravu i Jevrejima sindire kojima im ruke bijahu vezane i govorahu im: „Dododmo da vas oslobodimo i da odvratimo zlo koje se spremaše da danas dode vama na glave a sutra nama. Nego idite — jer danas je dan subotnji i hvallite Boga svojega jer nas očuva od propasti i odbrani od zla”

Rekoše im tako i umivahu ih i napajahu vodom iz šadrvana i davahu im haljine druge jer njihove bijahu razderane i mokre. I stiša se vrema u konaku i dadoše naloge da se svijet razide kućama i razilažahu se pjevajući a udarahu bubnjevi i kliktahu zurne.

I idaoše rav napred, a za njim glavari općine, a konjanici sa svih strana ispraćivahu ih do hrama i kad dodoše u predvorje, reče rav praticima:

„Neka je blagosloveno ime njegovo, Boga našega! Sagriješismo — ali ne činismo grehove, za koje nas optužiše. I vidje Gospod da su nam srca radosna i duše pune Gospoda i veseljaše se. I posla svoju riječ i ja je nadoh. I ovako govori Gospod: „Dignuće ruku svoju na vas — da vas pogubi, ali će ruka da klone. Zapovijediće da vas unište, ali će vas osloboditi. Jer kazao sam: otrgnuću vas od zla — dok god se ne otrgnete od mene. I one koji vas nište, kazniću, a one koji se oslobadaju oslobodiću, da bi se radovali, vi i oni”. Tako govori Gospod. I imade još smisao ovaj u riječima: Sedamdesetičetvrtog dana od dana kada zapovijedi da nas zatvore u zindane, da puštaju vodu na nas i da nas muče mukama različitim, sedamdesetičetvrtog dana biće njegova propast. Tako je zapisano svetim slovima i tako će biti. Velik je gnjev njegov i pravda njegova, Gospoda našega!”

I kad ovo izgovori rav — pokloniše se svi njemu i vidješe da je velika mudrost u njega. I udarahu bubnjevi i pištahu zurne i razilažaoše se svijet u mahale, a Jevreji uvedoše rava u hram i reče rav te subote molitve radosne u hramu i svi slavljahu Gospoda s njime i pjevahu pjesme zahvalnice.

A bijaše paša zatvoren i upravljao zemljom Ahmed Bajraktar. Tada napisaoše pismo veliko i udarioše muhure i pečate pod njega i tražiše od sultana da bi kaznio Ruždi pašu i odnese pismo konjanik i predavaše ga drugom konjaniku, a ovaj ga predavaše dalje i tako stiže pismo u dvorove velikog sultana Mahmuda desetoga dana od dana kada bi poslano. I bi pročitano pismo sultanu i sultan razumije sadržaj njegov i kaza: „Tužba je velika na slugu mojega Ruždi pašu — ali su i njegova nedjela velika”, te zapovijedi sultan da se napišu fermanni i imenova sultan pašu drugog da bi upravljao narodom u Bosni i u fermannima bi zapisano da Ruždi pašu otpreme u Stambol vezanijeh ruku i da mu skinu znakove sa haljina — jer se bijaše ogriješio o zakone i snovaše zlo narodu, kome trebaše da čini dobro.

I kad stiže novi paša — dočekivaše ga narod i pozdravljaše ga, a niko ne znadijaše kad Ruždi pašu izvedoše vezana iz konaka i otpremiše, jer sve to činjaše se noću, da ne bi sramota za njega bila velika. Jer tako naredi Ahmed Bajraktar, čovjek pravedan i koji voljaše slobodu.

I stiže u svoje vrijeme glas iz Carigrada da bi pogubljen Ruždi paša na dan kako kaza rav Rebi Moše Danon, a bijaše to dan sedamdeset i četvrti.

I zapovijediše da se u hramu zapiše dan kada se oslobodiše i upišaše u kamen dan četvrtog hešvana i slavljahu taj dan kao dan veselja.

NA JEVREJSKOM GROBLJU U SARAJEVU

Petar Kočić, koji je imao oka i smisla za bosanski predeo i kao pravi pisac umeo i uzgred da kaže lepe i tačne stvari, zapazio je mesto koje u tom predelu zauzimaju groblja i stigao to da kaže čak i u jednom običnom, stručnom članku. „Kao krupni i bjeličasti planinski volovi leže gomile ogromnog četvrtastog kamenja i izložene pogledima sa sviju strana mirno se prelivaju u suncu i počivaju kao u dubokom snu”.

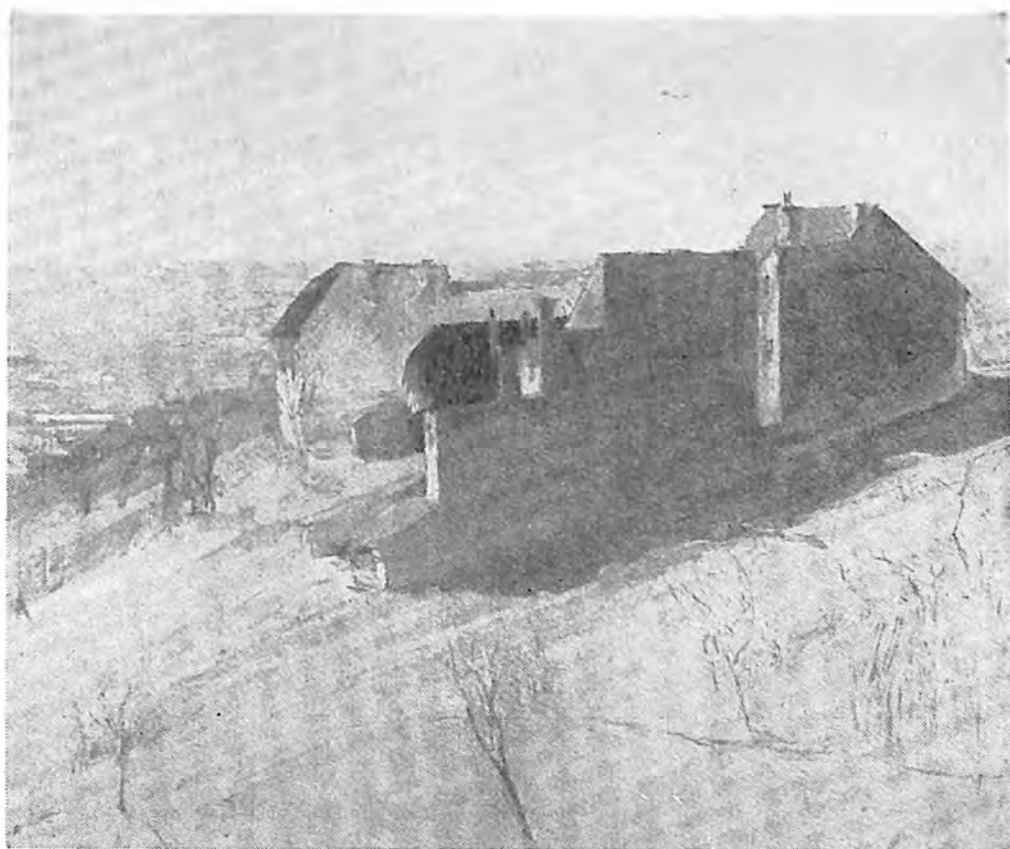
Toga uzgrednog Kočićevog zapažanja sećao sam se uvek, pa i ovog leta, kad sam nekoliko dana uzastopce odlazio na starinsko jevrejsko groblje koje leži na levoj obali Miljacke, ispod železničke pruge Sarajevo—Užice. Kažem „leži”, iako je ono tako strmo da izgleda više kao da se stalno spušta i ruši.

Strmi obronci Sarajeva puni su, i danas, muslimanskih grobalja sa belim nadgrobnim kamenovima, nišanima. Kao bele vojske stalno u pohodu ili lavine večitog snega, ta groblja se oduvek spuštaju svojim strminama. Sa godinama i vekovima te vojske su sve ređe i te lavine sve tanje. Jer, i groblja umiru. Mnogi je beli i nekad uspravni nišan pao ili se nagnuo i sprema se da legne u grob zajedno sa svojim pokojnikom. Na nekim grobljima, kao onom najlepšem na Alifakovcu, gusti, tanki nišani su povaljani kao zamršeno belo klasje. Ta groblja imaju nečeg ne samo slikovitog nego i uzbudljivo poetskog u svom postanku kao i u svom nestajanju, u svom kontrastu sa novim životom koji danas buja i previre dole u gradu. Ničeg što odbija i zastrašuje nema u njima, nego nešto mirno i čisto i dostojanstveno što je samo odraz razumnog i junačkog ljudskog odnosa prema smrti onih koji tu počivaju.

Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. — To je jedna od onih nekoliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponesen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da „smrt nije poetičnija od života”. A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija grobalja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja.

Milan Steiner: Kiša (ulje)

Milan Steiner: Pogled na savsku dolinu

Ali danas, ovde, ja ne govorim o svim tim grobljima oko Sarajeva, nego o starom groblju sarajevskih Jevreja Sefarda, koje se svojim belim mramorima gubi među njima i izdaleka ne razlikuje od njih.

Penjući se kratkom ali oštrom strminom koja vodi od Miljacke ka groblju sarajevskih Jevreja Sefarda, uvek sam pomišljao na četiri veka njihove istorije.

Kad su krajem XV veka Jevreji bili prognani iz Španije, oni su tražili utočišta u raznim zemljama koje nisu bile zavele gonjenje Jevreja kao sistem i koje su ih bar tolerirale. Jedna od takvih zemalja bila je tadašnja Turska. U XVI veku pojavljuju se proterani španski Jevreji Sefardi i u važnijim trgovačkim centrima Balkana, pa i u Sarajevu. Njihov društveni položaj ovde ne razlikuje se u osnovi od položaja ostale raje; on je utoliko teži što su oni malobrojni i potpuno izolovani tuđinci, bez krvne, verske i jezičke veze sa ostalom rajom. Da bi se održali pod takvim uslovima, ovi dobegli Jevreji morali su da se dovijaju i povijaju još više i teže nego što je to morala da čini hrišćanska raja. Sabijeni u vrstu geta, tzv. „Veliku avliju“, opkoljeni predrasudama i praznovericama svojih sugrađana svih ostalih vera, oni su se i po nuždi i po nagonu samoodbrane zatvarali u sebe i zaziđivali iza svojih sopstvenih tradicija, verovanja i predrasuda, kao iza bedema. Rezerve kulturnih dobara koje su doneli sa sobom iz svoje stare otadžbine Španije s vremenom su tamnele i čilele, ali oni su ih, u nepovoljnim uslovima, sa retkom ljubavlju negovali i u dobroj meri očuvali sve do najnovijih vremena. Inače, njihov duhovni život ograničavao se, kao i kod naroda ostalih vera, uglavnom na relativno poznavanje verskih tekstova i mehaničko ponavljanje obreda. U kući i između sebe govorili su španski (onakav kakav su ga u XV veku poneli i još natrunjen množinom naših i turskih reči), u sinagози i verskim običajima služili su se hebrejskim, sa narodom su govorili „bosanski“, a sa pretstavicima vlasti turski. Živeli su bez pravih škola i većih mogućnosti kulturnog života. I za vreme turskih vlasti i docnije, pod austro-ugarskom okupacijom, postojeće zakonodavstvo praktično im je onemogućavalo pristup položajima u javnom životu i državnoj upravi i upućivalo ih na fizički rad, ograničen broj zanata i, naročito, na sitnu i krupnu trgovinu.

Bila je to jedna mala, silom prilika i navikama hermetički zatvorena zajednica u kojoj je bilo teško sticanog, mučno čuvanog i uvek ugroženog bogatstva i, mnogo više, crne sirotinje. Sve je to moralo nepovoljno uticati na njihov razvitak. Pa ipak, sve to nije moglo da ih degeneriše kao celinu, da ih potpuno rastoči duhovno

... i uništi fizički: A kada su, sa XIX vekom, uslovi života postali i za njih donekle, samo donekle, povoljniji i savremeniji, oni su, pored nametnute zaostalosti koja im je bila zajednička sa ostalim verama, pokazivali nesumnjive znake svoje energije i obdarenosti, svoga smisla za novinu, svoje urođene želje za napretkom. (U naše vreme oni su dali Bosni jednog od njenih najboljih pisaca, harmoničnog i duboko čovečnog Isaka Samokovliju.) Tek u drugom svetskom ratu, mračna i ubilačka najezda rasizma uspjela je da ih, nespremne i nenavikle na taj način borbe, rasprši i uništi. Uvek su hteli da žive, i uvek su im u toku njihove teške istorije otimali ponešto od života. Ovi su im uzeli život. Njihova istorija, koju će trebati tek napisati, jer je knjiga Morica Levija o Sefardima u Bosni danas

Stari deo Sefardskog groblja u Sarajevu

teško pristupna a delom i zastarela, pokazaće ne samo sudbinu Sefarda nego i svu raznolikost i složenost našeg društvenog života u prošlosti. Jer, ma koliko da su pretstavljali svet za sebe, oni su u isti mah bili i živ sastavni deo naše opšte zajednice.

Sa tim mislima i sećanjima ulazi čovek kroz železnu kapiju u groblje sarajevskih Sefarda na nemilosrdnoj strmini iznad Miljacke.

Ovo groblje na nizbrdici deli se, po obliku kamenova i po natpisima na njima, na dva prilično jasno podeljena dela. Negde do početka ovog stoleća, nadgrobnni kamenovi su tipično jevrejski, glomazni, grubo tesani, više sprema nego pozadi. (Masa toga kamena ima po svom sastavu i osnovnim linijama nečeg od lava koji

u klasičnom položaju sedi na stražnjini, a stoji na prednjim nogama, sa uzdignutom glavom.) Na prednjoj, višoj strani natpis hebrejskim slovima.

Krajem prošlog veka ti nadgrobni kamenovi menjaju oblik, približavaju se konvencionalnim „spomenicima” na hrišćanskim grobljima, a natpisi na našem i na španskom jeziku javljaju se sve češće pored hebrejskih, često i bez njih. Kao što je to bivalo u drugim zemljama, i ovde su jevrejski nadgrobni kamenovi stali da se prilagodavaju stilu i ukusu vremena i zemlje u kojoj su. To su grobovi ljudi koji su živeli građanskim životom toga vremena i na njima spomenici koji svojim oblikom i svojim natpisima o tom govore.

Pa ipak, po mnogo čemu ti kamenovi su i osobeni i kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima. Oni starinski belezi sa isključivo hebrejskim natpisima stoje postrani, neobični oblikom, nerazumljivi po pismu koje na sebi nose, kao pomireni s tim da je njihov oduvek samo najmanja manjina mogla pročitati i shvatiti, da danas nema ni nje. I gordi stavom. Poneki je već samo kamen. Slova crnog, plitko sečenog hebrejskog natpisa odavno su počela da se šire, da prelaze jedno u drugo, da se rastaču i gube. Još nisu potpuno zbrisana, ali pretvorena u ornament koji ne kazuje ništa.

Iza svih tih nama nerazumljivih hebrejskih slova, kao iza tanke, ali od svakog zida tvrde zavese, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Druga takva zavesa, to je njihov španski jezik. Za više od četiri veka oni su čuvali i pazili taj divni materinski-maćuhinski jezik, iako nisu mogli da ga razvijaju ni da ga sačuvaju da se ne okameni i ne iskvari. Na njemu su pevali svadbene i ljubavne pesme i romanse iz rodne Andaluzije, njime se služili u intimnom i poslovnom životu.

Ta dva daleka strana pisma i dva tuđa jezika bili su za njih sredstva očuvanja i neophodnog izdvajanja, kao dve šifre u dugoj borbi njihovog života.

Sa novim vremenom srpskohrvatska pismenost razvija se i među Sefardima, kao i među ostalim stanovništvom, ali pored toga oni počinju da svoj sefardski španski govor upotrebljavaju i u javnosti, naročito kad su u pitanju tradicija i folklor. Tako izbija i na nadgrobne kamenove. Čudan pravopis i često ubogi stihovi. Kao na tolikim grobljima po svetu, ponajviše su to konvencionalne reči, dug prema ugledu i bogatstvu pokojnika. Na jednom teškom kamenu od crnog mermera piše zlatnim slovima, u naivnim stihovima, da je pokojnik bio čovek cenjen i pametan, „*ombre preiado y entelegente*”, da je bio

*Vicepresidente de la Komidad,
Presidente de sosjedades,
Lavrador publico dija i tarde.*

(Potpretsednik opštine, pretsednik raznih društava, javni radnik danju i noću.)

I ovde se opšta mesta i hladni, nevešti stihovi mešaju sa natpisma iz kojih, ma i posredno i naivno, progovara istinsko osećanje i toplija reč, živa i večita potreba da se još nešto kaže o onom kog zauvek gubimo.

Na grobu jedne majke stoji ovo: „*Madre que non conoce otra justicia que el perdon ni mas ley que el amor*”. (Majka koja nije poznavala druge pravde do opraštanja ni drugog zakona do ljubavi.) Na kamenu Doncele Klare Altarac, koja je umrla „u cvetu mladosti”, ona se žali što je sa prvim prolećnim danima pokrivena zemljom i što joj je ta hladna zemlja „sakrila lice oca sunca” — „*Cubriome la vista del padre sol*”. A odmah do devojčice leži njena majka, koja je umrla docnije, i na njenom grobu piše:

*Clara, no lloras hija mia,
No temes la fosa fria.*

(Klaro, ne plači, kćeri moja, i ne boj se hladnog groba.)

Upoređa sa španskim sve su češći natpisi, pa i stihovi, na srpskom. I oni su, naravno, u granicama običnosti, onakvi kakvi se vidaju na grobovima svih vera i naroda. Na grobu jedne majke piše: „Divna si nam bila — od rođenja — ljubljena nam majko — doviđenja”.

Ponekad samo i oni kazuju nešto više od konvencionalnog izraza žaljenja. Na jednom od njih, posle hebrejskog natpisa, stoji: Rahela I. Izrael „Gospojo”. — Čini mi se da vidim tu punu, sedu matronu koju su njeni rođaci i sugradani, sa urođenim smislom za humor i tačnu psihološku definiciju, prozvali Gospojom. I kao da slušam tu našu reč kako se javlja u njihovoj španskoj konverzaciji, i otegnuti lelujavi naglasak sa kojim je oni izgovaraju.

Jedan spomenik kaže: „Ovde počiva moj mili i neprežaljeni suprug i naš mili otac Leo E. Papo, rođen 1871, umro 12 jula 1915, koji je devet godina bolovao”. — Nešto od starobosanskih grobnih natpisa, sa ovom pojedinošću iz ličnog života, koja je za rodake imala važnosti, a koja posle toliko godina zvuči neobično.

Leonu Leviju, već očigledno savremenom čoveku, njegovi drugovi planinari raznih vera poručuju kroz nevešte ali srdačne stihove da je u planini bez njega pusto, i da ga oni neće zaboraviti.

Na grobu Elijasa Kabilja piše: „Tako smo sami — živi i mrtvi — uvijek isto”, kao daleko sećanje na španski stih:

„Dios, ccmo solos quedan los muertos!”

Probijam se kroz guste redove grobova, unosim se u obične reči i u poznata i stalno ista prezimena. Abinun, Albahari, Altarac, Atijas, Baruh, Daniti, Danon, Eskenazi, Finci, Gaon, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kamhi, Katan, Konforti, Kunorti, Levi, Maestro, Montilja, Ovadija, Ozmo, Pardo, Pesah, Pinto, Salom. A imena njihovih žena imaju često u sebi nešto od muzike i poezije dalekih sunčanih zemalja: Anula, Gentila, Đoja, Rika, Masalta, Luna, Buna, Palomba, Simha, Oro.

Iza tih reči i slova nazirem mali i živi sefardski svet iz našeg detinjstva. Trgovce sa visokim fesovima na glavii, pognute nosače, sitne prodavce, zanatlije na čepencima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu, sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive, grlene španske uzvike izmešane sa našim rečima. Svet koga više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidnim tragovima velike drame jednog naroda.

Prvo što se primećuje to su ne česti ali upadljivi tragovi na nekim od ovih spomenika. Na ponekom od njih je oštećena šestokraka zvezda Salomonovog slova, na ponekom grubo razbijena fotografija pokojnika. To su tragovi posetilaca okupatora ili ustaša, njihove bolesne mržnje i mračne gluposti i njihovih kundaka ili čizama.

Nailazim na niz jednoličnih belega od veštačkog kamena, na njima imena Sefarda, ljudi i žena, i pored njih, kao zanemelim stisnutim usnicama izgovoreno, stoji samo: „Prem. 24.V.1941, 12.V.1941, 2.VI.1941, 12.VI.1941...” Sve tako redom, i samo toliko. A svet zna i pamti te prolećne i letnje mesece 1941 godine. I to su samo oni retki kojima se zna za grob.

Na grobu Simona Katana, koji se rodio 1871 god., a imao sreću da umre već 1933, ispod njegovog natpisa na crnoj ploči urezano je sada, naknadno: „1882—1942. Nepoznat je grob Done Katan. Nastradala je u fašističkom logoru, a njena je uspomena vezana ovdje za grob njenog supruga”.

Hiljade drugih nemaju ni toga znaka. Njihovu sudbinu objašnjava velika piramida od belog kamena, pri vrhu groblja. Na njoj piše: „Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma. — Jasenovac—Stara Gradiška — Đakovo — Jadovno — Loborgrad — Aušvic — Bergen - Belzen”.

To je tragična geografija ovih ljudi koji u većini svojoj nisu želeli da upoznaju mnogo više od svoje varoši, svoje kuće i svoje radnje. Tu je simbolična grobnica uništenih i iskorenjenih naših Sefarda. Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučešću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.

LEGENDA O ZIMSKOM KAPUTU

I.

Početak ove pripovijesti leži tako daleko u prošlosti da se više i ne sjećam kako se zvao grad gdje je počela. Ne velim da to ne bih mogao još doznati, kad bih si uzeo truda, ali kad pročitate stvar do kraja, vidjećete i sami kako je to nevažno. Ova pripovijest naime i ne svršava tamo gdje je počela, nego na posve drugom kraju svijeta: ovdje u Erec Izraelu, koji zovu i Svetom Zemljom. Svetom ne samo zato jer sadrži jednu od najvećih imperijalnih svetinja engleskih, irački pajplajn, nego i zato jer se u njoj i danas još zbivaju božja čuda kao nigdje u ostalom svijetu.

U tom zaboravljenom gradu, dakle, živjela su u vrijeme početka ove pripovijesti dva Židova i obojici je bilo ime Menahem. Nije to bilo nimalo neobičan slučaj, jer ćete to ime u Židova često naći, pa je u tom gradu i ranije i tada bilo i drugih Menahema. Tako, naprimjer, Menahem Crveni, pa Menahem s vodenom glavom, a jedan, Aba Menahem, imao je u davno doba i javnu kuću što, međutim, neki poriču, tvrdeći da to nije bio Aba Menahem, nego Menahem Kontrabassist. Ni jedan nas od ovih ne interesuje.

U ovoj se pripovijesti radi samo o Menahemu Bogatašu i Menahemu Propalici.

Zašto se jedan od njih zvao Bogataš nije teško pogoditi. Njegova je kuća stajala na glavnom trgu i da nije ničega više bilo u njega do same ove kuće, već bi i to bilo dovoljno vidan znak njegova bogatstva... A gdje je tek ostalo! U njegovoj je radnji bilo uposleno dvanaest pomoćnika, koji nisu mogli odahnuti dvoreći mušteriju. Njegovi magazini i stovarišta bijahu krcati robom. njegove su pilane i krečane razrašljale drvo i kreč na sve strane zemlje, a konjak iz njegove pecare izvezio se čak u Južnu Ameriku! I sad uzmite k tome da je sve to bio samo vidljivi dio njegovog bogatstva i da vam još ništa nisam rekao o njegovim akcijama i državnim papirima, o njegovim mjenicama, zadužnicama i gotovim parama, kojih nitko nije vidio, jer je sve to ležalo u kasama i sefovima, pod njegovim i tuđim imenima tako mudro osigurano i vješto prikriveno da nitko živ osim njega nije ni mogao znati koliki je bogataš uistini bio Menahem.

O bogatašima se ne govori uvijek najbolje, ali to ne valja uzimati odviše ozbiljno. Mali je čovjek, a to smo u velikoj većini svi, i zloban i zavidan. Učitelji morala vele, doduše, da je to ružno svojstvo, ali bez tog ružnog svojstva mali bi čovjek bio kao mrav bez mravlje kiseline, jedinog svojeg zaštitnog sredstva, koje ga čini neprijatnim i neprobavljivim za vrapce, krtice i guštere. Neće dakle taj mali čovjek reći: „Da nisam tako glup, ili tako nespo-soban, ili tako lijen, spor i neodlučan, i ja bih mogao imati kuću na glavnom trgu“. A ne bi bilo ni pravo da tako govori. On će radije reći: kad bih umio biti bezdušan kao Menahem Bogataš, ili lakom, nezasitan, bezobziran, tvrd i sebičan kao on, imao bih i ja para u banci. Međutim, i pored toga što se o Menahemu Bogatašu nije uvijek najljepše govorilo, ipak se ne da poreći da je poklonio dva srebrna svijećnjaka za hram, da je o svom trošku popravio krov na mrtvačnici, da je bio član svih židovskih i mnogih neži-dovskih humanitarnih institucija i da se nikad nitko u nuždi nije na njega obratio, a da od njega ne bi dobio savjet. Jedan od naj-češćih, a besumnje i najboljih njegovih savjeta glasio je: „Nadi dva dobra žiranta!“

O Menahemu Propalici, kako mu već i samo ime kaže, ne vrijedi mnogo govoriti. Bio je krojač od zanata, čak i dobar kro-jač, kažu, i sve je bilo u redu s njime, dok mu se nije ono sa ženom dogodilo. Jednog je dana otišla od njega. Pokupila svoje stvari i naprosto otišla, izjavivši mu svečano i neuvijeno da joj je „do simo“ dosta. I da nije luda da svoj mladi vijek još i dalje provodi ovim pljesnivim i ustajalim životom u poštenju i parhetu. Ovakvi, na oko bezuzročni, lomovi dešavali su se naravno u svim vreme-nima, ali su jako učestali otkako je film napunio predodžbeni svijet žena holivudskom melodramatikom. Po svim pravilima moralne didaktike, ta žena je svoj nepromišljeni i frivolni korak trebalo da plati duševnim slomom i pokajničkim povratkom u tijesnu zbi-lju malograđanske legitimnosti. Dogodilo se, međutim, protivno; jer je Šošana (tako se zvala Menahemova žena) nakon raznoraznih obrata dvije ili tri godine po svome odlasku svršila kao supruga nekog rumunjskog kneza, koji nije bio samo nečovječno bogat, nego je, štaviše, po svom obiteljskom predanju vukao lozu čak od cara Hadrijana. A što je na stvari najčudnovatije: Šošana se nije nikako odlikovala ni osobitom ljepotom, ni naročitim umnim spo-sobnostima, a bila je neuredna, tvrdoglava, sebična i svadljiva, u svemu dakle rdava značaja. Ali je očito imala baš ono što privlači rumunjske knezove.

Sav svijet, podrazumijevajući tu cijelu ulicu od staroželjezar-ske radnje gluhog Natana do Jonine užarije, žalio je Menahema, a osuđivao Šošanu. Menahem je, uostalom, taj nezasluženi udarac primio sa mirom i prisebnošću ponešto fatalistički nastrojena čo-vjeka, koji se sa svojim udesom ne kani svadati. Nastavio je raditi svoj posao, samo je postao još šutljiviji i još samotniji. I možda odlazak njegove žene ne bi nikada tako presudno izmijenio mirni

tok Menahemova života, da se s vremenom nije pročulo za fantastični Sošanin uspon. Jer prava njegova tragedija počinje tek otada.

Može žena otići i nestati, zanesena nemirnom krvlju svojom; to se događa. Može ona ostaviti vrijedna i marljiva čovjeka, pa se zbog želje za pustolovinama, za užtkom, za neradom, bogatstvom i luksuzom odbiti u bijeli svijet. Ali onda ima po prestabiliranom moralnom redu da svrši u mansardi, podrumu ili u bolnici, izmoždena od prekomjernog uživanja alkohola, morfija i kokaina i izjedena od terciarnog luesa. Ali otići, pa onda odjednom zdrava i nasmijana izbiti u samom zenitu kao žena nekog egzotičnog kneza, na to čestiti i poštenu svijet može odgovoriti samo gnušanjem i prezirom.

Međutim, stara je stvar da čovjeku gnušanje i prezir ne čine nikakav užitek, ako ga nema kome pokazati. Pa pošto je Sošana bila i ostala izvan dohvata, skrenuo je, po jednom zamršenom, doduše, ali razumljivom psihološkom procesu, prirodni tok ovih osjećanja u drugom pravcu. Malo pomalo, nećujno i neprimjetno skoro iskristalizovala se u javnom mišljenju onog dijela svijeta koji počinje kod Natanove staroželjezare a svršava kod Jonine užarije, misao da zapravo i ne bi trebalo toliko osuđivati Sošanu, koliko Menahema. Jest, baš njega! Jer zašto je on nju pustio? Trebalo je da zna koga je uzeo i trebalo je da joj pokaže tko je gospodar u kući. Ali dašto, da je bio čovjek, ne bi Sošana ni pokušala otići od njega. U tome je stvar! Kako da ostane i da veže svoj život uz ovakvog nesposobnog tokmaka? Baš tokmaka! Od jutra do mraka nije ništa radio, nego je, podvitih nogu kao Turčin, sjedio na stolu i krpao turove nečijih istrčanih pantalona, a kad su ženi zatrebale nove cipele ili rif batista, morala se zaduživati. I uvijek tako: dužna pralji, dužna frizerki i dužna modistici. Na što je on trošio novce, kad nije plaćao? To je pitanje: na što? I što se takva propalica uopće ženio?...

Pa kad je tako javno mišljenje utisnulo Menahemu žig propalice, ne treba se čuditi što je Menahem stvarno postao propalica. Ljudi se počeli odbijati od njega i prijeko ga gledati. I što je bilo manje posla, to je manje volio da radi, zapadajući u sve češće i sve duže periode apatije i melanholije, dok nije najzad počeo i piti. Isprva malo samo, potajno i bojažljivo, a docnije, u vrijeme kad ulazi kao aktivno lice u radnju ove pripovijesti, on je već dotjerao dotle da je svaki zasluženi groš još isti dan zapio.

II.

— Što ćemo s tim Menahemom?

U radnoj sobi Menahema Bogataša, obloženoj tamnom orahovinom, ogroman i prazan pisaći stol dominirao je prostorom svojom mnogo preobilnom i nametljivom rezbarijom. Menahem Bogataš u ovom času nije sjedio za tim stolom, nego je, turivši ruke u dže-

pove svojeg pozamenterijom optočenog jutarnjeg kaputa, stajao na otvorenim balkonskim vratima i tu se zamišljeno zagledao u obližnju kuću na susjednoj strani trga. Tamo je, na prvom spratu, bosonoga služavka stajala na prozorskoj dasci i brisala stakla. Pri svakom zamahu ruke zabacila bi snažnim bokovima brojne svoje potpasane šuknje ustranu razotkrivajući svoje potkoljenice i gnjavice. Menahem Bogataš je neko vrijeme svu pažnju skoncentrisao na te potkoljenice, a onda se, uzdahnuvši rezignirano, okrene svome namješteniku, koji je u tom času ponovio svoje pitanje.

— Što ćemo s tim Menahemom?

— Što je s Menahemom? O kakvom se Menahemu radi? — Na licu bogataševona pojavio se strog izraz negodovanja. Dobro je znao o kome i o čemu se radi. Taj Menahem Propalica, koji stanuje u jednoj od njegovih kuća, već je peti mjesec u zaostatku s najamnikom. I sad treba on, Menahem Bogataš, da reče što da se učini. Eto, takvi su njegovi ljudi; pred ovakve ga odluke stavljaju. Umjesto da je taj njegov upravitelj kuće, ne pitajući nikoga, već odavna izbacio onog nemarnog platišu iz stana i javio mu samo gotovu činjenicu, on se zaklanja iza svoga gazde, i sad treba on, Menahem Bogataš, da ispadne loš čovjek. Jer eto: svijet se okrenuo naglavce, a ljudi se obezobrazise; ne plaćati najamninu nije više sramota, a nemati novaca časna je stvar. Baci li onu krojačku protuhu iz kuće, cijela će kehila, to se već razumije, složno dreknuti na njega, na Menahema Bogataša, da ga je upravo on upropastio. Nikome nije stalo do krojača i svi ga preziru. Ali i za volju te prezrene ništice lajaće na njega.

Prizajni čitalac pitaće, možda, zašto se taj Menahem Bogataš toliko kida i lomi zbog takve sitnice kao što je nekoliko mjeseci zaostale najamnine za nekakav vlažan i mračan jednosobni dvorišni stan? Što ne briše dovraga taj beznačajni dug? Jer, koliko se loše i govorilo o njemu, škrtica nije bio i često je trošio novce i na stvari naskroz suvišne.

Reći ću vam i to. U prvom redu odlučivali su tu odgojni razlozi. Kad čovjek ima u svojim kućama četrdeset ili pedeset najamnika, onda im ne valja davati loše primjere obzirnosti i popustljivosti, jer to ljude zavodi na nemir i lakoumnost.

A drugi razlog leži u novcu. Za većinu je ljudi novac novac, tj. imaju ga premalo. U tome naime i jeste bit novca. Kad bi ga svatko u svako vrijeme dosta imao, prestao bi kolati i izgubio bi vrijednost. A ovako je baš taj vakuum koji ga stavlja u pogon. I zato je u društvu, koje počiva na novčanom gazdinstvu, potrebno da taj vakuum netko stalno i podržaje, onako po prilici kao u Westinghouse-ovoj kočnici, koja radi po sličnom principu. Objasnite dakle svojoj ženi, kad od vas traži novaca a vi ga nemate, da nije krivnja na vama, nego na sistemu. Nije krivnja ni na onima koji prave taj vakuum, jer je to njihova društvena funkcija zbog koje

im ne treba zavidjeti. Ako vi, dakle, spadate u kategoriju ljudi koji imaju uvijek premalo novaca, budite zadovoljni, jer po sili novčanog mehanizma vama nasuprot mora stajati kategorija ljudi koji...

Ne, krivo ste naslutili. Ti ljudi, koji prave vakuuum, a koje u štampi i literaturi, na političkim zborovima i diskusijama susrećete pod raznim pogrdnim imenima kapitalista, eksploatora, parazita, zelenaša i krvopija, nemaju previše novaca, nego baš naprotiv: nikad im ga nije dosta! Imati uvijek premalo nije, naravno, isto što nemati nikad dosta, i sad ćete razumjeti zašto se Menahem Bogataš kida i lomi. Ja i vi i mnogi drugi iz relativno sretne kategorije broj jedan davno bi se u sličnoj situaciji već odlučili. Mi bismo dug brisali. Mi bismo to sebi mogli dozvoliti, jer s tim ili bez toga: nama će uvijek manjkati. Ali tražiti od čovjeka koji trpi od vječne gladi da svoju glad još i umjetno pojača, bio bi nepravedan zahtjev.

Upravitelj kuća, čovjek još srazmjerno mlad, hektičnih obraza i preplašenih očiju, poznavao je u dušu svoga šefa. — Kako bi bilo, gospodine predsjedniče, da tome Menahemu dademo priliku da odradi svoj dug?

Prijedlog se u principu svidio bogatašu. Ali prije negoli ga je prihvatio, on je ipak još pokušao ne bi li izvjesni rizik, koji je sadržavao, prebacio na drugog.

— Vaš zimski kaput prilično je olinjao. — Bogataš uperi prst u veliku mrlju na reveru upraviteljeva kaputa. — Treba vam novi. Dajte ga na račun mojeg potraživanja sašiti kod tog Menahema, a ja ću vam krojačevu zaslužbu odbiti od plaće.

Upravitelj se zbunjeno smeškao. — Vi se šalite, gospodine predsjedniče. Ja još dvije godine neću moći nabaviti drugi kaput; izuzevši, dakako, kad bih smio računati s obećanom povišicom...

— Izabrali ste vrlo zgodan čas da me podsjetite na povišicu, vrlo zgodan čas! — Bogataš se zagleda na trg. Služavke nije više bilo na prozoru. „Ne vrijedi s ljudima razgovarati”, pomisli. „Čim im kažeš lijepu riječ, odmah počinju o povišici”. Ozlojeđen, on kratko i ne okrećući glave zapovjedi: — Idite i dovedite mi tog Menahema!

Menahem Propalica bijaše u to vrijeme malen i suh, ponešto iskrivljen čovjek, neuredne brade i upaljenih, suznih očiju. Kad je uzimao bogatašu mjeru, ruke su mu vidno drhtale i teškom je mukom zapisivao brojke u neku masnu, davno do posljednje stranice išaranu i ispisanu bilježnicu. Teško se je i sporazumijevao s bogatašem, tražeći od njega upute o kroju i fasoni, jer je bogataš bio indigniran samim prisustvom propalice i mrzilo ga odgovarati. „Strašno”, ponavljao je u sebi, ne misleći pritom ni na što određeno. Najradije bi, videći toga čovjeka, koji ga je obilazio svojom mjeracom, opozvao svoju narudžbu. Kad je krojač svršio, bogataš dade telefonom nalog da mu dolje u radnji izruče sukno i pribor. Potom opomenu krojača:

— Pazi da posao dobro svršiš! Budem li zadovoljan, imaćeš još zarade. — Menahem Bogataš bijaše oprezan čovjek. Nije rekao: „bude li kaput dobar”, nego samo: „budem li zadovoljan”. To ga naime nije ni na što obvezivalo.

Menahem se doista iz petnih žila upeo da zadovolji bogataša. Kad je dva dana docnije došao da isproba kroj, nije trebalo gotovo ništa ispravljati. Ovratnik je sjedio savršeno, dužina rukava bijaše na milimetar odmjereni i ništa nije trebalo nego samo za malenkost spustiti stražnji dio i zabilježiti mjesto za dugmeta. A pritom nije bio nimalo lak posao udesiti dobar kroj za bogataša. Bio je izobljen u leđima, uzak u ramenima i širok u bokovima, a oko trbuha je imao pola metra više obujma nego u prsima. Ali Menahem krojač vodio je o svemu tome računa i kad je u petak u podne donio gotov kaput, ne bi mu ni najbolji krojač našao prigovora.

Nije mu ga ni bogataš našao, iako se pošteno trudio da ga nađe. Dugo je stajao pred velikim zrcalom u svojoj spavaćoj sobi, vrteći i istežući se, da bi se nekako i otraga u zrcalu vidio. I kad mu to nije uspjelo, pozvao je ženu u pomoć.

Znam da je velika pogreška, što sad istom govorim o bogataševoj ženi. Međutim, ja nerado govorim zlo o ljudima, osim kad baš moram, i zato sam dosad šutio o njoj. Pa i sada neću reći sve što znam i sve što sam čuo, jer bi to znatno zamustavilo tok ove pripovijesti. Biće dosta ako vam kažem da se je jednog ljetnjeg dana nasred pločnika njezina vlastita sjena odvojila od nje i prešla na drugu stranu ulice, jer nije mogla više izdržati u njezinom društvu. Ja to nisam vidio, ali mi je to pripovijedao njezin rođeni bratić Jeheskel štampar, koji se kune da je to bilo na sam Tiša b'av pred mesnicom Malke udovice. Istina, taj je Jeheskel bio notorni lažac, a i inače rđav čovjek, ali u ovoj stvari, izgleda, nije mnogo slagao.

Gospođa Judita (tako se zvala bogataševa žena), ušavši u spavaću sobu i videći u njoj krojača, skupi usta i njuškajući po zraku otvori oba prozora, iako je vani duvao leden vjetar. Onda je triput obišla svoga muža istežući tu i tamo sukno, opipavajući ramena i turajući prste pod rukave i ovratnik. Činila je to strogo i znalacki. Odstupivši zatim na tri koraka i ispitavši dužinu kaputa sprijeda i otraga, reče:

— Prije nego izideš, zatvori prozore!

A na izlazu se još jednom okrenu: — Drugiput izvoli tvoje probe održavati u predsoblju, a ne u mojoj spavaćoj sobi! — I nesta potom, uvrjednena i ljutita. O kaputu nije izustila ni jednu riječ.

— Aa? Što veliš sad? — reče bogataš, zahvaćen odjednom osjećanjem solidarnosti sa krojačem. No već u drugom času on se u sebi opet distancirao od njega: „Kako je udes nepravedan”, pomisli, ne sasvim logički, „ovom propalici rumunjski knez oteo ženu, a meni je moja Judita vjerna kao svrab”.

Bogataš se, zanesen u neke stranputne misli, prošetao sobom, a krojač je već počeo vjerovati da je sve u redu. Ali bogataš se konačno zaustavi pred krojačem i reče:

— Džepovi su preplitki. To ćeš popraviti.

Za mene i za vas džepovi bi, naravno, bili dovoljno duboki. Ali što mi znamo o mjeri bogataškog džepa? I otkuda je to mogao znati Menahem krojač, koji je sav svoj vijek proveo šijući za ljude iz Užarske ulice? Sretan što nije bilo većeg prigovora, Menahem uzme kaput i obeća do ponedjeljka popraviti džepove.

III.

Od petka do ponedjeljka svega su tri dana, a u tri dana čovjek se ne mijenja mnogo ni po karakteru, ni po debljini. A ipak se u ta tri dana dogodilo da je bogatašu kaput pod pazuhom postao pretijesan. Pri običnoj se upotrebi to nije zapažalo. Naprotiv: kad bi ga obukao, samo bi kliznuo u nj. Ali kad ga je bogataš zakopčao i onda u njem poledice legao na kauč i pritom ruke podvinuo pod glavu, kaput ga je — vjerujte — stezao. Vi ćete možda reći da čovjek nema zimski kaput za to da bi u njemu podvitih ruku poledice ležao na kauču. Tako je mislio i Menahem krojač. Jest, baš tako, ali je krivo mislio. Jer uzmite od svakojakih mogućih slučajeva samo taj slučaj da čovjek u zimsko doba putuje željeznicom i hoće noću da spava. Istina, Menahem Bogataš uvijek se vozio prvom klasom, a spavao je u spavaćim kolima. Ali zar niste nikad čuli da netko nije dobio mjesta u spavaćim kolima? I da je svu noć morao prospavati ispružen preko triju sjedala u običnom odjelu prvog razreda? Znam, reći ćete, zimi se kola griju i ne treba spavati u zimskom kaputu. Dabome, ne bi trebalo, kad bi parno grijanje uvijek ispravno funkcionisalo. I kad ne bi nikad bilo razbijenih prozora. I uopće: što treba da se Menahem Bogataš ispričava, kad ga snađe želja da u svome zimskom kaputu na svojim leđima legne na svoj kauč?

I tako je Menahem krojač toga ponedjeljka opet prebacio bogatašev kaput preko ruke i odnio ga kući na popravak. Nije mu bilo jasno što će s njim učiniti. Znao je samo da po bogataševoj želji mora iskvariti i unakaziti svoje djelo, a to mu je ogorčavalo dušu.

Došavši u svoju hladnu i vlažnu radionicu, baci kaput na stol, raspri vatru u štednjaku i pošalje susjednog Jihava po deci rakijske. Rasporio je rukave, popio rakijsku i počeo razmišljati.

Menahem krojač nije bio jak mislilac. Često je gubio nit i često se vraćao na ishodišnu tačku. „Kakav je to zakon, red i propis, koji te sila da radiš nešto besmisleno?“ Jer o tome je bio načisto: sve što će s tim kaputom dalje učiniti, biće naopako i pogrešno. „A kad jednom krivo zarezješ, onda je to zauvijek krivo zarezano, tu nema opoziva, to ostaje“. Zašto dakle on, Menahem krojač, mora krivo rezati kad zna da je krivo?

„Dobro“, rezonovaše Menahem dalje, kad se malo zagrijao od rakije, „sukno je njegovo, i pribor je njegov, a posao je plaćen. Za pet mjeseci najamnine ima čovjek pravo tražiti da mu i pet kaputa sašijem. To je sve tačno. Ama ima tu nešto, što ipak nije plaćeno!”

Neodlučan i s osećanjem teške odvratnosti dao se na posao, koji mu nikako nije polazio za rukom. Često ga je prekidao, a mučen neobičnim mislima, često je odlazio na rakiju, vodeći pritom sve uzrujanije razgovore sam sa sobom. Bogatašu je obećao sutradan donijeti kaput, no donio mu ga je istom u četvrtak.

Toga četvrtka bogataš nije bio raspoložen spavati u nezagrijanom vozu kraj razbijenog prozora. Međutim, kaput je i mirno toga ispao loš. Odzada, pod izrescima rukava iskočiše ružni neki i veliki nabori. Osim toga kaput je postao sada sprijeda za tri prsta duži nego otraga. S ljutim zadovoljstvom konstatovao je Menahem krojač sam sve te nedostatke i pogreške, pa je, i ne čekajući bogataševe naloge, pokupio svoje djelo i vratio se s njim kući. Kod kuće je rasporio cijeli kaput i bacio ga u kut, ne obazirući se osam dana na nj. Dvapat je u to vrijeme bogataš slao upravitelja po svoj kaput i dvapat je upravitelj Menahema umjesto u njegovoj radionici našao u vrlo goropadnom raspoloženju u rakijašnici. I svakiput je krojač poručio bogatašu izvjesne poruke, za koje je upravitelj smatrao da će biti bolje ako ih prešuti.

Nakon osam dana ražalio se krojač sam nad sobom i vratio se na posao. Tri je dana radio kao crv i kad je potom došao bogatašu, a ovaj obukao kaput, pokazalo se da su k ranijim greškama pridošle nove. Ovratnik, koji je dosada besprekorno prijanjao, izvrnuo se toliko unatrag da je ispod njega izvirio bogatašev sako, a skutovi kaputa, i kad bi ga zakopčao, razdalečiše se svaki na svoju stranu. — Dobro si me udesio, — reče bogataš gledajući se prijezirno u zrcalu, a krojač, učinivši kredom nekoliko magičnih crta i šara po suknu, odjuri bez ijedne riječi s kaputom kući. Odmah je sjeo k poslu i svu je noć radio.

Kad je sutradan došao da preda kaput, bogataš je otputovao. Nitko mu nije znao reći kad će se vratiti: možda sutra, možda za tri, a možda istom za osam dana. Krojač je došao sutra, došao je za tri, pa onda za osam dana, ali bogataš se vratio tek iza četrnaest dana. U međuvremenu kupio je još jednu pilanu i mlin, pa je uslijed toga još više odebljao. Sad je samo s izvjesnim napo-rom mogao kaput obući, a zakopčati se uopće nije više dao.

Kratak jedan čas stajaše krojač zbunjen s kaputom u ruci. Bogataš se šutke ustobočio nasred sobe, ogroman i tust kao paganski neki kumir, i pakosno se smješkao. Tako se bar činilo krojaču, u kome je baš toga časa sazrela odluka. Iznenadnim zamahom baci kaput bogatašu pred noge i prokune ga dugom nekom i groznom kletvom. Onda je otišao kući, uzeo uže i objesio se na prozoru.

Ali u to vrijeme bijaše krojačeva kletva već stigla do boga. A bog gotovo u isti čas učini dvoje. Prije svega poslao je susjedinog Jihaka u krojačevu radionicu. Dječak Jihak, videći krojača kako visi na užetu, od užasa vrisne. Mati njegovu, koja je upravo bijelila krumpir, dotrči na taj vrisak s nožem u ruci i velikom prisebnošću prereže užu. I tako je krojač ostao živ, jer bog nikad neće dopustiti da umre od užeta onome kome je dosudio da ga Nijemci uguše plinom, ili mu je odredio drugi neki zadatak. I kad smo već pritom, reći ćemo odmah i to da je Menahem krojač malo zatim bio pozvan k nekom advokatu i tu saznao da je visoka neka inozemna ličnost, koja ne želi da joj se ime zna, položila za njega priličan iznos novaca. Iza toga krojača je nestalo iz grada i ljudi ga zaboraviše.

A drugo što je bog učinio, bilo je da je poslao dva keruba da mu donesu kaput. Razgledavši ga svestrano i temeljito, bog reče: — Kaput ne valja. I ne samo da ne valja nego je toliko iskvaren da ga nikad više nikakvi zemaljski krojač neće moći popraviti. I budući da bogataš za svoj novac nije dobio što je njegovo, moram ja namiriti krojačev dug i učiniti da bi kaput opet pristajao.

A svi se anđeli začuđeni riječima gospodnjim, jer otkad pamte, nikad bog dotada nije plaćao krojačke dugove.

IV.

Mi bismo se danas mnogo bolje snalazili u izvjesnim povjesnim epohama i mogli imati mnogo bolji pregled povjesnih suvislosti, da nisu razni historioграфи i hroničari tadašnjih vremena tako često griješili preuzimajući jedan od drugoga neprovjerenu građu. Ja sam se trudio da ne upadnem u istu pogrešku i uspjelo mi je, zahvaljujući to ne samo kritičnoj metodi rada nego i sticaju sretnih nekih okolnosti, da sačuvam gotovo potpunu povijest bogataševog kaputa.

Sam Menahem Bogataš nije taj kaput nikada nosio. Toliko mu je omrznuo da ga je dao spremiti u ljetnu garderobu, koja je stajala u jednom naročitom spremištu na mansardi. U tu mansardu izvršena je iste one zime provala i provalnici uz mnoge druge stvari odnijese i zimski kaput. Ali policija je uhvatila jednog člana te provalničke družbe, našla kaput na njemu i vratila ga vlasniku.

Malo zatim došlo je u grad nekoliko židovskih izbjeglica čak iz Njemačke. U to su vrijeme novine svašta već pisale o Njemačkoj i Menahem Bogataš mnogo se ljutio na to pisanje. Zašto se to dozvoljava? On sam bio je prošle jeseni, već pod Hitlerom, na lajpciškoj mesi i bilo je sve u redu. On je i danas još s Nijemcima u poslovnoj vezi i može reći da su ga dosad u svemu dobro uslužili. Židovi previše viču, to je sve. Naravno da su Nijemci pozatvarali razne subverzivne tipove. I antisemitu su, uglavnom. Ali tko nije antisemit?

Ipak je Menahem Bogataš bio jako potresen, kad je među izbjeglicama prepoznao i Hajima Šapiru. Velikog Šapiru iz Berlina, s kojim se svake godine u julu viđao u Karlsbadu. Šest robnih kuća imao je u Njemačkoj i hroničnu upalu žučnog mjehura. I uvijek je dolazio u Karlsbad autom, sa šoferom, sekretaricom i diktafonom, i gdje god bi se pojavio, kod vrela, na terasi kurhotela, u sinagogi ili na jutarnjoj promenadi, ljudi bi gledali za njim kao za nekim maharadžom i s velikim poštanjem šaputali: „Hajim Šapira iz Berlina... Dakle i taj!

Šapira, uostalom, nije nimalo ličio na izbjeglicu. Putovao je sa dvanaest velikih kovčega, a njegov lift je već pred njime otišao u Trst. Uzeo je sobu u najboljem hotelu i nije se osjećao nimalo počašćen kad ga je Menahem pozvao na večeru.

Tome Šapiri poklonio je Menahem svoj neuspjeli zimski kaput. Nije da Šapira ne bi imao zimskog kaputa: imao ih je tri u svome liftu. Ali put ga je vodio na jug, a on je računao da je zima na izmaku, pa je na sebi ponio samo neki ulster. A sad je vidio da se prevario. Sa kneževskom lakoćom zapitao je Menahema nema li možda neki suvišni zimski kaput, a Menahem se, počašćen i dirnut u isti mah, požuri da mu ga daje. Tako je kaput pošao na svoje višegodišnje kružno putovanje.

U Sanghaju prodao ga je Šapira nekom židovskom liječniku, također izbjeglici. Liječnik se nije mnogo služio njime, jer mu ga je već nakon četrnaest dana neki urođenik agent izmijenio u kavani, ostavivši mu za naknadu svoju gumenu kabanicu. Agent je, međutim, još iste noći proigrao kaput na pokeru, a dobila ga je neka plesačica, koja ga je prodala kineskom staretinaru Vangu. Kod staretinara odležao je kaput nešto preko godine dana. Onda ga je kupio Kinez Čang i otputovao s njime u San Francisko, gdje mu je sin imao praonicu rublja. Taj Čang uostalom nije nikad stigao u San Francisko, jer je putem pao u vodu i utopio se.

Nije sasvim objašnjeno kako je iza Kinezovog nestanka kaput došao u posjed Irca Owena, koji je bio brodski ložać. Owena je odmah pri dolasku uhapsila policija, jer je imao da odsjedi deset mjeseci tamnice zbog bigamije. Tako je kaput dospio u zatvor, gdje je morao proći proceduru dezinfekcije. Od nje mu je još i u kasnijim godinama ostao jasno zamjetljiv miris po formalinu.

Kad je Owen izišao iz zatvora, a to je bilo početkom augusta, uputio se prema lučkoj četvrti. Prošavši kroz neki park, osjeti potrebu da malo prosjedi. Skinuo je kaput, položio ga kraj sebe i zadržimao. Kad se probudio, pošao je dalje, a kaput je ostavio.

Cijeli dan i cijelu noć do jutra ležao je kaput na klupi i nitko se za nj nije brinuo, sve dok ga rejonski policist nije predao odljenju za nađene stvari. Tamo je po propisu odležao pola godine, a onda je, pošto ga nitko nije tražio, došao na dražbu. Kupio ga je za dva dolara farmerski radnik Higgins, koji je radi nekog nasljedstva putovao u Meksiko.

Higgins je naslijedio sto hiljada dolara i čim je primio novce, prebukao se u prvoj trgovini na koju je naišao. Svu svoju staru robu koju je sa sebe skinuo, uključivši i zimski kaput, poklonio je hotelskom sluzi.

Taj sluga bio je Židov, koji je tek nedavno započeo svoju karijeru u tom hotelu. Pod svojim je građanskim imenom izdao dvije vrlo temeljite, ali u široj javnosti slabo zapažene knjige o baskijskim narječjima. U hotelu se zvao Pedro i to naprosto zato jer se je i njegov predšasnik tako zvao, a vlasnica hotela nije htjela da pamti nova imena. Taj Pedro dakle, ne znajući što bi s njime, spremi kaput u ormar i gotovo da je zaboravio na nj. Mnogo mjeseci kasnije primio je neizravnu vijest da je neki njegov ujak spasio živu glavu u Erec Izrael. Sjetivši se tom prilikom svoga kaputa, on ga s pismom pošalje u poštanskom paketu svome nekadašnjem školskom drugu, koji je u Tel-Avivu bio liječnik, zamolvivši ga neka bi taj kaput s mnogo pozdrava izručio njegovom rodaku. Adresu će jamačno moći saznati kod tamošnjih vlasti.

I tako je opet jednom kaput pošao preko oceana, a da li je stigao u Erec, to njegov odašiljač nije nikad saznao. Pustimo, uostalom, kaput i vratimo se Menahemu.

Otkako se ono Menahem Bogataš posljednji put sreo s Hajimom Šapirom, stvari se mnogo izmijenile u svijetu, ali o tome je suvišno pripovijedati, jer vi to znate isto tako, a možda i bolje nego ja. Što ali ne znate, to je da se je gospoda Judita malo zatim rastavila od Menahema. Posrijedi su bile neke skandalozne ženske afere, u koje je Menahem, uprkos poodmaklim godinama, upao i pošto je sudska rastava bila zbog njegove krivnje izrečena, stajalo ga je to mnogo, mnogo novaca. I kao da ga je zla sudbina tom rastavom samo načela, pošlo je od toga vremena sve nizbrdo. I u poslovima, a i inače. Došle neke etatizacije, i neka racioniranja i nacionalizacije, pa neka ograničenja i — kako vam se to čini danas? — neka ariziranja i eksproprijacije i kao da je živo meso otpadalo s njega, tako se osjećao svakim danom sve tanji, prozirniji i prazniji. Zatim ga neki otpušteni namještenici denunciraše zbog utaje poraza, i premda je dosta toga u tim denuncijacijama bilo pretjerano, bacila se ipak lokalna antisemitska štampa tolikom žestinom i ustrajnošću na njega da je potrošio čitav jedan imetak samo na to da bi je ušutkao i udobrovoljio. Dužnici njegovi, sve sami dobri dužnici sa dobrim žirantima, digoše glavu i postadoše drzoviti. Tko danas još plaća? pitaju i smiju se cinički. A međunarodna situacija postaje sve gora i miris rata, prevratničkih ideja i panike leži u zraku.

Menahem je počeo studirati vozne redove i geografsku kartu. Trebalo bi pronaći neki manje izloženi dio svijeta i tamo, u zavjetrini, sačekati kako će se stvari razviti. Šapira je otišao u Šanghaj, ali Menahemu je bila odvratna pomisao da ode tako daleko od svoje kuće i radnje, od svoga mlina i pilane. Što će Židov u Šanghaju? Ili na Kubi? Dobro se može i u Švicarskoj živjeti. Na Ženevskom

Jezeru, naprimjer. Njegovi ljudi slaće mu svaki tjedan poštom izvještaje, a on će odande samo dirigovati. Kraj tih poslova kakvi se danas prave, moći će i pola godine ostati.

Da li je Menahemova odluka otići u Švicarsku bila dobra ili loša, to je u ono vrijeme bilo teško reći. Život se ne odvija linearno, a problemi pred koje nas stavlja, uporedivi su sa onim kvadratičnim jednadžbama u kojima nepoznanica x imade jednu pozitivnu, ali i jednu računski isto tako ispravnu negativnu vrijednost. Možeš dakle u životu dobro računati i loše se provesti pritom, kako to uz mnoge druge dokazuje i Menahemov primjer. Već sam odlazak otpočeo je sa negativnim predznakom, jer mu se izvjesne devizne transakcije izjaloviše, da je samo s velikim pospješanjem u posljednjem času uspio stići preko granice. Da je samo jedan dan još čekao, bila bi ga policija dostigla. A kad se potom iza više mjeseci probio do Švicarske, nije se doduše nastanio na Ženevskom Jezeru, ali zato nije imao ni naročitih briga oko dirigovanja svojih poslova. Ne samo zato jer je međutim rat već bio u punom zamahu i jer mu se nitko od njegovih ljudi nije javljao, nego i zato jer mu u nekadašnjoj domovini razne državne vlasti radi globa, poreza i kazni odavna već zaplijeniše, sekvestirale i rasprodaše sav njegov tamošnji imetak.

Ipak, Menahem Bogataš još nije bio sasvim propao. Nešto je novaca našao u Švicarskoj, malo doduše, ali ipak toliko da je, živeći skromno i štedljivo, mogao godinu-dvije preživjeti i nikome pritom ne pasti na teret.

Kako je Menahem živio u Švicarskoj i kako je sticajem raznih prilika i neprilika došao u Italiju, a odavle, još za trajanja rata, u Palestinu, to je duga i neinteresantna povijest, koju ste u mnogim varijantama mogli o svakom useljeniku čuti, a zacijelo ste ih i čuli. Ja je ovdje neću ponavljati i dosta o tom. Jednoga dana našao se i Menahem Bogataš ovdje.

V.

Glavno lice naše pripovijesti zove se, doduše, još uvijek Menahem Bogataš, ali tim imenom ne treba da se dadete zavesti do krivih predočaba. Već pola godine po svome ulasku u zemlju nije mu od nekadašnjeg njegovog bogatstva ništa ostalo. Riječ ništa ne treba komentara i ne podnosi nikakvih gradacija. Ništa je ništa. Ali mi smo Židovi, kad god je riječ o nekom propalom židovskom bogatašu, još uvijek skloni vjerovati da „valjda neće biti baš tako?” I da je nemoguće da je baš sasvim propao. A ja vam velim da je baš tako. Sve što je imao, to je Menahem uložio u neki posao, a sve što je uložio, propalo je do posljednjeg groša. I nemojte pritom misliti da je ušao u neku divlju spekulaciju, ili u poslove o kojima nije imao pojma. Jedini posao koji je zaista razumio i s kojim je položio temelje nekadašnjeg svojeg bogatstva, bilo je pečenje rakije.

On sam je u dobrim svojim vremenima tvrdio da je kadar ispeći konjak ne samo od jabuka, krumpira i kukuruza, nego po potrebi i iz pokvarenog piva i kiselih krastavaca. I bila je upravo destilacija alkoholnih pića u kojoj se udružio sa još dva ortaka. I premda ti njegovi ortaci nikad u životu nisu pekli rakiju, oni su, raspolažući drugim nekim talentima, uspjeli u roku od dva mjeseca iz Menahema izdestilirati ne samo zadnji ostatak imovinske supstance nego i svu životnu volju i otpornost njegovu. Iza toga Menahem je primio mjesto noćnog čuvara u nekoj tekstilnoj fabrici gdje je četiri puta sedmično po svu noć obilazio tvorničke zgrade i skladišta.

Nemojte pitati kako je živio od toga. Živio je. Slabo se hranio, zlc je stanovao, obuća mu dotrajala. odjeća istrčala i povrh toga počele ga i noge ostavljati. Konačno, i godine su tu i nije to mala stvar, sedam sati noću, po blatu i kiši, po vjetru i studeni obilaziti dvorišta, zalaziti u tvornička odjeljenja, penjati se po stubama i ljestvama i sve to pod nemilosrdnim nadzorom pet kontrolnih satova tako rafinirano namještenih da ne možeš ni pet minuta sjesti i odahnuti, a da te ne bi denuncirali.

Sve to vrijeme Menahem je vjerovao i računao da ima još novaca u Argentini. Mora do još postoji tamo neki neplaćeni ostatak. On je to osjećao, kao što čovjek osjeća da još nije svu zemičku pojeo. Dvapat je već pisao svome nekadašnjem agentu radi tih novaca i dvapat je primio zamagljen odgovor, iz kojega nije mogao ništa pravo razabrati. Jeste, pisao je agent, postoji negdje neki konto, ali po nekim propisima i ograničenjima to je blokirano i treba nekih dozvola i očitovanja i ima neka zapreka sa nekom sekvestracijom, i kad se sve to uredi, javiće mu, a dotle neka se strpi. U trećem pismu koje je već posvema bilo sniženo na ton molbenice, predložio je Menahem, neka mu se pošalje na račun njegovog potraživanja nešto odjeće, rublja i obuće. I svakako zimski kaput. Ako ne bi bilo dozvoljeno slati novih stvari, mogu biti i rabljene. Rabljene podertano.

Na ovo posljednje pismo još nema odgovora. A ne može ga ni biti, jer ga je istom pred četrnaest dana otposlao. Međutim za kišnih i vjetrovitih dana Menahem je mnogo nada polagao u to pismo i mnogo je žalio da ga nije već prije tri mjeseca otposlao. Sad bi zimski kaput bio već tu.

I bio je baš takav hladan i vjetrovit dan, kad se Menahem u jedno predvečerje pješice uputio u fabricu. Prvi se suton hvatao, a on je, zanošen udarcima vjetra, prolazio dugom Jarkon-ulicom. Uvukao je glavu među ramena, zabio pomodrijele ruke u džepove tankog ljetnog žaketa, a pod miškom je stisnuo svoju, u novinski papir umotanu, večeru. Išao je polagano, jer mu je služba počimala istom u sedam i jer se morao boriti protiv vjetra. Iza drvenjare, s one strane ulice, more je skandiralo teške i umorne stihove.

Išao je i nije ni na što svraćao pažnju, miti štogod naročito mislio, jer mu je vjetar razgonio misli. Ali idući tako, odjednom se okrene i pođe istim putem natrag. Nakon stotinu koraka opet je

promijenio smjer i tek kad je to tri ili četiri puta ponovio, izbije mu u svijest spoznaja da on to šeće ispred neke kuće. Velika tro-spratna kuća i nasadi pred njom, kao što su to uostalom sve kuće na ovoj strani ulice. Iz jednog je stana drečalo malo dijete, negdje je u kući svirao radio, a u dnu prilaza k stubištu visio je na razapetoj žici neki zimski kaput!

„Vidi ga!” reče Menahem u sebi i stade čitati natpisne ploče na ulazu pred vrtom.

Jedan arhitekt, dva liječnika, jedan od njih sa rentgenom, i jedan krojački salon za dame nastanjeni su u kući. Iz kuće izlazi mlada gospođa i vodi francuskog bully-a na uzici. Pas se na ulazu vrta zaustavlja i njuška zainteresovano oko stuba, a gospođa strpljivo čeka. Ali videći potom da on samo njuška i da nema nikakvih drugih želja, trgne uzicom i odlazi dalje.

Menahem pogleda u nebo. Još je sasvim vidno i nema nijedne zvijezde. U kuću ulazi gospodin mlađih godina s naočarima i elegantnom kožnatom torbom. Čovjek izgleda vrlo pedantan, a ulazeći u vrt, omjerio je inkvizitorski Menahema od pete do glave.

Menahem pođe dalje.

Ulicom prolazi samo malo svijeta, a vjetar kao da se još pojačao. U kućama se počinju paliti svijetla. Dijete još uvijek dreči. Kaput visi o žici, a rukavi mu lamataju na vjetru. Kao da je neki nevidljivi čovjek u kaputu i kao da taj nevidljivi čovjek rukama doziva Menahema.

Ali Menahem se pravi kao da ne vidi ovo dozivanje. Odlazi dalje, vraća se, zastajkuje i čita natpisne ploče. Jedan mladić i jedna djevojka izlaze iz kuće a Menahem se brzo udaljuje.

Kad je opet došao pred kuću, već se sasvim smračilo. „Pa što?” reče Menahem sam sebi. „Idem liječniku na rentgen, ako me tko pita”. I uđe odlučno u vrt. Ali koljena su mu poklećavala pritom.

Prilaz u kuću bio je sada iz stubišta osvijetljen i Menahem požali što se nije ranije odlučio.

Kaput je bio pričvršćen štipaljkaama na žici. Menahem skine drhtavom rukom štipaljke i povuče kaput. Ali mora da je još neku od njih previdio, jer se kaput odupirao. Menahem nije više imao živaca da traži zapreku, nego svom silom trgne. Kaput se odriješti, a žica zatitra i ružno zajeci.

U tom času neka žena pruži glavu iz krajnjeg prozora u prizemlju. — Hej, pusti taj kaput! — poviče. I zakriješti odmah zatim: — Tat! Drž'te tata! — Menahem poteče na ulicu i nagne bježati. Uzeo je pravac prema svojoj fabrici i nije osjećao tlo ispod nogu. Ulica je bila prazna. Ali deset sekundi kasnije prolomi se za njim očajno i prodirno zapomaganje: — Tat! Drž'te tata! — Šestim nekim čutilom Menahem je, iako se nije ogledavao, jasno osjetio da ona žena trči za njim.

— Tat! Drž'te tata!

Jedan poluodrasli deran pridružio se ženi zviždeći sportskom zviždalkom. Jedno malo pseto istrča iz jedne drvenjare i udari histerički štektati. Iz drvenjare izide njegov gazda, bos, u hlačama i košulji. Opazivši čovjeka gdje trči s kaputom, uze ga i on progoniti.

„Bože dragi, dobri bože dragi!” poče Menahem moliti u sebi. Nije imao sabranosti da svoju molbu precizira, ali je bio pun usrdne vjere da će bog, ako samo pogleda na nj, i sam vidjeti o čemu se radi.

A potjera je međutim dobila daljnji prirast: jedan sabal, koji je Menahemu dolazio u susret noseći veliko zrcalo, prisloni svoj teret uz ogradu najbliže kuće i poteče za tatom. I jedan se vojnik, koji je upravo izišao iz jedne drvenjare, pridružio. Ali je zato žena, koja je prva uzela Menahema progoniti, izgubila dah i zaostala.

Potjeru je skratio i završio šofer praznog nekog taksija, koji je, razabravši stvar, svojim kolima prestigao Menahema, izišao iz kola, dočekao ga i podmetnuo mu nogu. Menahem je pao, nabio koljeno i istegnulo zglob na ruci, a kad se pridigao, našao se okružen sa trideset do četrdeset pravednika i bila je sreća njegova što se u isti čas pojavio i jedan policajac. Zabilježivši o čemu se radi, odveo je Menahema u zatvor, a odnio je uprkos protestima one žene i kaput kao corpus delicti sa sobom.

Drugi dan stajaše Menahem pred svojim sucem. Zlo je spavao te noći, boljelo ga koljeno i ruka mu u zglobu natekla. Sudac je sjedio za svojim stolom, čitao spise i vrtio glavom. Na stolici njemu sučelice sjedio je neki čovjek i čitao novine. Na drugoj stolici, prebačen preko naslona, ležao je corpus delicti.

— Ti si Menahem taj i taj, — poče sudac gledajući u papire, — pedeset i sedam godina star, rodom iz . . .

— Priznajem sve, — izusti Menahem.

— Onda je stvar u redu, — reče sudac čovjeku koji je čitao novine. — Jesi li i ti toga mišljenja, doktore?

Čovjek digne glavu, a Menahem prepozna u njemu pedantnog gospodina s naočarima, koji ga je jučer tako inkvizitorski mjerio. — Najavno da je stvar u redu, — odgovori on. — Ja drugo i ne tvrdim. Mogu li otići sada? Meni se žuri.

— Možeš, — reče sudac.

Pedantni gospodin kimne prijazno Menahemu. — Pozdravlja vas Jehiel Kohen, — reče.

Menahem ga gledaše bez razumijevanja.

— Posjetite me kad budete imali vremena. Moju adresu znate. — I ode potom.

U tom času bane u sobu neki starčić noseći čašu vrućeg čaja i komad peciva na pladnju. Menahem je još uvijek čekao.

— Što stojite još? Uzmite svoj kaput i podite s milim bogom. Evo i ovo pismo je za vas. Bilo je u kaputu. — Sudac zaklopi akta i prihvati se čaja.

Menahem još uvijek nije ništa shvaćao. Uzeo je pismo i turio ga u džep. Uzeo je mehanički kaput i pogledao na nj. „Kakav je to kaput?“ upita sam sebe i protare oči. Ali kad ga je pokušao obući, nije bio zbog natečene ruke kadar da ga pridrži.

— Pomozi čovjeku, — reče sudac starčiću, koji je čekao na sude.

Starčić, koji je, izgleda, bio već malo djetinjast, uslužno priskoči i sav se uzvrpolji pomažući Menahemu obući kaput. Istegnuo mu ovratnik i povukao odozdo žaket da ne izviruje. Zatim mu zakopča dugmeta i poravna džepove.

— Dobro vam pristaje, — reče sudac, — kao da ste ga po mjeri dali praviti. — I nasmije se, misleći da je napravio dobar vic.

— Baš tako! — reče starčić smijući se također, a onda izide zveckajući praznim suđem u drhtavoj ruci. Za njim je teturajući izišao Menahem s praznim i bespomoćnim izrazom u očima. Sve je bilo bez reda i veze uzvitlano u njegovoj glavi: kaput — Hajim Šapira — Jehiel Kohen — čovjek s naočarima. Pa onda — ta potjera jučer i ta noć u zatvoru i taj sud danas: tko da to sve sredi?

Nemojte se čuditi što se Menahem Bogataš — a u ovom se času u toplom kaputu opet osjećao kao bogataš — nemojte se čuditi, velim, da se on još uvijek ne snalazi. Za čitaoca stvari su uvijek jasne. Čitalac je, naravno, unapred znao da će se Menahem Bogataš jednog dana opet sresti sa svojim kaputom. I davno je već naslutio da onaj hotelski Pedro nije nitko drugi nego Menahemov nećak. Svi ste vi, dašto, odmah vidjeli da je Menahem ukrao svoj vlastiti kaput. I sucu je to odmah bilo jasno, čim je pročitao pismo, ali otkuda da Menahem Bogataš sve to odmah shvati?

Sada mu međutim, sjedeći u maloj toploj kavanici, nedaleko suda, sa čašom toplog čaja pred sobom i razgovarajući s onim djetinjastim starčićem počinje malo pomalo svitati u glavi. Ne znam, uostalom, jeste li opazili da taj mali drhtavi vlasnik kavanice nije nitko drugi nego Menahem Propalica? Ako jeste, tim bolje.

A što se kaputa tiče, i sami ste vidjeli da sada pristaje i da mu nema prigovora. To je, moglo bi se reći, dapače i sudski utvrđeno, iako toga, kad se radi o božjim djelima, zapravo i ne treba. Božja djela naime uvijek ispadaju savršena i uvijek čovjek iz njih može da nauči, kako su različni putovi božji od putova ljudskih. Ni najbolji zemaljski krojač ne umije drugo, nego da udesi kaput prema čovjeku. A ovdje ste naučili da i obratan put vodi do istoga cilja. Ali, udesiti čovjeka prema kaputu, to je umijeće koje je bog — baruh ha šem — rezervirao isključivo za sebe i samo budale misle da to i one mogu.

„BAHARAŠKI RABIN“ H. HEINEA¹⁾

Niti jedno se djelo Heinricha Heinea nije toliko komentiralo koliko upravo fragment „Rabbi von Bacharach“, niti jedno njegovo djelo nije izazvalo tako brojnu literaturu i tako pohvalne sudove o svojoj književnoj vrijednosti i značenju kao taj novelistički torzo. Sama ova činjenica kadra je probuditi zanimanje, koji su tomu uzroci, da je baš jedno fragmentarno djelo jednoga od najvećih njemačkih lirika dosad privuklo na sebe toliku pažnju. S druge strane pripada „Rabbi von Bacharach“ u red onih Heineovih djela, u kojima on izriče svoje naziranje o židovstvu, s kojim ga je sudbina tako osebujno povezala.

Činjenica, da je Heine rođen kao Židov, znatno je formirala njegovu sliku o svijetu, odredila pravac njegova mišljenja i zaoblila nijansiranje njegova osjećanja. Heinea je sudbina židovstva duboko obuzela. On je rano osjetio, da mu je podrijetlom uvjetovana ne samo njegova građanska egzistencija, njegov literarni uspjeh i neuspjeh, nego i njegova duša, njegova pjesnička svijest i stvaralački nagon. Heine je prešao na kršćanstvo u svojoj 28 godini, 1825 god. (rođen je 1797 u Düsseldorfu, a umro je 1856 u Parizu), no židovstvo je ipak proživljavao i osjećao do svojega posljednjega daha. Uzroci će za ovo, da su ga se cijeloga života duboko doimale ideje i problemi židovstva, ležati u osjetljivosti njegove pjesničke duše, u njegovu istinoljubivom i kritičkomu duhu i najzad u životnim okolnostima, s kojima ga je povezala njegova sudbina.

Odrastao je na obalama Rajne, gdje je onda vlada Napoleona Židovima isprva osiguravala građansku jednakopravnost, no to je jače osjetio obrat iza pada Napoleonova carstva, kad je doživio jako neprijateljsko raspoloženje nežidovske okoline prema Židovima. Za vrijeme svojih studija u Berlinu imao je također priliku da se upozna s bivanjem u židovstvu. Ondje se u ono vrijeme bila borba oko reforme židovstva, a jednako su se i osnivala naučna društva za proučavanje židovske povijesti i nauke. Heine je bio revan član

¹⁾ Predgovor prevodu (P. Wertheima) „Baharaškog rabina“ koji je god. 1929 objavio i u zasebnoj knjizi štampao nedeljni list „Židov“ u Zagrebu.

društva „Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden“, gdje je sretao znatne ljude kao Mosesa Mosera, Davida Friedlaendera, Lazarusa Bendavida, koji su ga znali živo zainteresovati za staro i regeneraciju novoga židovstva. Ovi su se utjecaji duboko odrazili u Heineovoj duši. Tako su njegovi odnosi sa židovstvom, intenzivno fiksirani u doba mladosti, vazda ostajali u znaku nerazrješive veze. Pokrštenje je za njega bilo od malena značenja i za svega je svojega života on to naglašivao u svojoj korespondenciji. Mozaizam kao naziranje na svijet djeluje i nadalje oplodujuć na njegov rad.

Njegova je djela židovskoga sadržaja skupio dr Hugo Bieber u lijepoj zbirci „Confessio Judaica“ (Berlin, Welt-Verlag 1925). Brojna pisma Mosesa Mosera, članci, reminiscencije, pjesme (Bel-sazar, Donna Clara, Salomo, Das goldene Kalb, Hebraeische Melodien i druge), sve to izriče njegove misli i osjećaje o židovstvu. Imade negdje i osuđivanja (naročito u nekim poredbama mozaizma s helenizmom), no tenor je svega: ljubav za židovstvo. Heine je uopće trpio svagdje zbog ljubavi. I ljubeći ljude i svijet i prirodu. On trpi, jer ne može da ostvari tu svoju ljubav, jer je bolestan i nesretan. Tako mu je i sa židovstvom, čiju je tragediju mogao i morao on da dokuči i doživi, on, u kojemu je kanda bila personificirana ta tragedija fizičkoga beskućništva i psihičke polarnosti.

„Rabbi von Bacharach“ zamisao je Heineovih mladih dana, još iz kruga berlinskoga „Vereina“, o čemu nam svjedoče pisma Moseru. U pismu od 25 juna 1825 piše: „Osim toga bavim se mnogo studiranjem kronika a naročito proučavanjem djela „historia judaica“; potonja čitam radi mojega „Rabija“ a moguće i iz unutarnje potrebe“... Značajno je pismo, koje upućuje Moseru 25 oktobra 1824: „Rabi će biti veoma velik, bit će omašne debljine. S neizrecivom ljubavi nosim cijelo djelo u grudima. Ta stvaram ga posvema iz ljubavi, ne iz slavičnosti! Pa jer ono nastaje iz ljubavi, bit će besmrtno, vječna svjetiljka u domu Božjemu, a ne praskavi meteor“. U mnogim se još njegovim pismima i bilješkama zrcali ovaj osjećaj ljubavi pri stvaranju toga djela. Bit će i u tome jedan uzrok, zašto je o „Rabiju“ nastala tolika literatura, u kojoj se ističu imena kao Strodttmann, Karpeles, Feuchtwanger i drugi. Interesantno je i to, kako je Heine htio, da „Rabi“ bude njegovo glavno životno djelo. Iza pokrštenja radio je na njemu još marljivije, proučavajući marljivo židovsku historiju, služeći se i radovima židovskoga historika Leopolda Zunza, kojega je veoma cijenio. No u to vrijeme pada njegov put u Pariz. Za njegove nenazočnosti dogodila se nesreća kod njegove majke, pa su mu spaljeni neki spisi, a među njima i dijelovi „Rabija“, kojega nije mogao nikad više da dovrši uslijed napredovanja svoje teške bolesti, koja mu nije dala da stvara opsežnija djela. Tako imademo danas ostatak ovoga djela: dva potpuna i jedno nepotpuno poglavlje.

Pitanje, koja je Heineu bila primarna ideja, kad je koncipirao „Rabija“, ne daje se sasvim točno definirati. Iz fragmenta se može naslućivati, da mu je glavna ideja bila prikazati patnje istočnoga

židovstva od krvavih i nepravедnih progona i njegov odnos prema onda naprednijemu španskom židovstvu. No osim historijskih pitanja bavi se on u „Rabiju” i aktuelnim problemima svojega doba. Kad je naročito aktuelno bilo pitanje pokrštenja. Nesumnjivo je Heine usprkos svojega pokrštenja u principu bio protiv njega. Za to su njegovo mišljenje značajne riječi lijepe Sare galantnom vitezu, maranu don Izaku: „Plemeniti gospodine! Ako hoćete da budete moj vitez, tad se morate boriti protiv čitavih naroda. U toj se borbi stiće malo hvale, a još manje časti! A hoćete li čak nositi moje boje, onda morate da prišijete žute kolobare na svoj ogrtač ili morate da se opašete plavo ispruganim rupcem; jer to su moje boje, boje moje kuće, koja se zove Izraelova i koja je veoma nesretna. Na ulicama je ismijavaju sinovi sreće!” U svojim bilješkama zapisuje Heine, „da je pokrštenje samo „Entréebillet” k evropskoj kulturi”. U „Rabiju” imade jedna pogrješka, koja se uvukla samim razvojem radnje. Rabi Abraham bježi naime sa svojom ženom, lijepom Sarom, iz Baharaha, prije nego će da izbije pogrom pod izlikom krvne osvade. Ovdje Heine počinja psihološku i historijsku pogrješku, jer rabin ne ostavlja svoju općinu u takvim prilikama. Historija dokazuje upravo protivno, jer je rabin Jair Hajim Baharah iz Baharaha (1620—1701) upravo junački snosio sa svojom općinom sve nesreće progona te je pobjegao sa cijelom općinom tek onda, kada su svi bili u sigurnosti. No Heine treba rabi Abrahamu da ga povede u Frankfurt, gdje će prikazati intiman život Židova u getu.

Prema fragmentu daljnim bi razvijanjem radnje postao glavni junak don Izak Abarbanel. Opreka između njega i rabi Abrahamu poredba je tadanjega njemačkog talmudskoga židovstva i španskoga, koje se onda nalazilo u periodu sjajne svjetske kulture. Danas imademo nastavak i svršetak fragmenta od Maksa Viole (u 6 poglavlja). gdje je glavno lice lijepa Sara, žena rabi Abrahamu.

O književnoj vrijednosti „Rabija” imademo veoma pohvalne sudove čak i od protivnika Heineovih. Tako kaže o fragmentu na primjer njegov protivnik Karl Gcedeke: „Pripovijest je mirna i promišljena, te suglasna s karakterom sredovječnoga doba. Motivi su opravdani, prikazivanje jednostavno i lako... Karakteri su puni sadržine i uspješno izrađeni”. Drugi kritik, Adolf Stern kaže, „da se između ostaloga ističe čar njegova lirskog štimunga”. No pored ovih sudova valja istaknuti, da se u „Rabiju” odrazuje općenita značajka Heineove ličnosti, koji je lirik posvema i svagdje, te nije kadar da razvije epsku radnju. Stoga je veoma vjerojatno, da bi „Rabbi von Bacharach”, da ga je Heine dovršio, ispao više kao lirsko djelo u prozi negoli roman u pravomu smislu riječi. Ovo se opaža već i u fragmentu, gdje su najjači i najizrazitiji lirski momenti. Lion Feuchtwanger kaže, „da Rabbi von Bacharach pokazuje, kako je Heine umjetnik, kad treba iscrpsti jedan jedini štimung, a zatajuje, kada treba prikazati razvoj u epskom lancu”. Heineu „ne leži” epska žica, njegmu je kao pravomu i potpunomu liriku nemoguće da ne dade svjedmu maha svojim lirskim osjećajima, koji nijesu u ro-

manu od važnosti prvoga reda. Heine nije svestran kao Goethe, koji uz svoju lirsku veličinu može da izrazi i epsku genijalnost u „Wahlverwandtschaften” ili „Wilhelm Meister” i drugdje, no njegova proza imade adekvatnu vrijednost doimanja u svojoj lirskoj jačini. Heineova proza slična je, mjereći je današnjim mjerilima, Hamsunovu „Panu”, ili „Ingeborgi” i „Moru” od Kellermanna.

„Rabbi von Bacharach” imade pored svoje književne važnosti kao jedan vrijedni epsko-lirski torzo još i dvostruku historijsku. S jedne strane kao djelo, koje obrađuje historijsku temu, a s druge strane kao dokaz i izražaj Heineove ljubavi za židovstvo. Time nam ono predstavlja književni produkt velike vrijednosti i važan dokument za dublje upoznavanje jednoga od najvećih lirika čovječanstva.

DJEVOJČICA MOMKU BJE MILA

*Djevojčica momku bje mila
No miliji drugi je njoj,
A drugi, jer drugu taj ljubi
To zadao vjeru je toj.*

*Djevojčica pošla je nato
Za prvoga koga joj put
Nanesao, bogzna odakle,
Eh, momče, udes ti hud!*

*To stara i znana je priča,
Al' nova će ostat 'vijek,
A kome se slučajno desi —
Zaludu svaki mu lijek.*

(Preveo Hinko Gottlieb)

GDJE?

*Gdje će jednom izmoreni
Putnik naći log svoj trajni?
Zar pod palmama na jugu?
Zar pod lipama na Rajni?*

*Hoće li mi raku dati
Tuđe ruke u pustinji?
Il' ću ležati na žalu
Kakvog mora, u tuđini?*

*Ma gdje bilo — kružit će me
Nebo; a sred noćne sjene
Ko mrtvačke svijeće sjati
Roj će zvijezda iznad mene.*

(Preveo Vladimir Nazor)

ŠLESKI TKALCI

*U mračnom oku suze nema,
Kraj tkalačkog stana bura se sprema;
Njemačka, tkamo za odar tvoj,
U sukno utkivamo kletvu i znoj —
Mi tkamo, mi tkamo!*

*Nek proklet bog je taj, kome se molismo,
Od zime i glada već davno obolismo;
I zaludu mi se nadasmo, muko!
On nas je varao i za nos vukao —
Mi tkamo, mi tkamo!*

*Nek proklet kralj je, taj kralj bogataša,
Nije ga smekšala nevolja naša,
On iz nas iscijedi posljednji groš,
Ko pse nas strijelja, pa što hoće još?
Mi tkamo, mi tkamo!*

*Nek padne na lažnu domovinu kletva,
Jer jad i sramota joj jedina žetva,
Gdje rano je poništen svaki cvijet,
Gdje gnjilež i trulež opaja taj svijet —
Mi tkamo, mi tkamo!*

*I čunak leti, čuj, tkalački stan,
Mi marljivo tkamo noć i dan —
Njemačka stara, na odar tvoj,
U sukno utkivamo kletvu i znoj,
Mi tkamo, mi tkamo!*

(Prevo Vjekoslav Majer)

ZAJEČI, NAŠA TUGO

(Uz jedan egzemplar knjige „Der Rabbi von Bacharach“)

*Zaječi, naša tugo,
Martirija pjesmo nam zla,
Ispunjala štono već dugo
Rasplamtjela čuvstva mi sva!*

*U uho prodire svako
I k srcu traži svoj put;
Oživio ja sam tu jako
Naš bol i drevan i ljut.*

*I veliko plače i malo
I hladna gospoda — gle,
I cvijeće je plakati stalo
I nebeske zvjezdice sve.*

*A sve će te suze da teku
I put svoj proteći dug
I sliti u jednu se rijeku
U Jordan — tiho — na jug.*

(Preveo Hinko Gottlieb)

ULICA MRTVIH JEVREJA

Lagano prolazimo ovim gradom. Vodi nas Isak Samokovlija, njegov hroničar i saputnik, pripovedač njegovih tužnih i iz prašine izraslih sudbina. Ovo su putevi njegovog detinjstva, ovo su zidovi sa hiljadu otvorenih očiju. Ali su oči oslepele, umukli poklici, tajne i šapat doba detinjstva, smeh i rane mladića, pogrdne reči i divlji jauk zrelih godina.

Cigareta visi na usnama, crveno uokvirene oči dobroćudno i sa rezervom gledaju iz bledožutog, nešto zatvorenog lica. Očinska blagost i uzdržani ponos titraju u glasu. Blagost i skromni ponos onoga koji je uistini mnogo iskusio.

Dok naporno dišući pokreće svoj teški lik, on izgleda kao da nosi neku ranu, ne onu koja prouzrokuje oštar bol, već onu gorku i neizlečivu, ranu sećanja, kao da mu je, kao u bajci, stakleno srce napuklo.

Ovog kasnog popodneva silazimo sa brežuljka, pored muslimanskih kuća, na kojima izbočeni delovi i čardaci još nekako životare i lagano propadaju.

Jedna hlebarnica. Limene posude sa pripremljenim testom čekaju da budu ubačene u peć. Beli hlebovi i sivi kolači i paštete, pite i burek. U pozadini, široko ždrelo hlebarske peći. Duboko unutra hlebar ubacuje žustrim pokretima, dugom drvenom lopatom, tepsije i okrugle i duguljaste hlebove. Deca i žene stoje i čekaju. Niska je tavanica ove stare muslimanske hlebarnice, otvorene prema ulici, pored male mošeje na pijaci. Pešačka staza koja vodi na breg služi i konjima i magarcima i oni, sa lupom i oprezno spuštajući kopita na drvenu kaldrmu, penju se i silaze.

Pečeni hlebovi, spremni za odnošenje, radi hlađenja prevrnuti, leže na brašnom posutoj tezgi i ispunjavaju ulicu svojim oporo snažnim mirisom. U susednoj kući smeštaju se ovčije kože. Sa pijace dopire lupkanje drvenih nanula devojaka i žena koje dolaze po ispečeni hleb.

Minare možeje ukrašeno je malim električnim svjetiljkama koje s večeri svečano sijaju, kao u mojoj uspomeni nekada reklamne svetlosti „Šedrvana“. Ali, mesto nešto razvratnog noćnog lokala i tamo gde se nekada oholo isticao naslov „Šedrvan“, čitamo trezvena slova obaveštenja: „Kuglački klub Romanija“.

— Šedrvan, — kaže Samokovlija. — Jeste li poznavali taj lokal?

Poznavao sam ga. Haremske reminiscencije, izvedene sa atrakcijama istočnjačko-arabljskih iluzija, sa palmama u saksijama, baklavom i igrama trbuhom. Nešto ozloglašeno mesto, san čežnje poluodraslih, sitnih ljudi, oficira koji su izigravali veliki svet i stranaca koji su i u noći hteli da uživaju znamenitosti grada.

— Ne verujem da bi Zavod za čuvanje spomenika uzeo „Šedrvan“ pod svoje okrilje. Ali kuglački klub... Onda ipak bolje igre na vodi u starom mavarskom stilu, sa bajaderama i hurijama iz robnih kuća snova.

— Tu su stanovali moji prijatelji iz mladosti. Tu smo se igrali na ulici. Žene su sedele pred vratnicama. Zabavljalo se, pevalo. Sada je sve kao mrtvo, — tako govori Samokovlija, a lice mu izgleda narušeno i bolesno.

— Katkad mi je ovde kao da ću od tuge izgubiti svest, kao da će mi se zavrteti u glavi od praznine. Sve je prošlo, sve iščezlo što je ovde bilo stvarnost.

Ljudi ne mogu iz reči izbijati varnice. Ne mogu ih slagati u sliku divljine, bezumlja, ubijanja, usamljenosti i smrti. Zardale i izandale su reči a slike su mutne kao oči starosti.

— Pišem jedan ciklus o sudbini sarajevskih Jevreja, — kaže Samokovlija. — O patnjama koje su pretrpeli i kako su propali.

Sad više ne idemo ulicama sa kućama pokrivenim šindrom i sa izbočenim prozorima sa rešetkama, sa slikovitim čardacima, malim, naherenim čepencima i radionicama. Osedele su visoke kuće, nekada smatrane otmenim, domovi imućnih ljudi, koji su se iza evropskih fasada izdvajali od Orijenta i priprostih ljudi.

— To je kuća moga dede, — kaže naš prijatelj. — Moj praded imao je karavane koji su išli u Carigrad i donosili i odnosili robu. Imao je više kuća i bio je ugledan čovek. Kada sam pošao u školu, tu sam stanovao. Toga se dobro sećam, iako je otada mnogo vremena prošlo. Sećam se čak i prababe. Bila je otmena žena. Sam paša dolazio joj je u posete. Svakog jutra ulazio sam kod nje, da joj sa strahopoštovanjem poljubim ruku. Tada su ove kuće uredno održavane. Sada zjape rupe na krovovima. Niko ih ne opravlja.

Samokovlija čuti, kao da mora da povрати dah. Onda kaže potišteno:

— Oni koji su tu živeli pobijeni su. Skoro svi propali su u užasnim godinama: odvedeni, bačeni u logor, streljani, živi spaljeni u krematorijumu. A ona šačica što je preostala...

Pred jednom kućom na uglu zastajemo. Sura višespratna kuća za izdavanje. Osiromašila, kao što ju je ostavio ovaj rat. Samokovlija diže kratku, snažnu ruku, pokazujući na kuću:

— Tu, — kaže on, — gore, na prvom spratu, živi majka vašeg prijatelja. Tu je on rođen. Otac je bio jedan od onih u tužnom vozu, koji je odvučen u Zagreb i posle petnaest dana ponovo vraćen, a za sve to vreme nijedan nije smeo da izide iz vagona. Bili su zapali u prljavštinu, u bedu, izgladneli. Ljude su odmah likvidirali. U logoru nije bilo mesta za toliko.

Književnikov glas, dubok, taman, jednolik, umnožava se i stapa ujedno sa oštrim, tankim glasom prijateljeve majke.

— I ja sam bila tu. — kaže glas. — Jedan rođak znao je za taj voz na praznom koloseku koji je tu stajao, nije nikuda kretao i svršavao sa umiranjem... „Hoću da spasem tvoju majku“, rekao je sinu, „tvoju i moju. Poznajem tamo neke stražare“, i udario je rukom po torbi u kojoj je bilo kave, hleba i sira. I zaista pošao je do vagona i prošaptao kroz mali prozor: „Uzmi ranac i spremi se. Daću vam znak. Reci i mojoj majci, ali tiho.“ Ali je ona skoro povikala, kada je čula. „Mir!“ upozoravala sam je. Ona se vratio i dao znak. Tako, prstom. Izišla sam tiho, tiho iz vagona. Njegova majka za mnom. A i ostale za nama. Trideset se tako spaslo...

Još uvek idemo ulicama. Već se smrkava.

Teško je bilo otvoriti vratnice. Vratnice unutarne opreznosti, uzdržanog bola. A sada reči teku kao suze. Nemoguće je zadržati ih.

Na vratima stoji mala tablica: Dr med. Isak Samokovlija. Znao sam to, pa ipak sam bio zaboravio. Video sam samo još čoveka, on je prekrivao lekara. A sada se to moglo lako poznati, po staromodnom ormaru sa fiokama, po mirisu medikamenata, koji nisu lek za jad srca, nisu medicina sa izgubljene.

— U ovoj sobi, — kaže on, a soba je staromodno udobna, — skupljali su se moji prijatelji: advokat, lekar, bankarski činovnik, prijatelji i braća. U ovoj sobi razgovarali. Ne uvek o važnim stvarima. Tužne, propale stvari... Jednog po jednog su odvodili. Lekar je bio poslednji. Dotada je svakodnevno dolazio. Već ujutru, i popodne, do pet časova. Ona je morao ići. Policiski čas za Jevreje. U noći se niko više nije smeo videti na ulici. „Šta mislite, pitao je, jesam li već na redu?“ Ili on to nije rekao? Ili su to rekle njegove ruke, koje sam poslednji put stegao. Nije više došao.

Nije bol koji je postao reč bio bolan, već ono ništa. Tuga koja se gasi, neprijateljstvo koje se gasi. Smrt ovog glasa.

Jedan njegov brat, otišao je sa ženom u Užice. Ona je bila pravoslavna. Odatle su pobešli u Crnu Goru. Kada su Italijani kapitulirali, Nemci su ih otkrili i likvidirali.

Drugi brat je bio oženjen Dalmatinkom. Ona je bila katolikinja, i sveštenik, prijatelj porodice, krio je njega i njegovog sina. To je bilo u Splitu, a i tu su došli Nemci. Nijedan sveštenik nije mogao više pomoći.

Jedan brat je bio u koncentracionom logoru. Pre no što su partizani stigli, zatvorenici su zatvoreni u jednu miniranu kuću. Pošto su znali da im nema spasa, odlučili su da se probiju. Golim rukama nasuprot mitraljeskoj paljbi. Od osam stotina, probilo se osamdeset. On ne.

Jedan prijatelj otrovao se u logoru. Bili su strašno mučeni, a on nije mogao više da podnosi. Jedne noći začudili su se drugovi. Strašno je hrkao. A on nije nikada hrkao. To je bio ropac. Ujutru su ga našli mrtvog.

Bratovljeva žena sa malom ćerčicom stanovala je u ovoj kući. Jednoga dana je htela da odnese paket mužu u zatvor. Nije se više vratila. Samokovlija je bio teško bolestan. Dete je jadikovalo: Gde je moja mati? Uskoro će se vratiti, tešio ju je.

Došla je: s večeri, u praćnji ustaša, uzela stvari i povela dete. „Ostavi malu ovde”, rekao je Samokovlija, iako ni sam nije znao šta će s njim biti. Ali ona nije htela. Streljani su: brat, njegova žena, ćerčica. Svi koji su sedeli u ovoj sobi.

Samokovlija ćuti. U meni odzvanja bezglasni odjek njegovih reči. Bol je dugo trajao. Sada je izgoreo. Reči su postale pepeo.

Onda opet počinje da govori. Gorkim prahom mu je posut glas, a disanje mu je teško.

— U ovoj sam sobi. Dakle, živim. Jesam li hteo da živim? Još sam ležao od zapaljenja vena i sa natečenim nogama. Jevreji su mahom već bili odvedeni, a mene pozvaše u domobrane. Kao vojnog lekara. Oficir koji me je primio, zaprepastio se. Lice mu je pobledelo a oči postale ljudske. „Jevrejin”, rekao je, „ne pominjite to. Putujte odmah u neko drugo mesto”. Bilo je to u decembru 1941. Bio sam bolestan, bio sam umoran. Setio sam se jednog prijatelja u tom mestu. Dvostruko je zaključao vrata, kada sam ušao. „Odlazite, pobogu, odlazite iz ovog prokletog mesta. Juče su svi Jevreji, ljudi, žene i deca, izvedeni na obalu Save i pobijeni sekirama”. . . Onda sam sedeo u vozu, u jednom odeljku druge klase, sa slikom nesrećnika u očima. Na jednoj stanici ude jedan ustaša i stade prema meni. Upravo sam hteo da nešto pojedem. Pile mi je dala žena za put, reš pečeno, — tako je rekao sećajući se ledene večeri užasa u onom decembru. — Nešto izvanredno!

Njegovo očinski blago zakopčano lice najednom je dobilo izraz sladokusca.

— Kako su uspomene oštre i jasne, — rekao je. — U kupeu je bilo toplo. Navukao sam kaput na lice i zaspao. Umor je bio jači od straha . . . Aprila 1945 . . . „Morate raditi najbrži i najživije”, rekli su mi. „Vi ste naš neprijatelj. Ako samo ijednu grešku učinite, teško vama. Umreti je lako, ali je teško ono što vas pre toga očekuje” . . . Povelili su me, kada su bežali pred partizanima. Išao sam do Doboja. Dalje nisam hteo. Morao sam pobeći. Slučaj mi je pomogao. Kada su zrna zviždala, granate eksplodirale, straža je potražila zaklon. Taj trenutak iskoristio sam. Pobegao sam u jednu sporednu ulicu, kod jednog lekara, poznanika iz Doboja. Tu sam se krio četiri dana. Onda su došli partizani. —

Dugo ćuti, ukoćeno gleda pred sobom. A kad je opet progovorio, glas mu je blag i nešto vedriji. Govori o svom detinjstvu u malom bosanskom provinciskom gradu, u kome se sa srpskom i muslimanskom decom igrao po šumama.

— Jevreji, inače, znaju samo za grad, — kaže, — u šumi su, tako su mislili, hajduci, razbojnici i zveri. Zverima šuma, ljudima grad. Nisu rado napuštali svoje kuće i ulice, ili, ako su to i činili, bilo je to samo da otidu u druge kuće i druge ulice.

I tiho, kao da uspomene izvire iz vedrine detinjstva, priča kako je život bio šarolik, kako su se praznici proslavljali, kako se spremao uskršnji kolač, bez kvasca i od belog brašna, kao srpski kolač o prazniku slave. Kako je čitava kuća bivala doterana, očišćena. I kako se otac strogo pridržavao običaja a majka nosila nisku dukata preko čela i muslimansku feredžu.

I u tamnoj noći, u tami koja je blago ležala nad gradom i nad rečima, čulo se tužno disanje srca. I u tišini se učinilo kao da su se zatvorila jedna tamna vrata.

Ali to je bilo samo zato što je Samokovlija učutao.

JEVREJKA S BJELAVA

*Ja vidjeh oči tvoje, o Behara,
još dok si bila sarajevska pralja.
Kazivale su one, pune žara:
Težak je život, al' živjeti valja!*

*Čudesne zrake sa tvojeg su lica
plamtjele ognjem unutarnjeg sjaja.
Tinjahu samo sjenke trepavica
i mrki nabor što obrve spaja.*

*Bila si mati, pralja, nadničarka,
obična žena iz predgrađa mala,
al' snaga neka neshvatljivo žarka
iz srca tvoga ključat nije stala.*

*U vrevi svijeta, pored drevna mosta,
gdje jošte ječi pucanj u krvnika,
samotan slikar k'o zapanjen osta
spaziv ljepotu tvog priprostog lika.*

*U oči tvoje zagledav se dublje
on shvati snagu, što u njima spava.
Behara, ti si dalje prala rublje
svud znana već k'o „Jevrejka s Bjelava“*

*To bješe davno . . . — kao u romanu
Al' smrt već tada kucaše na vrata.
Još dočitao nisi zadnju stranu,
a već si grez'o u vrtlogu rata.*

*O, što da nižem uspomene teške:
vješala, pljačke, požare i jame.
Romaniju sam tada preš'o pješke
da stignem istom na početak drame.*

I, građu tvome dospjevši na dveri,
sa žudnjom luke nakon brodoloma,
u kacigama nađoh divlje zvijeri,
krvavu hajku, pakao pogroma.

I ma gdje staneš: jauci i krici!
Ma kuda kreneš: žbir za tobom kroči.
Čudo li onda, što nedužnoj slici
sa bajonetom iskopaše oči?

Ne znajući, valjda, da im zločin zbori
o strahu ispred umjetničkog kista,
zgaziše čizmom djelo što ga stvori
slikar u času nadahnuća čista.

A na te, živu, koja bje tek majka
što pere, krpi, tavori i sprema,
na te se takva podignula hajka
te koga stigne — povratka mu nema.

I ne vrati se . . . Tužna epopeja.
Sramote pečat na neljudsko doba.
Klanica ljudska. Pokolji Jevreja.
Zgarišta. Jame. Krvav krik iz groba!

Jevrejka, dakle — mišljah s tugom — žrtva!
(A žrtvama se kod nas ne zna broja.)
No gle, Behara živi! Nije mrtva,
jer nema smrti ljudske za heroja.

S Bjelava pralja, proleterka, Mati,
sred logora osvjetla lice rodu —
u borbu stavši porobljene zvati
za život nov, za pravdu i slobodu.

Pucajte! — viknu koljačima žena,
spazivši gdje se hvataju pištoljā —
al' znajte, zvijeri: krv će prolivena
k'o sjeme rađat pokoljenja bolja!

I pade nice sa stisnutom pesti
Behara, zvana Jevrejka s Bjelava,
al' osta svima živa još u svijesti
njezina slika, njena draga glava.

Ja vidjeh oči tvoje, o Behara,
još dok si bila sarajevska pralja,
no sad mi zборе s mnogo više žara:
Teška je borba, al' borit se valja!

ŠUMA U IZRAELU

*Devojčica se po mesečini prenu
daleko u Izraelu,
devojčica pretvorena
u druce, u brezu belu;
oko nje na crnom vretenu
kiparisi ponoć predu;
sama se sred šume prenu
devojčica, druce belo
u crnom drvoredu,
i doziva, doziva:
ima li gde ljudskih stvorenja,
ima li deteta živa,
ili samo skamenjeni ćute
zbergovi čempresa i venja.*

*Otkud to šiblje šimšira,
devojčica se pita,
otkuda vreže bršljana,
i ta šuma puna mira
i obasjanih grana,
devojčica se pita;
otkuda pavit vita
što se za materinske
skute bukava hvata;
ima li gde žive duše,
ili samo mesečeva varka
sa grane na granu sleće,
ili samo šumore starci
pretvoreni u drveće.*

Otkuda ta šuma kedra,
otkuda miris borova,
devojčica se čudi,
u bele breze nedra
devojčica pretvorena;
otkuda ta strašna sova
što je na drvo sela,
otkuda svud imela
što grčevito grli
te grane utišane,
devojčica se pita;
da li se bar majka meseca
krije u toj gluhoj šumi,
ili su sama, bez ikog,
u breze pretvorena deca.

NISAM SE RODIO DA BUDEM GANEF!
(Odlomak iz knjige „Roman jednog romana”)

Pošto nam je bilo izručeno rješenje o protjerivanju, zaputio sam se s našim prijateljem Steinerom iz toplica Borszék u varošicu Borszék, da mijenjam dolare, koje nam je bilo dopušteno ponijeti sa sobom iz Moskve, i da kupim vozne karte. U varošici je doduše bila neka bankovna radnja — štedionica — ali je bila zatvorena, jer je bilo poslije podne. U ugodnoj glavnoj ulici s lijepom hladovitom alejom starih bukava bio je otvoren čitav niz dućana. Bile su to trgovine, u kojima je većinom bilo mnogo upadljivo dobre robe za mene, čije su oči bile naviknute na moskovske prodavaonice. Budući da ni u dućanima, suprotno nego u Moskvi, nije bilo kupaca, trgovci su stajali na vratima prodavaonica, ili pred njima, te zijevali.

— Većina natpisa svjedoči o tome da se trgovci i u Borszéku zovu općenito Weiss, Kohn ili Schwarz, — ustvrdio je naš prijatelj donekle melankolično, jer su dakako ondje odakle on dolazi, u Beču, — drukčije nego u Moskvi, gdje mi ni traga sličnog problema nismo opazili — političari i njihova štampa to učinili najprečim problemom. Na savjet moga prijatelja svratili smo se u jednu takvu malu tekstilnu prodavaonicu s natpisom Kohn ili Weiss, gdje su nas stranace dokoni trgovac i dva njegova pomoćnika (ovi posljednji u dužnoj udaljenosti iza pulta) dočekali s najvećim zanimanjem. Pošto smo odmah obavili naš skromni novčani posao, trgovac, stariji, mali, ćelav čovjek, odjeven s provincijalnom konvencionalnom urednošću, zamolio nas je, neka ne idemo još, jer, kaže, rijetko ima prilike razgovarati s ljudima koji dolaze iz tuđe zemlje. Ali mi smo rekli da moramo neodloživo otputovati, i molimo ga da nas uputi, jer moramo ići na kolodvor kupiti karte.

— Karte kupiti na kolodvoru? — uzviknuo je gotovo očinski indignirani trgovac sitnom robom. — Što vam pada na um? — i do-baci svome mlađem pomoćniku, koga je oslovio sa „gospodine”, neka otrči po Salomona.

Pomoćnik ode, a mi, čekajući ga na vratima, spazismo ne mnogo kasnije kako dolazi natrag u pratnji nekoga mršavog mladog čovjeka vrlo visoka rasta, koji je imao u ruci štap, ali ne palicu,

nego takav štap kakvim se skitnica naoružava protiv oštrih pasa. A i stupao je takvim dugim koracima, ne gledajući ni desno, ni lijevo, nego uvijek naprijed, kao da i ne hoda u ograničenu prostoru po popločanim ulicama neke varošice, nego korača kao kakav putnik na cesti. Nosio je usred ljeta bakandže i kožnate dokoljenice, siv kaput zakopčan do grla, neku vrstu bluze, a na glavi šešir sa širokim obodom, koji je nekad davno bio valjda tamne boje. Taj je dugonja hodao uspravno i isturio samo glavu s onim karakterističnim velikim nosom, kao da njuška. Čim je ušao i prije nego je trgovac, koji je bio poslao po njega, izgovorio ma i jednu riječ, on svojom velikom rukom zagnjuri u duboki džep svojih hlaća, izvadi hrpu zelenih voznih karata te ih položi na pult:

— Kod mene su jevtinije za 60 odsto nego na kolodvorskoj blagajni. Za kamo želite karte?

Kažem mu da bih trebao tri karte za Bukurešt — Steiner je naime htio pratiti nas onamo — ali je moj glas odao nepovjerenje i oprez. On je ponudio, prije nego mu karte isplatimo, neka pođem s njime na kolodvor i neka se na blagajni uvjerim, jer on neće da nas prevari. Steiner je ostao u dućanu, a ja sam pošao sa Salomonom. Na kolodvoru su se blagajnica, koja je bila u službi, i Salomon pozdravili kao dobri znanci. Pred prozorčićem, iza koga se vršila službena prodaja karata, očito nisam ja bio prvi koga se moralo umiriti da karte koje se dobivaju kod Salomona vrijede isto kao one što ih na državnoj blagajni blagajnica prodava za 60 odsto skuplje.

Pošto sam Salomonu kod kolodvorske blagajne platio tri karte za Bukurešt, on mi je na povratku u grad otkrio jednostavno rješenje zagonetke. Gosti, koji posjećuju toplice, imaju nakon deset dana boravka povlastice na putne karte, pa se vraćaju istom voznom kartom u mjesto odakle su došli. U Borszék međutim često doputuju ne samo gosti toplica. Od takvih putnika vratar traži na izlazu putnu kartu. Od vratara karte dospiju k Salomonu, koji mu naravno odstupa određen postotak dohotka.

— A možete li na taj način mnogo zarađivati? — upitao sam ga.

Samo me je pogledao iz prikrajka i dugim koracima, kao da uvijek mora gaziti preko zapreka, nastavio hodati, a mjesto odgovora samo je ogorčeno mahnuo rukom.

On je to činio tako ogorčeno, da sam zapitao:

— Pa zašto ne pokušate nekako drukčije zarađivati svoj kruh? Što ste inače po zanimanju?

A onda mi je ispričao da je on po zanimanju zapravo učitelj. Ali čak i pravi Rumunj teško da dobije učiteljsko mjesto, a kamoli on, koji je Židov. Ta trgovina voznim kartama ne bi bila ni tako loša, kad on ne bi svakoga mjeseca morao da plati određen postotak od dohotka osim kolodvorskom vataru — još i prefektu. Prefekt je, naime, načuo nešto o toj njegovoj trgovini, poslao po njega, vikao na njega, psovao ga kao Židova i zaprijetio mu da će ga zatvoriti. Salomon je bio odmah načisto s tim što hoće prefekt.

Rekao mu je dakle: — Vrlo poštovani gospodine prefekte, čemu ta galama, čemu brutalnost? Dobit ćete od mene svoj dio prema tome koliko zaradim. — I kako Salomon ima nekoliko izvora prigodne zarade slične naravi dijelom uz pomoć prefekta, složili su se. Prefekt je nezasićljiv. Ali to nije sve. Salomon mi je još povjerio da je on pripadnik rumunjske vojske, a i to ga stoji novaca. Da, on nosi civilno odijelo, premda je vojnik. Ne voli uniformu. On je na dopustu. Trajno. Kao protuuslugu mora donmlu kapetan da dobije za to svakoga mjeseca točno na prvi 5 000 leja. Bez toga ne produžuje mu dopust. Pa kad čovjek zaraduje toliko novaca! Ovakvu je kapetanu dobro. Osam, deset vojnika dobiju od njega dopust, i on na taj način bezbrižno zaraduje svojih 40, 50 hiljada leja! Teško je živjeti!

Ja sam ga nato zamolio neka me povede na poštu, jer moram predati brzojav. Salomon se ponudio da će on predati brzojav, neka se samo vratim k svome prijatelju, koji čeka na mene. Donijet će mi potvrdu.

— Ali nisam siguran, nećete li imati neugodnosti. Moram brzojaviti u Moskvu.

Ostao je nasred ulice kao ukopan i kao da me hoće bolje pogledati, isturio svoj dugi vrat s jabučicom pa zurio u mene, kao da me tek tada vidi, i ponovio moju riječ:

— U Moskvu?

U prvi mah sam ga krivo shvatio. Mislio sam, Siguranca mu je sinula kroz glavu, i uplašio se da ga mogu vidjeti s čovjekom koji šalje brzojav u Moskvu.

— Iz Rusije se ne smije iznijeti rubalj. Moram da obavijestim svoju sestru da se vraćamo prije nego smo predviđali i neka mi pošalje novaca na moje ime, na rusku granicu, u Tiraspol.

On je od svega razumio samo to da čovjek s kojim govori putuje u Sovjetski Savez — da taj može da putuje tamo!

Buljio je u mene dugo i s najvećim poštovanjem, kao da je moja zasluga što ne živim ovdje, nego smijem da živim tamo. Stajali smo na nekom trgu, prolazio je kraj nas poneki čovjek, a neka mala služavka u narodnoj nošnji gurala je pred sobom dječja kolica. Salomon teško da je opazio išta od toga. Sa svojim pomalo promuklim glasom počeo pričati. Opazio je na meni, reče, da sam ga čudno motrio, dok je on govorio o tome kakvim se lukavštinama održava, i zato hoće da znam: on je prije tri godine pokušao da prijeđe u Palestinu, kad je vidio da tu kao učitelj ne može sebi pomoći. I uspio je. Ne lako, ali je uspio. Međutim u Jeruzalemu su ga Englezi uhapsili. Nije imao dozvolu za ulazak u zemlju. Bacili su ga u zatvor. Dvadeset i četiri dana je ležao u zatvoru u Jeruzalemu, zatim su ga otparavili ovamo. Zatvor je i u Jeruzalemu vrlo loš, ali nisu ga tukli. Od Jeruzalema do Borszeka putovao je preko različitih država iz zatvora u zatvor četrdeset i četiri dana. Je li to zbog njegova velikog nosa ili čega drugog, tko bi to znao reći, gotovo je svuda organima vlasti nekako godilo da ga tuku. I to

najviše po licu. Salomon mi pokaza, tri zuba mu manjkaju od toga što su ga čuškali. Ljutili su se na njega naravno i zato što su ga morali pratiti, jer kad je čovjek protjeran, prati ga žandar ili policajac iz jednog seoskog ili gradskog zatvora u drugi. Sad je opet ovdje, već preko dvije godine.

Cijelu je pripovijest ispričao gotovo bez naglaska, kao da kazuje neke manje-više nezanimljive pustolovine treće osobe, prema kojoj je ravnodušan. Upitao sam:

— A zašto ste htjeli stići baš u Palestinu?

Kao da mora razmisliti već i sam, da se sjeti zašto je zapravo htio otići u Palestinu, polako skine svoj šešir sa širokim obodom. Tek tada sam ugledao njegovu crvenkasto-plavu, kratko ošišanu kosu, njegovo čelo, koje je nabrao, dok je stajao zamišljen, i čitavo mu suncem jako opaljeno lice.

— Zašto? Zato jer se ja nisam rodio da budem ganef (lopov), ja se nisam rodio da budem ganef, — i ljevicom se nasloni na svoj štap, a desnu ruku, u kojoj je držao šešir, ispruži širokom kretnjom. — I ja bih volio živjeti drugačije. Živjeti produktivno!

Ovako je rekao: *produktiv leben*. Dugo je ostao tako ispružene ruke. Odjednom se cijelo čelo naboralo. Pogledao me, ispitujući da li mu vjerujem. Ruka mu se zatim naglo spusti kao pod snažnim udarcem. — Sad sam ovdje, opet ovdje, — rekao je, nataknuo svoj široki šešir, navukao ga duboko na čelo i pošao sa mnom prema pošti. Na putu do pošte razgovarali smo još, i uvidio sam da riječ Moskva, koja ga je činila toliko povjerljivim prema meni, nije značila za toga čovjeka drugo nego nekad Palestina: ona je značila negaciju svega onoga što je karakteriziralo Kraljevinu Rumunjsku, negaciju činjenice da učitelj ne smije da bude učitelj, neko mjesto, dakle, gdje čovjek ne mora da bude ganef, gdje se može „produktivno živjeti“.

TIJU MENAHEM RAZMATRA SLUČAJ KRALJEVIĆA MARKA

Te strahote: Sajmište, Jajince, Jasenovac, te ne znam: Aušvic, Belzenbergen, Mauthausen — to je čovečanstvu doneo tek docniji procvat kulture i civilizacije. U ono vreme — to je bilo 1916 godine — sve to svet nije mogao ni da nasluti. Ljudi su iz tog vremena zapamtili Surdulicu, to — jeste. Ali šta je bila Surdulica prema ovom? — mačji kašalj: odvede i strelja, ili zanočiš u nekom zatvoru ili ni toliko. A osim toga, znalo se sasvim dobro da jedino popovi i poneki učitelj mogu da stradaju i još su nam Bugari odmah na mesto ovih slali svoje popove i učitelje i tako baš propisno vodili računa — tu nema šta. Međutim, uglavnom se služili samo kulturnim ubeđivanjem. Tu je bilo, recimo, to pitanje Kraljevića Marka: je li taj Kraljević Marko bio Srbin ili Bugarin? Shvatiš li jedanput da je bio Bugarin, onda je svakome moralo biti jasno da si i ti Bugarin i — u redu stvar. Laku noć — laku noć.

Dakle, na dnevnom redu je bilo pitanje Kraljevića Marka.

Bugarski panduri zašli od dućana do dućana da pozovu čaršiju na predavanje koje će održati sam komandant mesta, u 3 sata popodne, u velikoj dvorani „Krone”. Pa, da ne bi bilo zabune i omaške te da se neko nade uvređen što nije pozvan, pozivi glase na ime i moraju da budu potvrđeni svojeručnim potpisom zvanica.

Pa dobio je poziv i naš tiju Menahem.

Dabome: tiju Menahem iz Niške ulice je, takoreći, najugledniji limar-krpa u gradu. Ali on se osim toga bavi i trgovinom. Molim: razgledajte malo onu tablu što mu je levo od mangala i njegove majstorske stolice. Pogledajte koliko tuceta igala ima na njoj, koliko češljeva, britvi, džepnih ogledalca, pa staklenih derdana, kalajnog i pravog bakarnog prstenja i drugih dinduva za naše seljanke. Dode mu, dakle, kao neka pomoćna tezga. Drugim rečima: tiju Menahemov mlin mleo je na dva kamena.

Mleo je, ali, uglavnom, samo pazarnog dana. Pa valjalo je čekati od subote do subote. Tiju Menahem sedi kraj mangala, greje ruke i pilji očima u daljinu, šapćući čas počas nešto sebi u bradu. Njegovu, za njegove godine grdno naborano lice, čudno je razvučeno. Čovek bi rekao: potsmeva se nečemu i to budi radoznalost njegovih komšija:

— Šta radiš, tiju Menaheme?

— Sortiram misli, — kaže on.

Tiju Menahem sortira misli, a ako vi niste nikad čuli nešto o tome, on će vam rado objasniti šta se time postizava:

— Prebacujem se, — kaže, — na zdrav kolosek.

Jasno. Jer tezge bez mušterija pred njima, to ti je kao dan bez sunca, kao cvet bez leptira oploditelja. Drugim rečima: besparica! jad i čemer! Tu ti ne preostaje ništa drugo no da se obazreš za prvom skretnicom i potražiš gde je zdrav kolosek. Eto, naprimer, tu je taj kolosek nade:

— Aftaha! — tako to naziva tiju Menahem.

— Aftaha u što, tiju Menaheme?

Tiju Menahem ima svoju — da tako rečem — teorisku podlogu nade:

— Pogledaj ovo, — kaže on i stavlja uporedo svoja dva kažiprsta da naznači tračnice. — Idu pruge, idu, idu, pa se najzad sastave. Sastave se tamo gde se nebo sa zemljom sastaje. Znači: nemoguće je — moguće.

— Kako to?

Hm... Osmejak sažaljenja zatreperi na usnama tiju Menahema. Pa zar ima koga, kome to nije jasno? Vi, dakle, ne možete pojmiti to nešto što se ne zna, ali se oseća, naslućuje se. Uzmite, naprimer, našeg Elijau Anavi¹⁾. Verujete li vi u našeg Elijau Anavi? ... Ne verujete? ... Eto: A tiju Menahem ga svojim očima video. I razgovarao sa njim, kao što sad ja s vama razgovaram. U snu, razume se. U nekom bespuću tamo prikazao mu se starac bele brade i rekao mu: „Šalom!“²⁾ Baš tako: Šalom. I još mu rekao: „Dospećeš kud si naumio!“ I rukom mu pokazao pravac i dok se tiju Menahem rasvestio, starca je nestalo. A on se čak posle setio da je to bio Elijau Anavi... To — koliko da shvatite šta sve može i dandanji da se dogodi...

A sad je tu taj poziv na predavanje i tiju Menahemov potpis na onom spisku građana.

Duboko se zamislio naš trećepozivac. Taj spisak građana nekako mu ne da mira. Uzalud on pokušava da „sortira“ misli, ta misao mu ne izbija iz glave i, eto, nikako da se dočepa nekog „zdravog koloseka“.

Tiju Menahem ima doduše svoju polaznu tačku za svaku priliku i nepriliku. To je njegov stari san. Ali ovog puta mu i to došlo nekako sumnjivo. Posumnjao je tiju Menahem, jer naprimer, kojim li mu je jezikom onda govorio Elijau Anavi. Jedan Elijau Anavi može da govori samo na Lašon Akodes³⁾. A tiju Menahem iz tog

¹⁾ Elijau Anavi — prorok Ilija, po jevrejskom verovanju, vesnik dobroga, koji nevoljnima pritiče u pomoć.

²⁾ Šalom — jevrejski pozdrav.

³⁾ Lašon Akodes — sveti jezik.

jezika poznaje samo ono nekoliko reči što je zapamtio iz molitvenika. Naprimera, on pojma nema kako se na tom jeziku kaže ono „dospećeš kud si naumio“. Nema pojma od pojma. Tu onda preostaje samo jedna mogućnost: da je njega za tu priliku Elijau Anavi naročito nadahnua... Da, to je već nešto. To bi moglo da bude...

No, hvala bogu: Sad smo najzad na zdravom koloseku. Ali tu opet iskršava novo pitanje: da li Elijau Anavi uopšte zna za Srbe i Bugare?

Tiju Menahem ima ono što se zove perspektiva. I tu on sada, u ime svoga proroka, sleže ramenima: Ne, ne i ne: Elijau Anavi ne može da zna za te skorojeviće od naroda!

I to mora biti sušta istina. On za njih ne može da zna: ili... Je li Elijau Anavi prorok ili nije prorok? E, ako je prorok, onda njegove reči moraju da važe i za ono predvidljivo i za ono nepredvidljivo. A te reči su tiju Menahemu kao jedna generalna i opšte važeća garancija.

Dakle, tako stoji stvar i to sad već može da se smatra kao zaista zdrav kolosek.

Ispravio leđa i podigao glavu tiju Menahem. Da, dabome. Sad je to nešto sasvim deseto. Tu sad mi možemo malo da razmislimo i o tom Kraljeviću Marku.

Dakle, šta je s tim Kraljevićem Markom? Tiju Menahem je već odranije našuo ovo i ono o njemu. Zna on za neke njegove karakteristike i, pravo — zapravo, on nema neko naročito lepo mišljenje o njemu. Naprimera to što Kraljević Marko može da popije tri akova vina, može tako i radi, to se tiju Menahemu nikako ne sviđa. Pa ono „pola pije, pola Sarcu daje“, na šta vam to liči? Pa okolnost što se hvali da je pojeo ne znam koliko mesa o v n u j s k o g a. Sve te okolnosti govore pre za to — koliko bar tiju Menahem zna i poznaje Srbe i Bugare — sve to govori pre za to da je taj Kraljević Marko — Bugarin. A i to što je orao drumove, ni to mu u Menahemovim očima ne podiže ugled. I tako, kad bi njega pitali, on bi svojim prijateljima, Srbima, savetovao da dignu ruke od takvog pretka i da ga poklone Bugarima. Slobodno i bez razmišljanja...

Tako, sad smo postavili sve stvari na svoje mesto i sad možemo da pođemo na predavanje.

... Tek je dva sata, a „Kruna“ je već dupke puna. Stisle se čaršilije i čekaju. Tiju Menahem seda tik uz furunu, skraja, u prvom redu. Čile kafedija dušmanski podložio, a za tiju Menahema nema veće u ž i v a c i j e no da sedi uz toplu peć.

Stiže i komandant i posle raznih pozdrava i ceremonija otnočinje svoja izlaganja.

Ah, izgubljeno vreme, toliko mogu da vam kažem. Zar tiju Menahemu treba dokazivati da Kraljević Marko nije srpski već bugarski? Zamarati ga ni krivog ni dužnog tim bugarskim rečima kad ni srpskim ne vlada bogzna kako, te se ispomaže nekom kombinacijom balkansko-španskog i srpskog jezika? I — što je od svega

najgore: sad će to da ispadne tako kao da je on došao do svog mišljenja o Kraljeviu Marku na osnovu komandantovih argumenata i pod njegovim uticajem...

Na to mu izlazi i sad bi to njega povuklo na neki otpor — kad ne bi sedeo kraj ove tople peći, pa ga spopala tako slatka i neodoljiva dremka. Tiju Menahem se, doduše, otima. Ta zna on da je to opasno. Srećom, furuna ga zaklanja od komandantovih očiju, ali stvar je ipak opasna. On se otima. Još kako se otima. Trlja oči, češe se gde ga ne svrbi, vrti se, zvera levo i desno, pokušava da se zabavi nekom svojom brigom, a-ja: Ništa ne pomaže. Sam postaje neodoljiv. Tiju Menahem je još samo stigao da se malo bolje zakloni iza peći, onda obema rukama obuhvatio glavu — kao kad se čovek duboko zamisli — i pustio da se dogodi ono neizbežno.

Spočetka još pomalo čuje govornika. Ali to ga, kao ono lupa točkova u vozu, još više uspavljuje. Jednom se prenuo i, kad je otvorio oči, primetio je da je govornik prekinuo predavanje (to ga je valjda i probudilo) i gleda put njega.

Trgnuo se tiju Menahem i osmehnuo, smušen i zbunjen, promucao nešto ali brzo opet uozbiljio od onog ledenog pogleda komandantovog i, najodlučnije rešen da više ne spava, prionuo da sluša.

E, kad bi se to samo moglo: „Moram da pazim!“ ubeđuje tiju Menahem samoga sebe. „Sad su me uzeli na oko i, ako se opet uspavam, odneće me đavo!“

Ali uzalud: glava se već ponovo zanjihala.

Zaspao je tiju Menahem. Pa da je samo zaspao! Nego je i zahrkao i zatesterisao da se dvoranom orilo. Govornik bi se kao pravio i nevešt, ali kako ćeš: Tiju Menahem hrče sve u šesnaest. Sad govornik pokušava da ga nadviče, ali ni to ne pomaže. Stvorio se kao neki meč i pobeda je očito na strani tiju Menahema.

Svet se komeša i jedva zadržava smeh. Neki se dosetiše te prodrmusaše malo starca, ali utom pridoše i čuvari reda i povedoše tiju Menahema u Komandantstvo.

Šta je sve tiju Menahem doživeo od tih čuvara na putu od „Krune“ do Komandantstva, o tome — radi dobrog glasa našeg proroka Elijau Anavi — nećemo da pripovedamo. Uglavnom, bio je još pri čistoj svesti. A kad je tamo čuo optužbu, samo što se nije srušio na zemlju.

— Pasivna rezistencija, a? ... Pasivna rezistencija, je li? — kezio se islednik, šamarajući ga i sleva i zdesna.

— Ne ja, — pravda se Menahem. — Ja sam samo spavao.

— I hrkao si! Kao slon!

— Takva mi je priroda, — muči se starac da objasni. — Nije za inat, vere mi!

Nije za inat?! Ne, pa zašto je onda spavao?

Da li da im kaže? Da li da im kaže da on njima rado poklanja tog Kraljevića Marka? Sad, kad je već dobio toliko batina zbog

njega? ... Neće, baš neće. Nego on sad i to prebacuje na drugi kolosek: on im priznaje da je spavao zato što ga stvar nije zanimala, pošto Kraljević Marko nije naš, jevrejski.

Ali oni nisu zadovoljni.

— Čiji nije, a čiji jeste? — postavljaju mu zamku.

— Ja sam Jevrejin, — kaže im on, — naš nije. A čiji jeste, ja to ne mogu da znam.

Jednom reči, proglasio svoju neutralnost i skoro da se izvukao, ali onda je došla poslednja zamka:

— Vinoven li si? — pita ga islednik.

Ah, ti slovenski jezici! Tiju Menahem zna za izraz — nevin. To zvuči skoro isto tako kao ovo „vinoven”. Pa biće da je isto. Jer u Leskovcu se kaže: krivac, izraz „vinovnik” nije u upotrebi. I tako, uveren da ga pitaju je li nevin, on im, uz uzdah olakšanja što su najzad postali uvidavni, izjavljuje:

— Vinoven sam.

Rekao je i na to je zakletvu ponudio. I tako je zaradio svojih 25 batina.

Ali to mu nije krivo. Krivo mu je što nije iskoristio priliku da Bugarima čisto i jasno presaldumi tog Kraljevića Marka. Jer ono što on o njemu zna... no, pa veće usluge on ne bi mogao da učini svojim Srbima...

D E T E

— Zašto si jutros ječala u snu? — upita desetogodišnji Marko svoju izmučenu i bledu majku.

Sarina ne odgovori dečku, ali se okrete mužu:

— Zbilja, sanjala sam jedan strašan san!

Ona je verovala u snove i volela je da ih prepričava. Muž je to znao i namršti se, ali ona ipak ispriča:

— Sanjala sam kao pred našim stanom mnogo naroda: komšije, ali i nepoznat svet a lica im radoznala, strašna, iskežena. I sve to gleda u nas, zaviruje kroz prozore, kroz poluotvorena vrata, kao u očekivanju da će se nešto dogoditi. Među njima su i nemački vojnici sa šlemovima i puškama, ali se kao kriju iza žena. A ja drhtim od straha, pribiram decu, uvlačim ih u kuću, zaključavam vrata, pa mi i to malo, nego ih iz kujne prevodim u sobu, skrivam pod krevet Marka, Deboru guram iza vrata, Isaka u orman. I tek da se smiri, a čujem kako neko otvara vrata, iako su zaključana, ulazi u kujnu, njuška po fijokama i oko šporeta, pa tek odjednom otškrinu vrata i provuče se u sobu. Ja kao znam ko je to, iako joj ne razaznajem u snu lice: žena, od koje me hvata strah, žena-patnja, žena-okupacija, žena-smrt.

Muž se još jače namršti i progunda:

— Budalaštine!

Ali žena reče:

— Jao, Jašo, ja se bojim. Mene je strah. Biće nešto!

Muž poče da je grdi, ali su deca, usplahirena i bleđa, slušala majčino pričanje. I nemir opet ispuni njihove male duše.

Ona već nekoliko meseci nisu shvatala šta se to zbiva sa njima. Još toga proleća išla su u školu, igrala se s decom po dvorištu i vitlala ulicom, a majci dotrčavala samo kad ogladne i kad im oči zadremaju. Zatim jedno jutro poče bombardovanje. Nemci udoše u grad, a njihov otac, majka, tetka-Luja, počеше da se maju tamo-amo, uplašena izgleda s nekim žutim krpčićima oko ruke i po odelu.

Deca su sa čuđenjem saznala da nisu kao ostali svet i drugi Srbi. Najstariji Marko se mučio da im objasni:

— Mi smo Srbi, ali smo i Jevreji...

Deca su o tome nešto sasvim mutno znala, ali su se pitala zašto i drugi ne meću na sebe to žuto platno. I opet bi se zaigrala i zaboravila u dečjem smehu i radosti. A u kući je bio sve veći nered, majka je plakala, otac je ćutao. Nije se znalo vreme ni ručku ni večeri. Do njih je dopirao šapat kako su streljali Zaka, kako su zatvorili Kalderona.

Ali posle majčina sna događaji potekoše brže. Jedno pre podne nestade oca; majka im je rekla da je otišao da se javi Nemcima i da se više neće vratiti. Govorila im je to plačući i noću ih je sve troje uzimala u krevet. Počeše dolaziti neki sasvim neznani starci i žene i sad već u kući ne beše nikakva reda.

A kad je došla zima, u ubogome domu Jakova Teste, bivšeg sitničara na pijaci, nastala jedno jutro plač. Ne gromoglasni delek, kako bi plakale ostale žene u dvorištu, rodnom iz srbijanskih palanki i vojvodanskih sela, nego tihi, jedva čujni, ali strašni plač Jevrejke. Plač zbog strašne naredbe da se zatvori kuća, a ključevi, tela i duše predadu nemačkom čudovištu.

Porodica Jakova Teste živela je u onom tipičnom beogradskom dvorištu sa dvadeset stanova sve po sobu i kujnu, sa mnogim, posrnulim, gotovo strovaljenim šupama i nužnicima i sa obraslom u travu česmom u sredini oko koje su od jutra do mraka džakala deca. S ulice, u najboljem stanu, sedeo je g. Mata, poštar, a za njim su se redali Čeh-krojač pa Valjevac-obučar, koji je uvek govorio samo o tome da će Rusi ipak doći, pa Proka, zvani „Kicoš“, koji je uvek pevushio i imao para, mada nikad ništa nije radio... i tako redom.

U pretposlednjem stanu živio je Testa, a do njega najbučniji čopor cele kuće, Mata, senzala na pijaci, čija je žena uvek bila trudna i koja valjda već ni sama nije mogla da popamti svoju dečurliju. Bilo ih je sve jedno drugom do uveta, sve prljavo, umazano i rumeno kao užička jabuka.

Testina deca su ginula za njima, ali sam Testa prezirao je Matu i njegov nered. Smatrao ga je nečim nižim od sebe. „Sve dadoše na ždranje“, mislio je besno kad bi proneli duveć sa pekare ili kad bi Mata leti, predveče, u gaćama i košulji, pred svojim stanom mešao sa nekakvim sebi ravnim „tipovima“ vino sa sodom i vikao, ne vikao, nego urlikao od zadovoljstva posle svake čaše.

— Oho-ho, komšija, očeš i ti jedan špricer? — obraćao se on obično Testi. Testa ga je grdio i savetovao, a Mata bi se na sve grohotom smejavao i zvao ga „pretsednikom trezvenjaka“.

I, eto, baš taj Mata toga jutra uđe polako i snuždeno u Testin stan i nekako krijući oči od Sarine reče joj:

Hinko Jun: „Amazonka“ (bronz)

Slavko Bril: Portret Jule Weiner

— Pa šta sad misliš, gospa-Saro? 'Oćeš li i decu da vodiš?

— A da šta ću, — obrecnu se Sarina. — Neću da se razdvajam od njih. Kako meni, tako i njima!

— Ono, tako je. Svakom detetu najbolje je kod majke. Ali sad treba slušati pamet, a ne srce, — reče Mata tako ozbiljan kako valjda nikad nije bio.

Sarina zapita:

— Kako to mislite?

— Pa, eto, tako... Da se, ovaj, zdogovorimo, pa da decu razmestiš po komšiluk, dok, znaš, ne prođe ovaj kalabaluk. A vi, bože zdravlja, ako se koj' vrati, eto mu gi deca... njegova su, opet.

— Ne, nikako, — pisnu Sarina pa osu na Matu kako je ovakav i onakav, kako su ga sigurno poslali Nemci, špijuncinu švapsku, da razdvaja decu od majke... te Mata pobeže iz kuće kao oparen.

Ali što se više bližio strašni čas polaska, Sarina se sve više sećala Matinih reči. „Pa nisu oni rdavi ljudi; samo su prostaci i murdari”, mislila je ona i pred oči joj izide Matina žena Daca, uvek vesela i orna da prži i mesi deci.

Odjednom, još laganije, još tiše od Mate ude „Šuster”. Bez pozdrava, onako bled i povijen, on je pretrže kao neko prividenje.

— Čujte, gazdarice, ne misli Mata rdavo, — reče joj on gotovo šapćući. — Samo, boj' se, opaziće Nemci ako sakriješ svu decu.

— I ja to mislim, — odgovori Sarina, a vidi se da se i ona miri s Matinom namerom.

— Da, da, sigurno će uhvatiti, — zamišljeno promrmlja obućar. — Nego, vodi dvoje, a jedno ostavi. Ostavi Deboru, ona je mala; za nju neće ni pitati.

I opet pisnu Sarina, ali je obućar bio uporniji i ubedljiviji, te kad joj usahnu grlo od plača, on zovnu Matinu ženu. Nisu dugo šaputali i dok si pljesnuo dlan o dlan, Daca je već uzela Deboru u naručje i odnela je u svoju kujnu.

I po treći put pisnu Sarina, ali sad već nije imala suza i glasa da grdi.

A mala, dvogodišnja Debora posta član Matine familije i zauze sedmo mesto u dečjem čoporu, između trogodišnjeg Joce i osmo-mesečarke Dragice. Ruemna i crmpurasta, kao sva Matina deca, ona ubrzo zaboravi majku i oca. Sad je zvala Dacu „maikom” i Matu „tajkom”, baš kao i ostali. Samo je više umiljata nego druga Matina deca, i veselija. Kao da se u nju preselila sva životnost napaćene njene rase i svi iščezli životi njene kuće.

Obožava je celo dvorište. Valjevac po nekoliko puta na dan ostavi cipelu, pa je zove i daje joj šećer. „Kicoš” joj donosi suvo grožđe. Čak i g. Miša, poštar koji se slabo mešao sa susedima, čak i on, iako je čovek bez dece, svaki čas priziva Deboru. Ona je sada Rada i ne seća se više ranijega imena.

Ima u tom dvorištu svakojakih ljudi, i zlih i dobrih, potkazivača, koji bi rodenoga brata oterali u smrt; hajduka koji bi za žuto dugme zaklali pobratima; svetaca i pravednika zbog kojih sija ovo

sunce s neba, ali svi oni podjednako vole Radu. Ide ona s ruke na ruku, priča svima svojim nevinim detinjim jezikom, smeje se, čupka im brkove i vuci s njome postaju jagnjad.

Bila je subota uveče, jedini čas kad se u Matinoj kući vrši nešto što liči na red: kupanje dece. I baš u taj nezgodni čas ude Kicoš.

— Gde je Mata?

— Negde u kafami, — kaže Daca, ali Mata utom stiže i začudi se šta će tu Kicoš. A on mu šapuće:

— Budi spreman, — veli, — noćas, sutra, ovih dana dolaze ti deveri.

— Kakvi deveri, more, šta teraš šegu?

— Ama, policija, — kaže Kicoš, a nešto mu se isprečilo na jeziku, pa jedva prevaljuje: — znaš da tamo kod njih radim, pa znam... Doći će. Dobili dostavu: jevrejsko dete, jevrejske stvari... Nego, ako imaš stvari, daj na sigurno mesto, a dete, ako ne dođu noćas...

I on mu izloži plan.

Sutradan oni otidoše kod popa, čuvenog popa Kuzmana, zvanog Bekrija.

Ljutnu se pop:

— Ne mogu ja to. Zar pod starost da idem u logor? U Jajince? Jok! Ej, bre, hristijani, pa i da napišem krštenicu sa lažnim datumom, ali kako ću u protokol kreščajemih?...

— Može, oče, i to. — veli Kicoš mekanim glasom.

— Kako može? Šta znaš ti! — ljuti se pop.

— Znam, oče... Falsifikujte, g. popo, i bog i zakonita vlast kad dode, računajte vam to kao bogougodno delo, — veli još mekše Kicoš. — Evo, doneli smo i marku, — dodaje pa je spušta na sto, zavijenu u hiljadarku.

Psuje pop-Kuzman, psuje, pa piše, pa opet psuje, pa piše, dok najzad ne ispisa.

— Radmila, — mrmrlja pop. — Otac, veli Mata Nikolić, trg. posrednik ovađsnji, a mati, veli, Darinka, rođ. Đoković. A kum? Ko je kum?

— Šustera da metemo, — doseća se Kicoš.

I tako urediše stvar. Pop napisa krštenicu da je Radmila, zakonito žensko dete Mate Nikolića, krštena još pre dve godine.

— A kad da donesemo dete? — pita Mata.

— Kakvo dete? — razrogači se pop. — Zar vi hoćete da varam i boga? K'o velite, prevario zemaljske vlasti, pa sad nek vara i onoga gore. A roditelji ako se vrate? Pa rabineri? Hteli bi još i da me raščinute, a? Napolje, ugursuzi!

A dvorište ćuti. Ima u toj avliji svakojakih ljudi, i dobrih i zlih; potkazivača koji bi rođenoga brata oterali u smrt; hajduka koji bi za žuto dugme zaklali pobratima; svetaca i pravednika zbog kojih sija ovo sunce s neba, ali svi oni i bez dogovora ćute. Ide mala Rada s ruke na ruku, priča svima svojim detinjim jezikom, smeje se, čupka im brkove i vuci postaju jagnjad.

Ko izda dete, teško njemu i ovoga i onoga sveta!

I tako, avlija, koja i danju i noću laje, čuva tajnu. Dvadeset stanova, trideset žena, šezdesetoro dece, sve ćuti i čuva tajnu po nepisanoj naredbi broj 1.

NEVEROVATNO LETO

Nasred bolničke sobe stajao je, raskrečen, dugački sto pokriven mušemom. Na stolu je zazvečala jedna čaša i na taj tihi zvuk bolesnik iz postelje broj pet otvorio je oči — prvi put za četiri poslednja dana. Na ravni zida naspram njegove postelje proleće je bilo iscrtalo zlatne pruge. Kroz širom otvorene prozore u sobu je prodro belim plaštom ogrnuti maj.

Poluotvorene bolesnikove oči zatreptale su od jake svetlosti i on skrete pogled ka okrećenom zidu. Posle dugih časova nesvestice počeo je ponovo da se seća. Na beloj crtačoj hartiji zida slike njegovog iskidanog sećanja crnele su se grubo kao škrabanja vašarskih karikaturista.

Bolesnik iz kreveta broj pet se nekada, pre nego što je dopao šaka Hitlerovih bandita, zvao dr Nikola Roža i bio je pravnik. Međutim, otprpe godinu i po dana on nije imao više ni zanimanja, bio je samo broj kao i svi ostali koje je pakleni karneval poneo u beskrajnu bujicu logorske smrti. Bio je „kacetovac“, kako su nazivali žive kosture iza bodljikavih žica džinovskih gubilišta. Njegovo ime bilo je zamenjeno nasumce izvađenim slovima „ka“ i „cet“ iz reči Konzentrationslager. „Kacetovac“, govorili su logoraši jedan za drugoga, dodajući, u krajnjem slučaju, još i broj radi razlikovanja. Dr Nikola Roža je godinu i po dana nosio broj 27812, i to utetoviran u desnu butinu, utetoviran tako temeljito da ga otud više nikakav politički preokret niti moralna satisfakcija neće moći izbrisati.

On pokuša da se iz stratosfere temperature od četrdeset stepeni vrati na zemlju. Pipnuo se po butini i, kao ono varalica na kartama cinkovane oznake, on oseti pod prstima utetovirani broj.

Mora biti da se nešto ipak promenilo. Njegov pogled skrenu prema čaši na stolu, na čiji se zveket prenueo. Čašu je maločas ispuštala jedna ruka. Eto, u čemu je promena: u toj providnoj staklenoj čaši vode, kroz čije je prozračne zidove sunce rastočilo tečnost u sitne svetlucave mehuriće. Providna čaša za vodu! Ne zardala limena konzerva, ne glinena časa, ne pocinkovani limeni sud logoraša, već — prava pravcata staklena čaša!

Nešto se izmenilo...

S uživanjem, punim jeze, posmatrao je kako njegova svest koja se budi odmotava iz gljivastog oblaka nesvestice tu pravu, kao dijamant sjajnu čašu, taj vitki vilinski muzički instrument koji čoveka napaja melodijom zaboravljenog života. Posle čaše njegov pogled upi u sebe sobu, naspramne krevete, orman i slike okačene po zidovima. Posle toga pokuša da se uspravi u krevetu. Eto još jednog novog dokaza: ono na čemu leži nije drveni logorski ležaj nego prava pravcata postelja, meka, udobna, s jorganom, postelja koja čoveka uljulkuje u san — nestvarna kao i čaša. Nekad se i njemu noću prikradao san u ovakvoj postelji. U postelji s čaršavom, bez vašiju.

Nešto se izmenilo...

On se napregnu da pogleda ustranu. Bio je radoznao da vidi i drugi život izvan onoga koji je bio nasuprot njemu. Ali nije uspeo u tome, njegovo telo nemoćno je klonulo natrag na dušek. Četiri dana je potrajalo dok je dospeo dotle da se uspravi u krevetu. Tek posle toga je počeo da se priseća svega. Doneli su ga ovamo onesveštenog, u poslednjem trenutku, s drvenog ležaja logora u Šleskoj. Sad leži u seoskoj školi, pretvorenoj na brzu ruku u bolnicu. Prekjuče ovde je još bila osnovna i građanska škola donjošleskog gradića V., u kojoj je na zapovest ruskih trupa i poljskih partizana, koji su oslobodili mesto, bila improvizirana bolnica za preživele iz obližnjih logora u D. i K.

U sobi u kojoj je ležao dr Nikola Roža nekad je bio smešten četvrti razred. Nad vratima sobe još se nalazio natpis IV Klasse, ispisan gotskim, kao igla šiljastim slovima.

U ovoj učionici su nemački učenici i učenice još pre nedelju dana učili nauku o nadmoći nemačke rase i nemačke krvi.

Bolesnikov umorni pogled dolutao je do otvorenog prozora. Gde li se sad nalaze ti dečaci i te devojčice? Rusi koji su ušli u V. nisu znali za šalu, a poljski partizani u žutim bluzama, koji su došli s njima, još manje. Grbava Anemari, jedna od nemačkih bolničarki koja nije bila toliko ispunjena mržnjom kao ostale i manje čutljiva od njih, ispričala je, cvokćući zubima, da su prošle nedelje, još istog popodneva kad su Rusi i Poljaci ušli u V., odvukli nekuda sve mesno stanovništvo. Prvo su svima: i muškarcima i ženama, i starima i mladima, naredili da izidu u seoski atar. Tamo su ih postrojili pred mitraljeze, ali nisu pucali u njih. A kad je među ljudima, koji se još nisu bili ni osvestili od ošamućenosti zbog naglog prepada, izbila panika smrtnog straha, oni su ih, onako polugole kako su na njihovu zapovest bili poskakali iz svojih kreveta, ponovo postrojili i sve nekuda oterali.

Među njima su mogli biti i učenici IV razreda. Među dronjeima svoga pamćenja on počeo da traži jednu reč. Nekad je umeo disciplinovanim stilom da izrazi složene misli i tražena reč mu je uvek bila na dohvat. Nacistički logor bio je, međutim, opljačkao i riznicu

ljudske reči i pretvorio je u gomilu starudije. Za usahle moždane vijuge kacetovaca prianjale su samo polovine lica, polovine reči, polovine osećanja. Najzad je pronašao traženu reč:

„Nemezis! Tako je: Nemezis! Nema sumnje da su ti seljaci, radnici i mali posednici iz V., koje sad osvetoljubiva kob sloma goni putevima Šleske u nepoznatom pravcu, u filozofskom smislu morala — nevine žrtve. Lično možda nijedan među njima nikad nije ubio nikoga; oni iz četvrtog razreda pogotovu ne.

Nemezis... Danas meni, sutra tebi...”

Njegove slepoočnice je pritiskivao vrelim obruč. Kacetovci nemaju osećanja, njima su ostale samo strasti. Rod njihovih duša uništile su nabujale kloake logora. Korov je, međutim, odoleo bujici, plima zagađenih voda nije mogla da zbrise želju za osvetom. A želja za osvetom, čak i tu, u jednoj daleko ljudskijoj sredini, mogla je strahovito da boli.

„I ja sam bio nevin — tako razmišlja kacetovac — svi smo mi bili nevini. I naši očevi, i naša deca, i naše žene. Nas su takode bez ikakvog razloga postrojili u povorke, strpali u plombirane vagona i prognali u pakao...”

Otkako mu se povratila svest on je mnogo puta razbijao glavu o tome. Taj balast osvete ga je ispunjavao zaprepašćenjem, on je hteo da ga se oslobodi, da bude kulturno biće koje je nekad bio. Proteklo je osam dana dok se navikao na to da je opet slobodan čovek. Bio je bolesnik okovan za krevet, u njemu je još buktala vatra pegavca, ali je ipak bio slobodan čovek. Umesto u robijaškim dronjcima, on je ležao u krevetu u pidžami, a u podne su mu donosili jelo u tanjiru.

Bolesnike su negovale nemačke žene i devojke. Zabarikadirale se prkosnim ćutanjem i bolesnike gledale sa strahom i mržnjom: pre jedanaest dana ovim krajevima je još vladao kukasti krst. Nijedna od njih nije bila meštanka, Rusi su ih sve bili pokupili iz okoline. Selo je bilo pusto, života je bilo samo u školskoj zgradi u kojoj je bila smeštena bolnica, sem nje dim se vio još samo iz nekoliko privatnih kuća u kojima su se privremeno nastanjivali kacetovci u prolazu.

Nemice nisu govorile ni sa jednim od bolesnika. Posvršavale bi i najodvratnije poslove oko teških bolesnika, mahinalno i s ukorenjenom pedanterijom, ali posle toga bi u bolničke sobe dolazile samo na poseban poziv. Spavale su u baraci na kraju školskog dvorišta, gde su i danju provodile vreme, skupljene u gomilu i u neprekidnom uzbuđenom torokanju. A mogle su se smatrati retko srećnima. Rad u bolnici obezbeđivao im je miran, zaštićen život. Pukim slučajem izvučene iz gomile stavljenih van zakona, one su tu u bolnici bile zaštićene od opasnosti koje su ih izvan bolničkih zidova vrebale na svakom koraku.

Trideset i dva bolesnika u četiri bolničke sobe negovala je jedna jedina lekarka, takođe Nemica. Bila je to žena neodređene starosti, tankih nogu i lica boje plesni. Iz njenih plavih očiju kao i iz po-

gleda bolničarki sevala je ista mržnja prema bolesnicima. Iako u groznici i upola bez svesti, bolesnici su to osećali i uvek bi se trgli kad se za vreme pregleda ona naginjala nad njih. Zvala se Hildegard, a bolničarke su je oslovljavale sa Frau Doktor.

Nadzor nad kuhinjom i Nemicama vršile su, međutim, Jevrejke oslobođenice, iz okolnih ženskih logora. Hranu za bolesnike kuvale su iz zaliha rekviriranih namirnica koje su im davale ruske intendantске jedinice. Stanovale su gore na spratu, u nekadašnjim kancelarijama škole i direktorovom stanu. Njihov broj se stalno menjao, svakoga dana bi ih nekoliko otišlo, a umesto njih su dolazile nove. Ipak ih je uvek bilo deset do petnaest.

U IV razredu bilo je osam bolesnika. Sedmorica među njima bili su vezani za postelju i samo je osmi mogao da hoda. Bio je to čovek živahan, vedar, uvek oran za šalu, prava blagodat za taj minijaturni svet utonuo u apatiju. Zvao se Heler i bio je najstariji bolesnik u sobi. Po ceo dan je krstarilo po praznom selu i obilazio napuštene stanove i radnje, dovlačeći iz njih vrednoćom mrava svakovrsni plen. I dok niko od bolesnika u bolnici nije imao pristojnog odela, on je pod krevetom krio pet velikih kofera napunjenih balama štofova i trubama platna, oko kojih je vazdan nešto petljao: slagao ih je, gledao i — uživao u njima.

Taj Heler je izgledao prepreden momak. Oslobođenje ga je zateklo u logoru K. na trideset kilometara od V., u koji su već trećeg maja ušle ruske pretstraže, dok su u ostale logore stigle tek petog, šestog i sedmog. Od dana oslobođenja izrasla mu je već nešto malo i kosa, na što je bio vrlo ponosan. Nije krio da sa zaplenjenim štofovima namerava kod kuće, u nekom selu kraj Miškolca, ponovo da otvori svoju nekadašnju tekstilnu trgovinu. Njegova žena i dvoje dece bili su takođe odvučeni od kuće i o njima nije znao ništa; to ga, međutim, nije sprečavalo da trči za svakom suknjom koju da ugledao. Imao je trideset i pet godina, krv je ponovo počinjala da se budi u njemu i nikako mu nije davala mira.

U noći bi se sa sprata čuli zvuci klavira, pesma i vesela buka. To su gore bančili kacetovci i kacetovke, na proputovanju. Bolesnicima ta buka nije smetala, i onako je samo mali broj među njima mogao da spava.

Heler je svakog dana donosio u sobu detaljne vesti. On je takođe odlazio gore na sprat i hvalio se na sva usta svojim jevtinim ljubavnim uspesima.

Nikola se trudio da razume te ljude. Svi su oni pune dve godine bili bespolna bića, kojima se retko pružala prilika čak i da vide pripadnike drugog pola. Bujice čulnosti provalile su moralne brane tih ljudi napola mrtvih od gladi, savladivale su ih i preplavljivale, rušeći i odnoseći sve ranije veze i raspaljujući njihov plot do bestidnosti, kao kod životinja u doba parenja. Iščekavala su sva sećanja na ženu, na muža, gubila se uspomena verenica i verenika, postojala je jedino živa, uzdrhtala, pomahnitala put.

Bile su to nestvarne noći u V. Očajnička amok-trka tifusa i ljubavi, pirovanje Erosa i Tanatosa... Među zidovima donjošleske seoske škole carevali su, isprepleteni u jednom jedinom nerazlučnom grču, ljubav i smrt.

Postelje u IV razredu, pak, svakog dana su se praznile i punile. Sa njih su skidali mrtvace i stavljali na njihova mesta nove bolesnike. Mrtvima ni sad nisu bile iskazivane nikakve posmrtno posedači, ali ih barem nisu bacali u krečne jame logora. Leševi su stavljeni u proste sanduke od dasaka i sahranjivani na seoskom groblju tiho, jednostavno, bez ikakvog obreda.

Na prozore škole pala je medena sunčeva svetlost. Kuće izumrle glavne ulice, sagrađene od grubog krečnjaka, otsjajivale su plavičastim odblescima. Sa planina, čije su izbušene utrobe krile brojne rudnike, duvao je uzbuđujući, opori vetar. Nikola je ležao nauznak, sklopljenih očiju, u svetlosti koja je navirala kroz prozore. Iz susjedne postelje čulo se muklo stenjanje i krkljanje, koje je lagano prelazilo u plačljivo mrmljanje. Novi bolesnik se molio. Bio je to starac, koga su u bolnicu doneli dan ranije, očigledno na izmaku snage. Bilo je pravo čudo kako je i dotle izdržao. Njegovo naborano, podbulo lice bilo je vodnjikavo zelenkasto, ruke i noge smešno mršave, a s obe strane nosa spuštale su se duboke bore i gubile se u rupi bezubih usta. Karikatura, kakvu samo logor može da naslika. Bio je prljav u licu i po celom telu. Bolesnike, koje su ovamo donosili sa drvenih ležaja oslobođenih logora, redovno bi svojski oribali, ali njega, izgleda, nisu mogli oprati. Nataložena prljavština je na starčevoj bleđoj koži, koja je provirivala ispod čebeta, stvarila mehuraste podljutnice.

Nikola je pokušavao da mu postavlja pitanja, ali nije na njih dobijao odgovora. Stari je samo stenjao i mrmljao molitve. Po čitave dane jedva bi progovorio koju reč, ležao je opuštena tela i sklopljenih otečenih očiju. Nije imao tifus, a ni temperatura mu nije bila visoka, pa ipak se bližio kraju. Već nije mogao ni da jede, hranila ga je kašikom nemačka bolničarka Anemari. Tom prilikom bi pokatkad otvorio očne kapke i suludim užasom buljio u Nemicu. Bilo ga je strah od nje.

Starčevo stanje se unekoliko popravilo tek posle nekoliko dana. Bio je to čudan neki čovek. Zvao se Goldman i nekada se bavio graverskim zanatom. U njegovoj svesti nije više bilo ni gneva, ostali su jedino oni otegnuti hladni molitveni tekstovi koji mogu da se pevaju samo glasom punim jadanja i beznadne tuge.

Ostali bolesnici nisu o njemu vodili računa, jedino se Nikola trudio da mu pomogne kolikogod je to njegova slabost dopuštala. Ni sam nije znao zašto ga starac tako zanima. Možda ga je njemu privukao zagušljivi vazduh potiskog geta, koji je prosto izvirao iz

te otupele duše. Ovakvi ljudi kao čika Goldman bili su robovi i kod kuće, u jevrejskoj izolovanosti verskih obreda, robovi predrasuda, ritualnih propisa i tekstova molitava. Dolazeći u logor, oni su samo promenili tamnicu. Njihova čudesna jednostranost strpala je svu stvarnost u okvire neutješnog pojma večite jevrejske sudbine. Čak i u samom Hitleru oni su videli samo savremenu kaznu svemoćnog, jedan novi vid egipatskog jarma. Čika Goldman je umeo da jadicuje i da mrmlija pokajničke jevrejske metafore. Po njegovom shvaćanju, nad njim nije bilo izvršeno neko nasilje već se ispunjavala kazna Jehove; njega nije u logor bacilo nacističko bezumlje već sam Jehova, Jehova koji kažnjava i u sedmom kolenu, koji lukavo proračunava čas odmazde. I tako je stari graver, ponavljajući s predanošću koja je zastrašivala reči pokajničkih psalama, bio ubeden da sad u postelji ispašta sablasne grehe celog jevrejskog naroda.

Nikola je kod kuće retko sretao takve duše geta, pa nije znao da li da žali čika Goldmana ili da mu se smeje, ili da tresne zemljanu zdelu o njegovu drhtavu, upornu glavu. U svojim svetlim trenucima starac je čak, na svoj smušeni i primitivni način, pokušavao i njega da ubedi. — Bezvernost je uzrok svemu, — šištao bi on s naporom, — Jevreji su se otpadili od vere, pa ih zato Jehova sad kuša.

Nikola se nije upuštao s njim u prepirku, ali je u jednom pogodnom trenutku udesio da čika Goldmana opet odnesu u gimnastičku salu, koja je bila pretvorena u kupatilo, i da ga tamo ponovo oribaju.

Jevrejke su se retko vidale u bolničkim sobama. Samo bi veoma retko naišla neka od njih da nadzirava deljenje ručka. Sve su tražile društvo koliko-toliko zdravih ljudi; bolesnici u visokim temperaturama i vezani za postelju nisu ih zanimali. Svakog dana bi poneka od njih odlazila, a na njeno mesto je dolazila neka nova. Škola-bolnica je služila kao prolazna stanica na nesigurnom putu povratka. Neposredno posle raspuštanja logora služba za repatrijaciju još nije bila organizovana i o kacetovcima niko živi nije vodio računa. Svaki od njih mogao je da ode iz logora kad je hteo i kud god je hteo. I oni su odlazili, sami, udvoje, utroje, muškarci i žene, bez novaca i namirnica, oslabeli, kroz nepoznata i neprijateljski raspoložena naselja, po miniranim cestama... Muškarci u jadnim civilnim dronjcima, žene polunage. Samo mali broj njih je uspevao da dođe do odela, ali ruksake su imali svi. Ti ruksaci su bili nabijeni gomilama bezvredne starudije: mašinskim delovima, probušenim gumama za bicikle i svakojakim otpacima pokupljenim odasvuda. Pohlepna želja za svojinom gonila ih je da svu tu starudiju vuku sa sobom. Godinama nisu ni za šta drugo mogli reći: to je moje. A, s druge strane, nadali su se da će sve to usput moći prodati i da će od dobijenog novca moći živeti dok ne stignu kući. Međutim, najveći deo njih pokosio je latentni tifus već u krugu od sto kilometara od logora. Umirali su po usamljenim seoskim

kućama, na ivicama jendeka, u retkom žbunju kraj puteva. Pa ipak, s odlučnošću očajnika ljudi su u beskrajnim povorkama išli prema varljivim fatamorganama dalekih domova.

Jedne nedelje, početkom juna, pojavila se prilikom podele ručka nova kacetovka. Izgledala je jedno, — mora da se tek nedavno oslobodila. Kroz kožu njenog kao kreč belog lica providele su se tanke žile, a ispod platnene marama na glavi provirivala je izbledela plava kosa, koja je tek počela da raste. Da bi prikriale svoje ošišane glave, kacetovke su oko glave vezivale marama kao milosrdne sestre. Duga kosa je u ženskim logorima bila isto tako strogo zabranjena kao i u muškim i šišali su je bez milosti, tako da su logorašice polučelave tumarale unaokolo. Ipak, uprkos svom bolešljivom izgledu ta žena je bila zgodna. Robovski rad nije uspeo da upropasti njenu vitkost, nad njenim živim, pametnim očima nadvijale su se guste obrve. Heler se odmah upoznao s njom.

Pridošlica je preuzela činiiju od nemačke bolničarke i počela sama da deli jelo. Bio je to nedeljni ručak: puding od krompira s mesom od živine. To je stvorilo dobro raspoloženje. Interesovanje bolesnika mogle su da privuku samo dve stvari: ručak i lekarska poseta.

Jedino je čika Goldman ostao ravnodušan. Ležao je na krevetu zatvorenih očiju kao uvek i mrmljao. Odjednom se začuo vrisak. Nova kacetovka je zastala pred krevetom čika Goldmana.

— Tatice!

Starac je otvorio oči. Jauk molitve zastao mu je u grlu. Opušteno telo snažno se trglo, električna napetost doživljaja zamalo da ga nije izbacila iz kreveta. Raširivši svoje suve, prljavosive ruke, on se zaplaka i na usta mu navreše reči hebrejske molitve.

Nova kacetovka bila je njegova ćerka. Uz glasne jecaje, ona pade po zakrpljenom čebetu kreveta. Susret je dirnuo sve u sobi. Skoro dve godine su otac i kći, svako iza svojih bodljikavih žica, živeli svega četiri kilometra udaljeni jedno od drugoga, a da za to nisu znali.

Od tog časa Sara Goldman je sve svoje slobodno vreme od jutra do večeri provodila kraj postelje svoga oca.

Nikola je u to vreme počeo ponovo učiti da hoda. Prvo je pokušavao da napravi nekoliko koraka po sobi. Sara je svoje staranje prenela i na njega. Izgledala je povučeno i mirno stvorenje. Nikola je rado razgovarao s njom, jer je umela da sluša s puno razumevanja. Pričao joj je o svojoj ženi, govorio o svom strahu i nemiru zbog neizvesnosti. Da li će je zateći kad se bude vratio? Sara mu je opet govorila o svom mužu, sitnom činovniku u nekoj varošici u Njiršegu. Živeli su srećno i mirno u maloj kućici s vrtom; ona, muž i čika Goldman, koji se, napustivši svoj zanat, bio preselio k njima i posvetio sav izučavanju Talmuda, provodeći sve svoje vreme među šuštavim svitcima pergamenta u prizemnoj sinagogi palanke. Sara nije znala ništa o svom mužu, a njen otac takođe nije mogao ništa da joj kaže o njemu, pošto su svakog odvucli na drugu

stranu. Ona se nadala da je živ. Bila je zastala u V. samo na nekoliko dana da se odmori. Posle neočekivanog susreta s ocem rešila je, razume se, da ostane kraj njega.

Stanovala je na spratu i zahvaljujući Heleru sva je soba znala da ne učestvuje u terevenkama koje se tamo održavaju. Heler se sve više vrzmao oko nje. Čak joj je bio poklonio i nešto od svog blaga iz kofera ispod kreveta. Tako se desilo da se Sara jednog dana pojavila u novoj haljini. Zajedno s odbačenim dronjcima kao da je nestalo i njene zakopčanosti. Nikoli je odmah pala u oči ta brza promena kod nje. Nova haljina je učinila da njeno blede lice sine, i toga dana nije govorila o svom mužu. Čika Goldman je, kao i obično, ležao na svojoj postelji zatvorenih očiju; iznad njegovih usta, koja su se neprekidno pokretala, strčala je čekinjasta prljavosiva neobrijana brada.

Od toga dana Saru su sve češće vidali sa Helerom. Dovrtljivi kacetovac bio je bacio oko na nju i uporno je kovao gvožđe dok je vruće. Nikola, koji ih je ćutke posmatrao, i nehotice je zamišljao biće svoje žene u toj logorašici koja ga se, zapravo, ništa nije ticala i s uzbuđenjem je pratio njen preobražaj. I dočekao je da Sara jednog dana pođe s Helerom u šetnju po opustelom selu. Sutradan je napustila svoj usamljeni ležaj na spratu.

Narednog dana nije sišla da obiđe svog oca. — Pijana je k'o zemlja, — saopštio je Heler, cerekajući se.

Nikola oseti gorak ukus u ustima. Znao je da Heler govori istinu; ćenka ćike Goldmana ležala je pijana gore na spratu, u sobi ispunjenoj zadahom alkohola.

Ćika Goldman je ćutao. Kod njega se nikad nije znalo da li je budan ili spava. Možda nije ni ćuo ništa.

Ali tog popodneva starac je umro.

M I

*Mi smo novi ljudi!
Mi bi htjeli mlade
I sunčane dane,
Gdje se život budi.
O, u nas su nade
Svježe, nekaljane,
I u nas imade
Jošte ideala!
Al' ih gaze, gaze
Svi oni što gmižu,
Šuljaju se, plaze
Ulicama gradskim.*

*Mi smo mladi, mlad!
A ipak nas more
Starački i lažni
Bolešljivi jadi.
Al' mi nismo slabi!
U daljini negdje
Svijetlo nam se bijeli,
Dajte nam do njega,
Mi bi sunca htjeli!*

*Jao! mi smo tako,
Jošte tako mladi!*

1930

GRADANSKA DJECA

*S nama je tako:
mi smo građanska djeca
i — zaista — mi smo siti.
Ali mi ne bi htjeli
od samih sebe kriti
da nas — koji smo mladi
ponekad savjest grize.
Ali što da se radi?
Pa — neki od nas prođu
razne duševne krize,
a usprkos toga ih čeka
za ručak tečno jelo,
a za noć postelja meka.*

*I mnogi od nas traži
od nekud izlaza, puta.
I neće građanskih laži
i neće da poput truta
živi na račun ostalih.
I mnogi danas već znade
što je to višak vrijednosti.
I zna da mu otac krade
postotke svake nadnice,
a zna i to da radnice
imaju kržljavu djecu.*

*I onda neko još više
športa i kina traži
a neko grozničavo piše
i veruje književnoj laži.
Neko ispriku nađe
da sve to smisla nema,*

pa se zavuče u sebe
i kroz život drema.
A neko se svemu ruga
i sam se u smijehu davi
a neko — da, neko se stavi
u službu proletarijata.

Ali svi mi ipak idemo
u povorci — po strani.
Pa jasno, našoj su klasi
odmjereni dani
i danas je red na masi,
a mi posve dobro znamo
da smo, napokon, samo
građanska djeca.

1932

U VARŠAVSKOM GETU

Mordohaj Anilević

*Zidovi Geta, meso ili zidovi,
meso za vukove, mladićsko meso Mordohaja.
Zidovi Geta, tifusarska tela naslagana kao kamenje,
još jedan kamen da se složi, i još hiljadu nad njim.
Šta će u ovoj noći toliki zid?*

*To meso Geta od kog se pletu bodljikave žice,
u kom se dube bunkereri, to meso razapeto od kuće do kuće
da se po njemu udara, da se u njega puca.*

*Geto, taj iskonski kamen, pustinja mudrosti,
gora rasvetljenja i more što se otvara za prolazak,
sve u oku Mordohaja, u zvezdi što u lobanji gori.*

*To oko Mordohaja, to more vatre u kom se ogleda ova noć,
kao sve noći prošle svetom, kao sve što će doći,
kao jedna jedina noć, oko u kamenu lobanje,
sluša savet pustinje.*

*Geto u čeljusti vukova, vukovi u čeljusti Geta,
Geto u čeljusti vukova. Nestaće Geta i ovako i onako.
Nestaće ga svakako. Ali — ako Geto pre nego što umre? . . .
I stoji pustinja nad pustinjama
nad svim.*

*Zna Mordohaj tajnu pustinje, kamen svoje lobanje
kad vatreno more njegovih očiju sagori, ali dotle . . .
Pesmu ljubavi svu noć prekiva u oružje,
grla od slonovače lije u trube od medi.*

*Život treba da ostane život,
i tako je.*

JEVREJSKA LEGENDA

• (1955)

I.

Prošle godine bio sam na službenom putu u Rimu. Tom prilikom obavio sam i jednu privatnu posetu, koju sam priželjkivao već dugo od svršetka Drugog svetskog rata. Posetio sam, dakle, jednog mladog i vanredno obdarenog lekara, sina mog školskog druga, takođe veoma talentovanog lekara. Mladi čovek u Rimu je potomak jedne ortodokсно-jevrejske porodice iz mađarskog „Dunantul-a” i pretstavlja već petu generaciju te porodice koju sam poznavao.

Prva generacija koje se sećam bio je njegov čukunded, fanatični, beskompromisni i učeni učitelj Tore i Talmuda, siromašan, isključiv i uvažen kapacitet bonjhadske ješive—Avram Schlesinger. Bio sam osnovec kada su pričali da ima blizu sto godina. Toga čoveka nisam nikada video privatno, već samo pri zvaničnoj dužnosti, tj. pri studiji Svetog pisma ili pri molitvi tvilimom i u talletu. Bela brada ispod debele donje usne, kukasti nos usred mršava, napačena lica i visoko, zasvođeno i borama izbrazdano čelo odatvalo je karakternog, mudrog i uzvišenog čoveka — vernika patrijarhalnog tipa, čoveka koji u Evropi danas postoji možda još samo u pričama.

Skoro isti takav bio mu je i sin, sedamdesetogodišnji Jihok Schlesinger. Ista bibliška glava, isto beskompromisno jevrejstvo i ista velika, strastvena i slepa ljubav prema Tori i Talmudu kao i u oca. Razlike između oca i sina nisu bile samo u godinama već i u drugome. Sinovljeva brada nije bila bela već proseda; sin nije bio tako visokoučen kao otac i — mada je i on živio samo po Tori i za Toru — nije živio od Tore, već od trgovine. Po selima je skupljao staro gvožđe, kosti i otpatke od tekstila. Stare drangulije nije plaćao novcem, već šarenim pantljikama, mirišljivim pomadama, svilenim maramama i drugim sitnicama, koje su bile odvajkada potrebne sujetnim ljudima. Pokretna trgovina mu je bila smeštena na otrcanim seljačkim kolima u koja je bio upregnut jedan dozlaboga mršav i sipljiv konj.

Dok su staroga Avrama ne-Jevreji mrzeli, ali ga se i bojali kao božijeg čoveka, Jihoka su prezirali, ismejavali, dirali, pljuvali na njega, pa ga ponekad i fizički zlostavljali, jer je „sisao krv hrišćana” tj. trgovinom zarađivao svoj hleb. No, Jihok je stoički podnosio sve te uvrede, jer je u subotu bio uvek kod svoje kuće u kojoj je tada bilo sve čisto i praznično, i na čelu svoje porodice slavio je dan mira kao kralj u svojoj palati.

Treća generacija je bio Jakob, za vreme moga detinjstva u najboljim godinama. On je bio zakupac vlastelinske kafane u Kiš-Varkonju i bio je takođe strogo ortodoksan ritualan Jevrejin kao i otac i ded. Imao je i bradu i pejsve i mezuze¹⁾ na vratima i u subotu nije radio. Bio je učenik ješive pa je i on živeo strogo po Tori, ali već ne samo za Toru nego i za druge po njemu korisne stvari i pojmove. Tako, naprimer, osim Jehove, poštovao je i Franju Josifa, pa i vlastelina i veliku Austro-Ugarsku Monarhiju, koja je priznala Jevreje kao ravnopravne građane. Imponovali su mu i „šnajdig” austriski oficiri i dostojanstveni činovnici u finim uniformama, tehnika i medicina, pa je jednog sina, doduše, školo-vao za rabina, ali drugoga za inženjera i trećega za lekara. I Jakob je bio veran sin Jehove, ali bio je i veoma dirnut kad se s njime jednom rukovao grof i dozvolio da mu pozajmi jednu veću svotu novaca za plaćanje kartaških dugova.

Sledeća generacija je bila Šrage ili po našem Franja. To je bila moja generacija — dragi i nezaboravni drug i prijatelj iz moje mladosti dr Franja Šanta, neobično talentovan internista u Budimpešti, dok je iz pete generacije Pavle, onaj pomenuti mladi lekar koga sam posetio u toku prošle godine u Rimu.

II.

Na otmenom Monte Pariore, u jednoj maloj, tihoj i u zelenilu bujne vegetacije skoro sasvim skrivenoj ulici pronašao sam najzad mladog kolegu. On je stanovao u jednoj modernoj vili koja je bila podignuta na neverovatno visokim i smelo dimenzioniranim stubovima, u vili koja je bila iskonstruisana samo iz elegantnih crta i ravni, kao neko remekdelo jednostavnosti koja ne deluje bojama, ukrasima ili optičkim trikovima već svetlom jasnošću i međusobnom harmonijom crta i oblika. Graditelj vile imao je neosporno mnogo umetničkog ukusa našeg veka. I unutrašnjost vile takođe deluje upadljivo, artistička jasnoća, čistoća, jednostavnost moderne tehnike kao što su plakari, „erkondišn”, sobni liftovi, i sve to usađeno u blistavi vazduh, u sunčev zrak i u bujni miris diskretno šarenih cvetova.

¹⁾ Deset zapovesti zakucane na vrata u ortodoksnim jevrejskim kućama.

Primali su me učtivo, srdačno, ali budimo iskreni, sa malo, jedva приметnom, rezervisanošću, mada sam se prethodno prijavio, dajući o sebi na jednoj posetnici potrebne kratke podatke za informaciju — pišući im doslovno ovo: „Najbolji prijatelj, školski i po profesiji, drug Vašeg pokojnog oca želi da Vas poseti. Ovu posetu sam mu obećao kad je bio na samrti. Sada imam priliku da ispunim svoje obećanje, stoga bih, ako se složite, tada i tada došao”.

Kada sam ušao, primio me je visok, vitak, sportom očeličen i preplanuo mlad čovek od tridesetak godina. Kosa mu je bila crna kao ugalj i uprkos obilno upotrebljenog mirišljavog zejtina — kovrdžava. Bio je obučen u otvorenožuto odelo od sirove svile. Brada i brkovi bili su mu obrijani. Ukratko, onaj koji nije hteo, nije morao baš da primeti anatomske stigme njegove rase. Ali za mene već u prvom trenutku pretvorila se njegova glava u glavu njegovog čukundede, u glavu s dugačkom belom bradom, kukastim nosom, debelim usnama, zasvođenim visokim čelom, s mudro ispitujućim pogledom ješivskog melameta¹⁾.

Svetla i sunčevim zracima pozlaćena soba moga domaćina kao da je takođe iščezla, i pred mojim očima pojavila se mala tamna učiteljeva soba sa zemljanim podom i grbavim gredama na plafonu tamo, u bonjhadskoj jevrejskoj ulici, pre oko 60 godina. Da, u prvom trenutku nisam video mog mladog domaćina već onog davno pokojnog Avrama Schlesingera kako pri lojanoj svetiljki studira Talmud i Toru — tražeći u istima boga, božju istinu, pravdu i pravednost...

Domaćica je takođe bila visoka i vitka kao jela. Oči su joj bile velike, crne i sjajne kao crni dijamanti, ali nos joj je bio klasično isklesan, sa glavnom dorzalnom linijom pravom kao lenjir. Sa njenog lica, čija je boja bila crnpurasta i prelivala se u ružičastu, smeškala se prema meni mladost, sreća i neka učtiva radoznalost. Činilo mi se da vidim Madonu na slici nekog italijanskog majstora ili glavu neke paganske božice starih Rimljana.

Razgovor je počeo sporo, tromo i usiljeno. Govorilo se o vremenu, o mom putu, o medicini, pa, razume se, i o lepoj, nenadmašno lepoj Italiji. Sve su to zahvalne teme upotrebljive u svakoj sličnoj situaciji i njima možemo ispuniti mnoge i duge prazne vremenske jedinice. Međutim, ušao je i treći član porodice, devojčica od oko 10—11 godina. Na prvi pogled se videlo da je ona lepotanka od rase i ovde deplasirani cvet nekog nekadašnjeg geta. „Naša poćerka Bel Ilu” — pretstavili su mi je radosno.

Najzad je svak ispričao ono što je bilo potrebno za međusobno upoznavanje. Moj mladi kolega, razume se, nije se više prezivao Schlesinger već Santa. Dr Paulo Santa. Ovo mađarizirano prezime kupio je njegov ded za svoje potomke, i to po vrlo jevtinnoj ceni

¹⁾ Učitelj jevrejske verske škole.

od jedne krune. To preimućstvo imali su u ono vreme srednjoškcolci, naroćito popovskih gimnazija, ćiji su se ućenici slovenskog, nemaćkog i jevrejskog porekla masovno maćarizovali.

Saznao sam i to da je dr Paulo Santa asistent na patofizioloćkom institutu medicinskog fakulteta u Rimu; da pod voćdstvom svoga ćuvenog profesora radi na primeni nuklearne energije u medicinske svrhe, i da i on kao i svi u Institutu nameravaju ceo svoj ćivot da posvete ovom problemu. Njegova ćena, koja predaje matematiku i fiziku u jednoj rimskoj ćenskoj gimnaziji, njegov je najverniji saradnik, poznavalac i oboćzavatelj. Devojćica Bel Ilu je ratno siroće koje je ostalo iza nekih njihovih, u ratu poginulih, roćaka. Dobro dete, odlićan ćak i voli muziku kao ćto je vole i domaćin i domaćica. Kod kuće govore italijanski, ali svi govore i engleski. Paulo govori joć i francuski, srpski, nemaćki i maćarski.

Kad sam hteo da dam i o sebi detaljnije podatke, moj domaćin me je sa najljubaznijom ućtivooćću prekinuo, pri ćemu bi samo oćtar posmatrać mogao da primeti njegovu dobro savladanu nervozu.

— O, mi vas delom već dobro poznajemo, a ono ćto ćete morati o sebi joć da prićate, to nećete moći samo ovako na prećac... Vi ćete, razume se, oćtati kod nas na rućku. Popodne, naćalost, moja ćena ima dva ćasa u gimnaziji, ali za to vreme mi ćemo se naprićati o proćlosti, o Maćarskoj, Jugoslaviji, o moćjim pokojnim roćiteljima — o svaćemu.

Ja sam potpuno shvatio svog domaćina i odmah sam prećao na drugu temu. Zapitao sam ga gde je nabavio onu odlićnu Botićelijevu sliku, koju sam odmah pri ulasku zapazio. — Ta slika je porodićna vrednost. Moja ćena — Nora — roćena je Normali, a to je ćuvena popovska porodica, koja je u proćlosti davala crkvi mnogo istaknutih popova, jednog kardinala i viće biskupa i prelata. Norin ded je postao slavan i bogat kao svetovni pravni zastupnik Vatikana, a njen otac je bio poćasni zdravstveni savetnik Svete Stolice. Pomenutu Botićelijevu sliku nasledio je Norin ded od nadbiskupa iz Padove. Ukratko, dobro ste primetili, slika pretstavlja vrednost, veliku vrednost.

Sve sam brzo i savrćeno shvatio. Praunuk nekadašnjeg bonjhadskog siromašnjog ali strogo ortodoksnog Jevrejina, beskompromisnog jevrejskog veroućitelja, ćuvenog poznavaoa Tore i Talmuda i nepokolebljivog, gordog Jevrejina, upao je u strogo rimokatolićku tazbinu i osećao bi se nelagodno ako bi se, ma u kom obliku, pomenula njegova jevrejska proćlost.

Sve mi je bilo jasno, ćalozno, bolno jasnó. To je stara, prastara jevrejska sudbina.

III.

Posle rućka oćtali smo, najzad, sami u doktorovoj radnoj sobi. S velikog prozora domaćin mi je pokazao kupole crkve svetog Petra, koja se uzdizala u daljini kao neka bizarna — tamnosiva prilika.

Razgovor je i sada tekao nekako tromo i sporo. Ja sam pokušao da unesem elana i živosti, hteo sam da dam pogodan uvod, stoga sam rekao:

— Da, da, nas — sinove Izraela — nemilosrdno je razbacala bura života.

— Da, da, — prihvati domaćin. — Razbacani smo u sve krajeve sveta, i verujte mi, mene je uzbudilo danas neko bolno osećanje, kad ste ušli u moju kuću da mi pričate o mojim dragim roditeljima, o sestri Juditi, o mojoj prošlosti i to baš vi, nekadašnji najbolji prijatelj mog sirotog oca. Jer meni je otac često pričao o svom detinjstvu i mladosti. Imali smo kod kuće vašu zajedničku fotografiju, kao petoškolaca, pa i matursku sliku. Vi ste nekako pripadali našoj porodici; vi ste spadali u svet najlepših uspomena mog oca kao i članovi naše uže porodice. Stoga se ja obraćam vama detinjskom ljubavlju koja odgovara svemu tome. Ako sam malo i tužan, to je samo zato što znam da ćete opet otići i da vas ja možda nikada više neću videti. Verujte da ste i vi deo moga života, kao i svetla uspomena mojih roditelja i moje jadne sestre Judite. Ali

Napeto sam čekao nastavak, dok je moj domaćin duboko uzdisao.

— Ali, nažalost, ja ovde živim dvojakim životom. Mene je moj dobri otac 1940 godine prokrijumčario ovamo sa lažnim hartijama ratnog siročeta i, razume se, punokrvnog arijevca. Pri Vatikanu dela i vođstvo jedne katoličke svetske organizacije, koja vodi računa o ratnoj siročadi. Dakle, ja sam postao štićenik te organizacije. Maturu sam položio kod italijanskih isusovaca i otuda sam dospelo u Padovu sa stipendijom te svetske organizacije. Blagodareći mojim odlično položenim ispitima i uticaju pomenute katoličke organizacije, postao sam odmah posle promocije asistent patofiziološkog instituta na fakultetu, a istim sredstvima mi je bilo uređeno i italijansko državljanstvo. U katoličkoj omladinskoj kongregaciji sam se upoznao i sa svojom ženom, koja je sjajni matematički talenat i duboko religiozna hrišćanka.

— Da. Nauka, vera i ja činimo Norino sveto trojstvo, kako ona ima običaj da kaže, a ja je volim, neizmerno volim, jer je ona za mene i sadašnjost i budućnost, sve i sva. To ćete vi razumeti, jer ja, kao što znate, osim nje, nemam nikoga na svetu. Pravilnije, imam još nešto: moju prošlost, moju nekadašnju porodicu, moje jevrejske pretke i moje drago detinjstvo, koje vodi pravo do bonjhadske ješive, moju jevrejsku krv kao i vlakna mojih nerava, koja su zasićena Jevrejstvom. Verujte da u meni plaču moji obeščašćeni i istrebljeni preci neprekidno, intenzivno i bolno, ali samo potajno, da ne bi smetali harmoniji Norinog života — koji je ona posvetila nauci, veri i meni . . .

— Nemojte me rđavo razumeti. U ovoj kući kao i u porodici moje žene niko ne zna o mom jevrejskom poreklu. Oni krugovi pomoću kojih sam postao lekar i čovek od položaja osuđuju, do-

duše, varvarstva učinjena prema Jevrejstvu, ali im Jevreji ipak nisu simpatični. Ne mrze ih, ali ih izbegavaju, ne preziru ih, ali im ne veruju; ne tuku ih, ali ne tuku ni one koji tuku Jevreje. Jasno je da ti krugovi ne poznaju Jevrejstvo, ili ga poznaju samo s jedne, sa slabe strane, ali ni ne žele da ga bolje upoznaju. Takva je i moja žena. Za antisemitkinju je ona suviše dobra, a da bi bila filosemita — za to joj prosto nedostaje osećanja. Vi morate shvatiti, ako bih ja sad raskrinkao sebe kao Jevrejina, time bih izazvao samo zabunu, nesklad i izvesno razočaranje — ništa više. Stoga podnosim svoje žrtve dragoj i bolnoj uspomeni prošlosti samo potajno, zato oplakujem svoje mučenike nevidljivo i nečujno, zato ću svoju tajnu čuvati do groba, ukratko, zato vodim dvojak život, kao što to, osim mene, čine i toliki moji sunarodnici. Hoćemo da se utopimo, da se asimiliramo, da ne budemo Jevreji, da ne bude više Jevrejstva, jer je ono dosada donosilo nama samo prokletstvo.

— A šta je sa Ilu Bel?

— O njoj, verujte, ne znam mnogo. Ona je takođe dospela u Italiju kao ratno siročić rimokatoličke vere. Jedan mađarski vojni lekar, arijevac, poslao je ovamo, po želji mog pokojnog oca kao svoju rođaku s tim da ja, kad postanem neko, vodim o njoj računa. Ona je takođe bila u jednom katoličkom samostanu i tek sada, otkad pohađa gimnaziju, uzeo sam je k sebi kao svoju počerku. A sada, molim vas, pričajte vi. Mada znam da će mi svaka reč kidati živce i raniti srce, ipak sam žedan vaše reči...

Ali, nažalost, nisam mogao govoriti, jer je iznenadno zazvonilo i posle nekoliko sekundi ušla je u sobu gospođa Nora sijajući od radosti, mada smo je čekali tek sat docnije.

— Imala sam silnu sreću, — objasnila je, — za drugi čas uspela sam da nađem zamenu, pa sam žurila kući da tako što manje budem lišena društva tako retkog, milog i poštovanog gosta, premda mi uopšte ne mislimo da vas pustimo u hotel. Vi ćete ostati kod nas sve do kraja vašeg boravka u Rimu.

Onda, okrenuvši se prema svome mužu, nastavi:

— Zamisli, Pauli, sasvim sam slučajno saznala da danas u Andeoskoj tvrđavi koncertira čuveni pijanista Pikantili, i to u režiji rimskog katoličkog muzičkog društva. S velikom protekcijom mogla sam da nabavim tri karte — znajući po porodičnoj tradiciji da ste i vi ljubitelj muzike kao što je bio i moj pokojni svekar i kao što je moj Pauli.

— Velika hvala, gospođo.

— Nema na čemu, već primite k znanju da je moj muž ne samo veliki naučnik već i veliki muzičar. Zasada on svira, odnosno komponuje samo potajno, za sebe, ili ako hoćete — za kućne potrebe, ali mogu vam kazati da — pored razbijanja atoma — on komponuje i jednu modernu, veoma impresivnu i visoko umetničku muzičku misu... Da, da, u mom Pauli se krije ne samo novi Ajnštajn, kako mu je to njegov šef kazao, već i novi Hajdn.

Izgedala mi je čitava večnost dok se moja poseta okončala. Izdržao sam i Pikantilijev koncerat u Andeoskoj tvrđavi, ali otuda sam se pravo odvezao na železničku stanicu kuda sam prethodno dao otpremiti i svoj prtljag. Noćnim vozom sam napustio Rim, ne mogavši više da govorim nasamo sa dr Paulom Santom o njegovoj porodici. Gospođa Nora, naime, našla je da sam veoma simpatičan i jednostavno nije htela da nas napusti. Nekako mi se činilo da je to mladom lekaru bilo doduše krive, ali više iz ućtivosti, ili iz pije-teta što pripada prošlosti, a manje iz neke žive i imperativne du-ševne potrebe. Da budem iskren, ni meni nije bilo osobito žao što nisam mogao da govorim, jer posle svega onoga što sam video i čuo u kući mladog doktora i ja sam postao nekako tužan, zbunjen i ću-tljiv. U svakom slučaju, neće biti na odmet ako razmišljam o tome.

Ispratili su me i na stanicu i bili puni pažnje i ljubaznosti prema meni.

U ogromnom belom holu stanice Termini najzad smo se opro-stili. Voz je već bio u pokretu kad sam sa prozora vagona dobacio dr Paulu Santi:

— O onoj temi, o kojoj smo počeli da razgovaramo, pisaću vam u institut.

— Biće mi vrlo, vrlo drago, — odgovorio je on, ali meni se činilo da govori bez ubedenja.

Voz je već jurio prema Napulju. Prastari rimski vodovod pro-leteo je pred mojim vlažnim očima kao neka žuta traka, na kojoj su vibrirale tipično jevrejske figure Avrama, Jihoka i Jakoba Schle-singera, dr Franja i dr Paula Sante, Ilu Bele i gospođe Nore sa svojim precima u crvenim popovskim mantijama, i onim velikim zlatnim krstićem oko vrata o kome je pričala da ga je dobila od milanskog nadbiskupa prilikom konfirmacije.

Činilo mi se da su mi iz srca išćupali komadić...

IV.

Dugo sam se kolebao, da li da pišem mladom lekaru ili ne. Najzad, odlučio sam da mu ipak pišem, ne toliko zbog njega, ko-liko zbog njegovog oca, kome sam to obećao na samrtničkoj postelji. Verna kopija moga pisma glasi:

„Mladi moj družo! U drugoj polovini Drugog svetskog rata, u ataru mađarskog grada Debrecina, ruševine jednog, granatama razorenog, velikog parnog mlina opkolili su fašisti bodljikavim ži-cama i tako ga izolovali od okolnog, takozvanog slobodnog sveta. Ovde je bio zloglasni Debrecinski geto, to jest prljavštinama, va-škama i zaraznim klicama zagađen koncentracioni logor sinova Izraela, koji su ovamo dospeli u sramotno bednom stanju. Iz ovog geta votila su samo dva puta: prvo pravac Aušvic, u krematorijum, gde su Jevreji živi spaljivani, ili u takozvanu rodnu zemlju odnosno ispod zemlje kad bi ih već ubila glad i zaraza. Ko je mogao još

da radi, mogao je svoj život produžiti za izvesno kratko vreme, ali, uglavnom, ovde niko nije mogao izbeći svoju sudbinu, tj. sigurnu i skorbu smrt. Svaki stanovnik geta bio je osuđen na smrt. Kada, gde i kako će umreti — jedino u tome je bila razlika među stanovnicima tog tragičnog mesta.

Tu sam ja bio zajedno sa mojim milim drugom iz mladosti, sa vašim ocem i majkom, kao i sa vašom sestrom Juditom. Bila je baš u toku organizacija jednog transporta od 500 Jevreja za Rajh. Ali pegavi i trbušni tifus kosio je u tolikoj meri nesrećne Židove da se nikako nije mogao skupiti propisani broj od 500 ljudi. Boleznici su bili doduše izolovani od zdravih, ali bedna hrana, i još bednije sanitarne prilike činile su da svako oboli pre ili kasnije. Oni, pak, koji su doživeli transportovanje u Rajh, slutili su šta ih tamo čeka.

Čudnovato, ali u getu su žene bile izdržljivije i otpornije nego muškarci, koji su, izmučeni prisilnim i teškim fizičkim radom i beznadežnošću, brže postajali žrtve zaraznih bolesti. Stoga se počelo govoriti da će sledeći transport biti sastavljen isključivo od zdravih žena.

Vesti su se obistinile i vršene su već i pripreme za regrutaciju žena za pomenuti transport. Regrutaciju nije vršio lekar već neki glavni nacist zvani Sturmführer, i to samo onako na oko ili opipavanjem čvrstine mišića kao što se ceni sposobnost tegleće stoke.

Vaša majka i vaša sestra su takođe bile među kandidatima za transport. Judita je bila još u dosta dobroj telesnoj kondiciji, ali vaša sirota majka bila je u rdavom stanju. Javljali su se znaci dekompenzacije srca u vidu zamora, slabosti i zadržavanja mokraće. Da tragedija bude veća, vaš otac je oboleo u toku tih uzbuđljivih dana. Počela je da ga mori neka sumnjiva groznica, koja je bila, kako sam, nažalost, brzo ustanovio, početna faza trbušnog tifusa. Izgledalo je, dakle, da će Judita biti otpremljena u Rajh, dok će vaši roditelji, kao stari, bolesni i za rad nesposobni, ostati i dalje u logoru u Debrecinu.

Mladi moj druže! Činjenica da ćemo jednom svi umreti sama po sebi nije strašna, ali je užasno to kad čujemo kako testere daskne i prave naše mrtvačke sanduke i kad fizički vidimo onaj bedni put od naše sadašnjice do našeg groba. Tako je u onim danima gledala i vaša porodica onaj mizerni put od geta do đubrišta iza mlina (tu je bilo groblje Jevreja) ili do gasnih komora u Aušvicu. U tim časovima, kad sigurno i neizbežno čekamo smrt, kao što smo mi to činili u Debrecinskom getu, zaista prestaje svaki razgovor i u čoveku radi jedino još životinjski nagon, želja za životom, krvna pripadnost i solidarnost, kao i nagon elementarne ljubavi prema svojoj krvi.

Mladi moj druže, ne želim vam dugo dosađivati, degutirati ili ježiti vam kožu. Stoga ću biti kratak i stavljam vam do znanja da je u tim crnim danima, kad smo bili na belom hlebu, vaša lepa, pametna i čestita sestra Judita počela ašikovati sa gospođarem ži-

vota i smrti, sa Sturmführerom. Tako dugo je ašikovala, tako dugo ga je izazivala, dok je on najzad nije primetio. Verujte, to nije bila mala stvar, jer je Jevrejka koja se usudila da vodi ljubav sa Nemcem za to plaćala glavom. Razume se, i Sturmführeru je bila zabranjena ovakva sramotna veza koja „zagaduje plemenitu nemačku krv“, ali on je kao Nemac ipak manje riskirao. U slučaju da se stvar sazna — kriva će biti samo Jevrejka i niko drugi. Ukratko, vaša sestra htela je da spase majku, vašu majku, od Rajha, od Aušvica, od krematorija u kojem bi ona trebalo da bude živa spaljena. Šta se, dakle, nje ticala zabrana i konvencija, šta se nje ticalo gađenje svake njene ćelije od te telesne prljavštine?

Mladi moj druže, nemojte biti nervozni u vašem divnom, sunčanom i srećnom domu na otmenom i ekskluzivnom Monte Parioru — biću kratak. Sturmführer je progutao mamac, tj. u onim užasnim danima, vaša krasna, pametna i čista sestra Judita postala je njegova ljubavnica. Prethodno se tačno pogodila s njim o ceni, tj. da će ženski članovi porodice Šante biti brisani sa liste kandidata za transport. Strumführer, koga je Judita planski dovela do formalnog seksualnog ludila, obećao joj je sve. I tako je vaša sestra Judita, u onim crnim i uzbudljivim danima, provodila noći u krevetu svemoćnog Sturmführera.

Pitanje transporta se odugovlačilo. Naime, kao za inat, i žene su počele da poboljevaju i umiru, tako da se nikako nije mogao sastaviti transport od 500 žena. Međutim, moj dragi prijatelj Franja, vaš otac, ležao je tih dana u kritičnom stanju, sad već tačno ustanovljenog trbušnog tifusa.

Pisali smo tada septembar 1944 godine, kad su, kao što znate, trupe saveznika već bile u blizini Debrecina. Njihovi aeroplani, topovi i mine su nas i svakog jednako i jasno upozoravali da je počeo kraj. Nagon za životom ponovo je zaplamsao u svima nama. Nemci su pak počeli da bivaju nervozni, jer su uvideli da im sve ide naopako. Ukratko, jednog dana došlo je naređenje da zdravi stanovnici geta moraju biti evakuisani u Rajh, dok bolesne i starce treba likvidirati na licu mesta.

Tog dana sam, mladi moj druže, pokopao vašeg oca u zajednički grob sa još dva Židova, koji su umrli istog dana od trbušnog tifusa. Grob se nalazi 30 koraka udaljen od severnog zida parnog mlina — otprilike na sredokraći istog.

Još nekoliko dana mi je uspeo da zatajim pred Nemcima epidemiju trbušnog i pegavog tifusa, ali poslednjih nekoliko dana nemačke vlasti u Debrecinu došao je mađarski vojni lekar i nekoliko nemačkih oficira da objektivno ustanove epidemiološku situaciju i da strogo odvoje bolesne od zdravih. Ova je komisija našla da vaša majka treba da ostane u getu, dok je vaša sestra — kao zdrava i sposobna za rad — stavljena na listu kandidata za transport.

Vaša majka, utučena zbog smrti svoga muža, primila je tu odluku sa stoičkom rezignacijom, ali Judita je formalno besnela od očaja. Kako i ne! Već su avizirali dolazak kompozicije. Železnička

kola trebalo je da stignu iz Bekeš-Čabe i to upola prazna, jer će ona već tamo primiti oko 300 putnika. U Debrecinu je bilo predviđeno ukrcavanje još 200 nesrećnika. Zaostali su bili predviđeni za transport posle dva dana. Judita je van sebe odjurila do Sturmführera. Kleknula je pred njim, ljubila mu je ruke i čizme...

— Tja, moja draga, za tvoju... neću da izdajem Nemačku. Tvoja je mama inače stara, pa će biti poslata u gasnu komoru. To je bolje nego da se dugo muči. No, i onda je svemu kraj. Ti si još mlada pa ćeš raditi dalje... Ali sada gledaj da se čistiš, može još neko naići.

Do idućeg dana se napeta situacija donekle razbistrila ili bolje reći popustila. Vaša majka je uspela da u toku te noći umre. Ubila ju je srčana tromboza. Verujte, mladi moj druže, da je ovaj žalostan događaj bio za nju najveća sreća.

Što se tiče Judite, svaki laik je mogao da vidi da nije normalna. Nije jela, nije spavala, nije govorila, — samo je ležala ukočenih očiju, kao živi leš. Ja sam je namerno smestio među pegavičare i pomoću mađarskog vojnog lekara prokrijumčario u poslednjem času kao interesantan slučaj na zaraznu kliniku medicinskog fakulteta u Debrecinu. Tamo su brzo ustanovili da ne boluje od pegavca, već da je poludela. Tako je ona dospela u ludnicu grada Debrecina, gde je ostala pune dve godine. Tu je ona rodila svoju kćer — Ilu Bel, — dete Sturmführera. Malu sam ja otpremio u Italiju kao ratno siroče. Judita je umrla u ludnici krajem 1946 godine. Tamo je vodio o njoj računa jedan mađarski lekar, dr Tamaš Kovač, on me je i izveštavao o njoj i o maloj sve dotle dok vas ja, mladi moj kolega, nisam pronašao.

Ja sam sa svojom ženom na dan 25. IX. 1944 godine pobegao iz Debrecinskog geta. Pojedivosti ovoga bekstva, opisao sam u knjizi „Pod žutom trakom”.

Sad, mladi moj druže, znate sve što treba da znate o vašoj porodici. Vi vidite da vam nisam pisao ništa suviše već samo ono što treba i što morate da znate. Da li sve to mora ili može znati i vaša supruga, ta hladna i otmena hrišćanska dama, o tome odlučite vi, u kome, kako ste sami rekli, neprekidno, intenzivno i bolno plaču vaši obeščašćeni i istrebljeni preci. Ako mislite da gospođa Nora može biti vaša razumna, odana i srećna žena jedino bez znanja vaše jevrejske prošlosti, onda vas tome uči vaš logičan i koristan oportunist, ali ni u kom slučaju pijetet. Ako bi natčovečanski, tragični akordi života vaših roditelja u vašem domu prouzrokovali samo nesporazum, nesklad i porodične konfuzije, onda ste, moj mladi druže, nečastan renegat vaše neosporno zaslužne i slavne loze. Ako u vašem domu, koji je kao sanćim hrišćanski, nema mesta uspomeni vaših članova porodica, koji su ginuli kao junaci i muče-

nici, morate se stideti što ste vaš bezbrižni i srećni život u tom domu nečasno obezbedili. Jer, mladi družo, praštati moramo, ali zaboraviti, ili čak zataškivati našu prošlost — ne smemo.

Sve ovo trebalo bi da objasnite gospođi Nori pa, ako to neće ili ne može da razume, onda je pustite neka ide od vas. Toliko su od nje zaslužili Židovi, to jest i vi, ako ste još u duši zaista Židov”.

No, izgleda, da moje pismo nije imalo željeni efekat, jer sam nedavno čitao da je dr Pavao Santa, postavljen za docenta medicinskog fakulteta u Rimu.

Ja pak ovime odajem poslednju počast poslednjem mrtvom potomku slavne židovske porodice iz Bonjhada.

I USPOMENE IMAJU SVOJU SUDBINU

Verovatno vam neće biti dosadno ako ispričam povest ove male grude zemlje, koju će jednom otkriti u mojoj zaostavštini. Ako neko pronade ovu staru, otrcanu kutijicu za pantljiku od pišaće mašine u dnu mog crmana pa je sa interesovanjem otvori, sigurno će sa čuđenjem i prezrenjem gledati na njen sadržaj — maleni grumen sive zemlje, koji sam dugi niz godina tako ljubomorno čuvao. Zapravo, čitava stvar je vrlo jednostavna. Taj mali grumen zemlje — čak ni pola pregršti, predstavlja moju jedinu uspomenu na sve one koje sam nekada voleo. A i tu zemlju sam vrlo mučno sakupio, iskopao je sa deset noktiju sa tvrdo ugaženog bačalmaškog tla.

Imao sam ja i drugih sitnih uspomena, raznih drangulija, pa sam ih sve nekako pogubio. Jednu na ovaj, a drugu na onaj način. (Sasvim razumljivo: ne smatram da je čitava stvar bila sudbinom predodređena, jer dobro znam da u knjizi sudbine ništa nije unapred ispisano, a ne verujem ni u bajke koje dadilje pričaju deci.) Ostale moje uspomene imale su neku, kakvu-takvu vrednost, pa su se izgubile, a ova kutijica nije predstavljala nikakvu vrednost pa se nekako i sačuvala. Eto, i uspomene imaju svoju sudbinu. Zato ću vam, onako usput, ispričati sudbinu mojih dveju uspomena.

Zlatni lančić, koji sam dobio kada su me povelili u logor na prinudni rad, a koji sam skrivao u malom džepu za sat na pantalonama, izgubio sam nakon tri godine u Boldogfu.

To nije bio neki dragoceni kujundžiski rad. Bio je tanak, tako-reći svakodnevn predmet. Prosto su mi ga utrapili: „Nikada ne znaš kuda ćeš dospeti i šta će se s tobom dogoditi, možda će ti baš ova dva grama zlata spasti život? Evo, uzmi ga, meni za ljubav, naše ljubavi radi!”

Ja se sad nalazim ovde, a zlatni lančić se izgubio kao da ga nije ni bilo... I osoba koja ga je dala... Mislim da nije potrebno zalaziti u pojedinosti, jer o tome ne volim da govorim.

Nikad nisam ni pomišljao da ću prodati ili možda zameniti taj lančić. Pretstavljao je dragu uspomenu, koja priraste čoveku za srce, pa sam ga strpao u džep za sat. A taj džep je bio samo suvišan ukras na mom odelu, pa se lančić tako pritajio na njego-

vom dnu kraj šava da ni za tri godine — iako sam u međuvremenu prošao kroz mnoge logore — nije ugledao svetlo dana, uprkos onih silnih pretresa kojima sam bio izložen.

Doduše, retko sam ga vadio iz džepa, ponekad bih ga samo opipao.

Postojao je.

I sve do Silvestrove večeri u Boldogfu nisam primetio da je nepovratno izgubljen.

Istina, ja sam hteo da ispričam povest malenog grumena zemlje iz Bačalmaša, ali i ovo što sam dosad rekao potvrđuje moju tezu da i uspomene imaju svoju sudbinu.

Naš transport je stigao u Boldogfe početkom decembra.

Da li se sećate zime 1944 godine? Vladala je strašna hladnoća, barem u Podunavlju. Za sve vreme dugih jesenjih kiša bili smo prinuđeni da marširamo, a kada smo prispeli u Boldogfe da se odmorimo, smestili su nas u štalu jednog vlastelinskog imanja, pa nam je to izgledalo kao spasenje.

Bilo nas je tridesetak, jedni pokupljeni iz raznih logora, dok su drugi direktno od kuće došli na rad u ovaj hodmezevašarheljski pomoćni vojni odred, i od sredine leta pa sve do decembra vukli smo duž obale Dunava stvari ovog odreda. Mi smo zapravo kolima prenosili arhivu od sela do sela. Staviše, često smo noću sve te stvari pretovarivali s jednih kola na druga.

Tek negde oko Boldogfa smo se rastali od ovih kola, koja su pošla dalje u nepoznatom pravcu, dok smo mi krenuli ka selu.

Snegovi su lagano smenili duge jesenje kiše i učinili neprohodnim puteve koji su vodili ka Austriji, odnosno Nemačkoj. Zato smo i ostali u Boldogfu pod nadzorom odabrane straže. Uostalom, stražari nisu bili odabrani zbog nas. Nekada su oni svoj dželatški posao obavljali u borskim rudnicima, i tek kad su se Hitlerove snage otuda povukle, dospeli su ovamo u Hodmezevašarhelj. Među njima je najčovečnije stvorenje bio jedan crni vučjak, velik kao tele, koga je trebalo posebno dražiti da skače na nas.

Po veoma oštroj hladnoći čistili smo puteve od snežnih sme-tova. Mnogi bez kaputa, a još više njih bez cipela. Ni sada ne mogu da shvatim kako smo mogli da izdržimo. Uprkos svega, za čitavo vreme našeg boravka u tom selu, ako se dobro sećam, dogodio se samo jedan ozbiljniji slučaj, i to onda kad se malom Ciporu prelomilo uvo.

Otkako je sveta i veka verujem da je svuda tako: uvek je bilo i biće nezgrapnih ljudi. Takav je bio i mali Cipor, u svojim neobičnim cipelama, neverovatno dugim, smešnim pantalonama koje su se vazda vukle po zemlji, sa svojim crvenim nosom iz kojeg je po ceo dan curilo nešto vlažno; čovek koji se uvek sudarao sa stražarima iz Bora, pa su ga ovi nemilosrdno tukli. Na njegovu nesreću, stražari su jednog dana primetili da se on baš naročito ne trudi oko bacanja snega lopatom, već rukama pokušava da zagreje svoje promrzle uši.

— 'Ajde ovamo.

On je prišao.

U detinjstvu smo imali jednu omiljenu igru — posle pranja pomagali smo majci da pokupi prostrto rublje koje se sušilo na konopcu. Bilo je to nevino, lepo zanimanje. A zimi, kada bi se rublje smrzlo na razapetom konopcu, to naše zadovoljstvo bilo nam je uskraćeno. Navodno zato što se, naprimer, može „prelomiti”. A ko je video tako nešto, zar da se cicana kecelja prelomi? To je sigurno neka ludorija odraslih.

Da li sam se udaljio od predmeta? Ne.

Jedan stražar iz Bora je ošamario Cipora tako da su od toga oboje postali krvavi. To je bio sasvim običan šamar, pa ipak Cipor umalo što nije umro jer je izgubio mnogo krvi. Odvalilo mu se uvo. Eto, tada mi je palo na um: mama je imala pravo. I kecelja se može prelomiti kada se smrzne.

U suton smo dobatrgali do naše štale i, promrzli, pali na mršavu slamu. I vaši su se ukočile na našem telu.

Jednom rečju zima je bila oštra.

U Boldogfu su u ono vreme samo deca i žene čuvali kuće, muževi su ratovali. Zato smo ponekad u grupama od osam do deset odlazili u šumu na seču drva. Oboreno drveće smo teškom mukom dovlačili u selo, u kojem su se stražari grejali kraj vatre, a panjevi i korenje je deljeno stanovnicima sela. Bagremovo korenje — gori, naravno, ako mora. To nam je pomoglo da se upoznamo sa ljudima iz Boldogfa.

Oko Božića zima je postala još oštija. Sada su već i stražari iz Bora počeli gundati. Stražarili su naizmenično samo po jedan sat. No, zima je bila strašna. Nastojali su da pronađu nešto što bi ih zagrejalo. A to su ubrzo i pronašli:

— Dakle, čtsad će se nužda vršiti po naređenju. Jeste li razumeli?

Razumeli smo.

— Ali glavačke, prevrtanjem preko glave.

Pred šatorom je štrčalo veliko, četvrtasto složeno đubrište. Ono je kršteno „We-ce”.

Počev od toga dana svako jutro je trebalo, prevrćući se glavačke, obigrati čitavo đubrište, uspeti se na njega, zatim tamo gore čučati u redu i sve dotle čekati dok ne kažu: „Bukfenc vizza!” (Glavačke natrag). Inače, upotreba „We-cea” van rasporeda bila je strogo zabranjena.

Uoči Nove godine nismo išli na posao, bili smo raspoređeni po kućama. Nije laka stvar iseći panjeve, pa je ženama iz Boldogfa uspelo da nas „trebovanjem” izmole. Stražari su natakli bajonete na puške, odveli nas do kuća i zapovedili da radimo pošteno, a zatim pošli dalje. Svaki stražar je čuvao tri-četiri kuć, zato su šetali ulicom dole-gore, od jedne kuće do druge.

I ja sam sekirom čestito prionuo da raskomadam panj. Nemilosrdno sam ga komadao kad začuh da me neko zove iz kuhinje:

— Dodite samo na trenutak ovamo.

Prišao sam.

— Uđite unutra.

U kuhinji su se nalazile dve žene, jedna mlada a druga starija. Na klupici je bezbrižno loškario neki mladić. Unutra je bilo toplo, na stolu u jednoj ovećoj zdeli isparavao se kupus, a kraj nje se nalazila gomila pogače od krompira.

— Pišta, izadi.

Mladić je ustao i bez reči izišao u dvorište.

— Sedite, poslužite se.

— Možda bi bilo bolje kad završim posao, — promućao sam zbunjeno.

— Neka... jedite samo, jedite mnogo.

— Ne mogu. Videće stražar da ne radim. Moram da idem.

— Pišta već cepa.

Zaista, udaranje sekire se čulo čak u kuhinji. I dok sam jeo vreo kupus sa sveže pečenom pogačom, napolju je Pišta zabijao sekiru u panj, kako stražar ne bi primetio šta se dešava u kući.

Eto, zato su nas „trebovale” žene iz Boldogfa.

Tada sam osetio: ovo je možda najbolje mesto i najpogodniji trenutak — ovo su ljudi kojima bi vredelo dati zlatni lančić, kad su se tako lepo poneli prema meni, — da me ne zaborave.

Zavukao sam ruku u džep.

Bio je prazan. Zlatni lančić je nestao.

Pre nekoliko dana još je bio tu. Sada ga nije bilo. Verovatno je prilikom nekog prevrtanja ispao iz džepa. Više ga nije bilo.

Takva je bila sudbina jedne moje uspomene. Tada mi je prvi put palo na um da ću, eto, redom pogubiti sve te moje drangulije, a mislio sam da se nikada neću rastati od njih.

Doduše, zlatni lančić nije bio prvi. Ne. Prvo sam izgubio prsten sa plavim kamenom, to je bilo još za vreme leta.

Ne bih želeo da budem sentimentaln, i zato neću da pričam kakve su me niti vezivale za taj prsten. Priča bi bila duga, a možda bi se pretvorila i u neku ljubavnu istoriju, a tako nešto ne želim da pišem. Uostalom, taj prsten sam dobio istovremeno sa zlatnim lančićem.

Naravno, ni ovaj prsten nije predstavljao neku naročitu dragocenost. U okviru, koji nije bio deblji od ukosnice, ležao je poveći kamen plave boje. Ne znam kakav je bio taj kamen, jer to nije ni važno. Ženski ukras.

Nosio sam ga na jednoj dugoj uzici oko vrata, pa sam ga ispod košulje mogao sakriti u pantalone. Tu dugu uzicu sam uzeo zato da prilikom umivanja niko ne vidi šta nosim oko vrata.

Preko leta sam se nalazio u Vašarhelju sa još dvojicom svojih drugova. Bio sam grobar, pod nadzorom jednog stražara pokopavali smo uginule životinje. Ali i on je tek ponekad bacao pogled prema nama jer je strahovito smrdilo tamo gde smo radili.

Bio je to proklet posao.

Kuga je nemilosrdno kosila u okolini Vašarhelja i uzalud smo danonoćno pokopavali uginule konje, stoku i svinje, posao se nikako nije približavao kraju. A ni prizor nije bio naročito privlačan: silne naduvene životinje. Ipak, najstrašnije je bilo — njihov zadah. To nikako nisam mogao da izdržim. Pokušavao sam sve, ali ništa nije pomoglo. Prvom prilikom smo se prijavili za vršidbu.

Neki vlasnik vršalice tražio je dobrovoljce. Ispričao nam je da će to biti lak posao. Pola sata rada, pola sata odmora, ustoj dobar pileći paprikaš i slanina. Ali neka, podu samo oni koji se dobrovoljno jave. „U džepu“, reče on, „imam dozvolu komande. I u njoj je to naglašeno“.

Tako smo nas trojica otišli za šest nedelja na vršidbu.

Bilo nas je svega dvanaest sa civilima. Čovek koji je radio na vršalici sigurno zna šta je to, a ja sam, bar dotle, samo iz prikrajka video vršalicu.

Prvog dana sam bio određen na kamaru.

Isti onaj gazda koji nas je vrbovao objasnio mi je da je sve sasvim jednostavno. „Prvo treba snop nabosti na vile, eto, na ovaj način, a zatim ga treba dobaciti čoveku na vršalici, a vidiš, to se radi ovako. Oko njega i nema više posla jer posle već dolazi drugi snop“.

A ja sam neumorno zabadao vile u snopove, nekad u jedan, nekad u drugi, ali najčešće u onaj na kom sam stajao. Vukao sam ga, čupao tako da sam se skoro prekinuo kupajući se u sopstvenom znoju; dah mi je zastao, srce sasvim stalo, vukao sam, čupao, ali nikako nisam uspeo da ga iščupam.

— Sto mu gromova, ovo je prava stoka, ko ga je samo poslao ovamo... stanite tamo, jer ću vas probosti vilama... Skupa nafta se troši, a vršalica prazna...

Bogami, sve treba najpre naučiti. Naprimer, to da su snopovi vrlo lepo poredani, ali treba znati odakle započeti. To mi nije niko rekao.

Kada sam najzad sišao sa kamare, — a, kako su rekli, ovrlo se deset metričkih centi — skljojao sam se na zemlju kao vreća.

Bogme vreća.

— Ne treba se ljutiti, ići će to i bolje kad se priviknete, ali ni vreće ne mogu ostati na dvorištu. Zar nije tako?

I sav odmor se sastojao u tome da vreće sa žitom nosimo na tavan. Da je bilo više nas, to bi svakako drukčije izgledalo, ali pošto je na vršalici bilo manje ljudi, moralo je tako da bude: za vreme odmora vreću žita ili ječma na rame, pa preko rasklimatanih stepenica na tavan! A može li čovek da skakuće kao ptica s jedne stepenice na drugu, pogotovo kad ima pedeset kilograma na ramenu? Izgleda da ne može, jer treba podići jednu nogu, a zatim koraknuti naviše...

Polako smo i to naučili.

Postepeno, kako smo se udaljavali od Vašarhelja, stražara je bivalo sve manje. Na kraju je mašinista potpisao obavezu da odgovara za nas, odnosno da niko neće pobeći. Tako smo ostali potpuno sami sa pravim, slobodnim građanima.

Često, naročito subotom, nas trojica smo ostajali sami jer su ostali odlazili svojim kućama, svojim porodicama, da se čestito operu, očiste i presvuku. A mi smo ostajali tamo gde je u subotu naveče zalazak sunca zaticao vršalicu. Leškarili smo kraj kamara, preko celog dana grickali slamke ne radeći ništa. A ja sam naticao i skidao prsten sa plavim kamenom.

U ponedeljak, u zoru, bili smo ponovo svi na okupu. Oduševljeno i razdragano smo mahali jedni drugima, kao da se vrlo bliski rođaci sreću posle dugih godina. A izjutra, prilikom doručka, dugim domaćim pričama i zgodama nije bilo kraja. Za ovih šest nedelja između nas su nestale sve prepreke i razlike. Svi smo jeli za jednim stolom — izuzev mašiniste — pili vodu iz iste kante, iz jedne zdele kašikom jeli taranu sa krompirom ili ovčiji paprikaš. Za tih šest nedelja naučio sam mnogo pametnih stvari. I ne samo to kako treba stajati kod vršalice kada se tovari pleva pa da čoveku vetar ne napuni oči i usta prašinom i trinom, već i to da ono parče hleba, koje otsečeš ili dohvatiš, moraš pojesti. Hleb se dobija mučnim radom, propasti sme samo ono što je neizbežno, mrvice. U imućnijim kućama dobijali smo dobru hranu, ali se često dešavalo da nam je doticala tarana sa krompirom. Tamo gde su kamare bile male ostajali smo svega po pola dana, a tamo smo bili sigurni da ćemo dobiti pileći paprikaš, istina sitnež, krila, noge, bubac, ujutro velik tanjir mleka, užeglu slaninu, paprike, dinje, lubenice, naveče čak i pogaču. S nama bi sedeo i gazda sa čitavom familijom, nekad za stolom, nekad na zemlji, nudeći nas neumorno, iskreno, prostosrdačno. U ovakvim slučajevima i mašinista bi često jeo s nama, ali u imućnijim kućama on se hranio u trpezariji, tamo gde se vršio obračun za vršidbu. Nego, to je bila njihova stvar.

Posle tri nedelje dobili smo pomoć u ljudima sa druge vršalice. Sad smo bili kompletni i život je postao lepši, bezbrižniji. Smenjivali smo se posle pet metričkih centi, dovoljno se odmarali. Sad je više njih nosilo vreće sa pšenicom, a čak smo zbijali šale sa devojkama.

Na jednom salašu vukao sam slamu onako polunag, u pantalonama, dok su trojica sadevali kamaru, koja je izrasla u ogromno zdanje od suvog zlata.

Posao je bio već pri kraju: poslednje snoplje je bacano na vršalicu, sunce je polako zalazilo i svi smo bili dobro raspoloženi, znajući da nećemo ići dalje i da ćemo večerati zadana.

Prilikom jedne ture, kad sam nosio slamu sa još jednim čovekom, sadevači su se našalili s nama.

U trenutku kad smo se nas dvojica posle mnogo muka i napora ispeli na vrh visoke kamare, držeći čvrsto motke na kojima se nalazila slama, jedan mladić nam doviknu:

— Gotovi smo, stavite je ovamo. 'Ajde desno, sada malo napred, još malo desno. No, još samo dva koraka, da se ne naprežete. I hop, propali smo u jednu duboku jamu.

Ostali su gromoglasnim smehom propratili naše padanje. Nekako smo se izvukli iz udubljenja glasno jaučući. Šta smo mogli da uradimo? Trebalo je smeјati se sa ostalima.

Ali sa mog vrata je nestalo uzice sa prstenom. Spala je i izgubila se u kamari. Više se nije mogla pronaći.

Eto, tako sam izgubio i prsten i nije mi ostalo ništa drugo sem onog grumena zemlje koji sam noktima sakupio u Bačalmašu.

Kad su me jednom, mnogo kasnije, njilaši¹⁾ u Kermendu svukli do gola, a zatim mi oduzeli burmu, pokrivač, kašiku, jednom rečju svu moju pokretninu, bacili su i tu otrcanu kutiju za pantljiku od pisače mašine jer se u njoj nalazila samo prašina. Naravno, kad niko nije video, ja sam je ponovo podigao i otada je čuvam.

Eto, na kraju smo stigli dotle da vam ispričam ono što sam zapravo hteo da kažem.

Početkom leta neko mi je doneo vest da su i moju porodicu internirali u logor. U Bačalmašu.

Iako je bio vreo junski dan, kroz moje telo je prostrujao ledeni vetar.

Žena i deca u logoru? Zašto u logoru?

Treba nešto učiniti. Bilo šta.

Trebalo bi postrojiti ovu beznadnu robovsku hordu, pa da onakvi kakvi jesmo, polunagi jurnemo na logor u Bačalmašu. Ili opljačkati arsenal straže, zarobiti komandu čitavog logora i vrh bajoneta dotle držati na njihovom grlu dok se naši ne oslobode.

Svejedno šta, ali nešto je trebalo učiniti. Nekako dospeti u Bačalmaš, na neki način oteti decu.

Trebalo je nešto učiniti, nije se smelo sedeti skrštenih ruku...

U predvečerje posle rada a pre večere pošli smo nas četvorica.

U selu je svaki od nas pronašao neko odelo, plitke cipele, šešir. Ja sam imao čak i kravatu. Šta će biti kasnije? Nešto se mora dogoditi.

Lutali smo po njivama dok nije pao mrak. Na prostranoj ravnici zlatno se leluјala buјna bačka pšenica. Očekivala je žetvu. Skrivajući, puzeći i trčeći išli smo napred. Pun mesec je lebdeo na nebu, a tračnice koje su bežale u nedogled duž nasipa blistale su od mesečine. To nam je bio pravac.

Stegnutih usana, nemo, četvoronoške smo puzali. Ponekad bi zastali i osluškivali, iako smo znali da se naš nestanak neće odmah primetiti. Sve je bilo dobro pripremljeno. Gužva će nastati tek ujutro.

Pojurili smo kad smo čuli tujanj voza iz pravca neke stanice. A zatim smo došetali do stanične zgrade.

Tamo je bio postavljen voz.

¹⁾ Pripadnici fašističke organizacije strelastih krstova u Mađarskoј.

— Za Baju?

— Da.

— Kad polazi?

— Pa, poći će.

— Kada?

— Uskoro.

To je bio mešoviti voz. I teretni, i putnički. Biće pogodan za nas.

Prošli smo kroz stanicu, i duž tračnica izišli na slobodnu prugu, zatim seli kraj nasipa i čekali. Nismo imali o čemu da razgovaramo.

Voz je stigao do nas tek oko ponoći. Svaki je skočio na drugi odbojnik.

Kompozicija se mučno kretala napred, zapravo više je stajala no što je bila u pokretu, a pred svakom stanicom se ponavljala ista scena koja se može naći u bilo kojem šund-romanu: trebalo je iskočiti, potrčati napred, zaustaviti se kraj nasipa, zatim opet skočiti na papučicu pa na odbojnik.

Naglo se razdanjivalo, dalje nismo mogli produžiti sa našim majstorijama. Trebalo je ući u voz. Neka se desi ono što mora.

Nije se dogodilo ništa.

Rano ujutro smo stigli u Bačalmaš.

Nije trebalo nikoga da pitamo kuda da krenemo, niti je trebalo da objašnjavamo ko smo i šta smo i zašto tražimo koncentracioni logor.

Posle deset koraka pred nama se nalazilo mesto koje smo tražili.

Tesari i nadničari rušili su privremenu drvenu ogradu. Oko njih se motalo nekoliko esesovaca u crnim uniformama.

Zastali smo okamenjeni.

Zakasnili smo.

Kraj nas su prolazili ljudi i žene, kao da se ništa nije dogodilo. Hitali su na pijacu.

— Smem li da sednem? — mrmljao sam u sebi, i kao opijen sam seo na zemlju.

Na zemlju koju su do juče gazile njihove stope.

Ne želim da budem sentimentalan.

Ne znam koliko je vremena prošlo dok sam se sabrao. Možda se i nisam sabrao, samo sam noćima skupio sa tvrdog tla ono malo prašine, onaj grumen koji će neko pronaći u kutijici za pantljuku od pisaće mašine.

Druge uspomene nemam na one koje sam nekada voleo.

Sa mađarskog preveo: L. M.

PRIČA O TOME KAKO SE PET KNJIGA NAŠLO NA OKUPU

Zaista mi nije moguće utvrditi gdje bi ta priča trebalo da počne. Sama priča je o tome kako se pet knjiga našlo na okupu, i to zato što sam bio sat ranije kod Dače na razgovoru i što imadem sokolovo oko za tuđe knjige... (Uostalom, jedan mi se predak zvao Agilar...) Ide tako ta priča daleko u prošlost. I zbog te prošlosti našli smo se, on i ja, pre četrnaest godina u zarobljeništvu: mora da je u mnoštvu naših predaka prevagnuo isti karakter inadžija i tvrdoglavaca (a mora da je bio među njima i koji čovjek toplja srca) i tako, eto, ostadosmo Jevreji — unatoč tome što je usput, tokom te bar dvomilenijske historije, bilo po nekoliko prilika da se otudimo. Od roda smo onih kojima je strašno biti rob i sit i manjina, od roda onih kojima prkos daje da procvjeta puštinjski sprud... Prkosismo i tome što nas je historija lišila domovine, pa kako smo svi mi podjednako shvatili da svaki čovjek nosi u sebi samome svojstvo da iz svojih nada i svojih strahovanja stvori svoju otadžbinu, nadosmo se u Izraelu. Kao i mi, krenuo je milijun ljudi, iz najrazličitijih krajeva svijeta istim putem: kibuc galujot, slet izgnanika. Noseći otadžbinu u sebi, kao jednu intimnu viziju, mnogi od nas prkose i dalje, svaki na svoj način. Tko to ne zna neće nikada ni da shvati što je Izrael, što je nacionalna svijest jednog naroda koji je ostao na okupu i nakon što je izgubio zemlju, svoj jezik, svoj folklor...

Postadosmo dijelom tog obnovljenog naroda. Djeca nam već pripadaju više svojoj okolini nego nama — jer mi, mi još živimo sa živim uspomenama na mrtve, na one žive za koje će naša djeca da znadu samo po imenu (i po ponosu za prkosno mučeništvo), i koji će da im budu u svijesti tek kao jedna vrlo lagana, blaga i providna sjena: tek toliko koliko će ta djeca moći da shvate kolika bi bila ljubav i radost njihovih djedova i baki, onih kojima je šaka Amalekova zdrobila gušu pre nego što su uspjeli da osjete radost što životom, što naša ljubav izriče zahvalnost za koji darak ili poljubac i što se kasno kajanje sručuje na svakoga od nas kad u liku djeteta vidimo kako smo mi sami bili nezahvalni, svirepi, hiroviti, i što smo iz te svakodnevnice kavage s onima koji su nas

voljeli toliko kao što mi volimo našu djecu izašli obdareni njihovim praštanjem, njihovim razumijevanjem i nadanjem. I po tome smo dio ovog naroda koji fanatično voli svoju djecu, naroda koji — koliko god bili roditelji zgureni i zdrobljeni — imade tako lijepu djecu...

A ipak se mi doseljenici uvijek nekako automatski sastajemo u istom krugu. Kao prašina istog vjetera. Biva to zbog jezika, zbog jednakih briga, zbog zajednički provedenih godina nadanja i strahovanja, zbog sličnih odnosa čovjeka i njegovih misli, jedne slične mješavine življenja na svijetu i življenja u uspomenama i nadama. Po svemu tome i jesmo u toj zemlji „starija generacija“; djeca su svakako drugačija, i njihove su sanje u budućnosti. Možda smo i mi bili dobri Jevreji, no pošto je korjenje naše jevrejske logike bilo u prošlosti — neću, mislim, da pogrešim tvrdnjom da su naše najbolje cionističko djelo baš ta naša djeca: jer su njima, kao u svakog drugog naroda, sve sanje u budućnosti, sva nadanja, sva stremljenja, sav prkos. Belježeći to, ne iznosim tajne — već tumačim tu čudnu, ponešto stidljivu i ponešto ponosnu poniznost te starije generacije pred mladom. Na ovaj se način obnavljamo, i ponosni smo na to; koliko god puta bile posječene grane tog stabla, niče novo granje. Ova metafora nije mnogo originalna, ali nas raduje koliko je tačna.

Kao što je red, knjige su pratioci naših nadanja. Riječ koja je time što je napisana postala simbolom vječnosti. I posmatrajući kako smo mi — svi naši pretci do nas — svaku našu radost i historijsko iskustvo i moralnu opomenu i zakonsku naredbu stavljali na zemljane tablice, papiruse, pergamente, ili hartiju, vidim tek koliko smo u historiji bili nastrani, naivni, i sanjari. Vidim kako smo napisali Bibliju i kako ta naša prva Biblija nije ostala posljednja, i kako nas naše teturanje od ponosa do prkosa, od smrti do pogibije, tjera na to da uvijek iznova ispitujemo zakone bivanja i zakone po kojima se nižu osvete na prkošenja i naivna ljubav na krvavo desetkovanje. Tako nas je historija vratila ovamo odakle smo krenuli: kružnica kroz vjekove koja se zatvara, logika koja poprima metafizičke razmjere toliko je neumitno jaka, toliko prevashodna da je teško tumačimo i sebi samima.

Jedan od proroka posljednje naše Biblije bio je Teodor Herzl. Sada je preda mnom pet svezaka njegovih djela, i u svakome od njih po jedna njegova slika, iz raznih prilika ali uvijek istog čudno ukočenog pogleda koji mogu da shvatim samo kao gledanje čovjeka koji izvan sebe nema šta da posmatra, toliko je sve što je vrijedno gledanja nakrcano u njemu samome: prošlost koja je rodila i budućnost koju je on rađao; svijet oko njega bio je tek nerealna slika jedne realne budućnosti. Što manje naš narod govori Herzlovim jezikom, to više i to brže se njegov lik gubi u magli legendarnosti. A ipak je on, pored Weizmanna i Ben-Guriona, dio najživlje stvarnosti Izraela, jednog naroda koji ne bi u sebi našao

snagu onog prkošenja koje mu je potrebno da opstane, da nema i on taj isti ukočeni pogled proroka i bića koje neće, neće da vidi što se oko njega dešava.

Te moje sveske Herzlovih djela imaju svoju prošlost. Pre nego što su se smirile na mojim policama, one su se godinama beskućnički potucale, otkako su Amalekovi koljači u čopor satjerali one za koje su tada, tridesetih godina, te knjige bile štampane i za koje su Herzlova proročanstva bila slatka, čeznutljiva, i snatrenja. Onda su dospjele u biblioteke ustaške „Promiöbe“ koja je u slijepom pokoravanju historijskom zakonu ironije i samooptuživanja stavljala svoje štambilje na te knjige, i odande na tavanska spremišta — gdje ih se konačno našlo više nego što je bilo potrebno prorjedenom broju preživjelih Jevreja Jugoslavije. Tada sam ih i dobio na dar — preživjelo preživjelome: četiri sveske od pet.

Kako sam danas raspravljao s jednim prijateljem o tome kako suho lišće prošlosti biva ležajem na kojem smo se smjestili sredujući našu misao o tome što je bilo i što će biti, oko mi je zapelo na knjizi — petoj knjizi koja upotpunjuje onaj krezubi niz koji sam ja tada, pre deset godina, bio odnio sa jednog prašnjavog tavana na kome je, kako rekoh, ostao suvišak obamrlih stvari...

Htio sam da listam po tom Herzlovom „Dnevniku“ — po bilješkama o nadanjima, koje je štampareva ruka kondenzirala od mnogo godina života na nekoliko sati čitanja, od jedne još neobjašnjene moralne materije koja se zove nadanje u jednu sitnu intelektualnu znatiželju čitaoca, od vizije u stvarnost — i uvidio sam da mi još nedostaje potrebna religioznost potomka koji bi bio više nego samo korisnik, da mi još nedostaje tkanje — nas generacije nasljednika koji smo vini što njegova vizija naše države, njegova vizija društva u toj državi još nije naša stvarnost... Vidim kako može da se prkosi i tom vihoru idealizma, štaviše i tom vihoru Amalekova bijesa. I što više razmišljam o svemu što sam ovdje s hroničarskom dužnošću zabilježio, što više razmišljam o nama kao kariki te u simbolizam pretvorene historije — to više se ubjeđujem u to kako treba biti tek ponizan tkáč na tkalačkom stanu života, tkáč koji nije zaboravio šaru kojom je prošlost tkala ali koji zna da je to bilo još u doba kad smo

*bili siti svih jela ali gladni sebe samih —
gladni svojega mišljenja, Slobode svoje...*

PITANJE JOSIPA FLAVIJA (Odlomak)

Na brežuljcima, među maslinama, stajao je dugi red krstova. Ali sem određenih stražara, nije bilo rimskih legionara da se zabavljaju gledajući grimase Jevreja koji su umirali. Možda je general Tit Flavije, sin cara Vespazijana, ipak uzalud potrošio vreme, radnu snagu i drvo da posle pada Jerusalima priredi pobedonosnim trupama veliki prizor nekoliko hiljada osuđenih na smrt.

Tit uvek preteruje, ima isuviše smisla za patetiku, a svoje ljude u suštini ne poznaje, — mislio je Josip koračajući ka galeriji umirućih. Nije na svog oca. Vespazijan zna dušu rimskog vojnika. Tit priređuje prizore za istoriju. To mi je, uostalom sreća, inače bih ja još bio rob, a ne istoričar, ugledna ličnost u generalovom štabu, i sam nosilac porodičnog imena Flavije.

— Izdajice!

Sa jednog krsta bradati, snažni starac obasuo je Josipa pogrdama. Ali bivši jevrejski sveštenik Josip ben Matija, sadašnji generalov prijatelj i carev štićenik Jozefus Flavius, nije se na to osvrtao. Nijedna crta njegovog lica nije pokazivala da primećuje psovke, da primećuje čak i izraz legionara koji je pokazivao više simpatije za telo u dronjcima na krstu nego za Josipovu negovanu pojavu u beloj tunici. Obratio se vojniku:

— Imaš li kakav spisak sa imenima osuđenih, ratniče?

— Nemam. Svi su isti. Malo jauču. Nije lepo gledati njihovu smrt. Prete nam svojim bogom, kaži, ti si bio njihov sveštenik, da li je moćan?

Josip je mahnuo rukom. Uvek glupa objašnjavanja sa ovim seljacima. U tom pogledu ni Vespazijan nije bolji. I on je seljak. I on, za svaki slučaj, bogato žrtvuje i Jehovi. Ali legionaru je rekao:

— Niko nije moćniji od našeg boga u Rimu, Vespazijana. Nego, ratniče, sin našeg boga i vojskovoda naš, slavom ovenčani Tit, naredio mi je da sa krstova skinem pedeset osuđenika i da ih u ime njegovo i njegovog oca pomilujem. Zato bih voleo da vidim spiskove.

— A da li imaš nešto napisмено? — interesovao se pomalo nepoverljivo legionar.

Josip mu je dostojanstveno pružio pergament. Nepismeni vojak se pretvarao kao da pažljivo čita.

— Moraću da odnesem centurionu. On odgovara za osuđениke.

— Dobro. Ali požuri.

Laganim koracima Josip je pošao ispod krstova, tražeći u izvišerenim crtama na smrt namučenih svog neprijatelja Judu. Na krstovima je već bilo mrtvih. Većina više nije ni videla ni čula. Ko zna da li će uopšte naći pedesetoricu koja se još može spasti. To je opet bilo tipično Flavijevsko: general nije mogao da sasluša ranije Josipovu molbu zbog umora (a terevenčio je sa ženama, nije spavao), a u suštini zato jer je znao šta će otprilike Josip moliti. A prijatelju nije želeo da odbije molbu, pogotovu što hram u Jerusalimu, i pored obećanja vojskovođe, legije nisu poštedele. Sada je Josipova želja formalno bila ispunjena. Ali da li će neko imati koristi od toga...

U tom trenutku je opazio Judu. Bio je još živ i pri svesti. Otkud toliko žilavosti u mršavom telu? Glas mu je bio skoro normalan:

— Da si mi zdravo, Josipe, sine Matije. Da li si došao da se naslađuješ u mojoj smrti?

— Nisam došao u smrti tvojoj da se naslađujem, ali hteo sam da te vidim, — rekao je carev štićenik, videvši da ima vremena da sačeka centuriona.

— Mora da stavljaš svoju savest na probu šetajući se pred pogibijom verne dece Izraela.

— Nisam ja ništa manje veran sin otadžbine od vas. Ne služi se svom narodu samo smrću. Ponekad je lakše umreti, a potrebnije živeti.

— Ne reci da ti je život teži nego meni ova smrt.

— Mogao si da živiš sa mnom.

— Tvoja dužnost je bila da umreš još za vladavine Nerona, kada si branio ovu zemlju kao komandant najjače njene tvrđave protiv oca ovog današnjeg vojskovođe, tada carevog generala Vespazijana.

— Branio sam tvrđavu do poslednjeg čoveka.

— Do pretposlednjeg. Ti si ostao živ.

Judino lice bilo je vrlo crveno i oči su mu sve više iskakale iz duplji, iako je govorio pribrano. Josip se osvrtao: gde li je centurion? Možda bi ovaj ipak naglo mogao da izdahne. Ali i sam je odgovorio mirno, kao da diskutuju na nekoj terasi u Rimu ili u parku u Aleksandriji:

— Rekoh već: narodu se služi na razne načine.

— Zašto me pred moju smrt lažeš? — (I to je bilo izgovoreno bez patetike, više kao argument da nije potrebno pretvaranje, kao činjenica, i ništa više.) — Zar je bilo ljudski, dostojanstveno, doлично jevrejskog sveštenika i oficira kako si tada ostao u životu?

Josip je takođe bio sasvim hladan:

— Nije mi poznato da i o tome znaš nešto.
— Sve se saznaje. Zaboravljaš da je sem tebe još neko ostao u životu.

— Nisam zaboravio. Onaj vojnik. Samo mu se imena ne sećam više.

— Ime nije važno. On mi je ispričao sve. Ostalo vas je dvanaest. Hteli su da se predaju. Ni krst im nije izgledao strašniji od žeđi i gladi. Nisi dozvolio. Rekao si, kao vojnici trebalo bi da se ubijemo. Kao Jevreji ne smemo, jer to je greh. Ali manji greh je ubiti drugog. Zato se ubijmo međusobno, a poslednji neka preuzme na sebe i taj teret da se sam liši života.

— Tako je bilo.

— I kockom ste rešili kojim redom da se izvrši vaša odluka.

— Da.

— I ti si ostao poslednji sa vojnikom koga je trebalo da ubiješ. Josipov glas je bio samo za nijansu tiši:

— To je bila božja volja.

Zile na Judinom vratu su nabrekle. Hteo je da vikne, ali glas ga je izdao, i čulo se samo kroz hropac:

— Imao si kocke koje su sa jedne strane bile teže. Kocke varalice...

Tada je Josip video da centurion dolazi. Prošlo je samo nekoliko trenutaka dok je našao odlučan odgovor:

— Ko si ti, Juda, da kritikuješ volju Gospodnju i njene puteve? Bila je njegova volja što sam pri sebi imao te kocke!

Zatim se uputio oficiru, koji je bio vrlo mrzovoljan što su ga odvojili od vina, i dao nalog da se prvo Juda pa onda još četrdeset devet drugih osuđenika, za koje je bilo izgleda da će prezdraviti, skine sa krstova. Organizovao je njihov smeštaj u šatorima, a Judu, u posebnom, oficirskom. Poslao mu je prvo lekare, a zatim je i sam otišao i seo kraj ležaja.

— Vidiš, Juda, ja znam da ćeš nastaviti propagandu protiv Rima. I da ćeš klevetati mene. Iako grešiš. Naša budućnost nije da budemo jedan od ratničkih, osvajačkih naroda, kao što su Rimljani, pa da nestanemo kao što će oni nestati. Mi smo kvasac naroda sveta...

Protivnik je ćutao ali oči su mu govorile.

— Juda, ja nisam samo rimski građanin, ja sam prvi istoričar Rima — carev štićenik, prijatelj carevog naslednika. Kada Tit bude car, dobiću više za jevrejski narod nego što bi ti dobio sa deset pobeda, koje su, uostalom, nemoguće protiv ovakve sile.

— Pomoću laži, pomoću prevara, pomoću izdaje!

Josip je vrteo glavom.

— Sve same reči. Šta one kriju? Zar je važno kako seme izgleda i šta se s njim zbiva pod zemljom. Ili šta niče za žetvu. Gledaš prezrivo. Odgovori, Juda, šta je važnije: put ili cilj?

Ali Juda nije odgovorio. Možda je bio isuviše iznemogao. A možda nije ni hteo.

„POLIZEISTUNDE“

Uskim ulicama Buska, kao vetar kroz tužne, crne grobnice svake večeri je odjekivao zvuk trube označavajući policiski čas. U ovom nemom poljskom gradiću jedva je još bilo ikoga ko bi se na ovaj preteći glas sklanjao u svoj stan. Kuće su mu izumrle, ulice i danju čitale prazne, a kad bi poneka patrola prošla pločnikom, odjek njenih koraka protutnjio bi celim gradom i stišao bi se tamo negde ispod žutih zidova nekadašnje spahiske štale.

Busk je životario u telu Poljske kao neki ogroman muzej. Kao ostaci nekog starovremenskog, zaboravljenog geta. Za vreme poljske ere u katoličku crkvu su išli samo spahiske sluge i činovnici, koji su jedva predstavljali petinu stanovništva. Građanstvo su sačinjavali pobožni Jevreji, koji su se kruto držali zastarelih propisa Biblije. Stanovali su u kućama na sprat tajanstvenog oblika: u tesnim sobicama u koje se ulazilo iz mračnih hodnika. Nisu se mešali sa Poljacima i proučavali su Talmud sa velikom pohlepom za znanjem.

Dva naroda ovog gradića živeli su u dobrim odnosima. Jevreji nisu ometali svetu misu, a Poljaci nisu ismevali naivnu pobožnost, kad bi nastupio strogi subotnji praznik. Zlonamerna praznoverja, glupe predrasude nisu razdvajale decu ova dva naroda, već su se ona zajedno igrala. Da nije naišla varvarska 1941 godina, možda bi u ovom mirnom kutu ostala večita tajna da je ponekad i rođenje greh.

U ovoj brutalnoj godini historije protutnjali su ulicama Buska tenkovi krvavih gusenica „Sonderkompanije“. Dželiti u crnim odelima isterali su stanovnike u onu vlažnu kasarnu na putu ka Lavovu, na čijim će zastrašujućim brežuljcima i kroz sto godina još da raste kržljava trava.

Posle prvog ubilačkog tatarskog pohoda zanemele su ulice Buska. Živčano slomljeni katolički župnik propisao je svojim vernicima dugi post na Veliki petak, pa je i crkveno zvonulo u tužno ćutanje. Grad je postao slobodnim plenom svim trupama koje su prolazile i već posle nekoliko meseci ličio je na opljačkano groblje. Stranci su opljačkali stanove, izvalili vrata i prozore, na-

ložili su ograde sa stepeništa, a perje iz pocepane krevetnine nedeljama je lebdelo nad ulicama, poput umornih nežnih pahuljica, koje je zahvatio neobuzdani ciklon.

Grad je izgledao kao mrtvac, čija su usta ostala otvorena i koji upućuje neme kletve svojim ubicama.

Smrtno zaplašene Poljake nije zanimao večernji jek trube: „Policiski čas“. Oni su već u ranijim popodnevnim časovima zatvarali svoje kućice, zaključavali vrata; drhtavim rukama bi se prekrstili kad bi se u večernjim časovima začuo zvuk automobilske sirene. Bili su živi mrtvaci i ni iskre revolucionarne vatre nisu im mogle raspaliti duše. Stanovnici kasarne, tamo na putu ka Lavovu pogotovu nisu mogli da čuju glas trube. Oni su bili istinski mrtvaci. Njihov mir nije mogao da poremeti signal prolaznog režima... Tim više je on bio zanimljiv za nas, momke sa pokretnih gubilišta koji smo bili na prisilnom radu. Dobro smo poznavali strogo naređenje, koje je feldžandarmerija uvek sprovodila i nismo se hteli lakomisleno izložiti lakomislenim metcima.

Ovog puta ja se nisam mogao pokoriti trubi, koja je označavala početak zabrane kretanja. Stigao sam iz Dubna u naše konačište Busk, pošto me domobranska bolnica kao prinudnog radnika, sumnjivog na malariju, nije bila voljna primiti. Moj naoružani pratilac, sa kojim sam inače živeo u prilično dobrim odnosima, našao je u Dubnu jednog poznanika, te je ostao tamo. Ja sam zajedno sa još dvojicom uhvatio jedan kamion, koji je išao prema zapadu i u podnevnim časovima pošao sam za Busk.

Pre polaska naišao sam na zemljake u tvrđavi despota Bočkai, na koju je historija urezala svoj pečat. U podrumu, iza zardalih rešetaka nekadašnjih kazamata, sreo sam se sa dva mlada prinudna radnika: sa novinarom Fenjvešem i sa rabinom Dajčom. Ležali su na plesnivoj slami, bleđi kao vosak, posuti črevima, kao gubavci. Teško da je umetnik mogao naći prigodniju scenu od ove ćelije za slikanje kuće plača. Gorko su se žalili. Nisu verovali da će se ikad vratiti svojim kućama. Samo sam se ja pravio junak. Samo sam se ja trudio da izigravam samouverenog mladića. Tvrdooglavo, glasom promuklim od temperature, koji je teško mogao biti ubedljiv, ja sam nasuprot njihovoj malodušnosti jednako ponavljao:

— Ići ćemo kući... Da. Ići ćemo kući... Rat je već na izmaku i samo oni neće stići kući koji popuste u svojoj odlučnosti.

Novinar je bio jači. Učtivo se nasmešio na moj usiljeni pokušaj da ih utešim, dok je mali rabin ostao potišten. Svoj umoran pogled upro je u jednu tačku i skoro plačući govorio:

— Ne, hawer. Mi, Jevreji, nećemo se vratiti. Nas je Gospod osudio. Mi treba da budemo istrebljeni i ja ću još danas da odem. Neću više nikad da vidim svoj rodni kraj. Ti možeš da se nadaš, ti ćeš možda stići kući, ali mi nikada. Nemoj se buniti protiv božje volje kad saznaš za moju smrt i zagrlj Suboticu umesto mene. Ja ću umreti... A sa mnom zajedno svi Jevreji... —

Grozno sam putovao te hladne poljske zime od Dubna do Buska. Zavukao sam se u slamu u kamionu i otvorenim očima promatrao kako popodneвно sivo nebo prelazi u večernji ultramarin. Projurili smo pored čadavih ruševina Radziwilova, zatim nas je zaslepljivala ravnodušnost beskrajnih belih, nežnih prostranstava.

Bio sam bolestan, teško bolestan, i nisam se mogao osloboditi proročanstva bolesnog sveštenika. Mada mi je bilo hladno i patio sam zbog puta, ipak sam strepio od Buska, gde se već bilo obistinilo rabinovo mračno predviđanje. Iscrpljenost i preživljena uzrujanja savladali su me: osvojio me san, a s tim sam izgubio i vlast nad svojom svešću. Probudio sam se kad su kola stala.

— Probudi se, čoveče, inače ćeš se smrznuti. Stigli smo u Busk, ali ne mogu te odvesti do konačišta, jer ne smem da skrenem s puta. Žurim se za Lavov. Hajde, hajde. Vreme prolazi...!

Bilo je oko devet sati uveče, a nad gradom lebdela je neumitna pretnja policijskog časa.

Šofer je imao pravo. Bio sam slepi putnik i nisam mogao da tražim da za moju ljubav skrene dva kilometra sa svog puta. Sišao sam i kamion je odjurio dalje.

Svaki korak bio je praćen crnom senkom, koju je bacao mesec. Žuta traka sa crnom tačkom na rukavu bila je u očima nemačkih žandarma nadražujuća crvena krpa. Nije preporučljivo polaziti ovako za logor. Treba da se sklonim u jednu od napuštenih kuća, ako ne želim da se smrznem. Mogu da biram kuda ću. Sve su kuće napuštene, svaka je kuća jedan hladan hotel bez gazde.

— Izvol'te, dragi goste, udite kroz kapiju. Nekad su se ove sobe zagrevale...

Iz daljine su odjekivali koraci. Možda je to žandarmerija...

— U senku, pre nego što zapucaju!

Kod raskršća su prošla petorica u svetlozelenim uniformama i s automatima preko ruke. Na namrgodenim šlemovima prelama se sjaj mesečine: Žandarmi...

— Unutra u hotel. Možda će biti u njemu još jedna soba na kojoj su ostali čitavi prozori. —

Tajanstveni ulaz, poput nekog tunela, ostao je bez kapije. Mesec oskudno osvetljava krivudave, istrošene drvene stepenice, koje vode na sprat. Šuplje, trule stepenice, stare možda preko sto godina. Hodnik, kao u grobnici, sa gluvih zidova otpao je malter. Mračni hodnik sa mnogo otvora za vrata; vrata, naravno, već ne postoje. Kroz otvore prozora probija se blag sjaj mesečine i osvetljava smeće nagomilano na golom podu: slama, perje, otpaci od hartije, kutije od konzervi, ostaci od maltera sa zida. Usled strašne zime uznemiravajuća tišina postaje nepodnošljiva. Nigde nema čistog kutka bez promaje. Ovde je nemoguće ostati, pipajmo dalje... dalje...

Hodnik se nastavlja u obliku slova „L”. Mesečina već ne prati istraživača, samo žuti plamen upaljača daje na nekoliko koraka mogućnost orijentacije. Ruka je tapkajući napipala na zidu metalnu mezuzu... Sobica u uglu. Mesečina se samo u traci od nekoliko santimetara probija kroz prozor, pred koji je neko, kome je smetala promaja, dovukao jedan stari orman za knjige. Vrata ormara su otvorena, a dno, gde su nekada stajale knjige, pretvoreno je u provizorni ležaj od otpadaka hartije. Neko se ovde već ranije bio sklonio. — Možda bih i ja mogao ovde izvući jednu noć...?

... Oklevam. Možda je ovaj kutak zaražen. Front je pun raznih bolesti... Vaši, tifus, kolera, dizenterija... Bolje bi bilo na nogama sačekati jutro... Ne! — Ja se u ovaj mrtvački sanduk ne uvlačim!

Instinkti su jači od svesti. Izmorenost je veliki gospodar. Nemoguće je ubediti razumnim argumentima. Mesto se samo od sebe nudi, pa ako zatvorim vrata za sobom i zimu ću lakše podneti...

— Da idem? Da ne idem? Da idem? Da ne idem? — ... Idem! Ako je drugi izdržao i ja ću izdržati. U pitanju su svega četiri-pet sati.

Sati prolaze u bunovnoj nesanicu. Bezumni film, koji je stvorila fantazija bdenja prolazi pred očima. Nemoguće je zaspati. Imam temperaturu, pluća mi se cepaju od kašlja, kičmu mi pritiskuju nepoznati predmeti. Bunovni film se nastavlja, još jedanput preživljujem sve događaje dana:

... Stojim na glavnom trgu Dubna punom automobila. S leve strane citadela Bočkaijeva. U čošku tvrđave prljava vojnička bolnica sa ciničnim lekarima, našminkanim bolničarkama i umirućim bolesnicima... Srednjovekovni zatvor u podrumu. Iza njegovih rešetaka bolesni radnici iz desetkovane jevrejske čete, pomireni sa smrću. Među njima jedan mlad sveštenik, koji proriče smrt. S kakvom lakoćom se miri sa nestajanjem... On neće umreti. Sudbina rata je već odlučena i mi ćemo se svi vratiti. Nas očekuju fabrike, njega njegovi verni. Ova četvorogodišnja škola otvorila je oči ljudima, posle nje slične se ujedno ljudske strasti. Posle ove oluje ne mogu ostati društvene suprotnosti...

Strah me je podigao na noge. Ako se ne krećem, smrznuću se. Uzrujanim koracima premeravam sobu pa se odmorim. Opet napipam orman... Da legnem u njega?... Prethodno ću srediti otpatke hartije na svom ležaju. Mesec je već obavio svoju dnevnu misiju i sobica je mračna kao gar. Tapkam po dnu ormara i nešto mi dođe pod ruku. Izvučem je ispod smeća: Debela knjizurina. Kresnem upaljačem i pogledam. Stranice ispisane šarenim hebrejskim slovima, bogate ilustracije. Beletrističko delo. Ovo ću poneti sobom, mada ne poznajem hebrejska slova. Zasad ću je staviti pod glavu.

Svetlost upaljača se ugasila. Smestio sam se i pružam ruku da bih zatvorio vrata ormara. Ruka mi udari u neki hladan predmet. Nebesa! — Šta je to? — Smrznuti prsti osećaju cipelu, ali je ne mogu pokrenuti. Neki teg je na njoj...

Obuze me neki strašan osećaj i bezglavo iskočih iz ormara. Koža mi se naježila. Drhtavom rukom zalupih vrata od ormara da bih upaljačem osvetlio prostor iza njih.

Snop žute treptave svetlosti osvetljava kao vosak belo lice. Pod njim iznošeni dugačak kaftan. Mrtvac od nekoliko nedelja, koga je neko iz straha, ili samilosti, prislonio u ćošak. Topliji podnevni časovi savili su mu leđa, ruke mu vise, i onako savijen i ukočen izgleda kao domaćin, koji dočekuje goste.

Upaljač je pao na zemlju, a ja sam natraške izlazio napolje. Osećao sam kako nada mnogom juri vreme i da sam za ovih desetak minuta dok sam stigao na ulicu ostario za nekoliko godina.

Nisam mario za policiski čas. Trčao sam po smrznutom snegu i dok sam stigao do svojih drugova, probio me znoj.

Moj pratilac se sutradan vratio iz Dubna. Došao je k meni da mi saopšti da je moj drug, mladi rabin, umro.

... Čutao sam. Suze su mi tekle. — Nisam mu rekao da ja to već znam. Nisam mu rekao da sam se pre nekoliko sati sreo s njim, i da sam s njim proveo minulu strašnu noć.

HIJENE

Mala je po čitav dan čupkala dve tanke šibe pletenica čučeci na onom jednom stepeniku pred pragom u hodniku, između dva sunca.

Jedno je sunce ležalo ispred kuće na asfaltu i iz dugačkog hodnika izgledalo da je bačeno tamo projekcionim aparatom, treperilo je mlečnobelo, julsko, a po njemu, kao ekranom, gore-dole su promicali pruski vojnici u sivim, prašnjavim uniformama. Drugo je upalo kroz krov, u ridim pregrštima je palo na beton hodnika prolomljenog po sredini šestoaprilskim potresom, visilo je na porđalim otkinutim čeličnim nosačima i udaralo na požar.

Iza vrata s razbijenim staklom majka Matilda je pržila meso na žutom gušćijem loju.

— Večeras će doći da odvedu malu, — rekla je okrenutih leđa sabesednici; ona ni najvažnijim saopštenjima ne bi pridavala toliko značaja da bi zbog njih prestala za trenutak da posluje.

Stara je mrmrljala u čošku, izgledalo je da se budi — paralizovana u naslonjači donetoj iz Beča. Sva je mirisala na Tródelmarkt. Još po dolasku, odmah posle Anšlusa, zasuli su naftalinom nju i njenu starudiju. Sad se meškoljila, nešto je valjda potsećalo na...

— ... u tri su ih bacili unutra, Gusti je pričala, u krematorijum. O majko, reče ona, to je bilo grozno! A to je ona sve sanjala. Šta to klopoće? ... Uvek kujna, a? Je-e, treba jesti. Još treba jesti. Ti opet pržiš, a?

I sumnjičavo:

— Uvek nešto pržiš.

— To je najbrže, Mutter, — reče Matilda.

— Svi prže, — stara je počutala, a zatim produžila: — do tri i pet bilo je sve gotovo. No, pa da. Oni znaju kako se to radi, to je kao fabrika, taj logorski krematorijum!

Kad je dovršila, zvučilo je histerično:

— Do tri i pet bilo je gotovo. Alles war gemacht. Gotovo!

Matilda se nagnula nad peć. Ništa joj nije obećavalo da stara kroz pet minuta neće početi iznova.

— David i ja smo imali radnju, — rekla je razložito, a ako se upuštala u pojedinosti, činila je to da ne bi došlo do nespornazuma. — Dakle, nije to bila velika radnja. Da nije bilo rata, uzeli bismo veću, David je prodavao čarape, sa šavom je bio novitet. I jevtino je bilo. A sa ženama je morao neko da priča, ja sam pričala. Sa ženama uvek morate pričati. To je trajalo tako od osam do dvanaest i od tri do pet. A vi, Mutter, pričate ceo dan.

Stara je klimala glavom:

— Imala sam tri sina.

— I jedan je još živ. On će ostati živ tamo gde je, ako to ne bude trajalo suviše dugo. A ja imam jednu kćer, i nju će odvesti večeras!

Po Rušku će doći u šest. Ona Irma je tačna, nikad ne zakašnjava ni pet minuta. Treba dotle spremiti stvari. Dobro će za to poslužiti onaj okovani kofer na ormanu u drugoj sobi, jer mala ima šta da ponese, samo treba naći nekog ko će to neprimetno odavde da izvuče. Ne bi smela da zaboravi da upakuje i duboke cipelice, jer mala je još pre dve godine imala rahitis. Bilo bi dakako lakše kad svaka od tih stvari ne bi ovako neprijatno prijanjala za ruke.

Treba se ipak postarati da sve bude spremno. Matildu Koen znaju kao poslovnu ženu koja svaku preduzetu stvar dotera do konca. Ako se s te strane pogleda na čitavu ovu transakciju, može se podneti. Irma hoće da usvoji dete, pa evo joj ga! Nije to ono guranje deteta od sebe, bože me sačuvaj, kao u sirotište. Do ove odluke došlo se samo hladnim procenjivanjem činjenica. Kad bi Matilda sutra dospela u logor, u koji je David, njen muž, odveden prekjuche, mala bi morala s njom. Znači, ovako je bolje. Ni o čem drugom ne treba misliti.

Pa ipak, do šest sati toliko je beskorisnih stvari prošlo kroz Matildin mozak. Recimo, kakva će majka biti Irma. Kao ženu, Matilda je svakako ne bi odveć hvalila. Rekla bi samo: nije suviše loša. Ona bi uvek pretpostavljala da je ta gospođa Irma mogla biti kudikamo gora. Da je mogla u svoje vreme, u ono vreme kad je jela njihov hleb, kad je radila u njihovoj radnji, Davidovoj i Matildinoj, da se bez zazora osmehuje Davidu svim svojim sitnim zubima, nalik na jevtine, suviše bele bisere; mogla je češće i više da se naginje k njemu donoseći mu tabake s računima, šta je sve ona mogla a nije činila. To joj se svakako moralo priznati, ali ne i oprostiti. Matilda Koen nikad nije prašala neprijateljima ako joj nisu zadali udarac. Ipak su oni za nju ostajali neprijatelji.

Napokon, otkucalo je šest sati i Irma je stigla uz mnogo malih uzvika, krikova i tepanja koje je upućivala maloju, pritiskujući je na grudi s dubokim izrezom, krstićem i sladunjavom omamom jasmyna koji je otud navirao. Maloj se, verovatno, vrtelo u glavi od svega toga, jer nije ni pokušavala da se oslobodi zagrljaja, samo joj je pogled bežao u sve kutove sobe, a tanke vitice tresle se kao šibljike zahvaćene vetrom.

— Srce slatko, — gugutala je Irma, — biće joj dobro kod nas. O, pazićemo, milostiva, mi na nju; znate kako je. nije to mala odgovornost.

— Ne sumnjam, — rekla je Matilda suvo.

I nije digla ruke iz krila, držala ih je pred sobom pomno razgledajući zglob po zglob prevučeni ispucalom kožom. „Naravno“, pomislila je, „lako je imati takve ruke toj maloj lukavoj lasici Irmi, kad drugi radi za nju!“

Tepala je Irma mazno, kako je samo tepala, reči su kapale i klizile kao smola u svaku poru tog čvornovatog drvceta koje se savijalo pred njom i nekad potpuno bilo Matildino dete. Matilda je pokušavala pribrano da razmišlja: da, nekad je tako bilo; mala se isprva rodila, prava pravcata Davidova kći, i proždrljivo je vukla mleko iz njenih grudi. Posle su je učili da hoda, naročito je David, cnako čutljiv a plah ustvari, pokazivao osobito strpljenje u tome. Ni posle nije išlo lakše: mala je bila divlja, s veći to gladnim pogledom u sivozelenim očima, koji je obećavao zle strasti. Možda to ne bi svak tako nazvao, ali za Matildu Koen sve su strasti bile zle, bez njih se mnogo prijatnije moglo živeti. A sad će malu odvesti, pa da, još večeras, i Matilda neće više morati da razmišlja šta je za nju korisno a šta ne.

— I ležaće pod baldahinom, — iskrsla je odjednom Irma pred nju iz mora reči, krikova, grcanja, jednom jedinom mišlju koju je vredelo pamtit, — nešto divno! Franja je to kupio u Gracu još dok smo mislili da ćemo imati dete. Kao princeza će ležati. I jorgančić, to je tek nešto! Ovako je riš, a tu dođu mašne, roze, bele — puslice...

Prištevi, mislila je Matilda, samo se nadovezivalo. Prištevi i opekotine od malih ružičastih zapaljivih bombi koje su tog proleća ugrijale vazduh i nad ovom kućom. A posle je na sve to pao sneg, aprilski, bljuzgav, brazgotine su se raširile, prognojile — rane u švapsko-mađarskom stilu. Puslice! Matilda je skupila zenice kao mačka: ovu Irmu valjalo bi išamarati, izgaziti i izbaciti nogama odavde. No odmah zatim gotovo da se nasmejala na tu pomisao: šta sve ume ta gospođa Irma! Jevrejska deca umiru po logorskim nužnicima, peku ih u krematorijumima, služe kao zamorčići za opite, a njihova Ruška, Davidova kći Ruška — spavaće pod jorgančetom i baldahinom. I zna li uopšte ta gospođa Irma koga uzima i pušta na taj ležaj?

Obrazi — sad su bucmasti, ali mišići se istežu, rastu deca, mršave i sa petnaest-šesnaest godina poslažu uglasta, koščata, neprijatna. Onda nećeš imati šta da gnječiš i čemu da tepaš, likovala je nemo Matilda, dete će postati devojka koja ti se neće dati. Ti obrašići hrčka ako ostanu biće još samo obeležje arogancije. David je bio takav, nadmen i povučen u sebe, to ja znam.

A ovo je Davidova kći. Oseća li gospođa Irma, ta mala milokrvna koka koju je nekad David iz svog ugla u radnji čerupao pogledom, oseća li ona uopšte kakva je to krv?

Adolf Weiler: „Poslednja stanica“ (ulje)

Sad je omamljuje. Mora biti da se malo vrti u glavi od tog cvetnog mirisa sapuna. Majka Matilda miriše na loj, a tebi se ovo više dopada, je li, kujice mala? Neka, neka, osvetiće se to i tebi i njoj. Mržeće te ova Mađarica, a kako li ćeš tek ti da je mrziš?

Ali Irma se nije lako predavala bauku mržnje, čak je tražila ljubav! I to kao s pravom. Zar ona nije uložila u čitav ovaj pothvat nešto nežnosti, nerava, svoje istančane osećajnosti. Ona je htela prekonoc, naočigled majke-ženke šakala, lava, hijene, da pripitomi tu životinjicu. Rukom koja je negovana i pitoma bez prestanka ju je mazila, gladila, davala i obećavala nežnosti.

— Tebe mamica uvek metne uveče u krevet, — pitala je malu, — je li da tebe tvoja mamica mazi? I teta Irma će da te mazi. Uvek će da te poljubi pred spavanje. I još mnogo, mnogo puta...

Matilda je slušala napregnuto, pognute glave.

— Zašto je mala tako... — pitala je Irma, — zašto je tako divlja?

— Ona je takva, — reče Matilda oporo. I pade joj na um kako je trebalo da ova ženica Rušku uhvati za ruku i bez ijedne reči odvede hodnikom prema kapiji. Hodnik nije toliko dugačak da bi Matilda stigla da se predomisi.

Čutale su, a onda Matilda nađe za shodno da objasni:

— Decu ne treba maziti, — i dodade: — danas!

Irma je bila van sebe.

— Danas! — uzviknu ona. — Pa šta im drugo možete dati, danas?

„Puslice, rišice i... krematorijum“, pomisli Matilda, i reče:

— Ne treba ih navikavati. Kao kućici su kad se naviknu na te vaše nežnosti.

— Ali ja ne mogu, — uzviknu Irma, — ja neću. Moja ćerka će da bude nežna, ona će da se mazi. Ja hoću da se moja ćerka mazi.

Izgledalo je da će da zaplače tog trenutka. Da se zgrči i legne tu, na pod. Da udara po daskama svojim majušnim, nejakim nogama.

— Da, — prihvati Matilda podrugljivo, — vaša ćerka. Možda.

— Kako to mislite? — upita Irma.

Matilda ustade, okrete leđa, ali je ipak videla sve: kako je gospođa otvorila tašnu, kako je izvadila maramicu i pokupila sitne kapi znoja. Jalova, zakrčljala kokica, nekad otrgnuta od zemlje i bačena vezanih nogu na gradski asfalt. Odande ju je pokupio Franja, folksdojčerska dušica, vrli udovac i hauzmajstor u najjevrejskijem kraju varoši, razvezao je uzicu i sad se ona kreći na varoškom suncu, sad hoće tuđe dete, jevrejsko dete, sad drhti od pomisli da bi mogla da ga ne dobije. I pita:

— Kako to mislite?

Matilda je bila kod štednjaka, i skinula je sa zida tiganj.

— Tako. Gubite se, — reče.

Nije htela ni da se okrene. A mogla je, znala je da može tu pregršt perja i krhki splet kostiju jednim pokretom noge da rasturi.

Irma uvređeno ustade.

— Ja ne razumem, ništa ne razumem. Zar se nismo dogovorile?

— Razumećete, — reče Matilda i zavitala tiganjem, — nemam šta s vama da razgovaram.

Nešto se dešavalo. U drugoj sobi, iza poluotvorenih vrata, stara se vrpaljila u naslonjači. Hvatala je vazduh, toliko je malo tog vazduha da sluti na zlo. Ali nije mogla da kaže, samo je bespomoćno pružala šiljate prste u taj bezvazdušni prostor: „Matilda, ovo je leto gore od dušegupke... šta sve ljudi nisu izmislili. I šta se to događa? Svuda se nešto događa. Ali šta se sad ovde događa?”

Nisu sirene, ovako ne urlaju na uzbunu. Vazduh se samo zgusnuo, popeo pod samu tavanicu i tamo gori. Nešto gori.

Prži se.

Krematorijum.

Ali otkud taj glas, kreštav, koji probija sparinu:

— Ona hoće dete. Tuđe dete hoće. Moje dete! O-o-o-oh!

Bio je to ropac. I uzdah. I podrugljivo štektanje zveri. I otegnuti urlik.

— Šta je Koenovici? — upitao je lenji ženski glas u avliji.

— Muža su joj ubili, valjda.

Neko je zevnuo.

— Na ovu vrućinu?

Matilda se pojavila na pragu. Kosa joj je bila u čudnovatom neredu. Krajevi punde, oni iz Starog zaveta, pali su joj teško na pleća.

— Moja će Ruška da umre. Umreće, videćeš. Ali ti je nećeš dobiti, ku-jo! Niko je neće dobiti sem zemlje.

I ostala je tako na pragu, još dugo, s otegnutim jecajem u zerečkoj noći. Onda kad je sve prozore zatvorio policijski čas.

U noći koja miriše na paljeviņu, setnoj, ciganski tamnoj.

Noći kad krađu decu.

RIKI SE VRATILA

Jedna od stotinu hiljada, Riki se vratila iz logora smrti. Izuzetan slučaj! A ipak on navodi na verovanje da je i naš takav, izaziva u nama pokret, oživljava nade, nemogućno odjednom postaje mogućno, mašta pretvara oblake u stene, pomirenje se preobražava u nemir, deo po deo izgrađene zbilje se ruši i na istom nestu iznikne kula, oslobođena statike, koja raste u nedogled.

— Klara? — Riki podiže obrve, oči netremice gledaju u jednu tačku kao da su odbacile svaku misao sem gledanja jednog mesta na polici.

— Moja sestra! Mala sestra! Bila je u istom logoru... Klara! Imala je kestenjavu kosu, bademaste oči, blag pogled...

Riki zavrte rukom iz članka kao da kaže: Ne znam, ništa ne znam...

— Bila je lepa... (Kako se može opisati lice koje oduvek znamo, oduvek volimo? Zar znamo kako izgleda lice u kojem ne vidimo promene?)

— Lepa? — reče Riki začuđeno i nasmeja se. Ali njen smeh nije zvučao kao smeh.

— Imala je svetle oči, sasvim svetle, rupice kada se smejala, bila je vitka kao devojka...

Riki slegnu ramenima, zavrte glavom.

— Imala je dve devojčice. Jedna pet godina, druga sedam. Zvale su se Eva i Anica...

Začuden izraz nestaje na Rikinom licu. Obrve se spuštaju, na čelu stoje dve okomite bore, oči nemirno kruže.

— Eva i Anica! — ponavlja Riki i spušta glavu na ruke. Lagano i tiho kaže: — Sećam se. Sedele su zajedno u uglu na nekim zavežljajima kao da čekaju na voz. Imale su sasvim svetle oči i male ruke... jedva je stalo nekoliko kocke šećera...

— A Klara?

— Klara? — Riki opet podiže obrve i lice dobi upitan i otsutan izraz. Ona opet zavrte rukom iz članka kao da hoće da kaže: Ne znam, ne sećam se...

Ali Riki je ovde! Ona je došla odande. Doći će i Klara! Riki je videla decu. Klara je bila sa decom. Gde je Klara? Kako je došla Riki? Kako?

— Odveo me čovek sa dve zvezdice, — reče Riki. — Jedne noći je doneo vojničko odelo. Obukla sam ga. Žene su viknule: „Ubica!” i pobegle su. Izišla sam sa njim iz sobe. U hodniku mi je rekao: „Vojniče, idemo u grad!” Išla sam pored njega po kamenju, po travi, po asfaltu. Ušli smo u kuću. Kroz prozor sam videla ulicu sa kućama, sa velikim kućama, onda sa malim crnim kućama, čula sam zviždanje voza. . . Opet je čovek rekao: „Vojniče!” Ali nije meni rekao. Ja sam imala na glavi šešir. . . na ruci sam nosila svetli kaput. Rekao je čoveku pored mene: „Vojniče, ovo je moja sestra! Bolesna je! Pazi na nju! Ostaće na moru!” „Razumem gospodine poručniče!” rekao je vojnik.

Riki je beloputa sa smeđim dlakama na nausnicama, tamnom kovrdžavom kosom i tamnim očima. Njene ruke izgledaju meke, a noge male i oble; njene usne se grče između plača i smeha, drhte kao od straha, uvlače se kao da nestaju. . .

— Da, — reče Riki. — Bežali smo. Ali mene su uhvatili. Avram je nosio Rejnu, išao je napred. Ja nisam vikala. Avram bi se okrenuo. . . Da, — reče Riki, — u logor! U sobi je bilo mnogo žena. Noću su došli ljudi. Žene su držale haljine na svojim grudima, a košuljama su brisale lica. . . Mene je čovek sa dve zvezdice odveo u drugu sobu.

Ruke su me bolele. Njegove ruke i moje ruke. Nisam mogla rukama da dotaknem sebe jer se krv lepila za moje ruke. Pružala sam ruke daleko od sebe. . . Žene su vikale: „Živeti, živeti!” Otvorile su vrata i stale su pred moj krevet.

Lela ima zalepljenu kosu kao umočenu u vodu, usta širom otvorena: „Daj, moja deca su gladna!” Onda dolazi Erna. Lice joj je kao obliveno vodom, kosa strči uvis: „Mojoj deci daj!” Ona plače a suze za njenog lica kaplju na mene. I Rut dolazi, drži moje noge, kleči pred krevetom i grli me: „Daj, umreću od gladi!” „Živeti, živeti!” viču žene, suze teku po meni.

Nosila sam ženama šećer i hleb u košulju umotan. On je rekao: „Daj košulju!” Morala sam. Stajala sam pred njim kao veliko drvo koje se izdaleka vidi. Htela sam. . . Šta sam htela? Obukla sam haljinu, ali su me njegove oči pekale na koži ispod haljine, a haljina je pekla moju krv. Žene su ležale poredane jedna pored druge kao mrtve. Zvala sam: Lela, Erna, Rut! Onda su uzele šećer i hleb. Ali dve nisu ustale. Ležale su mirno sa otvorenim očima. On mora biti mrtav, rekla sam, jer me njegove oči peku kao užarene igle, njegove ruke mile po meni kao zmije. I drugog dana sam bila veća od najvećeg drveta kada je bacao šećer i hleb na moju košulju. A četiri žene nisu uzele šećer i hleb, ležale su mirno sa otvorenim očima. A trećega dana videla sam decu sa otvorenim očima i belim usnama. On mora biti mrtav, rekla sam. Ustala sam iz kreveta, daske škripe, torba klizi, imam oružje. Ležim sa oružjem na gru-

dima. On će ležati sa otvorenim očima i belim usnama. Njegove ruke neće više mletiti po mojoj koži... „Živeti!“ viču žene. „Hleba!“ mole žene i njihove suze teku po meni. Njihove oči me gledaju. Vidim sebe u velikim sjajnim očima, gledam duboko iza zenica do dna. Uvek vidim isto: Ruke čoveka sa dve zvezdice na meni. Gvožđe je na mojim grudima. Pucaću u čelo, u njegovo čelo. Ispod čela otvaraju se oči. Vidim sebe u očima. Vidim njega! Avram! Avrama sam htela da ubijem! Avram leži pored mene. drži moje ruke, gleda u mene. Čujem svoj dah, svoj glas, svoj smeh: Avrame! Vidim crvenožutu zelenoplavu dugu, osećam želju da nestanem i strah da umirem. Suze na meni se suše, duga bleedi, strah nestaje, dišem duboko, pružam ruke Avramu.

Ujutro nosim šećer i hleb u Avramovoj košulji. Žene leže poridane jedna do druge, ne miču se. Zovem ih ali one ne uzimaju šećer i hleb. Zovem ih glasnije. Jedna ustaje. Samo jedna ide od žene do žene, gleda u njihove otvorene oči kao u ogledalo. Zove se Riki. Riki viče: „Ubice!“ Riki dolazi k meni, njene suze teku po meni, njene ruke glade moje rane. Ulazi čovek sa dve zvezdice. Riki ga ne vidi. Samo ga ja vidim. Svake noći ga vidim. Vrata se otvaraju, on ulazi. Uvek nosi flašu i ja moram da pijem. Žene dolaze i plaču. Suze teku po meni. Ruke mile po meni... njegove ruke. Pružam svoje ruke daleko od sebe. „Ne plači!“ kaže Avram. „To nisu moje suze, Avrame!“ „Ti sanjaš, Riki!“ kaže Avram. Ne, Avrame, grlo me peče i ruke mile po meni...

Rikine usne miču se bez glasa, grče se između plača i smeha, drhte od straha, uvlače se kao da nestaju, ruke se dižu, pružaju se daleko... razapinju se.

Klara, mala moja! Negde pod travom tvoje ruke miruju.

SUSRET NA JADRANU

Smrknuti, željezni vojnici zamahnuše batom. Jedan, dva. U isti čas razleteše se i golubovi sa stoljetnog dubrovačkog tornja, da neki od njih stignu čak u gradsku luku, iz koje je točno na sekundu izlazio oveći izletnički motor.

Bogata, suncem ozarena slikovnica niže prekrasne pejzaže... Od sivog, kamenog Srđa i gorde Minčete, preko sočno zelenog Lokruma, klize pogledi i miluju sve dalje i dalje vijugavu obalu, punu svjetlosti i raskošnih boja...

Putnici uživaju. *Is n't that like the paradise?* — oduševljava se grupa Engleza, a uza njih Austrijanci, Danci, Francuzi i Jugosloveni. Sve je raspoloženo, samo jedna mlada žena sjedi u kutu, čudno napeta lica, i čita knjigu.

Kako objasniti sve ono što čovjek u duši nosi? Eto, tu, kraj toliko prirodne ljepote, žena, na oko mlada i puna života, nervozno prevrće stranice, a krupne, crne oči vlažno cakle i krstare po tim stranicama, kao da nešto određeno traže.

— Možda namješteno držanje? — pomisli mladić, koji je slučajno sjedio do nje i potaknut takvim mišljenjem nagne glavu da pogleda naslov knjige.

Već same tamnosive korice sa neobičnom ilustracijom bile bi dovoljne da čovjek nabere čelo. Na njima se vidi jasan otisak isprepletenih, bodljikavih žica, iza kojih se kao u daljini ocrtavaju obrisi nekih baraka, a iznad svega dimnjak sa bjelkastosivim dimom. Krupna, crvena slova iskrivljeno igraju: BIRKENAU.

Kao da je taj čas netko naglo izlio kabao zdenčanice na mladićeva razgolíčena leđa. Nesigurnom kretnjom prihvati ruku svoje sestre i značajnim migom upozori na naslov.

Djevojka problijedi. Kupari, Srebreno, Mlini, što umiljato čuče u uvalama cvjetnih vrtova, nestadoše pred njenim očima, a kužan, krematoriski zadah kao da je zapljusnuo iz nepoznate žene i knjige u drhtavim rukama. I to je bilo dosta da dva zaprepaštena oka stanu napeto promatrati svaki pokret nepoznate, dok se konačno gotovo stakleno ne zaustave na maloj, opaljenoj ruci. Na lijevoj podlaktici

virile su sitno izbodene brojke: 42.369, a ispod toga mali trokut. Djevojka pogleda svoju ruku. Također na lijevoj podlaktici tetoviran broj: 31.006, samo bez malog trokuta.

Nestade osmijeh prividnoga, a bolna uspomena javlja se i raste. Treba zakoraknuti, pa makar i srčani grč stupa uz taj korak! I pri čini joj se kao da ponovo pokapa još nedostignutu radost, jer eto, jedro na brodu zamišljenih snova ovoga je časa klonulo.

Međutim je motor stao uz obalu Cavtata. I dok su putnici veselo izlazili, dvije logorske sestre ispreplele su prste u grčevit stisak. Lea, činovnica iz Novog Sada, i Edit, kemičarka iz Beča, nekadanja dva broja, koje iz milijunskog, blatnog i mrtvačkim hroptajima ovijena grada Oswiecim-Birkenau-Brzezinka ostadoše pukim slučajem žive i koje se, eto, opet pukim slučajem nađoše daleko dolje na jugu i prepoznaše po broju.

Da li se doista prepoznaše? Tko zna kada su se i gdje srele na onim blatnim, beskrajnim putovima, po kojima su rasute hiljade kilograma mrtvačkog pepela, uz blokove, kraj krematorija, u kojama.

Da, tko zna? One same ne znaju. Tek brojevi na ruci govore da su ipak, čak u isto vrijeme, tamo bile, da ih je jednako davio zagušljiv dim, grize uši, stjenice, mučila glad, iscrpljenost, proljevi, tifus, čirevi, svrab, a sve to skupa u ogromnom kotlu bodljivih žica, punih električne napetosti, u kojima su kao grozd na grozdu visjele niti bezbrojnih života svrstavane u redove: tisuće, stotine tisuća, milijuni... Jedni desno, jedni lijevo. Oni na lijevo izravno u krematorij, oni na desno pravo u prešu perfidnih mučenja, a onda konačno istim putem opet na lijevo.

Birkenau, sablasna priča nezaboravne prošlosti, puna opepeljenih baraka, u kojima su disali i izdisali članovi tolikih naroda. Birkenau, jezovito ime, iz kojega još i danas struje grozničavi glasovi, suludi piskuti, borbeni urlici...

O, kako Cavtat srdačno dočekuje radoznale strance! U ružičastom predvečerju, punom života i pokreta, stoji dostojanstven mauzolej, a raskriljena vrata Bukovčeve galerije otkrivaju drage vrednote.

Lea i Edit ne vide ništa. Ne mogu da vide, jer je iznenada gusti dim zamaglio sve.

Zašto je Lea baš danas prolazila kraj te knjižare i zašto je upravo danas, na putu za izlet, kupila tu knjigu?

— Zašto? — pitaju i djevojke stisnute na obali jedna uz drugu, a pred njihovim očima stoji kao gorući stup, užas minulih dana.

— ... Ušla sam u pakao pod kraj veljače 1943, — šapuće Edit, a u glasu drhturi jeza. — Snijeg je već kopnio. Vlažne livade osule su prve visibabe, a razne trave uzdigle svoje zeljane vlati. I to buđenje prirode pomoglo mi je, te sam kao kemičarka bila dodijeljena vrtlarskoj koloni, koja je sabirala ljekovito bilje za logorsku ljekarnu. Vjerovala sam u proljeće i brzu pobjedu.

— I to te je vjerovanje držalo! A ja, poslije mrcvarenja po zatvorima, stigla sam u svibnju iste godine i nisam više mogla vjerovati u ništa.

— Sjećam se tog jugoslovenskog transporta. Zgruvali su vas u baraku bez krova, dok pronađu mjesta.

— Pronađu? Oni o tom nisu razmišljali! Spališe one Grke iz Soluna, da nam naprave mjesta.

— Jest, jest, mnogo se o tom došaptavalo. Ja sam onda neprestano bila u polju i šumi, ali čula sam da je taj vaš transport zadao mnogo jada Njemcima. — A gdje si bila zaposlena i kako si ostala u životu?

— Kako! Prolazila sam od slučaja do slučaja... Možda poznavanje njemačkog jezika, možda sticaj prilika! Radila sam na isušivanju močvara, na pruži, u praonici, a potkraj bila sam zaposlena u lazaretu SS-mana.

— Zar si bila u onoj grupi što je potajno raznašala vijesti i novine?

— Jesam. E..., — uzdahnu Lea, a turoban smiješak osjenča joj lice. — Bilo je to već blaženo vrijeme. Onda smo živjele od izvještaja do izvještaja... Svako jutro, dok sam ribala u lazaretu, prisluškivala sam radio i razgovor SS-ovaca. Bilo je ljeto 1944. Sirene su dnevno ječale, a mi smo u duši pjevale.

— I uživale u strahu prokletih gospodara.

— Da. Jedne kišovite večeri vraćala sam se iz lazareta u baraku. Tama i magla spustila se sasvim nisko, a ja sam kroz blato polako vukla natečene noge samo da što dulje čujem glas sirene. Glavni ulaz bio je širom otvoren. Nigdje nikoga. Zavukli se gadovi u mišje rupe. Neka, neka dršću, neka pocrkaju! Iz zgrade SS-ovaca netko je zdvojno vikao: „Licht aus, Licht aus!“ — Zamračujte, gušite se, ne pomaže vam, svijetlo što dolazi iz daljina probija svaku tamu.

Maštala sam o krajevima koji su već slobodni i, zanesena tako, zakoraknem nespretno i stropoštam se u jarak. Nije me prestrašio sam pad, ali me je zaprepastio živ čovjek u jarku i bujica ogavnih kletvi.

Prisjetih se da je sigurno koja glavešina od straha legla u jarak. Ta me pomisao prodrma. Kako sam se oslobodila željeznih šaka ne znam, tek znam da sam nezapamćenom snagom tresnula mrcinu nogom i pobjegla u dubinu tame. Za mnom odjeknuše tri hitca iz revolvera i bezbroj kletvi.

Drugi dan saznala sam da je tu večer Krause ležao u jarku. Silnik, koji je mučio obeščašćeno roblje i sadistički grcao od smijeha dok su nesretne žrtve izdisale, taj isti silnik zavladao se kukavno na sam glas sirene u blatni jarak i nije imao hrabrosti da potrči za mnom u noć. Dobro je što sam mu pogodila i razbila njušku! Bio je to trunak osvete, koji je u meni slavio slavlje...

Na čas zavlada tišina u kojoj bolno trza prošlost, a zatim progovori Edita, kao da mrvi riječ po riječ:

— U to vrijeme svatko je od nas ponio u duši po koji prizor njihove bijede i nemoći. Upamtila sam izbezumljena lica doktora i Krügera, kad su pijani iza bombardiranog SS-logora šaputali:

„Kamerad, rat je, mi smo vojnici, a ne nacisti!”

„Zar sam ja nacist?” bjesnio je Krüger. „Pogledaj ovu legitimaciju! Ja sam već 1928 godine bio socijaldemokrata!”

„Sjajno, Krüger”, raznježio se doktor do suza, „ta ti legitimacija znači život!”

„I te kakav život!” busao se u prsa Krüger, „to je ulaznica za novu kompoziciju...”

— U tom času zaječala je sirena a oba pijana „Übermenscha” izletila su urlajući: „Dolaze, dolaze...” — Iz njih je vriskao strah, alkohol i istina. Još u trku iza barake derao se Krüger:

„Kuš, ne dolaze... ja hoću da živim...!” na što mu je doktor mucajući uzvraćao:

„Ti si so... cijalist, ja doktor, hu... manist, mi ćemo živjeti!”

— A kad je pala Varšava? Ono mahnitnije pobješnjele nje-mačke rulje, ono bezglavo likvidiranje logora...

Iz objesnih valova, što bezbrižno klize iznad caklaste površine, kao da je iskočila vizija. Strašna, doživljena vizija u kojoj je ječao užas bez riječi i bez glasa:

„Los, los, vorwärts! Noch Benzin... Feuer...!”

Trebalo je još na brzinu pogledati zemljopisnu kartu i ponijeti nešto utjehe za te dane.

Antwerpen, Aachen, oh, kad bi već bio Köln! Prokleta Nje-mačka kako je još velika. a Birkenau se prazni...

Roblje odlazi, kolona za kolonom nestaje u unutrašnjosti Nje-mačke. Obruč se steže... Po njihovom treba sve, sve likvidirati... A zašto? Zašto sapiru krv sa zemlje, spaljuju posmrtnice, arhive, ruše zgrade, miniraju krematorij... Zašto, kad to sve živi u nama, u srcima našim?

Edit grčevito prihvati kamen do sebe, jer je on sada najbliži dokaz da je sve to samo grozno sjećanje, pa da nekako potisne pot-svjesnu muku zatvori oči i protisne:

— Kuda si bila tih dana prekomandirana?

— U Gross-Rosen.

Ništa ne pomaže! Događaji su tekli svojim tokom i ne možeš ih nigdje prekinuti! Otvorila je oči, jer su ih zalile suze.

— I ja sam bila u tom posljednjem transportu.

— Transport? Duga izmoždena gusjenica sa četrdeset hiljada nogu, koja se posljednjim snagama probijala kroz blato i snijeg.

Opet tišina. Velika, posmrtna tišina, koja kao da odaje počast cnome, što djevojke zaprepašteno ponovo gledaju...

Eno! Tamo negdje u daljini, iza pozlaćenih vrhunaca, stoji kao ukleta zatvorena, crna, hrastova kapija. Kroz nju ušlo je pet milijuna, a izašlo jedva dvadeset hiljada. Tih dvadeset hiljada odlaze u nove, nepoznate daljine...

Ide kolona, pogurena pod teretom briga, i nosi sa sobom nemir. Ide kolona i ne zna kada će i gdje stići pod smrtonosno tane, a ipak oči traže u daljini radost, radost u bljesku razbuknute rakete, u plamenu rasprsnute bombe. Te oči, godinama oborene, vlažne od zime i suza, sada ushićeno gledaju, a usne, te ispucane, krvave usne kao da nijemo i skladno skandiraju:

*Mi, povorka blatnih kostura, istetovirane kože,
Mi, povorka gladnih, poniženih, idemo...
O, kako smo nemoćni i snažni u isti mah,
Kako smo razapeti u bolu i opijeni srećom u isti mah,
Kako smo kukavno gaženi i pobjednički gordi u isti mah!
Mi, povorka prezrenih žurimo...
da stignemo u nove redove, u naše redove...
A ti, čovječe sa kukastim križem, kuda žuriš ti?*

Na zapadu žari se obzorje. Visoki crni borovi zamišljeno slušaju tešku optužbu, što drhtavo treperi...

Čemu sva ta sjećanja, čemu sve to spominjati? Zar ne bi bilo bolje da sve te užase survamo snagom volje u bezimenu provaliju, pa da tako nestanu zauvijek? Bilo bi bolje, no ljudi koji su to preživjeli nemaju snage. Svu su snagu prerasli užasi!

Izletnici se vraćaju. Motor već radi. Lea i Edit sjede na svojim mjestima i šute. I Editin brat se vratio. Zagrlio sestru pa priča...

— Pričaj, pričaj... — šapuće ona, a oči joj rose. Doduše, sad nije u stanju da shvati sadržaj njegovog pripovijedanja, ali osjeća potrebu da sluša njegov glas, da kraj sebe osjeti blizinu nekoga svoga.

U isto vrijeme Lea grčevito stiska knjigu i gleda u srebrnastu površinu vode, na kojoj kao da se ljuljaju sjenke poubijanih.

— Imaš li koga svoga? — upita tiho Edit.

— Nikoga više.

— Mladost imaš, roditi ćeš djecu.

— Djecu? Moja je mladost uništeno sjeme, koje više nikad proklijati neće.

— Nemoj tako! Prošle su strahote, u svijetu ima još smijeha i vedrine. I u tebi će se opet raspjevati žanos!

— Nikada! Zaboravila si da je pod mojim logorskim brojem utisnut trokut, znak Jevrejstva. Prošla sam deseti blok i silom podvrgnuta ginekološkoj operaciji. Tri sam mjeseca služila kao eksperimentalna životinja. Sve je u meni ubito!

Edit se tijesno privije uz brata. Što da na to odgovori? Trebalo bi naći riječ utjehe, pružiti podrške i nade, ali istina je tako strašna da odgovora nema.

I smuti je sapetost, neopisiva težina, a u glasu dršće bol.

— Jednom će ipak nestati razlike među ljudima, čovjek čovjeku neće uvijek biti vuk...

Lea trpko nabere osušene usne.

— Prvo bi trebalo iščupati iz ljudi mržnju i pakost, a to bi značilo isto kao kad bi netko danas uvratio sebi u glavu da zaustavi kretanje zemlje. Nije dovoljno samo htjeti, treba i moći!

Kao da je i sama priroda ustuknula pred tom izjavom, rume nilo je probljedilo, a tamna, ljubičasta maglica obavila je cijeli kraj.

U daljini već trepere sitna svijetla...

Žagor putnika stišao se. Samo motor štekće glasno i jedno lično...

S T A R O S T

U polumračnoj sobi, u kući mojih roditelja (to se desilo jednog nedeljnog poslepodneva), uzbuđeno, užurbano, gotovo bez predaha spremala sam svoje stvari u putnu torbu.

Dok sam ja grozničavom, vrtoglavom brzinom, bez rasporeda i reda, mehaničkim pokretima ruku ubacivala svoje stvari u široko rastvorenu putnu torbu, kroz trokrilno ogledalo posmatrala sam, s trenutka na trenutak, dragi lik svoje majke.

Sa svojom belom kosom, uredno začešljanom u „pundu”, krunnim plavim očima, u cicanoj haljini, ruku skrštenih na krilu, sedela je ona na naslonjači od pletene slame, tiha, blaga, nežna i dobra, kao da se u svetu u tom času ništa naročito ne zbiva, kao da je sve cnako ostalo kako je juče bilo, kao da nepomućeni mir vlada svuda i na svakom mestu, a i pod krovom njenoga doma isto tako.

— Spasite se, dobri ljudi. Pođite sa mnom... Nemci su ovde samo malo dana, a već su, vidite i sami, silu lomova oko sebe stvorili...

A majka, uzdahnuvši duboko, sa izrazom lica nekoga kome dosađuju i koga bespotrebno uznemiravaju, reče:

— Već je odlučeno, ćerko: tu ćemo ostati. Kuda da se uputimo sada nas dvoje starih? Zar u tuđinu, drugima i sebi na teret da padnemo? To mi nećemo. Živećemo ovde, u getu, sa svima ostalima. Kako drugima, tako će i nama biti. Po kojoj pravednosti nama da bude bolje nego drugima?

Moja je majka pouzdano verovala u priču o getu o kome se tih dana Beogradom pronela vest, a da ni ona, ni mnogi drugi koji su se pouzdali u ovo obećanje i s takvom se svojom sutrašnjicom pomirili, ni slutili nisu da je ta cinična laž namerno bila ubačena među njih da ih dovede u što veću zabludu, da ih zaslepi što crnjim mrakom, da ih nespremne za bilo koju vrstu odbrane ulovi u svoje mreže i tu zaplete tako da se nemoćno koprcaju...

U jednom trenutku zatišja ovog uzbuđljivog razgovora između mene i majke, i moj je otac našao prilike da ubaci svoje reči objašnjenja i opravdanja za tvrdoglavu upornost kojom su i on i majka odbijali svaki moj predlog i svako moje nastojanje da im pomognem.

Gledajući me preko svojih naočara, iskosa, s visine, obraćajući se meni kao da razgovara sa svojim nedoraslim, neodgovornim detetom, rešio se moj otac da me ubedi u zrelost svojih misli, kojima se, dakako, nije smeo iznaći prigovor:

— Zašto da idemo bilo kuda iz našega Beograda u kome smo se rodili i gde su nam i roditelji, i dedovi i pradedovi i čukundede živeli i umirali još pre više vekova? Zar otići odavde, — govorio je moj otac sve žešćim i izrazitijim dizanjem glasa, — ne bi na neki način značilo sebe optužiti za krivice koje nismo skrivili? Ne, ja neću nikuda da se maknem sa svoje rodne grude. Nju sam ja, kada je god to trebalo, s puškom u ruci branio od dušmanina... Prošloga rata borio sam se na Solunskom frontu. A ovoga sam rata opet, kao vojni blagajnik, od nekih razularenih vojnih jedinica, u času kada je već naša vojska bila od neprijatelja razbijena — spasao kasu sa mnogo novaca. Kad sam kasu s parama predao komandantu puka, on mi je obećao nagradu: najveće vojno odlikovanje! „Ne brini, prijatelju, taj sačuvani novac tvoja je zasluga, pa kada tome i pravo vreme dođe, i orden će biti tvoj!” Jest, to mi je on rekao u komandi mesta, i na očigled sviju me tamo zagrlio i poljubio kao da sam mu rođeni brat.

Dok je to moj otac sa zanesenošću i ushićenjem pričao, opazila sam: suzile su mu oči... Da to svoje nedolično stanje od mene prikrije, nameštao je nervoznim pokretima ruku labave naočare koje su mu klizile niz nos...

... — Eto, ćerko, — produžio je moj otac svoje pripovedanje šmrćući, gutajući suze zajedno s rečima koje mi je upućivao. — Pogledaj, već sam jedan orden zaslužio. Gle! To je ova biblijska zvezda koju vidiš na mojim grudima. Za njim će i drugi doći. Vrlo brzo. Ima nade. Pre nekoliko dana, dok sam pred kućom čistio ulicu, neki moj stari drug, general u penziji, obazrivo mi je prišao i na brzinu u uvo prišapnuo: „Da se ne žalostiš i ne gneviš na svoju Solomunovu zvezdu. Biće ona uskoro zamenjena Karadordevom...” To mi je moj prijatelj, stari ratnik i borac kazao, a zatim je otšmugnuo ulicom kao senka koju niko nije video... Ja sam za njime posle toga još dugo, dugo gledao, i znao sam da je on istinu govorio, i da će sve baš tako biti kako je on kazao...

... — A nije, sinko, i ne može biti sve cnako kako ti misliš i govoriš, — nastavio je zatim moj otac obraćajući se izravno meni s izrazom negodovanja na licu. — Ti preteruješ. I sve preuveličavaš. Razume se da nije ni onako kako tvoja majka zamišlja i na što se ona oslanja. Njene su pretpostavke slabo obezbeđene. Po mom mišljenju (te je reči moj otac naglasio razvedrivši lice), zdrava se stvarnost u tome sastoji da će Švabu uskoro đavo da odnese, i da će on odavde morati otići brže nego što je došao... Samo još malo, samo još malecno, evo ovolicno! valja pričekati (reči „malo”, „malecno” i „ovolicno” moj je otac propratio izrazitim pokretom prstiju) pa će onda sve biti dobro. I sve će onda doći na svoje staro mesto. I sve će tada biti kako je nekada bilo...

Nakon svih mojih nastojanja, uzaludnih, da majku i oca urazumim — slikovito pred njima ukazujući na sav slomljeni život, na život bez sutrašnjice koji na njih čeka ako sa mnom ne otputuju — znala sam, uvidela sam: tu nema više šta da se očekuje, tu nema više šta da se traži... Nego, valja što pre otići. Kod kuće me s nestrpljenjem očekuju muž i dete. Oni su me s golemim strahom pustili da se uputim na ovaj opasni put znajući koliko sam i sama ugrožena. Da su me, dolazeći ovamo, vlasti s mojom lažnom putnicom uhvatile (takve lažne putnice imala sam u džepu za oca i majku!) logor bi bio najblaža kazna kojom bi me nagradile. A što bi još i drugo, svirepije i okrutnije moglo da me zadesi, bolje je o tome i ne misliti. Prolazeći kroz mnoge prepreke, trzavice i strahovanja svake vrste, kojima sam bila celim putem izložena, jasno sam nazrela kako bi otprilike mogla da izgleda takva pustolovina.

Završivši konačno pakovanje svoje putne torbe, ja sam jednom još pre odlaska kradom bacila pogled na svoje roditelje, pitajući se zabrinuto: kada ja budem otišla, kada oni budu ostali sami, bez ikoga svoga koji bi im se našao na pomoći u času kada oluje na njih navale, hoće li oni biti u stanju da nađu u sebi ma i jedan zapostavljeni krajičak nagona za samoodržanjem i najnezatniji delić volje da se bore za sebe same?

Ovo pitanje koje sam sada, na rastanku, samoj sebi postavila odgurnula sam od sebe bespovratno, svom silinom, uvidevši svu njegovu beskorisnost. Jasno je bilo: tu nema više šta da se pita, tu nema više čemu da se nada... Moji su roditelji, svako na svoj način, već izgubili vezu sa stvarnošću. I sa životom. Zapravo: oni su već mrtvi... Za njih se ništa više ne može učiniti. Njima samo treba reći: zbogom! Ono zbogom koje kida srce. Ono zbogom, nagoveštenje rastanka zauvek, koje više nikada neće doneti novo viđenje... Treba što pre okrenuti leđa i zakoračiti napred svojim putem: žalosno, ojađeno, kao ucveljeno siročće, ali, isto tako treba se uputiti svojim pravcem s osećanjem obaveze prema dužniku kome će jednoga dana da se isplati celi dug.

LIJEČNIK

Isak je ležao u mraku. Široko otvorenim očima zurio je u tamne sjenke na zidu koje su poigravale kao nestašne figure. Oprezno je podigao desnu ruku i spustio je kraj sebe. Sara još spava. Mirna je. Neka spava. Treba da se odmori. Jadna, toliko je prestrašena. Alberta su joj odveli prije dva mjeseca, jedinog brata. Otada stalno plače...

Svemu tome se ne vidi kraj! Šta će s nama biti? Djeca su već odrasla, ali i ona su izgubljena. Niko ne zna koliko će rat još trajati. Koliko će taj prokleti Hitler vladati? A nesreća je izbila iznenada. Čini mi se da sanjam. Sada mi je 60 godina. Punih 35 godina radim kao liječnik u gradskom fizikatu i niko mi još riječ nije primjetio u radu. Ja i Sara smo se kako tako probijali kroz život. Drugačije bi bilo da sam imao privatnu praksu, a ovako smo sve skucali od plate. Skolovao sam djecu, učinio ih ljudima... i sada...? Kao da je svemu došao kraj. Na ulici ne smijem da se pojavim kao od šuge da bolujem! Tri mjeseca okupacije zatrovala su nam život. Bojim se ljudima u oči pogledati! Zašto? Zašto? Jesam li ja koga ubio? — Ove poslednje misli su bile izrečene glasno i Isak je preplašeno pogledao Saru.

— Dobro je. Nije se probudila. Baš je dobro što je zaspala. San će je malo osviježiti. Jadna moja Sara... kakvu je starost dočekala. Ja joj ne mogu pomoći... neee mooguuu niiištaaa!

Vrtio se po krevetu, znojio, uzdisao, tražio izlaz, ali ga nije našao. Bojao se sutrašnjice. Nije znao šta ona donosi, ali je slutio zlo. Nikada život nije bio tako neizvestan kao sada. Sudija Papo kaže da je Hitler za tri mjeseca gotov. Možda... sudija je pame-tan čovjek... on zna šta govori...

Tri mjeseca se još mogu nekako izdržati. Valjda će se i taj logor moći progurati. Treba samo paziti da se čovjek ne prehladi. Uzeće toplo rublje. A ako ne ode u logor, od čega će živjeti? — Penziju su mi oduzeli... a 35 godina sam radio kao crv. Ja imam pravo na penziju... ja sam radio... ja...

Isak je zajecao. Plakao je kao dijete od jada i nemoći. Možda ga je bolila nepravda, možda se bojao sutrašnjice... neizvjesnost je strašna. Ima 60 godina. Liječnik je. Uvijek je svakome pomagao. Zašto su ga sada odbacili? Penziju su mu oduzeli, govore da će sve poslati u logor, zašto, kome su oni šta skrivili?

I postavljao je naivni starac pitanje za pitanjem kao dijete koje oca pita — „Šta je to nepravda? Šta znači to, tata, sloboda?“ — a on je i bio dijete pred krutom realnošću života.

— Isak, zašto plačeš?

— Ne plačem, spavaj, Saro, spavaj!

— Kako ću da spavam kad ti plačeš?

— Aftaha, Saro, aftaha!*)

U sobu su prodrli prvi jutarnji zraci zamjenjujući igru mračnih sjenki koju je izazivalo ljuljanje ulične lampe.

Sara je u kuhinji prala rublje, a Isak je još ležao u krevetu. Neko je pozvonio. Oštar zvuk električnog zvana kao da je napeo svaki Isakov živac. Digao se iz kreveta blijed kao smrt i u kuhinji se sreo sa Sarom koja ga je, premrla od straha, šuteći gledala; blijeda, drhtavih ruku pokrivenih sapunicom.

— Isak, treba da otvorimo.

— Otvorićemo, Saro, u ime boga.

Prišao je vratima šapćući riječi molitve. Smjelim pokretom pritisnuo je bravu na vratima i ugledao... običnog čovjeka. Osjetio je kao da mu je sa srca pao težak kamen. Ipak nije ustaša. Odahnuo je. Iza kuhinjskih vrata virila je preplašena Sara.

— Izvolite, — reče Isak neznancu.

— Jeste li vi doktor Isak Abinum?

— Ja sam.

— Moje je ime Radović. Sjećate li me se? Prije pet godina, u zimu, spasi ste mi dijete. Sigurno se sjećate. Moja žena će opet roditi. Svakoga časa... dodite, doktore. Preklinjala me da vas pozovem... samo vas... platiću vam... sve što imam.

— Nije zbog novca, dragi gošpodine. Ali ja više ne radim u fizikatu. Zabranili su mi da budem ljekar, — reče Isak. Gledao je u neznanca nastojeći da se prisjeti njegovog lika. — Odakle ste vi? — upita ga nakon kraće stanke.

— Odavde, iz Sarajeva. Radnik sam u željezničkoj radioni. Stanujem tu, blizu, u Dobrovoljačkoj! — Gledao je preklinjući u Isaka kao da od njega zavisi sve.

— Znete, ja već tri mjeseca sjedim besposlen. Htio bih nešto da radim. Ne mogu ovako besposlen. Ne treba da mi plate, nek mi daju da jedem i da radim. Ja 35 godina radim i sad odjednom besposlen... ja sam ljekar.

*) Biće bolje, biće bolje.

Gledao je i Isak njega kao da od ovog skromnog posjetioca traži riješenje. Svako od njih je imao svoju brigu i svako je tražio izlaz.

— Eto, vidite, — nastavi Isak. — Vi znate da sam dobar ljekar. Ako nisam dobro, a ono zlo sigurno nikome nisam učinio...

— Hoćete li doći, doktore? Žena može svakog časa da rodi.

— Kažem vam da sam Jevrej, da mi ne daju da...

— Mene se to ne tiče. Za mene ste doktor, i to najbolji doktor. Ja i moja žena samo vama vjerujemo. Pomozite mojoj ženi, ona će bez vas umrijeti!

Neznanac je kleknuo pred Isaka. To je već bilo previše i za Isakovu odlučnost da poštuje zakon.

— Dobro, gdje stanujete?

— Dobrovoljačka 37. Prizemno, — odgovori ovaj kroz očajan osmijeh.

Pošli su. Radnik je otišao u fizikat da, na izričiti Isakov zahtjev, traži dozvolu za ljekarsku intervenciju, a Isak u Dobrovoljačku 37.

Isak je sada slobodnije koračao ulicom. Odakle ova hrabrost? On sada vrši liječničku dužnost. Ne može mu niko reći da je besposlen. Pomoći će ženi, i oni u fizikatu će videti da im je Isak opet potreban. Najgore je biti prezren, odbačen, a bez osjećanja krivice. Zašto ga opet ne uzmu u fizikat? Radiće od jutra do mraka. Možda je u tim mislima bilo želje za normalnim tokom života, a možda nešto i straha. Onog prikriivenog straha koji ga je svakog časa gušio i čiju je težinu stalno osjećao. Možda je to neizvjesnost?

— Stari, stani!

... Radio bih od jutra do mraka jer...

— Stari, stani!

Isak osjeti težak udarac rukom po vratu. Stao je. Noge su mu se tresle od straha i uzbuđenja.

— Stao sam... stao sam, — jedva promuća Isak.

— Gdje ti je značka? — upita ga drsko mladi, nakicošeni ustaša koji je u svojoj novoj uniformi izgledao kao lutka iz izloga neke konfeksijske radnje. Nije mogao imati više od 16 godina.

— Tu je, — promuća Isak pokazujući na žutu značku.

— Stavi je da se bolje vidi. Jedva sam primjetio da si Židov!

— Jesam... Jevrej sam... i ne stidim se, — odgovori odlučno Isak.

— Ne boj se, stari, neću ti ja ništa. Treba samo da mi poneseš jedan kofer. Opet ću te pustiti...

— Ali ja idem bolesnoj ženi... tu, u Dobrovoljačkoj 37. Ona će da rodi. Ja sam ljekar... znate...

— Nemoj sad da se vadiš, stari. Važan sam ja! Ja sam vlast. Mene moraš da slušaš. Dođi sa mnom ili...

— Hoću... ponijeću vam kofer, ali samo da se navratimo do žene... desetak minuta, dođite sa mnom... ne lažem vam...

— Zaveži i hajdemo! — dreknu balavac zauzevši pozu malog firera. Prolaznici su ispod oka posmatrali obijesnog balavca koji se derao na starca kao na psa.

Isak je otišao sa njim. Tridesetak metara dalje ušli su u jednu novogradnju i popeli se na drugi kat. Zaustavili su se pred stanom na čijim je vratima pisalo „Z. Danon-trgovac”. Ustaša je izvadio iz džepa ključeve i otvorio stan. U unutrašnjosti stana vladao je pravi dar-mar. Ormani otvoreni, izbačena odijela i ostala odijela, probušeni zidovi i parketi u nadi da će se otkriti sakriveni nakit. Na perziskom tepihu proliveno vino i masa neizgorjelih cigareta od sinočne pijanke. Kofer je stajao u uglu hodnika. U njemu su se nalazile pokradene stvari iz stana.

— Stavi to na leda, stari, — naredi ustaša.

— To je teško za mene, sine, ja imam 60 godina.

— Nosi ga i ne pričaj mnogo, — okide ustaša.

Isak je s teškom mukom podigao kofer. Dvapat mu je padao na zemlju dok nije uspio da ga položi na leda. Dok su silazili niz stepenice iz kofera se čuo zveket staklarije. Prvi je išao Isak, a za njim šesnaestogodišnji ustaša. Izbili su u glavnu ulicu. Bila je nedjelja. Svijet, obučen u praznično odijelo, šetao je tog sunčanog jutra ispunjujući u gustim redovima obe strane ulice. Isak i ustaša su koračali kraj pločnika. Neki od prolaznika prepoznade doktora i šapatom izgovoriše njegovo ime. Iza Isaka, koji je stajao pod težinom kofera, ustaški omladinac je veselo koračao.

— Zdravo, Mirko! Ko ti je to, Mirko? — doviknuli su ustaši neki mladići i djevojke sa korzoa, vjerovatno njegovi prijatelji.

— Židovski konj, samo stara raga, — odgovorio im je šeretski Mirko.

Bilo mu je drago što su ga prijatelji vidjeli. Uniforma mu divno stoji, a pored toga on je sada i vlast. Da, on je vlast. Da hoće, mogao bi ovog doktora nogom da udari u stražnjicu. on, koji je prije drhtao pred profesorom. Kad bude stavio one dvije bombe za pas, izaći će pred direktora gimnazije i reći mu: „Dosta mi je vašeg komandovanja! Može se živjeti i bez vaše gimnazije. Prijavio sam se u Francetićevu legiju!”

Pa onda Ankica. Ova će puknuti od muke kad ga vidi u uniformi. On je prvi od drugova obukao ustašku uniformu. Neće je ni pogledati. Dosta mu je prkosila.

Isak se znojio, stenjao, jaukao, ali je kao neko staro magare uporno podnosio muke. Da li je to bio onaj stoicizam koji je vjekovima održavao njegovu rasu uprkos svih progona? Nije osjećao težinu kofera koliko težinu srama. Nisu ga bolila leđa koliko ga je bolilo srce. Zar ljudi mogu da budu takvi? Zar on da bude ruglo u tom gradu gdje je 35 godina liječio ljude? Zar da ga sada, pod starost, vuku kao mazgu kroz ulice? Plakao bi Isak, zubima grizao kamen, ali ga je meka neumoljiva sila gonila da dalje ide. Teturao se, obeshrabren i osramoćen, izgubivši posljednju nadu da će ga ikada gledati kao čovjeka.

U suterenu Dobrovoljačke 37 previjala se jedna žena u porođajnim mukama. Zabrinuti muž, suzna pogleda i nemoćnog izraza, gledao je čas u nju a čas u pravcu vrata.

— Doktor je obećao da će doći, zašto ga nema?

Uzeo je jednu krpu, umočio je u hladnu vodu i stavio na ženino čelo. Ona ga nije vidjela. Sve joj se vrtjelo ispred očiju. Jaki porođajni bolovi parali su joj utrobu. Očajni muž sjede kraj žene i klo-nulo spusti glavu. Jauk u sobi. Čuli su se nečiji koraci. U sobu je utrčao zadihani Isak. Prljav, raščupan, oznojen, i poletio prema ženinom krevetu...

Nakon desetak minuta u sobi se čuo piskavi plač novorođenčeta.

— Muško je, doktore, muško je!

— Muško je, — ponovi ozarena lica Isak, kao da se njemu rodio sin.

— Oh, šta bih ja bez vas, — uzviknuo je sretni otac i bacio se Isaku u zagrljaj. — Eee, da su svi ljudi kao vi...!

A Isaku su plamtjele oči. Ipak nije sve izgubljeno. Još ima ljudi koji ga smatraju čovjekom. Nisu svi ljudi tako zli...

To je bio posljednji put da je Isaka neko zagrlilo, jer otada pa do smrti u logoru ljudi su ga častili udarcima!

DOBAR DAN, JA SAM BUNKS . . . !

Tiho, kao prikradajući se, provuče se kroz poluotvorena vrata malen mršav plav čovjek u sivom odijelu, slamnatom šeširu i crnim naočarima na nosu. U ruci je držao neki zamotuljak. Stade posred sobe i započe razgovor:

— Dobar dan, ja sam Bunks! Je li vam Valentin pričao o meni? Nije? No, glavno da sam ja tu i da sad imate kilogram graha. Šta kažete? Cijena? Oh, ne spominjite mi tu riječ. Ko još danas pita za cijenu kad je i život ljudski izgubio svaku cijenu. Ah, ne, ne, nemojte mi protivriječiti! Evo, recite gdje je vaš muž? Nema ga! Je li tako? Valentin mi je pričao da su jednom u ranu zoru došli nekakvi ustaški agenti i odveli ga. Kuda? Niko ništa ne zna. A vi ste noću pobjegli s djecom, sakrili se u nekoj šupi i poslije prebjegli ovamo. Zar nije tako? A sad živite evo u toj bijednoj emigrantskoj sobici, i to pod tuđim imenom, i sa strepnjom čekate ko će preuzeti civilnu vlast: Italijani ili ustaše. Ali što ste pobjijedili? Ne bojte se! Pst! Odaću vam jednu tajnu. I ja sam Jevrejčin. To jest, ja nisam Jevrejčin. Odnosno, ja sam Jevrejčin među svojim najbližima, među prijateljima, u četiri oka, ali za one druge, za arševce, za policiju i ostale ja sam kršćanin koga štiti rimski tribunal. Nisam žalio novaca da steknem što bolje isprave. Hm, zna Vili šta radi! Kad je otac, jednom, prije rata bankrotirao i kad su došli po ključeve, on je plakao. A ja sam mu rekao: „Oče, ne plači, ti imaš svog Vilija, u njegovoj glavi se nalazi kapital”. I zaista. Mi smo poslije nekoliko mjeseci imali lijepo aranžiranu galanterisku radnju na čijim su policama, istina, većinom bile prazne kutije, ali sve tako lijepo i ukusno sortirane da su se mušterije tiskale, a ja sam ih znao tako vješto obratiti da su kupovale samo ono što sam im ja nudio.

Ah, čini mi se da je sve to bilo tako davno kad su mi roditelji još bili živi. Na sreću, njih više nema! Oni su umrli u krevetu, još prije početka ovog proganjanja Jevreja. Hvalim nebesa što se tako dogodilo. Najprije je umro otac, a poslije godinu dana majka! Onkl Teodor, brat moje majke, onesvijestio se na njenom pogrebu. A da je znao šta ga čeka . . . Noću su upali u kuću. Njega je spopao takav kašalj da se umalo nije ugušio, ali se oni nisu osvrtali na to.

Strgli su mu prsten s ruke i ošamarili ga. Zašto? Glupost. Valjda nije očekivao da mu prije toga održe predavanje o teoriji rasizma i pljačkanju. Hm, znate, ja nisam tako naivan. Moja sestra, ona je apotekar i, uzgred budi rečeno, pomaže šumu, ona vrlo rado govori o čovjekoljublju, no mene neće više natjerati da ja u to potpuno vjerujem. A, ne, ne, Vili je oprezan. No, mi smo se udaljili od teme: dozvolite mi da sjednem. Tako se brzo zamaram. Iako sam mlad. Mislim da nisam neskroman kad to tvrdim, jer meni je svega dvadeset i sedam godina. Sipljiv sam. Ljekar je jednom prilikom konstatovao da imam astmu. Ali, pustimo to! Htio sam vam ispričati kako sam pobjegao iz Osijeka. Samo me, molim vas, pažljivo saslušajte. Šta velite? Ručak? Treba da spremite ručak. A mislite li da je meni bilo do ručka, kad sam u teretnom vagonu stajao onako pritešnjen među daskama? Ali šta sam mogao? Nije mi bilo ni do čega, samo da odem što dalje od svog rodnog mjesta, od svojih susjeda, od ljudi koji me znaju, među kojima sam odrastao i živio. Jer šta ga znaš! Jedan će zbog stana, drugi zbog pljačke, a treći tako iz straha ili možda iz puke zluradosti reći nekome: „Ovo je Jevrejin i još je u svom stanu! Zamislite: Jevrejin, a živi tu među nama! Stanuje u s v o m stanu, leži u s v o m krevetu!.. Ko još to da dozvoljava, kad toliki njegovi sunarodnjaci putuju kao ukočeni lješevi niz Savu!” I tako sam ja stajao u teretnom vagonu među onim daskama i zahvaljivao udesu što te daske nisu živi stvorovi i što neće progovoriti i prokazati me gestapovcima ili ustašama: „Hvatajte ga, to je Jevrejin, sakrio se ovdje!” Ne, daske nemaju straha. One ćute. I ja sam ćutao i strepio i sam sebi govorio: — Vili, smiri se! Valjda nije suđeno da nijedan Jevrejin ne ostane na svijetu. Samo, mi još nismo spaseni. Ne, ne, još nas mnogo toga čeka. A ovaj stari grad je tako lijep. Samo da nije rata. Zar ne? Zamislite šta mi se juče u „pučkoj” kuhinji dogodilo. Sjedim i srčem onu grahovu čorbu, kad mi se pogled zaustavi na jednoj djevojci što je sjedela prema meni. Sitnim žmirkavim očima gledala je mimo mene. Na njenom tankom vratu visio je zlatan lančić sa srebrnim raspećem. Ha, rekoh sebi: — Vili, prema ovoj ovdje moraš da se pokažeš drzak. Ako se pokunjiš ili izgledaš preplašen, može pomisliti da si jedan od proganjanih, a što je najgore, može se dogoditi da posumnja da si Jevrejin.

Pored nje su sjedela još dva nova lica. Pretstavili su se. Rekli su da su Bosanci: jedan se zove Mirza, a drugi Boro. — Budi oprezan, Vili, rekao sam sebi, možda je koji od njih ubačen kao ustaški špijun. Ćutim i čim sam dovršio jelo, ustanem. Djevojka je ostala, a oni su takođe pošli. Požurio sam ka izlazu. Neću ni s kim da se družim. Ali sad samo još momenat strpljenja. Zna li šta sam naveče doznao od gospodina Majera koji vodi spisak svih emigranata Jevreja koji stižu ovamo? I djevojka sa velikim krstom oko vrata i ona dvojica, svi su oni emigranti kao i ja, žive pod tuđim imenom kao vi i ja. A vi ste se prestrašili! Od mene! Oh, smiješno! Ali, priznajem: vrlo je teško živjeti pod tuđim imenom. I svoje se

sjene bojiš. Ali, evo, samo blagodareći promijenjenom imenu, mi smo još danas među živima. Iako ja sve teže podnosim ovu situaciju. Juče sam se jedva suzdržao da ne idem kondolirati porodici Singer koja je dobila vijest da im je sirota bakica umrla u logoru. A znate li da je ta nesrećna bakica triput pokušala da pobjegne iz Sarajeva i da su je uvijek dočekivali agenti, a novac za tobožnje njeno spasenje već treći put je primila jedna belosvjetska, ili, recimo bolje, jedna otmena prostitutka, gospođa Finincer. Vi je ne poznajete? Uvijek je vrlo otmeno obučena. Vodi sa sobom nekog malog pinča. Ponekad je u društvu kolonela. Ne znate je? Pa, naravno, vi se ne krećete među ovom ratnom „gospodom”. Oh, kad je gledam onako raskošno odjevenu, sa plavom kovrčavom kosom, kako se šepuri u društvu kolonela i sjedi naveče u kavani... Kako je ona promućurna! Zamislite, ona vam je zaposjela najotmeniji apartman u hotel-Imperijalu, i tu prima svoje prijatelje. A Jevreji koji su ovamo prebjegli obasipaju je molbama, suzama, novcem, nakitom, napoleonidrima, da im ona pomoću svojih prijatelja nabavi propusnice, lašapasare, auzvajze i šta ja znam kakve sve lažne isprave. Ala je to lukava žena! I što je najgore — bezdušna. U isto vrijeme kad spasava ove sirotane, ona javlja i agentima, koji ih dočekuju i pljačkaju, a onda s njom dijele plijen. Tako je bilo i sa ovom staricom. Posljednji put agenti su bili pravi sadisti. Kad je već bila u vozu i mislila da je spasena, prišli su joj i tražili da kaže očenaš. I, naravno, pobčzna starica nije znala. Zanimjela je od straha, a oni su se cerekali i batinajući je izgurali iz voza i bacili u drugi teretni voz koji je išao u Đakovo. Đakovo... grobnica naših majki, naše djece i sestara...! Starica je svega deset dana izdržala u onom starom, zagušljivom paromlinu i srušila se od tuge. A znate li šta je uradio njen stariji sin Daniel? Sav ucveljen i ogorčen otišao je gospođi Finincer i rekao joj da je bludnica! — „Zar meni da kažete da sam bludnica”, — vikala je ona razmahujući svojim bijelim rukama, na čijim su prstima bili kao krv crveno obojeni nokti... — „Meni, koja ima italijanski i njemački generalštab za svojim leđima?!” Ha, šta velite? Ovakva jedna figurica lisičjeg lica ima dva generalštaba za svojim leđima. Ti fašisti zaista postaju komični. Ali, nažalost, oni su još na vlasti. I mi ih moramo trpjeti. Moramo se savlađivati kad onako naduveni prolaze ulicom, svi ti koloneli, komandanti, karabinjeri, doglavnici i poglavnici, stožernici i rojnici...

Oh, kako se u meni bijes roji... Ali, ja sam stvorio odluku, Ja moram da obavijestim svijet o tome. Vi se čudite, vi me gledate... kao da mi ne vjerujete? Ali ja ću ipak stati pred njih, bez straha, i reći ću im: „Gospodo, vi sjedite ovdje, kod zelenog stola, a ne znate šta se događa u svijetu. U logorima...” — „Oh”, pokušaće oni da me prekinu, „logori... to je poznata tema... U cijeloj Evropi postoje koncentracioni logori...” — „Da”, prekinuću ih ja, „postoje logori, ali pogledajte ove izvještaje... Mi svakog dana primamo popise: 40, 100, 160, 200 umrlih u logoru. Svakim danom

rastu ove cifre..." Neka mi oprostite nevine žrtve. Ali one su sada zaista samo cifre. Eto, ovim ciframa ja želim da potresem svijet! Vi mašete glavom, vi sumnjate. Eh, onda ste i vi skeptik. Ali vidjećete. Vili će uspjeti! Zainteresovaću cijeli svijet za ove zločine. Samo da dođem do onih što konferišu kod zelenog stola. Šta kažete? Da pođem u borbu?! Da se oružjem borim protiv fašista? Ah, to nikako. Ne, Vili je pacifist. Molim vas, koliko ih je zavedenih, i ja da ih ubijam? Ah, to ne. Sve se to da mirnim putem riješiti. Čujte: nemojte misliti da će Nijemac pobijediti. To neće! Budite uvjereni da neće, a dotle, ni Vili neće čekati, prebaciće se do Ženeve. Šta, opet vi? Da se prebacim u šumu? Ta, nemojte, šta ću im ja? Ja sam gradski čovjek. Ja bih im samo bio na smetnji, a onda, patim od astme, a ponekad me i išijas hvata. Ko bi me nosio na putu? Ah, ne, ne! Uostalom, ja sam vam rekao da sam pacifist, ja ne mogu da gledam krv.

No, sad idem. Mnogo sam vas zadržao, ali vi ćete ipak dovršiti ručak. A zamislite šta će oni u logoru? Nikad, nikad više neće oni sjedjeti za ručkom u sobama, za stolom, među svojim milim. Ne, za njih više ništa ne postoji. A mi? I naš život je u pitanju. Opet vi spominjete cijenu. Pustite to, glavno je da sam ja bio ovdje i da sad imate kilogram graha. Doviđenja!

(Dogada se u Dubrovniku početkom 1942)

(Saznali smo da je pomenuti Vili — Alfred Bruk ipak pošao u borbu i u jesen 1944 godine poginuo u partizanskim redovima.)

PONOVRNO VIDENJE

„Ala je ovo dete naraslo“ — govore obično rođaci kada malo duže ne vide najmlađeg člana porodice. Tada roditelji, uz uobičajeni smešak, iskreno odgovaraju: „A nama se čini da je uvek isti“. I tako, raste dete iz dana u dan, kolevka mu vremenom postane mala, zatim se prosto gubi u svom krevetcu, da bi kroz kratko vreme (a vreme je na kraju krajeva relativan pojam) roditelji primetili da je dete izgubilo svoj prvi, drugi, ... peti, ... deseti mlečni zub ... Od deteta postane momčić, pa momak ... A ipak im se čini da je mali uvek isti ...

Slično to biva i sa ljudskim zajednicama. Čovek, kada još noseći kratke pantalone počne da posmatra svet oko sebe, nauči na to da u njegovoj ulici stanuje hromi penzionisani železničar, da u susedstvu živi teško bolesna usedelica, zatim učitelj-horovođa, gradski činovnik, trafikant, sa svojom uvek veselom ženom, i da svi oni kada dolaze svojim kućama gaze do kolena u blatu ili ih preplavi prašina, već prema meteorološkim prilikama. I sve se to neprimetno menja: trafikant se otselio, usedelica je podlegla Kohovim bacilima, a jednonogi železničar je otišao na selo kod svog zeta. Na sve se to čovek polako privikava i kada mu slučajno naišli gost kaže: „Ala se tu kod vas sve izmenilo“, on će iznenađeno odgovoriti: „A meni se čini da je sve ostalo isto“.

I kada sam pre dvadesetak godina napuštajući svoj rodni grad ponosno stavio na glavu kapu gimnaziskog drugoškcolca, ostala mi je u svesti jedna ukočena fotografija ljudi, stvari i odnosa, koji su mi se činili toliko prirodnim koliko i permanentno smenjivanje dana i noći. Prilično veliki kutak te fotografije mogao se nazvati projekcijom subotičke Jevrejske opštine, gledanom kroz prizmu jednog dvanaestogodišnjeg dečaka. Ta slika bila je prosta, jednostavna, kao štrih-kliše u novinama. Jer, pojmovi u društvenim odnosima tog dečaka bili su skučeni, dečački. On je znao da živi u jednoj zemlji koja se zove Jugoslavija, da u toj zemlji vlada neki kralj koji je svega dve godine stariji od njega, što mu nikako nije ušlo u glavu, znao je da u gradu u kome živ ima jedna jevrejska opština koja, pak, ima svog rabina, predsednika, odbornike, izbore

(prilikom kojih se opštinari obično posvađaju, da bi se zatim opet pomirili), da Jevreji imaju neku ložu (o kojoj je imao prilično bioskopske pojmove), da popodne igraju preferansa u Lojdu (zbog čega im se žene ljute) i da u gradu ima i takvih koji nisu Jevreji, koji, pak, mnogo ne vole one koji bez kape na glavi ne ulaze u svoj hram.

Nekako baš u to vreme, u dnu svesti tog mališana pojavio se jedan nov, nejasan, maglovit pojam. On se takođe javio u vezi s gradom koji je napuštao i opštinom čiji je bio tada još maloletni član. Slučajno je dočuo od svojih starijih da je neki Jevrej, student prava, uhapšen (značaj te reči mu u prvo vreme nije bio potpuno jasan), da je isto tako prošao i jedan jevrejski lekar i neka Jevrejka, o kojoj je čuo sledeće reči od neke poznanice svoje majke: „Komunista je, a na novinarskom balu je ipak bila u svilenoj bluzi”.

— Komunizam, svilena bluza i tri Jevreja u zatvoru — to je bila jedna smesa iz koje je taj švrca tražio izlaza. Ali, kako? Tražio je objašnjenje od svog učitelja veronauke. „Komunisti, to su ljudi — glasio je odgovor — koji žele da svako svoju zaradu stavi u zajedničku kasu, odakle će se zajednički kupovati odela, košulje, paste za zube itd...” Mališan se čudio: „Pa, to je glupo”. Veroučitelj ga je potapšao po ramenu: „Pa, naravno da je glupo”.

I, kada je voz jurio bačkom ravnicom prema jugu da me tek posle petnaestak godina donese natrag, stalno mi se motao po glavi taj odgovor i još jedno nerazjašnjeno pitanje: „Kako mogu dva Jevrejima, i to jedan lekar i jedan student prava, da budu toliko glupi!” Tu nešto nije u redu. Jevreji nisu glupi ljudi (tako sam bar slušao od svojih najbližih).

Sto kilometara daleko od mene, takoreći na domaku ruke, a ipak toliko daleko, razvijao se moj grad, rasli su moji drugovi, isto kao i ja, a u mojoj svesti to su još uvek bila deca u kratkim pantalonama kako se igraju lopova i žandarima na drvvari oca jednog od drugova. No, mnogo o njima nisam razmišljao. Došli su novi drugovi, u novom gradu, pa i prva dačka ljubav i prva ljubavna pesmica... I, kada su se mnogi od tih dečaka već skoro izbrisali iz mog pamćenja, potseti me na sve njih jedna kratka novinska vest. U Subotici je uhapšena grupa jevrejskih omladinaca zbog izvršenih sabotaža. Nizala su se imena, poznata, draga. Kao na filmskom platnu letele su scene. Pismeni iz francuskog. On je bio bolji. Dao mi je da prepisem zadatak. Iz matematike sam mu uvek ja pomagao. Kada mi je mastilom polio nove novcete pantalone, zajedno smo izvukli batina. I film uspomena se naglo prekida. Ostala su samo crna, zloslutna slova: „Osuđen na doživotnu robiju... saboter... komunista...”

Po deseti put čitam vest, punu jeze, a ipak dragu. Daleko jedni od drugih, našli smo se na istom putu... Ponovo mi je pogled prikovan uz crna nepomična slova: „Jedan je pobjegao. Ko ga pronađe dobiće veliku nagradu...” Smotavši novine u džep ubrzao sam korake. Vreme je odmicalo, a na sastanak se ne sme zakasniti... Prolazim mimo dva žandarma, a u glavi mi se mota rečenica: „Jedan je pobjegao...”

Još dva minuta, pa ću zakasniti. Ubrzavam korake. Na kraju ulice pred prodavnicom ikona stoje već njih trojica. Ne, četvorica. Ko li je četvrti? Prilazim oprezno. Izrazi lica mi saopštavaju da opasnosti nema.

— Ovo je jedan naš drug, — pretstavlja mi sekretar novajliju.

Da „jedan naš drug” i ništa više. To je i ime i prezime. Više se i ne mora znati. Ali njegove oči, taj pogled i dobro poznati osmeh nije mogla da prikrije lažna boja njegove kose. To je on, moj drug iz detinjstva...

— Drugu treba naći stan, — prekinuo me je sekretar u razmišljanju.

— Imam ga, — glasilo je kratak odgovor. I pošli smo. Nas dvojica, dva druga iz detinjstva.

— Ala si se promenio, — bile su njegove reči kada smo ostali sami.

— I ti, — odgovorio sam mu, — pet godina se nismo videli.

Kada smo već sedeli pod krovom potekla je priča sa njegovih usana. Govorio je o starim znancima, nekada bezbrižnoj dečici, i o njihovoj borbi, o hapšenjima i suđenjima, kao da je govorio o najobičnijim stvarima. Ja sam slušao i čudio sam se. Teško mi je bilo da se uživim u to da se taj grad toliko promenio za tih pet godina. U mojoj svesti još uvek je živo titrao onaj crno-beli kliše, ona pojednostavnjena projekcija o predsedniku i partiji preferansa, o predizbornim svađama i času hebrejskog jezika, o loži i čajankama ženskog udruženja.

I kada sam deset godina posle tog razgovora došao natrag u grad koji sam napustio kao dečkić u kratkim pantalonama, prolazeći ulicama u kojima smo nekada pravili klizaljke i brali divlje kestenje, sreo sam se sa jednim starim poznanikom, jednim od četiri stotine preostalih opština. Razgovor sam počeo onom uobičajenom banalnom rečenicom:

— Ala se tu kod vas sve izmenilo...

On me je začuđena izgleda posmatrao, i slegnuvši ramenima odgovorio:

— Zbilja, a meni se čini da je sve nekako isto, monotono...

P R S T E N

Opet se bio pojavio onaj mali teretni auto koji je budio u nama strah. Znali smo: opet će neko da bude streljan — a taj auto će, natovaren lešom, kao i uvek otići nekamo. Kuda?

Znali smo: opet će nas prisiliti da gledamo u smrt.

I za nekoliko trenutaka Nemci su nas isterali na trg.

Svi smo stajali uplašeni. Na licima se bila ukočila neizvesnost. Oči su se susretale. Neke su bile tupe i bezizrazne. Druge nemirne i pune straha. Neke su se bile zamutile u magli suza...

Čekali smo da vidimo... ko je taj? Možda je neko od naših...?

Dodirivali smo se hladnim rukama. Tražili smo jedan od drugoga makar malo utehe. Malo samo govorili. Strah je zamirao na jeziku. Oči su bile te koje su postavljale pitanja. A sve su pitale isto: Ko? Zašto?

Nemci su se šetali s puškama uperenim u nas.

Mrzeli smo se...

Poneko dete u naručju zaplakalo bi pa uvlačilo ručice u majčina nedra ne bi li našlo dojkicu da utoli glad. Ali i dojke su bile usahle. Vojnika bi to uznemirilo i on bi gurnuo prvog do sebe od građana i viknuo: „Los! Los!” A među nama nastalo bi komešanje, tiho negodovanje, a zatim tajac...

Prilazila je još jedna četa vojnika, korakom kao u paradi.

Dovodili su našeg starog lekara.

Oči su se umirile. Nisu titrale i treperile, reklo bi se da su se, nepokretne, upile u njega, utopljene u suzama. I disali smo sporije, ali, ipak, punim plućima.

— Doktore, doktore! — začulo se, zatim, prigušeno.

— On je naš doktor! — zajecao je neko.

Osetio se dah, težak, pun zatamljenih jecaja. Ropac.

A on je gledao u sve nas. Smešio se kao da nas je hrabrio. Mahnuo je rukom u pravcu odakle su dopirali glasovi. Išao je poguren, u svom crnom kaputu, bez koga ga mi nismo ni poznavali.

— Setila sam se, pre, dok smo ja i njegova ćerka išle zajedno u školu, on je i onda nosio takav isti crni kaput. Odlazila sam k njima. I majka me je često slala tamo po lek.

Nekad je i uveče, ako nije imao posla, dolazio sa ženom u park, posedeo malo, raspitivao se o ovome i onome, i odlazio tek kad bi se sa svima pozdravio.

A kad su bili praznici, doktor je svakom malom bolesniku učinio po neku radost. I deca su ga volela.

Onda su došli Nemci.

Nismo više tako često odlazili u park.

Nemci su izdali naredbu da se svi Jevreji prijave komandi. I naš doktor se bio prijavio. Posle smo ga vidali sa žutom trakom na kaputu. Njegova žena je retko izlazila u grad. A ćerka, nije imala prava da zajedno s nama ide u školu.

Nekako pre nego što su doktorova žena i ćerka bile sprovedene u logor, srela sam ih. Rašela je bila raspoložena. Zastala je za trenutak sa mnom u razgovoru. Pokazala mi je narukvicu koju je dobila od oca i majke. „Zar ti je rodendan?“ upitala sam je. „Ne. Danas je tačno dvadeset godina kako su moji roditelji zajedno. Znaš kako sam se smejala: majka je htela da otac skine prsten i da se zamene. Ali tata nije mogao da ga skine, pa se mama ljutila, dok tata nije rekao da ne može da ga skine, jer da bi to bilo isto kao kad bi tražila da zamene srca. A bez srca, rekao je tata, ni ti ni ja ne bismo mogli da živimo... Je l' da je smešno? Ja to ne razumem.“ — Onda je požurila za majkom.

Nešto mi se steglo u grlu, oči su mi zasuzile. Ona to nije mogla da shvati, a ja sam to tako dobro razumela.

Nisam ih više videla.

Doktor je sada bio sam, i sed.

Koraci su mu bili sporiji, a on još pogureniji, manji.

Kada je stao, zagledao se u zemlju, pa podigao oči k nebu, uzdahnuo i ponovo vratio svoj pogled u noge.

Činilo se da su mu noge bile srasle sa zemljom, kao da ih nije mogao odvoji i kao da nije ni znao za drugi položaj no za taj.

Puške su zaškljocale.

On se prenuo.

Mi smo ustuknuli i zamrli.

Jedan nemački vojnik prišao je doktoru i palicom mu pokazao prst na kome je stajao prsten. S izrazom gađenja obrisao je palicu kojom je dodirnuo doktorovu ruku i riknuo:

— Skidaj!

Doktor se samo još više pogurio.

Dok je primicao ruku drugoj, drhtao je.

Prstima je uhvatio prsten i pokušavao da ga skine. Mučio se. Savijao je leđa. Prikupljao snagu. Na čelu su se pojavile graške znojne. Ramena su počela da podrhtavaju, početka tiho i skoro nečujno, a zatim sve glasnije i glasnije doktor je jecao. Rukama je pokrio lice, a kroz prste propadale su srebrne kapi krupnih suza.

Znali smo da ne može da ga skine, da je srastao s njim tokom dvadeset godina, da je u tom prstenu urezan svaki njegov uspeh, prva tepanja njegova deteta, radosti pobede njegova poziva, ljubav, žena . . . Znali smo da u njemu živi uspomena na porodicu koja nije kraj njega.

Tražio je zaštitu od nas, hteo je da ostavi u spomen to malo sećanja, ali mi smo stajali na nekoliko metara od njega i bili bespomoćni.

Opružio je ruku u pravcu Nemca . . . da mu, možda, on nekako pomogne, ali Nemač je stajao kao kip, nemilosrdan, smeškao se i uživao kako se doktor muči, kako grca u suzama.

Naglo je trgnuo ruku natrag, stegao je u šaku, a prsten obuhvatio zubima. Kao da je hteo da ga smrvi. Lice mu je bilo zgrčeno. I više se nije moglo da kaže da plače, da jeca, on se kidao, gušio u suzama, i polako umirao nad prstenom.

Niko od nas nije mogao da mu pomogne. A hteli smo.

Trg je plakao.

Pločnik na kome smo stajali ugibao se pod nama, a doktor je klecao, ječao i počeo da pada.

— Pali! — komandovao je Nemač.

Zatim, videli smo ga zgrčena u klupku, mirna.

Pod njim su bile ruke, jedna uz drugu.

DŽON HERSEJ: „Z I D”

(„Svjetlost”, Sarajevo 1955)

Mordechaj Anielewicz, komandant
ustanka u Varšavskom getu

Svedočanstvo-roman. I po jednoj i po drugoj osobini višestruko zaslužuje pažnju. U mnoštvu literature koja se posle rata pojavila na temu progroma Jevreja, ova knjiga je jedna od najpotresnijih i visokovrednih, jer joj je i tema složena: Hersej je opisao jedan od najbizarnijih nacističkih postupaka — zločin u Varšavskom getu.

U tom ogromnom logoru, iz koga je pobijeno blizu pola miliona Jevreja, logoru koji nije logor, jer su Nemci, zapravo, zidom opasali gradsku četvrt, život dobija neverovatno složene oblike, a ljudski postupci se najneočekivanije manifestuju. Takvo nenormalno stanje moralo je raznoliko da se odražava u psihi tog nesrećnog sveta koji je ispaštao krivicu koja nije postojala. Otuda se i čitava knjiga rasprostrla u više osnovnih tokova, gotovo raspršila, da bi se ponovo, metodom kontrapunkta, vratila u široko komito u kome se valjaju i po-

srću sudbine i egzistencije. Od Hersejevog romana, zato, ne treba tražiti uobičajeni postupak u konstrukciji: iako knjiga gravitira ka nekoliko glavnih likova koji simbolišu i karakterišu opšte

kretanje, ona nema radnje u uobičajenom smislu te reči, pisac se u njoj ne oseća i ne vidi. Sve je podvrgnuto snažnom, duboko upečatljivom slikanju, događaji dominiraju. I to je, istovremeno, značajni kvalitet ovog potresnog dela: Hersej je hteo da svedoči, da optuži, i zato je trebalo, i moralo, pustiti događaje, fakta, ljude, hroniku, da sami govore, vapiju i opominju. Nekiput je život sam po sebi dovoljan kao motiv, a istina, fakta ubedljivija od svake transpozicije. Hersej je to znao i pred ogromnošću zločina njegov zadatak i uloga transponovanja sveli su se na što vernije i jače držanje za činjenice. Zato knjiga i ima oblike dnevnika, zabeleški gotovo naučno preciznog opisivanja. Ali se ta preciznost duboko preobražava u humanističku prozu prvog ranga. Privid slobodnog kretanja u Getu, zbijenost ogromnih ljudskih masa, smeh i ponižavanje, čudno neverovanje u mogućnost masovnih ubistava, nagle promene i brzo propadanje, sve to kao da se zgusnulo u ovoj mučnoj knjizi koja pretstavlja i spomenik ljudske hrabrosti i ovekovečenje ljudske niskosti i zanos nad plemenitošću i ironiju nad puza-valaštvom.

Geto u XX veku, Geto iz koga se za dva meseca transportuje oko 400.000 ljudi u gasne komore, mora da pretstavlja ogroman kovitlac svega i svačega; bez ikakvih težnji za ulepšavanjem Hersej stopu po stopu prati proces propadanja, zverstava i okrutnosti, uz istovremeno raščene svesti o kolektivnoj opasnosti, o potrebi pružanja otpora preciznoj mašini za ubijanje. U tom haosu groze i spuštanja čoveka na stepen životinje, neosetno ali pouzdano izvire nepobediva ljudskost, vedrina i duboka potreba za reagovanjem, utoliko dublja i komplikovanija jer se lagano kida od prastarih mitova i religije koja se protivu nasilju i otporu. Niz izvanrednih scena u kojima se, kroz teško stečenu solidarnost, rađa duh prkosa, jedno gotovo optimističko uverenje da žrtve nisu uzaludne, makoliko sve inače bilo beznačajno. Niko se od ljudi koji su rešili da se bore ne zavarava i ne zatvara oči pred teškoćama i sigurnom smrću. Ali pored želje da se umre časno, stojeći, s oružjem, postoje i neki teško uhvatljivi motivi višeg reda, skoro mitski — vedra vera u humanost, u bitnost da se ostane, ili, najzad, baš tu, u Getu, postane čovek. Bilo je nečeg u tom ukrštanju religije i životne stvarnosti, u potivljenju nasilju i nužnosti otpora, nečega što emanira iz jednog posebno formiranog psihičkog tipa. Poljski Jevreji, koji su bili najmasovnije zastupljeni u Getu, teško su i gotovo s nevericom primali i priznavali opasnost nečuvenog zločina koji se očevidno naglo približavao. Zato je u Getu neprestano, gotovo do kraja, živela jedna optimistička, rekao bih bezazlena vera; mali broj organizovanih boraca morao je da se bori da pokrene i ubedi većinu da je situacija bezizlazna i da zahteva otpor. I to ukrštanje prostog nagona za samoodržanjem, koji čas primi nakazne oblike podlaštva, čas bukne kao plamen ponosa, i idealizovane humanosti,

i dovodi do čuvenog očajničkog ustanka 1943 godine koji je zadivio svet. Šaka ljudi koji su sačuvali dostojanstvo, zauvek opkoljeni i osuđeni na propast, protiv nemačkih trupa, artiljerije i avijacije!

Reljefno se ocrtavaju, na tamnoj pozadini ruševina, likovi tih ljudi, lišenih svakog patosa, spokojnih i upornih do poslednjega časa.

Ova knjiga je još jednom pokazala staru istinu: ostati uspravan do kraja nije samo garantija za najduži opstanak već i, na višem planu, moralna pobeda prvog reda. Neznatan postotak Jevreja koji se još mogao usprotiviti, tek tu i tada postao je izmiren sa samim sobom. To je mirenje skupo plaćeno, ne samo masovnom smrću, već i gorkim iskustvom naučenim iza Zida: ljudi postaju veliki i potpuni kad su u stanju da se žrtvuju, kada razbiju osnove nagonskog egoizma. Koliko ih je u stanju to da postignu? Mnogi su mirno, ravnodušno čak, dozvolili da budu odvedeni u smrt; mnogi do poslednjeg časa nisu verovali, a kad se istina pojavila u svojoj strahoti, padali su u grozan, neljudski strah; neki su pošli putem izdaje; ali — i tu životno vredi Hersejeva knjiga — mnogi koji su našli sebe tek u grozi i ostali stojeći, iskupili su grehove slabih. Princip humanosti je triumfovao i kroz poraz. I u najtežim, očajnim časovima — kao da govori ovo ljudsko svedočanstvo — ima se zaštita živeti. Treba samo učiniti ogroman napor pa svoju ličnost i svoju svest utopiti u opštu želju za uništenjem zla i nečovečnosti. Bez ničeanske romantike, obično, ljudski, Varšavski Geto je, po mnogo čemu, još jedan od mnogih dokaza da se takav napor može izvesti. Hersej nam je taj dokaz i umetnički dočarao.

TESTAMENT

(Stevan Kvazimodo: Testamentum, roman, Minerva,
Beograd — Subotica 1954)

— — — — —
Dokumenta, uobličena u književna dela, o tragičnim danima jugoslovenskog Jevrejstva, iako nisu mnogobrojna, ipak čine već jedan niz u kome roman Stevana Kvazimodo pretstavlja nov beočug.

Pisac Stevan Kvazimodo (pseudonim dr Stevana Brauna, poznatog jevrejskog javnog i kulturnog radnika i književnika iz Subotice) u ovom svom romanu, govoreći o stradanju jedne jevrejske porodice u Subotici, iznosi uporedo dva najčešća vida stradanja bačkog Jevrejstva. Jer i u ovoj knjizi, kao i u većini već objavljenih, reč je o bačkim Jevrejima, što se može objasniti time da je jedino u tom kraju Jugoslavije Jevrejstvo sticajem prilika bilo manje-više sačuvano i kompaktno sve do nekoliko meseci pred samo Oslobođenje, tako da je relativno (samo relativno, nažalost) iz njegove sredine ostalo i srazmerno najviše hroničara tih dana.

Većina Jevreja u Mađarskoj, pod čijom je okupacijom u to vreme bila i Bačka, istrebljena je za vreme rata najvećim delom u nemačkim logorima smrti, kuda su mađarske fašističke glavešine sa retkom savesnošću poslale za nepuna dva meseca iz, na brzu ruku formiranih, geta preko pola miliona, uglavnom za rad nespособnih, ljudi, žena i dece, o čemu je počesće pisano i kod nas i na strani. Drugi vid istrebljenja bio je, verovatno, jedinstven i „papatent“ za njegov, ako ne pronalazak, onda za primenu sigurno pripada Hortiju i njegovim saradnicima. Taj se vid zvao „radna služba“. Pošto Jevreji nisu bili „dostojni“ da nose oružje, to su oni služili „domovini“ u radnim jedinicama. Formalno, zadatak radnih jedinica bio je da radom doprinesu pobiđi „mađarske stvari“, praktično, pak, zadatak im je bio potpuno fizičko istrebljenje svih onih koji su se nalazili u njihovom okviru. Istrebljenje se vršilo stalno, sistematski: masovnim ubijanjem, desetkovanjem, pojedinačnim streljanjem, sa „obrazloženjem“ i bez toga. Svako je smeo i mogao da ubija pripadnika „radne službe“. Svako ko je nosio žutu traku,

a pored ofucane vojničke kape, bez kokarde, ona je bila jedini deo „uniforme“, bio je osuđen na smrt i svaki dalji dan života značio je samo odlaganje smrtno presude. Istrebljivalo se čak i onda kada se nije ubijalo, jer ceo postupak bio je usmeren na to da se neprekidno slabi i fizička i psihička snaga pripadnika radnih jedinica.

I baš ta činjenica, kompaktnost Jevreja i u njihovim domovima i u radnim jedinicama, manja ili veća mogućnost za dodir sa spoljnim svetom skoro do pred samo Oslobođenje i okolnost da je uprkos tome ogroman deo Jevreja istrebljen bez najmanjeg traga organizovanog otpora, jeste problem na koji se Kvazimodo više puta vraća u svom romanu. Odgovor na složeno pitanje: otkud ta inertnost, nije lako dati. Pisac to i ne čini. On daje samo jedno objašnjenje: breme dvehiljadugodišnjeg nasleđstva ubilo je u ljudima volju da se bore za život, ne iz kukavičluka, već iz fatalizma.

Što se tiče kompozicije samog romana, ima nešto što ga izdvaja od drugih romana, bar kod nas objavljenih, o ovoj temi. U većini drugih dela fabula je negde u pozadini, u drugom planu, dok se, čitajući „Testament“, stiče utisak da su ti tako tragični i kobni dani po gde-gde u knjizi služili samo kao potka za fabulu koja se živo i bez zastoja odvija, zbog čega je, izgleda, mestimično izostavljeno i žrtvovano od onog što bi se o ovoj temi možda još moglo reći.

Glavnu ulogu u romanu igra jedna subotička bolnička sestra, Katika, ne-Jevrejka, žena Jevrejina, koja spasava deportacije čer-kicu svoje zaove i tuberkuloznog devera, čija će žena postati još pre nego što dozna da joj je muž ubijen. Najlepše i najvrednije stranice knjige su one koje govore o njenim naporima da sakrije ta dva nevino progonjena bića. Neke epizode, kao bekstvo u Peštu ili prvi dani boravka u Pešti, sakrivanje bolesnog devera u mrtvačnici bolnice tako su pisane da će se dugo urezati u sećanje čitaoca. Međutim, ne može se ne spomenuti da, naprimer, postupci nekih junaka nisu dovoljno obrazloženi i ubedljivi. Ne vidi se, primera radi, jasno otkud ta skoro iznenadna ljubav Katike prema deveru, što je jedan od stožera romana. Iako pisac nekoliko puta ističe i brani jasnu postavku da se u tim danima može spasti samo onaj ko se bori ne samo za život nego i za oslobođenje, postupci nekih junaka ovog romana, vodenih ovom idejom, nisu naročito ubedljivi. Poznato je da je znatan deo mađarskog stanovništva Bačke, a i Mađarske, bio u najboljem slučaju ravnodušan prema nedelima koja su vršena prema Jevrejima. Čitajući ovaj roman ne stiče se taj utisak, no to se može objasniti time što je on pisan na mađarskom jeziku za mađarske čitaoc.

Bez obzira na eventualne poglede u kompoziciji, koji mogu biti sporni, nesumnjivo da „Testament“ Stevana Kvazimoda znači prilog istoriji mračnih i tragičnih dana fašističke okupacije i velika je šteta što već nije preveden na srpskohrvatski jezik, jer sigurno je da bi ovaj prevod šira jugoslovenska, i jevrejska i nejevrejska, javnost dočekala s pažnjom, jer na istinit način prikazuje ljude i doba koji su joj, nažalost, još uvek nedovoljno poznati.

PRIOLOG

HRONOLOGIJA VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI

(1954 i 1955)

U „Jevrejskom almanahu 1954“ objavljena je hronologija od 1944—1953 godine zaključno. Sada se nastavlja objavljivanje važnijih događaja u 1954 i 1955 godini. Ona je i ovoga puta obuhvatila i neke važnije događaje iz života pojedinih opština, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajni za celu jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa samim radom i životom Saveza. Naravno, iz same hronologije, pa i kada bi bila mnogo potpunija, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza i naše jevrejske zajednice, koji se pretežno — kao i svake druge ustanove ili organizacije — ne sastoji samo iz važnih događaja, nego i iz svakodnevnih i raznovrsnih, redovnih i vanrednih delatnosti.

Nadamo se da će ova hronologija korisno poslužiti čitaocu za upoznavanje našeg života u ovom dvogodišnjem periodu, a Savezu, opštinama i zainteresovanim pojedincima za dalju razradu i dopunu.

1954 godina

- 22 januar — Povodom petogodišnjice smrti književnika Hinka Gottlieba, Jevrejska opština u Osijeku priredila je komemorativno veče.
- 28 januar — U Beogradu je umro Isak Mašijah, dugogodišnji član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i istaknuti jevrejski javni radnik kroz nekoliko decenija.
- januar — U zamenu za staru zgradu zaklade Lavoslava Švarca u Zagrebu dobijena su od države sredstva za podizanje novog Doma za jevrejske starce i starice.
— Učešće jevrejske zajednice Jugoslavije sa 18 knjiga i publikacija sa jevrejskom tematikom na izložbi jevrejskih knjiga i publikacija u Londonu. Izložbu je priredio Kulturni departman Svetskog jevrejskog kongresa.
- 6 februar — Jevrejska opština u Beogradu priredila je svečanu akademiju posvećenu uspomeni Jelene Demajo, poznate jevrejske javne radnice.
- mart—april — Na poziv Jevrejske opštine u Brislu, sekretar Saveza prof. Solomon Kalderon posetio je jevrejske opštine u Brislu i Anversu.
- april — Odluka Saveza da se pristupi sistematskom prikupljanju materijala o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkoj borbi Jugoslavije.
- 12 maj — Umro je Meir Musafija, dugogodišnji član biv. Jevrejskog kluba u Sarajevu i jedan od vodećih članova biv. Jevrejskog pevačkog društva „La Lira“ i saradnik lista „Židovska svijest“ koji je pre rata izlazio u Sarajevu.

- 8—13 maj — Učešće delegacije Saveza na proslavi povodom šestogodišnjice Nezavisnosti države Izrael u sastavu: Avram Mevorah, član Izvršnog odbora Saveza, dr Pavao Centner, predsednik Jevrejske opštine u Osijeku, i Benjamin Samokovlija, predsednik Jevrejske opštine u Skoplju. — Učešće Avrama Mevoraha na III kongresu Svetske sefardske organizacije u Jerusalimu kao delegata Saveza.
- 26 maj — Predsednik Republike Josip Broz-Tito zahvalio Savezu na čestitici povodom njegovog rodendana i zaželeo nove uspehe u radu. — Novoimenovani jugoslovenski poslanik u Izraelu Jovan Vukmanović predao akreditivne predsedniku Izraela.
- maj — Uspostavljeni su kontakt i saradnja sa izraelskom institucijom „Jad Vašem“, koja ima za cilj ovekovečenje uspomene na jevrejsku katastrofu i junaštvo Jevreja u savezničkim vojskama, partizanskim odredima i getima, te prikupljanje istoriskih podataka o prošlosti nastradalih jevrejskih zajednica.
- 23 jun — Šezdesetogodišnjica Solomona Kalderona, direktora gimnazije u penziji i sekretara Saveza, dugogodišnjeg jevrejskog javnog radnika, koji je pre rata napisao jevrejsku istoriju za srednje škole.
- jun — Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetili su Josef Vilen, ugledni jevrejski javni radnik iz SAD i član odbora za spoljne poslove Američkog jevrejskog komiteta, i njegova supruga Peri Vilen, predsednica Međunarodne organizacije jevrejskih žena.
- jul — U izdanju Saveza izašao je iz štampe prvi posleratni Jevrejski almanah za 1954 god. — Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio je Solomon Adut, profesor i rabin iz Brisla.
- jul—avgust — Jevrejske opštine u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Subotici i Novom Sadu, uz pomoć Saveza, organizovale su letovanje jevrejske dece na moru i u planinama. — Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je i obišao Zagreb, Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Rijeku i Opatiju, Mozes Bekelman, generalni direktor velike jevrejske humanitarne organizacije JOINT, sa suprugom.
- 20 avgust — 4 septembar — Dr Albert Vajs, predsednik Saveza, kao delegat Svetskog jevrejskog kongresa, učestvovao je u radu Kongresa Internacionalne unije za zaštitu dece, u Zagrebu.
- 6—8 septembar — Na poziv Jevrejske opštine u Beču, dr Albert Vajs posetio je Jevrejsku opštinu i druge jevrejske institucije u Beču i održao predavanje o jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji.
- 16 septembar — U Izraelskom poslanstvu u Beogradu predate su diplome dr Dušanu Bratiću, biv. jugoslovenskom poslaniku u Izraelu, i njegovoj supruzi o upisu u Zlatnu knjigu Jevrejskog nacionalnog fonda, za njihove zasluge u produbljivanju prijateljskih odnosa između Jugoslavije i Izraela. U Zlatnu knjigu upisalo ih je Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 20 septembar — Dr Ezra Joran, ministar Izraela u Jugoslaviji, otputovao iz Jugoslavije na novu dužnost.
- septembar — Jevrejska zajednica Jugoslavije uputila je čestitku jevrejskoj zajednici u SAD povodom proslave tristogodišnjice njenog postojanja. — Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke odobrila za školsku 1954/55 godinu stipendije za tri jevrejska studenta iz Jugoslavije. — Jevrejski studenti u Zagrebu osnovali hor pri zagrebačkoj Jevrejskoj opštini. — U izdanju Saveza, u pripremi Menahema Romano, rabina iz Sarajeva, izašao je Jevrejski kalendar za 5715 god.

- 22 oktobar — Svečana sednica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije povodom desetogodišnjice obnovljenog rada posle Oslobođenja. Sa sednice upućen pozdravni telegram Predsedniku Republike Josipu Brozu - Titu.
- oktobar — Dr Edvin Ferber, lekar iz Zagreba, prisustvovao je kao delegat velike jevrejske zdravstvene organizacije OSE konferenciji Svetske zdravstvene organizacije u Opatiji.
- Delegati Socijalističke omladine Izraela, koji su boravili u Jugoslaviji kao gosti Narodne omladine Jugoslavije, posetili naš Savez.
- Delegati Zadružnog saveza Izraela, koji su boravili u Jugoslaviji kao gosti jugoslovenskih zadrugara, posetili naš Savez.
- U Beogradu je počeo sa radom jevrejski omladinski klub, kao sekcija Jevrejske opštine.
- 31 oktobar — 4 novembar — Dr Albert Vajs, predsednik Saveza, učestvovao na konferenciji predstavnika mnogih jevrejskih zajednica sa direkcijom JOINT-a u Parizu.
- novembar — U Beograd je doputovao novoimenovani izvanredni poslanik i ministar Izraela u Jugoslaviji, Arje Levavi.
- 7 decembar — Svečana sednica uprave Jevrejske opštine u Beogradu povodom desetogodišnjice obnovljenog rada.
- 18 i 19 decembar — Treća redovna sednica Glavnog odbora Saveza i svečana akademija Saveza u velikoj sali Jevrejskog doma u Beogradu povodom desetogodišnjice obnovljenog rada.
- 25 decembar — Jevrejska opština u Skoplju priredila svečanu akademiju povodom desetogodišnjice obnovljenog rada.
- decembar — Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu priredilo u Tel Avivu i Haifi svečane prijeme u čast novog jugoslovenskog poslanika u Izraelu, Jovana Vukmanovića.
- Jovan Vukmanović, jugoslovenski poslanik u Izraelu, posetio jugoslovensko odeljenje „Šume Mučenika“.

1955 godina

- 15 januar — U Sarajevu je umro poznati književnik Isak Samokovlija, koji je u svojim delima prikazivao život i stradanja bosanskih Jevreja.
- Pri Jevrejskoj opštini u Beogradu otvoren je klub članova.
- januar — Učešće jevrejske zajednice Jugoslavije na izložbi jevrejske književnosti i publicistike u Londonu, s većim brojem knjiga, koje su u prošlosti ili u novije vreme objavljene na području današnje Jugoslavije od strane jevrejskih pisaca ili sa jevrejskom tematikom.
- 5 februar — Jevrejska opština u Novom Sadu otvorila je čitaonicu.
- 21 februar — U Zagrebu je umro natkantor Bernard Griner.
- mart — Učešće jevrejske zajednice Jugoslavije na izložbi slika i skulptura jevrejskih umetnika koji su poginuli u logorima i u deportaciji kao žrtve nacističkog terora. Izložbu je organizovao Muzej jevrejske umetnosti u Parizu. Izloženo je nekoliko radova pok. Danijela Ozma.
- Dr Ziga Nojman, član Glavnog odbora Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i istaknuti jevrejski javni radnik, posetio je jevrejske opštine u Beogradu i Zagrebu.
- mart—april — Dr Albert Vajs, predsednik Saveza, prilikom službenog boravka u SAD, obišao je veće jevrejske organizacije, a naročito Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD, JOINT, Svetski jevrejski kongres, Američki jevrejski komitet, i održao više predavanja o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i konferencije za štampu.
- 26—28 april — Dr Zdenko Levntal, član Izvršnog odbora Saveza, učestvovao u Parizu na osnivačkoj konferenciji Udruženja jevrejskih biblioteka u Evropi i Izraelu.

- april—maj — Bencion Levi. član Izvršnog odbora Saveza i pretsednik Jevrejske opštine u Beogradu, i Bela Kraus. pretstavnik Jevrejske opštine u Somboru, kao delegati Saveza, prisustvovali proslavi sednogodišnjice Nezavisnosti države Izrael. Tom prilikom su posetili naselja jugoslovenskih iseljenika u Izraelu, Udruženje jugoslovenskih Jevreja, jugoslovensko odeljenje „Šume Mučenika“ i dr.
- Izraelski poslanik u Jugoslaviji Arje Levavi posetio jevrejske opštine i institucije u Zagrebu, Novom Sadu i Skoplju.
- 1 maj — Osvećenje spomenika Jevrejima-borcima i žrtvama fašizma iz Opatije i okoline.
- 2 maj — Raspisan je nagradni konkurs Saveza za naučne i umetničke radove sa jevrejskom tematikom, u vezi sa desetogodišnjicom obnovljenog rada jevrejske zajednice Jugoslavije.
- 10 maj — Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu priredilo u jugoslovenskom odeljenju „Šume Mučenika“ u Izraelu komemoraciju palim borcima u oslobođilačkim ratovima i žrtvama fašizma.
- 22 maj — Četvrti redovna sednica Glavnog odbora Saveza.
— Osvećenje spomenika pok. Isaka Mašijaha, dugogodišnjeg istaknutog jevrejskog javnog radnika i člana Izvršnog odbora Saveza.
- maj — Edita Vajs, sekretar ženske sekcije Jevrejske opštine u Beogradu, posetila više jevrejskih dečjih zabavišta, omladinske klubove i ženska udruženja u Londonu.
- 20—26 jun — Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio dva koncerta u Beču, kao gost tamošnje Jevrejske opštine.
- jun — Pet godina izlaženja Biltena Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- 1 jul — Prva vanredna sednica Glavnog odbora Saveza.
- 17 jul — Osvećenje spomenika palim Jevrejima-borcima i žrtvama fašizma u Malom Idošu.
- 22 jul — U Jerusalimu je umro istaknuti jevrejski javni radnik Albert Ozmo, koji je pre rata osnovao prvi cionistički list u Bosni „Židovska svijest“.
- jul — U Izraelu je objavljena knjiga „Zapisi iz Oslobođilačkog rata“, Rodoljuba Čolakovića, potpretsednika Saveznog izvršnog veća, u prevodu Cvi Rotema pod naslovom „Eš Bazaar“ („Oganj u šumi“).
— Za jugoslovenski deo „Šume Mučenika“ u Izraelu prikupljeno je u Jugoslaviji 15,241.804 dinara.
— Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio je dr Izrael Goldstein, pretsednik Američkog jevrejskog kongresa iz Njujorka i ugledni jevrejski javni radnik. Tom prilikom bio je primljen kod Rodoljuba Čolakovića, potpretsednika Saveznog izvršnog veća.
- jul—avgust — Letovanje 226 jevrejske dece i omladinaca u kampu kod Rovinja.
- 1 avgust — U Beogradu je umro Stanislav Vinaver, poznati književnik i publicista.
- 2—18 avgust — Učešće jevrejskog hora iz Jugoslavije na II svetskom festivalu jevrejskih horova u Izraelu. Tom prilikom hor je nastupio i na drugarskim večerima koje su priredili snifovi Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Tel Avivu, Jerusalimu i Nahariji.
- 10—20 avgust — Učešće četiri lekara iz Jugoslavije na Svetskom kongresu jevrejskih lekara, u Izraelu.

- avgust — U Zagrebu počelo zidanje novog jevrejskog doma staraca.
— Emanuel Celer, ugledni član američkog parlamenta i istaknuti jevrejski javni radnik, koji je boravio u Jugoslaviji po službenom poslu, posetio je naš Savez.
- avgust—septembar — Dr Pavle Nojberger, počasni predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD i istaknuti jevrejski javni radnik, posetio jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji.
- 10 septembar — Jevrejska opština u Subotici proslavila je 180-godišnjicu svog postojanja i deset godina obnovljenog rada posle Oslobođenja.
- septembar — U Jugoslaviji su boravili Mozes Levit, predsednik JOINT-a iz Njujorka, i Čarls Dordan, zamenik generalnog direktora JOINT-a za Evropu. Oni su posetili jevrejske opštine u Splitu, Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Bili su primljeni kod Moše Pijade, predsednika Savezne narodne skupštine, i kod drugih pretstavnika narodne vlasti i državne uprave.
— Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Zapadne Nemačke odobrila stipendije za tri jevrejska studenta iz Jugoslavije.
— Predsednik Jevrejske opštine u Skoplju, Benjamin Samokovlija, posetio jevrejske zajednice u Atini i Solunu.
— Izraelski poslanik u Jugoslaviji Arje Levavi posetio Jevrejsku opštinu i institucije u Sarajevu.
— U izdanju Saveza, u pripremi Menahema Romano, rabina iz Sarajeva, izašao je jevrejski kalendar za 5716 godinu.
— Grupa izraelskih studenata, koji su boravili u Jugoslaviji kao gosti Saveza studenata Jugoslavije, posetila je naš Savez.
- septembar—oktobar — Aleksandar Levi, član Izvršnog odbora Saveza, boraveći kao turista u Norveškoj, posetio je jevrejsku zajednicu u Oslu.
- 3 oktobar — Pedeseti rođendan dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, publiciste i poznatog dugogodišnjeg jevrejskog javnog radnika.
- 10 oktobar — U Sarajevu je umro dr Avram Baruh, biv. predsednik Jevrejske opštine u Sarajevu i sudija Vrhovnog suda NR Bosne i Hercegovine.
- 15—20 oktobar — Učešće dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza, na godišnjoj konferenciji JOINT-a u Parizu. U radu ove konferencije učestvovalo je 120 delegata iz mnogih zemalja Evrope, Afrike, Azije i Amerike.
- 20 oktobar — Osvećenje spomenika Jevrejima-palim borcima i žrtvama fašizma, u Bačkoj Palanki.
- 24 oktobar — Dr Albert Vajs, predsednik Saveza, posetio Savez jevrejskih opština u Švajcarskoj, i u Cirihu održao predavanje o jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji.
- oktobar — Maks Sorger iz Beograda, koji je službenim poslom boravio u Varšavi, posetio je i razne jevrejske ustanove sa kojima su uspostavljani kontakti posle prekida od više godina.
— Centralna organizacija Jevreja Bugarske stupila posle više godina opef u kontakt sa našim Savezom.
— U Subotici još dve ulice nazvane po istaknutim Jevrejima iz Subotice, Jene Kalmaru i Izidoru Milko.
- 6 novembar — Jevrejska opština u Zagrebu priredila svečanu akademiju povodom desetogodišnjice obnovljenog rada.
- 10 novembar — U Jerusalimu su svečano sahranjeni posmrtni ostaci dr Aleksandra Lihta, jednog od najistaknutijih jevrejskih javnih radnika predratne Jugoslavije, koji su preneti iz Švajcarske u Izrael.

novembar—decembar — U Izraelu su boravili dr Oskar Stern iz Zagreba i Ankica Milhofer iz Bjelovara, kao gosti Jevrejskog nacionalnog fonda, nagrađeni u vezi postignutih rezultata u sabirnoj akciji za jugoslovensko odeljenje „Šume Mučenika“.

10 decembar — Umro je u Njujorku Mozes Bekelman, generalni direktor JOINT-a.

decembar — Dr Arje Tartakover, pretsednik izraelskog ogranka Svetskog jevrejskog kongresa i profesor jerusalimskog univerziteta, posetio jevrejsku zajednicu Jugoslavije.

— Naš Savez je posetio profesor Lesli Grin iz Londona, poznati naučnik i jevrejski javni radnik, koji je boravio u Jugoslaviji kao sekretar Udruženja za međunarodno pravo.

BIBLIOGRAPHIA JUDAICA JUGOSLAVICA 1945—1955

Grada za bibliografiju¹⁾

Godina 1945

Vinaver Stanislav: Godine poniženja i borbe. Život u Off-lagerima Nemačke, Beograd, Medunarodna knjižara, str. 70, 20 × 14.

Godina 1946

Živković Svet.: Mauthauzen, Beograd, Izdanje pisca, str. 264, 13 × 16.

Samokovlija Isak: Nosač Samuel, Sarajevo, Svjetlost, str. 258, 14 × 20.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora: Saopštenja o zločinima okupatora br. 66—93.

Godina 1947

Edelman Marek: Geto se bori, Ljubljana, Slov. knjižni zavod, str. 136, 14 × 20.

Samokovlija Isak: Tragom života, pripovetke, Zagreb, Nakladni zavod, str. 509, 13 × 20.

Lukač Đula: Od žute kuće do tihog Dona, Subotica, Hid, str. 74, 14 × 19.

Samokovlija Isak: Rafina avlija, pripovetka, Sarajevo, Svjetlost, str. 24, 12 × 16.

Godina 1948

Jevrejska veroispovedna opština: Imenik subotičkih Jevreja, žrtava fašističke okupacije, Subotica, Jevr. ver. opština, str. 54, 8°.

Samokovlija Isak: Izabrane pripovetke, Beograd, Prosveta, str. 256, 14 × 20.

Samokovlija Isak: Solomonovo slovo, pripovetka, Beograd, Prosveta, str. 44, 14 × 17.

Godina 1949

Oberski Jank: Hebrejska gramatika, Deo I, Fonologija i ortografija, Zagreb, Stručni otdjel NSO Sveučilišta, str. 192, 4°.

Godina 1950

Glumac Dušan: Najstariji dokumenti antisemitizma, Beograd, Naučna knjiga, str. 198 + 1, 8°.

Godina 1951

Debreceni Jožef: Hladni krematorijum, Roman o Aušvicu, Beograd, Prosveta, str. 202, 20 × 14.

Ozmo Danijel: Album (mapa grafike), Sarajevo, Svjetlost, str. III + 23 reprodukcije, 39 × 29.

¹⁾ U ovoj građi nisu obuhvaćeni članci i prevodi kao ni publikacije koje samo delimično pripadaju oblasti ove bibliografije.

Godina 1952

Savez jevrejskih opština: Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije, Izdanje Saveza J. O. Beograd, str. 245, 8°.

Konfino Zak: Sto godina — devedeset groša, pripovetke, Beograd, Novo pokolenje, str. 257, 17 × 12.

Samokovlija Isak: Pripovijetke, Sarajevo, Svjetlost, str. 298, 20 × 14.

Najman Julija: Priče o Ani, Beograd, Izdanje autora, str. 202, 17 × 12.

Baruh Kalmi: Eseji i članci (Jevreji na Balkanskom Poluostrvu; romanse); Sarajevo, Svjetlost, str. 175—183, 183—204.

Godina 1953

Samokovlija Isak: Priče o radostima, Zagreb, Mladost, str. 118, 18 × 12.

Najman Julija: Točak u blatu, drama, Novi Sad, Bratstvo i Jedinstvo, str. 122, 17 × 12.

Godina 1954

Marković Saša: Salom Kenan, reportaža iz Izraela, Sarajevo, Omladinska riječ, str. 99, 16 × 11.

Ivanji Ivan: Čoveka nisu ubili, roman, Beograd, Prosveta, str. 292, 17 × 12.

Jevrejski almanah za 1954, Beograd, Savez jevrejskih opština, str. 298, 21 × 15.

Deak Andreja: Pod žutom trakom, Novi Sad, Bratstvo i jedinstvo, str. 399, 17 × 12.

Godina 1955

Lalević Dušan: Dahau, Beograd, Prosveta, str. 292, 17 × 12.

Kvazimodo Braun Stevan: Testamentum, roman, Subotica, Minerva, str. 350, 20 × 14.

Žak Konfino

BELEŠKE O SARADNICIMA I RADOVIMA¹⁾

- Dr Albert Vajs*, Beograd, profesor Pravnog fakulteta i publicista, predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Andrija Gams*, Beograd, profesor Pravnog fakulteta, i jevrejski javni radnik.
- Vuk Vinaver*, Beograd, asistent Istoriskog instituta Srpske akademije nauka.
- Dr Lavoslav Glesinger*, Zagreb, lekar i publicista, predavač Medicinskog fakulteta, autor brojnih radova iz oblasti istorije medicine i Jevrejstva. Objavio je knjige „Amatus Lusitanus“, „Medicina kroz vjekove“ i „Liječnici i čudotvorci“.
- Dr Zdenko Levntal*, Beograd, lekar i publicista, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština i rukovodilac njegovog Istorisko-muzejskog odeljenja.
- Dr Samuel Pinto*, Sarajevo, pravni savetnik u penziji, bivši predsednik Jevrejske opštine u Sarajevo. Saradnik Istorisko-muzejskog odeljenja Saveza jevrejskih opština.
- Prof. Miroslava Despot*, Zagreb, istoričar, saradnik Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.
- Ladislav Fišer*, Subotica, publicista, jugoslovenski dopisnik „Hatikve“, lista argentinskih Jevreja madarskog porekla.
- Jakir Eventov* (Drago Steiner), Haifa, ranije Zagreb, istaknuti cionistički radnik i bivši urednik „Židova“. Predsednik istoriskog pododbora Udruženja useljenika iz Jugoslavije.
- Jakov (Jakica) Atijas*, Zagreb, profesor.
- Aron Alkalaj*, Beograd, generalni sekretar Državne hipotekarne banke u penziji, jevrejski kulturni radnik i publicista, autor knjige „Mojsija“.
- Mirko Szekely*, Bečej, okružni javni tužilac.
- Avram Mevorah*, Beograd, advokat, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština.
- Aleksandar Levi*, Beograd, pomoćnik javnog tužioca NR Srbije, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština.
- Vera Stein-Ehrlich*, Berkeley (SAD), ranije Zagreb, psiholog i sociolog, autor niza knjiga i studija.
- Bata Gedalja*, Jerusalim, ranije Beograd, dugogodišnji generalni sekretar Saveza jevrejskih opština.

¹⁾ Red beležaka odgovara redu članaka i priloga.

- Sofija Almuli*, Beograd, jevrejski javni radnik. Objavljeni članak je tekst predavanja održanog na komemorativnoj večeri Jeleni Demajo, u Beogradu, februara 1954.
- Maja Bošković-Stulli*, Zagreb, saradnik Instituta za folklor. Članak o Magdi Bošković preštampan je iz časopisa „Žena u borbi“.
- Edita Vajs*, Beograd, ekonomista, jevrejski javni radnik.
- Aleksandar-Dov Štajner*, Beograd, direktor „Jugoinspekta“, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština.
- Dr Arje Levavi*, Beograd, Ministar i opunomoćeni poslanik Države Izrael u Jugoslaviji. Članak za ovaj „Almanah“ napisan je još juna 1955 godine.
- Cvi Loker*, Beograd, Prvi sekretar Poslanstva Države Izrael u Jugoslaviji. Članak napisan još juna 1955 godine.
- David-Dača A. Alkalaj*, Jerusalim, advokat i publicista, bivši predsednik Jevrejske opštine u Beogradu i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština. Sada naučni saradnik istoriskog instituta „Jad Vašem“.
- Dr Jakov H. Kalderon*, Jerusalim, lekar, ranije član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Paule Neuberger*, New-York, ranije Zagreb, advokat i jevrejski javni radnik, počasni predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD.
- Dr Solomon Gaon*, London, poreklom iz Travnika, Vrhovni sefardski rabin Velike Britanije.
- Marko Marković*, Sarajevo, pripovedač, autor „Krive Drine“ i drugih zbirki pripovedaka.
- Bogdan Čiplić*, Novi Sad, pisac i esejista. Članak o Nenadu Mitrovu preštampan je iz „Letopisa Matice srpske“, god. 1955.
- Dr Isak Samokovlija*, lekar i pripovedač. Umro je prošle godine u Sarajevu. Najčešće je obradivao teme i ljude iz sredine bosanskih, osobito sarajevskih Jevreja.
- Ivo Andrić*, Beograd, jedan od najistaknutijih savremenih pisaca Jugoslavije. Članak o sefardskom groblju u Sarajevu je ranije objavljen u NIN-u, januara 1954 godine.
- Dr Hinko Gottlieb*, advokat i književnik. Do rata živeo u Zagrebu, za vreme rata u logoru i NOB. Posle u Izraelu, gde je i umro. Autor brojnih dela poezije, proze i pozorišta s jevrejskom tematikom. Odlični prevodilac Heinea. Urednik „Omanuta“.
- Heinrich Heine*. — Prva tri objavljena prevoda preštampana su iz antologije koju je objavila „Zora“ u Zagrebu. Četvrti je iz neobjavljene zbirke prevoda H. Gottlieba.
- Dr Pavao Wertheim*, biolog i publicista. Živeo u Zagrebu. Istaknuti jevrejski omladinski rukovodilac i marksistički kulturni radnik. God. 1941 streljali su ga ustaše. Autor brojnih publikacija i članaka, pesnik i prevodilac. Urednik „Hanoara“.
- Oto Bihalji Merin*, Beograd, književnik i kritičar. Autor niza dela iz oblasti savremenih političkih zbivanja i likovnih umetnosti. Najzapaženiji su „Španija između smrti i rađanja“, „Dovidenja u oktobru“ i „Mala zemlja između svetova“ (izd. „Prosvete“, Beograd, 1954). Iz ove knjige preštampana je „Ulica mrtvih Jevreja“ koja je već ranije objavljena u časopisu „Književnost“.
- Liza Bihalji-Merin*, Beograd, publicista i književnik. U saradnji sa svojim mužem Otom Bihalji-Merinom objavila niz knjiga i veći broj članaka.
- Gustav Krklec*, Zagreb, hrvatski pesnik. „Jevrejka s Bjelava“ napisana je prema istoimenoj pripoveci Isaka Samokovlije. Preštampana je iz

zbirke „Zubor života“ (izd. „Prosvete“, Beograd, 1955), a ranije je objavljena u „Književnim novinama“.

Desanka Maksimović, Beograd, najznačajnija savremena srpska pesnikinja. „Šuma u Izraelu“ do sada nije objavljena, a napisana je pod utiscima podizanja „Šume Mučenika“.

Ervin Šinko, Zagreb, istaknuti književnik i publicista. Objavio je niz eseja, pripovedaka i romana. „Nisam se rodio da budem ganef“ (naslov je dala redakcija „Almanaha“) je odlomak iz knjige „Roman jednog romana“, izdanje „Zore“, Zagreb, 1955.

Dr Zak Konfino, Beograd, lekar i književnik, istaknuti jevrejski javni radnik, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština. Pre rata i posle Oslobođenja objavio je velik broj pripovedki i zbirki humorističke proze. Obraduje često teme i ličnosti iz jevrejske sredine, naročito svog rodnog grada, Leskovca. Priča koju donosi „Almanah“ štampana je u „Vetrenjači“ br. 1, 1956 godine.

Božidar Kovačević, Beograd, književnik, upravnik arhive Srpske akademije nauka.

Jožef Debreceni, Beograd, književnik i publicista jevrejskog porekla, piše na mađarskom. Autor „Hladnog krematorijuma“, zbirke „Neverovatno leto“ (Narodna knjiga, Cetinje, 1955), knjige za decu „Drugo poluvreme“, drame „Prekretnica“ i drugih dela.

Magda Bošković. Objavljene pesme preštampane su iz „Mladosti“ i „Hanoara“. *Ljubiša Jocić*, Beograd, književnik, slikar i filmski radnik. Objavljena pesma napisana je pod dojmom literature o ustanku u Varšavskom getu.

Dr Andreja Deak, Beograd, lekar i književnik, autor knjige „Pod žutom trakom“ i drugih publicističkih i beletrističkih dela.

Dr Stevan (Ištvan) Braun-Kvazimodo, Subotica, sudija Okružnog suda i književnik, potpredsednik Jevrejske opštine. Autor niza pripovedaka, romana i pozorišnih dela. Piše na mađarskom.

Dr Željko Lador-Lederer, Jerusalem, ranije Zagreb, pravnik i publicista, bivši član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština.

Ivan Ivanji, Beograd, književnik jevrejskog porekla. Najpoznatija knjiga mu je roman „Čoveka nisu ubili“.

Đula Lukač, Subotica, privrednik i književnik. Autor knjige „Od žute kuće do tihog Dona“.

Maja Zrnić, Beograd, objavila je niz zapaženih psiholoških pripovedaka.

Julija Najman, Beograd, književnica jevrejskog porekla, autor zbirke pripovedaka „Priče o Ani“ i nekoliko drama od kojih su dve nagradene („Točak u blatu“, „Žuti kavez“).

Eva Tičak-Weiler, Samobor (kraj Zagreba). Za radio-dramu pod istim naslovom kao i pripovetka u „Almanahu“ dobila je nagradu na konkursu Saveza jevrejskih opština 1955 godine.

Sonja Nahman-Premereu, Zagreb, književnica jevrejskog porekla. U svojim pripovetkama često obrađuje teme iz života jugoslovenskih Jevreja.

Josef Finci, Sarajevo, jevrejski javni radnik. Predsednik jevrejskog kulturnog društva „Sloboda“. Umro 1953 godine.

Rikica Ovadija, Sarajevo, urednik pionirske emisije Radio-Sarajeva i omladinski pisac.

Vlada Rotbart, Subotica, novinar.

Vesna Demajo, Beograd. Pripovetka „Prsten“ ranije je objavljena u „Borbi“.

Zoran Gavrilović, Beograd, književnik i kritičar.

Dr Teodor Kovač, Beška, lekar i jevrejski kulturni radnik.

Milan Steiner, rođen u Sisku 1894, umro u Zagrebu 1918. slikar jevrejskog porekla. Iako je umro vrlo mlad ostvario je niz slika koje imaju antologijsku vrednost. Nedavno je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu priredila njegovu retrospektivnu izložbu.

Slavko Bril, vajar i grafičar iz Zagreba. Učestvovao u cionističkom pokretu. Ubijen u Jasenovcu. Poznat naročito skulpturama „Mojsije“. „Majka i dete“, „Haluc“. Jula Weiner čiji portret objavljujemo bila je učiteljica i poznati jevrejski kulturni radnik. Ubijena 1941 godine kao komunista.

Hinko Jun, rođen u Podgoraču 1891, umro u Zagrebu pred Drugi svetski rat. Vajar jevrejskog porekla. Izlagao u Jugoslaviji i Italiji.

Adolf Weiler, Samobor, ing. šumarstva i slikar, izlagao u Zagrebu i Beogradu. Sa slikom koju reprodukuje „Almanah“ učestvovao je u konkursu Saveza jevrejskih opština godine 1955.

SADRŽAJ

	Strana
Nekoliko uvodnih reči	5
Dr Albert Vajs: Na kraju prve i na početku druge decenije	7
Dr Andrija Gams: Društvene borbe kod stvaranja stare jevrejske države	17
Vuk Vinaver: Jevreji u Srbiji početkom XIX veka	28
Dr Lavoslav Glesinger: Jevreji i Hrvati u Arapskoj Španiji	35
Dr Zdenko Levntal: Jedan velikan duha: Maimonides	46
Dr Samuel Pinto: Prosvjetne prilike bosanskih Jevreja za turske vladavine	64
Prof. Miroslava Despot: Zagrebački knjižar Lavoslav Hartman	70
Ladislav Fišer: Jevrejstvo Bačke	86
Jakir Eventov: Omladina iz 1918 godine	97
Jakov Atijas: „Esperansa“ — Jevrejski sefardski studentski klub u Zagrebu	110
Aron Alkalaj: Dvanaest godina Jevrejske čitaonice u Beogradu 1929—1941	113
Mirko Sekelj: Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora	117
Avram R. Mevorah: O radu Saveza jevrejskih opština prvih dana po oslobođenju Beograda	123
Aleksandar Levi: Dva potresna muzeja	127
Vera Stein-Ehrlich: Čudo regeneracije	134
Bala Gedalja: Dr Fridrih Pops	138
Aron Alkalaj: Sećanja na Isaka Mašijaha	146
Sofija Almuli: Jelena Demajo	149
Maja Bošković: Magda Bošković	154
Edita Vajs: O jevrejskim dečjim zabavištima	159
Aleksandar-Dov Štajner: Logorovanje naše omladine	165
Dr Arje Levavi: Izrael danas	172
Cvi Loker: Razni aspekti jugoslovensko-izraelskih odnosa	182
David A. Alkalaj: Jugoslovenska alija	190
Dr Jakov H. Kalderon: O izraelskoj štampi	201
Dr Pavle Neuberger: Jugoslovenski Jevreji u SAD	203
Dr Solomon Gaon: Svetska sefardska federacija i njen kongres u Jerusalimu 1954	213

KNJIŽEVNI DEO

Marko Marković: Pripovjedački lik Isaka Samokovlije	225
Bogdan Ciplić: Sećanje na Nenada Mitrova	237
Isak Samokovlija: Sarajevska megila	245
Ivo Andrić: Na jevrejskom groblju u Sarajevu	256
Hinko Gottlieb: Legenda o zimskom kaputu	262
Pavao Wertheim: „Baharaški rabin“ H. Heinea	278
Heinrich Heine: Djevojčica momku bje mila. — Gdje?	282

Heinrich Heine: Šleski tkalci	283
Zaječi, naša tugo	284
Liza i Oto Bihalji-Merin: Ulica mrtvih Jevreja	285
Gustav Krklec: Jevrejka s Bjelava	290
Desanka Maksimović: Šuma u Izraelu	292
Ervin Šinko: Nisam se rodio da budem ganef! (Odlomak iz knjige: „Roman jednog romana“)	291
Zak Konfino: Tiju Menahem razmatra slučaj Kraljevića Marka	298
Božidar Kovačević: Dete	303
Jožef Debreceni: Neverovatno leto	308
Magda Bošković: Mi	316
Građanska djeca	317
Ljubiša Jocić: U varšavskom getu	319
Andreja Deak: Jevrejska legenda	320
Istvan Braun-Kvazimodo: I uspomene imaju svoju sudbinu	331
Dr Željko Lador-Lederer: Priča o tome kako se pet knjiga našlo na okupu	339
Ivan Ivanji: Pitanje Josipa Flavija	342
Đula Lukač: „Polizeistunde“	345
Maja Zrnić: Hijene	350
Julija Najman: Riki se vratila	355
Eva Tičak-Vajler: Susret na Jadranu	358
Sonja Nahman-Premereu: Starost	364
Josef Finci: Liječnik	367
Rikica Ovadija: Dobar dan, ja sam Bunks...!	372
Vlada Rotbart: Ponovno viđenje	376
Vesna Demajo: Prsten	379
Zoran Gavrilović: Džon Hersej: „Zid“	382
Dr Teodor Kovač: Testament (Stevan Kvazimodo: Testamentum, roman)	385

PRILOG

Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1954 i 1955)	389
Bibliographia judaica jugoslavica 1945—1955	395
Beleške o saradnicima i radovima	397

I S P R A V K E

Strana	Red	Stoji	Treba da stoji
28	naslov	XX veka	XIX veka
36	8 9 odozgo	sredsvima	sredstvima
37	1 odozdo	Zitschrift	Zeitschrift
66	19 i 20 odozgo	Elizer	Eliezer
93	27 odozgo	Meduitm	Medutim
107	4 odozdo	Bernseld	Bernfeld
125	3 odozgo	danima Oslobođenja	danima posle Oslobođenja
134	autor	Ehrlich	Ehrlich
142	6 odozdo	pomaganjem,	pomaganjem
160	5 "	visokm	visokom
179	4 odozgo	nevidljivog	nevidljivog
192	5 "	stvarnoj	stvaranoj
229	13 "	naslov	naslov
265	11 odozdo	nemir	nemac
301	2 odozgo	Kraljeviu	Kraljeviću
368	17 odozdo	Abinum	Abinun
383	10 "	potivljenju	protivljenju

